

8/2135

X. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA FERDINANDA LEÁNYISKOLA
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA.
GYULAI PÁL.

HATVANNYOLCZADIK KÖTET

(178. 179. 180. SZÁM.)

M. k. állami
FELSŐBB LEÁNYISKOLA
könyvtára.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1891.

P 11901/959

FRANKLIN-TÁRSULAT

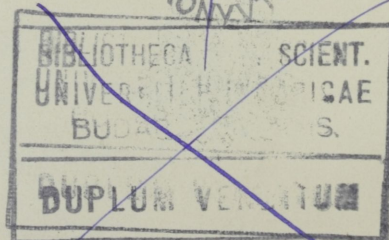
FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT

EGYETEM
BUDAPEST
TÖRÖLT

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1897. 6. 1. sz.

CLXXVIII. SZÁM.

A TÖRÖK NÉP MŰVELŐDÉSI ÉS ÁLLAMI JÖVŐJE. — Vámbéry Armintól	1
AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMETORSZÁGON. (III.) — Pisztóry Mórtól	24
EGY FRANCZIA KÖVETSÉG KELETEN. (1728—1741). (II.) — Huszár Imrétől	58
JENATSCH GYÖRGY. Regény. (III.)—Meyer F. K. után, németből—S. M.	85
KÖLTEMÉNYEK: <i>Enghüet</i> . — Gyulai Páltól. — <i>Még egy csókot</i> . — Burns után, angolból — Lévy Józseftől	124
MEGYEI MONOGRAPHIÁK. — Körösi Józseftől	127
AZ OROSZ-FRANCZIA VISZONYOK TÖRTÉNETE. — S—i. A.	139
ÉRTESITŐ. Lorenz O.: <i>Leopold von Ranke</i> . — fb. — <i>Történeti, nép- és földrajzi könyvtár</i> . — Szamota Istvántól. — Schumacher H.: <i>Aus dem modernen Ungarn</i> . — sb. — Imre S.: <i>A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története</i> . — Singer M.: <i>Zsidó világ</i> . — br.	146

CLXXIX. SZÁM.

AZ IFJÚSÁG TESTI NEVELÉSE AZ ISKOLÁBAN. (I.) — Imre Józseftől	161
AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMETORSZÁGON. (IV.) — Pisztóry Mórtól	189
EGY FRANCZIA KÖVETSÉG KELETEN. (1728—1741). (III.) — Huszár Imrétől	215
KÖLTSÉGVETÉSI KÉRDÉSEK. — Földes Bélától	247
KÖLTEMÉNYEK. <i>Pirostik a cseresznye</i> . . . — Gyulai Páltól. — <i>Az énekesek</i> . Longfellow után, angolból — Szász Bélától	274
JENATSCH GYÖRGY. Regény. (IV.) — Meyer F. K. után, németből — S. M.	277
A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL. — Simonyi Zsigmondtól	310
MÉG EGYSZER A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL. — Volf Györgytől	315
ÉRTESITŐ. Csuday János: <i>A magyarok történelme</i> . — y. r. — <i>Shakspeare színművei</i> . — br. — Du Mons R.: <i>Estat de la Perse en 1666</i> . — Kégl Sándortól. — Eble J.: <i>Egy magyar nyomda a XVIII. században</i> . — a.	325

AZ ERDÉLYI KATHOLIKUS AUTONOMIÁRÓL. — C.	337
AZ IFJÚSÁG TESTI NEVELÉSE AZ ISKOLÁBAN. (II.) — Imre Józseftől	369
A BERLINI ISKOLAI CONFERENTIA. — Fináczy Ernőtől ..	394
KÖLTEMÉNYEK. <i>Belenyugodni</i> ... — Kozma Andortól. — <i>Bradamant panasza</i> . Ariosto után, olaszból — Radó Antaltól...	412
JENATSCH GYÖRGY. Regény. (V.) — Meyer F. K. után, németből — S. M.	417
EGY ADOMA VÁNDORÚTJA. <i>Pár szó Arany fülemiléről</i> . — Hegedüs Istvántól ..	461
TÜRR ISTVÁN ÉS IRATAI. — N—yi A.	471
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÁTALAKÍTÁSA. — Semsey Andortól ..	476
ÉRTESITŐ. Szinnyei J.: <i>Magyar írók élete és munkái</i> . — Váczy Jánostól. — Daday J.: <i>A magyar állattani irodalom ismertetése 1881-től 1890-ig</i> — Vangel Jenőtől. — Mudrony S.: <i>Ildeiné leánya</i> . — r. b. — Gr. Keglevich B.: <i>A beteg parlament</i> . — i. — <i>A helyesírás vitatásához</i> . — Csapodi Istvántól. — <i>Válasz</i> . — Volf Györgytől	482

A TÖRÖK NÉP MŰVELŐDÉSI TÖREKVÉSEI ÉS ÁLLAMI JÖVŐJE.

Azon átalakulási folyamatnál, melyen az ottomán császárság különböző ethnikai elemekből alakult társadalma máig keresztül ment, önkénytelenül eszébe jut az embernek a közmondás: «A szövétnek világosságát távolba löveli, míg tövében sötétség uralkodik». Ezzel a közmondással akarják Közép-Ázsia moszlimjei a nálok uralkodó nagyobb fényű vallásosságot érthetővé tenni, a mennyiben az iszlám szent helyeiről, Mekkáról, Medináról és Jeruzsálemről, a hol a fanatizmus nem olyan kápráztató, azt mondják, hogy ezek a szövétnek tövében fekvő helyek, míg Bokharára és Szamarkandra távolról esnek a fény-tengerből a sugarak.

Ha figyelembe vesszük, hogy Nyugat-Ázsia, mint a klasszikai világ és a modern Európa közvetlen szomszédja, a nyugattal régóta élénk összeköttetést tartott fenn és mindig ki volt téve a múlt és a jelen különböző művelődési korszakai hatásának, e hasonlat némileg alkalmazhatónak látszik. Kivált ha megfontoljuk, hogy a sokkal távolabb eső és csak az új-korban hozzáférhetővé vált Japán és Khina aránylag egyfelől könnyebben modernizálódtak, másfelől a jövőben nagyobb eredményekre nyújtanak kilátást. A kép a fáklya távoli és közeli hatásáról valóban találó volna, ha Nyugat-Ázsiát, közelsége mellett is, régi műveltségének emlékei és vallási életének sajátzerűségei nem választották volna el mindig szigorúan nyugattól. A mint Nagy Sándor hadjárata tulajdonképen csak politikai átalakulásokat okozott, úgy a hatalmas Róma légiói is, egészen a parthok országáig nyomulva elő, nem hagytak magok után mást, mint félelmet és rettegést a nyugati világbirodalom iránt, a mennyi-

ben Rum még máig is a nagyság symboluma — de a nyugat-ázsiai népek erkölceire a rómaiak edes kevés hatást gyakoroltak; ellenkezőleg ők magok nem egy vonást elsajátítottak az ottani erkölcsi fölfogásból és átültették a hét halom városába. A mit az ó-kor nem tudott megtenni, az a közép-kornak és az új-kornak még kevésbbé sikerülhetett, mert közben kelet és nyugat közt fölépült az iszlám vassáncza, sáncz, melyről a középkori keresztyénség gyöngé nyilai épen úgy lankadtan pattantak vissza, mint az elszánt keresztesek lándzsái; és miként Róma nem egy dolgot tanult Nyugat-Ázsiától, hasonlóan keresztes vitézeink is, ellenére szent buzgólkodásuknak Krisztus vallásáért, nem úgy tértek vissza, mint sikerrel járt tanítók és térítők, hanem sok vonást hoztak magokkal a pogány és megvetett iszlám világának műveltségéből.

Ázsia nyugati része a középkorban a nyugatot szellemi és anyagi tekintetben messze fölülmúlta. A khalifák udvarában, Damaszkusban, Iszfahanban és Tebriszben lenéztek Európát, mint a mely nemcsak sötét hitetlenségbe süllyedt, hanem társadalma is erkölcsileg elzüllött, barbár, gyöngé és jelentéktelen. Az egyesült keresztyén világ veresége Szíriában, a mongolok és Timur seregeinek győzelme és nem kevésbbé az oszmanok sikeres föllépése, Nyugat-Ázsiát csak megerősítette nézetében. Nyugat első, olasz kereskedők köntösében megjelenő küldöttei épen oly kevésbé kelthettek érdeklődést, miként iparunk első termékei sem jöhettek komolyan figyelembe Anatolia, Szíria és Perzsia iparának akkori magas fejlettsége mellett. Velence posztója, tükrei, brokátszövevei, igaz, keletre találtak és bámulatot keltek, de mit ért mindez ipari ügyesség, összemérve az akkori Nyugat-Ázsia sokféle ipari termékeivel, mikor Tebrisz vagy Iszfahan bazárja egymagában több kincset rejtett, mint a mennyit egész Európa képes lett volna fölmutatni? Még kevésbbé tudunk politikai hatalmunk súlyával imponálni. Követek úgy jelentek meg, mint szerény, félénken föllépő útazók; fogadtatásuk mintegy kegyelmi tény volt, néha ki voltak téve minden megaláztatásnak, mert Európát, mint ignota quantitast, alig érdemesítették figyelemre.

E kicsinylés természetesen azon mértékben kezdett engedni, a mily mértékben haladt előre a keresztyén világ a reformok ösvényén, fölszabadulva a középkori tudatlanság, barbarismus és vallási fanatizmus béklyóiból. A modern kor-

szellem minden mozdulata, minden újítás társadalmi, politikai és gazdasági életünk terén, már első csírájában, gyöngé kezdetében magán hordta a specifikus nyugati műveltség jellegét. Csak fokozatosan, csak lassanként tűntek föl a nyugati és keleti szellem eltérésének árnyalatai, és ha az emberiség Ázsiában a távolban keletkező világosság elől készakarva behúnyta szemét, ennek okát csak az ázsiaiak conservativismusában és abban találhatjuk, hogy büszkéek voltak régibb műveltségökre. Évszázadokon át az ősi Ázsia úgy nézett le az ifjú Európára, mint valami üres, tartalmatlan parvenue, mert ha egy Akbar és Humajun Indiában, vagy egy II. Abbasz Perzsiában rövid figyelemre méltatták is a keresztyén világot, e magatartásnak is inkább a rendkívüli és ismeretlen után való kíváncsiság, mint a valódi becslés, volt oka; mert a nyugati iszlam philosophusai és gondolkodói csak ritkán törődtek avval, hogy mi mit csinálunk, vagy legfeljebb gúnyos mosolyra tartottak minket méltónak.

Csak akkor, midőn a mi szellemi törekvésünk és viaskodásunk a társadalmat egészséges alapra fektette, és az államnak elegendő erőt adott és midőn mindkettő tettvágyának kielégítésére kénytelen volt magának Európa határain túl működési tért keresni, csak akkor támadt Törökországban és Arábiában több érdeke nyugat iránt, nagyobb megbecsülése műveltségünknek. Természetesen, csak igen lassan tudott magának utat törni a meggyőződés, hogy a mi műveltségünk magasabb, csak lassan rombolhatta le a múlt emlékeiből táplálkozó önhihtséget, de a nyugatnak az emberi gondolkodás és törekvés minden ágában világosan kiderült túlsúlyával szemben teljesen lehetetlen volt a keleti makacsságot és csökönyösséget továbbra is föntartani, továbbra is a szellemi fölény régi rögeszméjében élni.

A mi különösen az ottoman császárságot illeti, az óriási veszteségek, az állami tekintély megfogyatkozása kifelé, először tépték le a szemekről a végzetes fátyolt és a mily mértékben szűkültek a nagy vereségek következtében a birodalom határai, olyan mértékben tágult a társadalom élén állók látköre. Kezdetben a keresztyén renegátok voltak azok, a kik már a múlt század elején egyes újításokat hoztak be, mint például a könyvnyomtatást, a tűzéréség tökéletesítését és nyugat egyéb modern találmányait; olyan újítások voltak ezek, melyek észrevétlenül csúsztak be és csak részben türetek, mert a szent iratokat,

mint például a koránt, egészen az újkorig nem engedtek európai módon, nyomtatás útján sokszorosítani. A renegátokhoz később azok az oszmanok csatlakoztak, a kik valami követséggel megbízva, egyik vagy másik európai fővárosban tartózkodtak, az új világrend világosságát közelről szemlélték és fölötte óvatos és szerény módon ugyan kifejezték meggyőződésüket előnyeiről. Az előttünk fekvő követségi jelentések, Ahmed Reszmi efendié, a kit III. Musztafa szultán Nagy Frigyeshez küldött; Szaid Wahid efendié Bonaparte udvaráról; Ahmed Azmi efendié (1790) Frigyes Vilmos király udvaráról és még több más, bizonysgot tesznek az akkori efendi-világ titkos törekvéseiről.

A kérdéses iratokban már nincsen nyoma azon utálatot és megvetést lehelő piszkolódo és sértő hangnak, mely a keresztyének életéről és működéséről szóló régebbi tudósításokat jellemzi. Föltétlen dicséretben ugyan műveltségünk, szokásaink, erkölceink és intézményeink csak ritkán, vagy nagyon szerény mértékben részesülnek, de a szigorú objectivitás egy akkori moszlim részéről többet mond, mint a tüzes dithyrambok egész sora és sok helyt a sorok közt olvasható a sovárgás, vajha otthon is hasonló intézmények volnának. A kelet e küldöttei közül egyesek annyira mentek, hogy a keresztyén nyugat egyes termékeit törökre fordították, ilyen munka például Vaszif efendinek, a londoni követnek, kitünő földrajzi atlasza, mások meg a szultánhoz intézett jelentéseikben leplezetlen nyíltsággal fejezték ki véleményöket; olyan jelentések voltak ezek, melyek épen úgy titokban maradtak, mint az a hatás, melyet az illetőkre gyakoroltak, mert a nagy tömegek még mindig fölháborodással visszautasították a nyugat fölényének gondolatát, sőt mi több, a nagy tömegben olyan arányban növekedett a gyűlölet, ellen-szenv és megvetés a keresztyénség iránt, a mily mértékben gyarapodott ennek nagysága, túlsúlya, dicsősége és emelkedett, mint fenyegető, sötét felhő a közeli moszlim kelet feje föle, elsötétítve az eget.

Az egyik részen, a conservativek táborában, erősen meg voltak róla győződve, hogy a szigorú ragaszkodás a koránhoz, ennek következtében rendíthetetlen tovább haladás az asiaticus útján és fokozott makacs ellentállás az újításokkal szemben, újra vissza fogják varázsolni a diadalmas hadjáratokat keresztyén országok ellen, míg a másik rész, a haladók, íjesztő kisebb-

ségben levő tábora, azt tartotta, hogy a mindenfelé korhadt és alapjában megrendült birodalom üdve egészséges reformokban és újításokban rejlik. Egyideig e két párt hallgatagon állott egymással szemben. A conservatívek, a nemzeti szellem megtestesítői — ha ugyan e kifejezés keletre nézve (a hol a nemzet fogalma legújabb keletű) egyáltalán használható — mit sem törődve a jövővel, továbbra is megmaradtak az indolentia és apathia kedvelt álláspontján és az ázsiai slendrián boldogságában tetszelegtek magoknak. Az oszman fegyverek korábbi diadalait ők tisztán annak tulajdonították, hogy a világ berendezésében szigorú volt a ragaszkodás a korán szabályaihoz és teljes erővel nekiszegültek minden, világuk számára vészthozó újításnak.

A társadalom élén állók, a kik magas állásuknál fogva tagabb látkörrel bírhattak, már korán észrevették a fenyegető veszedelmet és szükségképen reformokról kellett gondoskodniok, mert egyedül ezek segítettek ki a zűrzavarból. Ilyen módon fejlődtek a viszonyok azon forradalomig, mely III. Szelim korában kezdődött és a janicsárok kiirtásával II. Mahmud alatt ért véget. E zabolátlan praetorianus-sereg, fegyelem, szolgálatkészség és gyakorlatokra való képesség nélkül, az ázsiai slendrián hamisítatlan megtestesülését képviselte. Büszke volt múltjára, midőn vallási buzgalma, nagyobb hadi képzettsége és talán túlnyomó száma is, a nyugat tétovázása és villongásai következtében, győzelemről győzelemre segítette és bár később véres fővel kergették haza a csatatérrel, a birodalom tartományt tartomány után vesztett el, még mindig mindenhatónak tartotta magát és görcsösen ragaszkodott azon intézményekhez, melyekből a szellem már régen elpárolgott, az új nyugaton támadt világrend hatásától megsemmisítettén. Irtózatos, de szükséges vérfürdő volt az, melybe II. Mahmud az ázsiai világnézet tulajdonképeni képviselőit fullasztotta és csak akkor lehetett hozzáfogni a reformokhoz, csak akkor lehetett az újítások ösvényére lépni, midőn a makacs, minden egyezkedést utáló töredék e sarkköve és főtámasza el volt távolítva.

Ez volt tehát az az idő, a harminczas évek vége felé, midőn a tulajdonképeni reformkorszak Törökországban megkezdődött. Minthogy a kedélyek nagyon izgatottak voltak, csak szerényen, olyan gyöngye eszközökkel lehetett kezdeni az újítások munkáját, melyek csak a társadalmi és állami élet külső

burkán hagytak nyomot. A nagy tömegek még épenséggel nem voltak arra előkészítve, hogy készséggel fogadják azon újításokat, melyeknek az lett volna a célja, hogy közeledést idézve elő, kisebbsítsék az óriási űrt nyugat és kelet között. Nagyon tanácsos volt tehát rendkívül óvatos, meggondolt és lassú eljárást követni és ez abban talált kifejezést, hogy állandó hadsereget szerveztek, európai ruhák viselését rendelték el a férfiaknál és a polgári közigazgatást több pontban Európa hasonló intézményei szerint módosították. Látszólag ezek igen jelenték-telen, a távolállónak nevetségesnek látszó csekélységek voltak, de hát ismerni kell keletet és a keletieket, hogy az ember megértse: mekkora önmegtagadásba kerül nekik, hogy olyan csekélységekbe is, mint a ruha szabásának változtatása, valamely zsinór vagy gomb más elhelyezése, beletörődjenek. A hadsereg átalakítását keresztyén tisztek vezetése alatt, a magas porta modernizálását az európai miniszteriumok mintájára, sok, a kor által megszentelt és megkedvelt szokás és szertartás elejtését, úgy kell tekinteni, mint a legnagyobb önmegtagadás következményét. És mégis mindebbe beletörődött az oszmán és lassanként, ellenszenvvel bár, alávetette magát e rendelkezéseknek, melyek lényével annyira ellenkeztek. Stambulból, a szellemi élet középpontjából, omlott szét a reformok árja a még mindig három világrészre kiterjedő birodalomba, kezdetben igen szűk csatornákon, és minél nagyobb volt a távolság, annál lassabban szivárgott át a drága nedv és annál később jelentkezett a központból kezdeményezett művelet eredménye. Bagdad és Szerajevo évtizedekkel hátramaradtak, sőt a reformokra kényszerített társadalom e végpontjain fölkelések is támadtak; de nagyban és egészben a fáradságos munka meglehetősen simán ment végbe, mindenestre simábban, mint hasonló törekvések Oroszországban, a hol Nagy Péternek a keresztyén asiatiszmussal való küzdelmében és a moszkovita előítéletek legyőzésére néha még erősebb fegyverekhez is kellett nyúlnia.

Általában a reformok kezdeményezésének korát Törökországban három különböző korszakra lehet osztani. Az elsőt, a janicsárok eltíprásától a krími háború végéig, mint már említve volt, azon első bátortalan kísérletek jellemzik, melyeket a nizam gyűjtőnév alá lehet foglalni. Nizam rendet jelent, a mennyiben első sorban rendet akartak teremteni a régi, a közigazgatás minden ágában elharapódzott rendetlenség, kor-

hadtság és hanyagság helyébe. A kifejezést nem rosszul választották, miként találó volt az Abdul Medsid trónralépése alkalomával használatba jött tanzimat, a mi szervezést jelent. Rendezni és szervezni, ez volt a hatalom urainak jelszava s volt öszinte óhajuk is; de a rendezéshez és szervezéshez kellő erőkre lett volna szükség; minthogy ezeket még ki kellett volna képezni a hazai elemekből és külföldről csupán a hadügy terén voltak hozhatók, a reformok első korszakát roppant nehézkes haladás jellemzi és eredményei is csak igen jelentéktelenek voltak. A keresztyén Oroszországnak az I. Péter után következő korszakban e tekintetben jobb volt a sorsa. Franciaországból, Németországból és Svájczból könnyen megszerezhetette magának mestereit a nyugati műveltségben és a kereszt közössége sokkal könnyebben áthidalhatta az úrt a görögkeleti ó-oroszok és a katolikus vagy protestans Európa közt, mint a padisah bármily hatalmas parancsszava, hiszen sokan nem is értették, hogyan juthatott Mohammed törvényes helytartója arra a gondolatra, hogy a koránon kívül keresse a művelődés fényét, rálépjen az újítások bűnös ösvényére és a gyaurt mesternek alkalmazza. Bámulat és ámulás fogta el tehát az igazhitűek kedélyét a török birodalom minden részében, de Mahmud szultán reformatori akarata erős volt, mint a szikla, melyet semmi sem tud megrendíteni és bár híveinek száma csekély volt, bár országának nagyjai és költői gúnyolódtak és titkos ellentállást fejtettek ki, szilárdan kitartott elhatározása mellett: hogy Törökországot modernizálja és a nyugathoz közelebb hozza.

Fia, Abdul Medsid, a megkezdett munkát serényen folytatta. Bár nem bírt atyjának erejével és vasjellemével, részint külföldi, részint török államférfiak mégis rávehették, hogy kihirdesse a gülkhanei khatti humajunt, mely — igaz, kezdetben csak papiron — kimondta a birodalom összes nemzetiségeinek és felekezeteinek egyenjogúságát. Nagy jelentőségű tény volt ez abban az országban, a hol annakelőtte a ruha színe és szabása jelezte a különbséget moszlim és keresztyén között, a hol a raja szó, hamis használat következtében, olyan alávetett védenczet jelölt, a kit Isten törvénye kárhóztat alantas helyzetre, a hol a moszlim úgy lépett föl és léphetett föl, mint a nem-moszlimok törvényes védelmezője, de egyúttal ura és parancsolója. E jelentős lépéssel kapcsolatban ment végbe a

birodalom közigazgatásának fokozatos modernizálása is. Miután a derebey-k (hűbérurak) hatalma megtöretett és a birodalom európai minta szerint osztatott be, a portát is, európai chablonra, miniszteriumokra osztották. Új hivatalnokok egész serege támadt, a kik, a kellő szakismeretek híján, kevesebbet végeztek ugyan, mint csekély számú, az ország szelleméhez és erkölcséhez illő elődeik, annyiban hasznot is okoztak, hogy a szultántól kitartottak számát gyarapítva, a legfelsőbb körökből kiinduló reform-mű szolgálatkész eszközeinek számát is szaporították. Törökországban sohasem volt nemesség és független, szabad középosztály. Mindenki az állami pénztárból szeret ott táplálkozni és a családapának, a «szultánnak», csak akkor vannak alattvalói képében engedelmes gyermekei, ha dúsan gondoskodott szükségleteikről. Ezért a hivatalnoki osztály, vagyis az efendik világa, volt az, mely első sorban lépett föl a nyugati műveltség érdekében, nekik az idegen ruházkodás caudiumi igája előtt meg kellett hajolniok és az idegen fogalmak jelölésére meglehetősen számmal kellett amúgy is gazdag nyelvükbe idegen szókat bevinniök.

Abdul Medsid trónraléptétől a krími háborúig a reformok munkája valahogyan mégis csak előrehaladt. De nem belső erő, nem a hatósági intézkedések üdvös voltáról való meggyőződés volt az, a mi ösztönzésül szolgált. Ellenkezőleg, a tömegek meglehetősen távol tartották magokat, habár a gözerő a közlekedes terén épen ez időben alkalmaztatván, az ottoman császárság kikötői a nyugathoz közelebb jutottak és azon európaiak száma, a kik a közeli keletre mentek szerencsét találni, nagyon fölszaporodott. A reformmozgalomnak tisztán hivatalos jellege volt és csak azok csatlakoztak hozzá, a kiknek megparancsolták. A felsőbb parancsra megindult reform a társadalmi élet külsőségein túl nem tudott hatolni és a mint igen szerettek a pantalon és kabát alatt hazai ruhát viselni, úgy az à la franca szokások és erkölcsök is csak a szelamlikra, a ház külsejére szorítkoztak, de a haremnek, vagyis a ház belsejének küszöbén sehol sem jutottak át. A harem a moszlim reformátorok számára noli me tangere volt és ma is az, az volt a tanügy is az első korokban, a mennyiben az embereket töről metszett törökökké nevelték föl, hogy később európaiasított törökökké kelljen őket átváltoztatni. A reformátori tevékenység a vallás embereihez csak abban merészkedett hozzáférközni, hogy rangfokozatukat

turbánjukon aranyrojttal jelölték, de kiképeztetésükre a legcsekélyebb befolyást sem gyakorolta, habár épen ők lettek volna azok, kik a legnagyobb hivatottsággal készíthették volna elő a tömegeket a reformokra. Resid pasa kísérlete, ki három fiatal, tehetséges mollát párisi nevelés által akart az európai műveltséggel megismertetni, hogy aztán otthon mint tanítók működ-hessenek, teljesen kudarczot vallott, mert a korán turbános apostolai úgy tértek vissza, mint atheisták és mindenkivel ellentetbe kerültek. Általában véve, az oszmanok a reformok első korszakát közönynyel és apathiával fogadták; nem nagyon lelkesültek az új korszakért, sőt sok helyt elfojtott harag támadt, gúnyolták és bírálták a hivatalosan egekig magasztalt nyugati erkölcsöket; ez Akif pasa egyik röpiratában legjobban jut kifejezésre, a mennyiben ez előkelő tisztviselő a mesterien stilizált tabszara-ban látszólag az angol Churchill javára eldöntött peres ügyet, tulajdonképen azonban Európa mindenható befolyását gúnyolta ki. Az első korszakban elvetett mag épenséggel nem volt olyan, hogy nagy várakozásokra jogosított volna.

A második reform-korszak a krími háború befejezése után kezdődik. Annak a jelenségnek, hogy a keresztyén Európa egyesült seregei az Oroszországtól hatalmasan szorongatott Törökországnak segélyére siettek és a kereszt a léteben fenyegetett félholdat életével és vérével védelmezte, a legmegátal-kodottabb moszlim fanatizmusra is térítő hatást kellett gyakorolnia. Igen, az iszlám nagyon elbámúlt és ki sem tudta magának magyarázni azt a furesa talányt, hogy régi ellensége, a kivel a korán parancsa szerint hadakoznia kell, a helyett, hogy fegyveresen szembe állana vele, baráti csókkal oldalára állt. A hit harczosai, a kik az ottoman császárság minden részéből és zugából összesereglettek, barátságos érintkezésbe jutottak a keresztyén nyugat különböző nemzeteivel, sőt fegyverbarátság is keletkezett közöttük; a kurdok, arabok, albánok, törökök kollégialitása angolokkal, francziákkal és olaszokkal, sajátyszerű jelenség volt nyugat és kelet érintkezésének történetében. E rendkívüli, évszázados hagyományokkal ellenkező jelenség híre Anatolia, Sziria és Arábia legtávolabb tájain, a nép legalsóbb rétegeiben is elterjedt és a kedélyekre, mint könnyen megmagyarázható, olyan hatást gyakorolt, mely kellően kihasználva, sokkal mélyebbre bató eredményeket okozott volna, mint a kormány összes nagyhangú fermanjai és edictumai és a

reformatorok minden színlelt, vagy komoly törekvése. Sajnos a török kormány ezt az alkalmat elszalasztotta és mivel hasonló alkalom újra kínálkozni nem fog, e korszak reformjainak kudarca főleg erre a mulasztásra vezethető vissza.

Midőn az egyesült seregek az orosz karmai közül szerencsésen megmentett Konstantinápolynak hátat fordítottak, a győzelmi mámor a török társadalom államférfiainak és vezetőinek szemére végzetes fátyolt borított. Sokan nyugat baráti érzületét és nagy áldozatait túlbecsülve, ezekben kétségtelen bizonyítékát látták annak, hogy Törökország fönnállása Európára nézve szükséges és kabinetjeink versenyében a biztonság olyan erős várára véltek találni, a melynek védelme alatt kegyelmesen daczolhatnak minden jövődő viharral. Ezt a vészthözó önámítást sajnos módon még növelte az az aranyeső, mely a különböző európai kölesönök útján a Bosporus partjára hullott. Törökország húsz év alatt, béke közepett, körülbelöl hat milliárd frankot kölesönzött Európától és a leggyalázatosabb könnyelműséggel elpazarolta, elpocsékolta. A helyett, hogy e gazdagságot hasznos beruházásokra fordították volna, mint a közigazgatás megtisztítására az ázsiai salaktól, a népoktatás emelésére, jó utak készítésére, a kereskedelem és ipar föllendítésére, olyan intézkedéseket léptettek életbe, melyek, mint aranyfüst, csak kívülről vonhatták be a beteg és korhadtt állapotokat és nem annyira készakarva, mint inkább hanyagságból, olyan intézményeket alkottak, melyek épenséggel nem feleltek meg a hazai viszonyoknak és az akkor nagyon török-barát Európának port hintettek szemébe. Resid pasának, azon korszak egyetlen tehetséges, hazafias és fenkölt lelkű államférfiának, halála után, szakadatlanul tovább folyt ez a boszorkánytáncz, az éretlen reformokhoz való kapkodás; az egész török társadalom bele-sodortatott e végzetes tánczba és az emberi művelődés története kevés jelenséget ismer, mely szomorúbb volna annál, melyet e korszakban az európai rongyokkal és a műveltség czaf-rangjaival teleaggatott, de belső lényegében szigorúan keleti, ottoman társadalom nyújtott. Francziául csevegni, minden fogalom nélkül az európai műveltségről és tudásról: ez volt az új nemzedék szemében a reformtörekvések eszménye és a ki szépen fészülve, kemény gallérral, lakkezipőben és glacékeztűben lépett föl, azt a nyugati műveltség tökéletes mintaképenek tekintették. A tanügyhöz csak azzal a szerény kísérlettel mer-

tek hozzáférközni, mely a rusdie-iskolák alkotásában lelt kifejezést, a folytonos kísérletezés a tartományok igazgatásával a belső igazgatásban még azt a kevés állandóságot, rendet és nyugodtságot is tönkretette, a mi a régi keleti rendszerből megmaradt; és minthogy egyfelől a jól működő adóprés, másfelől meg az óriási mértékben emelkedett nyugati beviteli kereskedés a hazai ipart halálosan megsebeztek, a pauperismus íjesztő mérvben elharapódzott és nyomában csüggedés, elégedetlenség és közönyösség támadtak.

Nem lehet tehát csodálni, hogy a szigorúan conservatív elemek, a vallás fanatikusai, Törökország sülyedésének, minden kárának es hátrányának okát csak a bűnös újításokban, csak a keresztyén intézményeknek, szokásoknak és erkölcsöknek a korántól keményen megtiltott utánzásában keresték és találték. Valóban, a nyugat polgárosodása, legalább abban az alakban, melyben Törökországba hatolt, a birodalom tarka népelemeire nézve épenséggel nem volt az áldás és üdv forrása! Hogyan is lehetett volna a csemete fejlődését és izmosodását várni, mikor ügyetlen kéz, buzgalom nélkül, kellően elő nem készített talajba ültette el, mely még el volt borítva a régi műveltség töviseitől, bogáncsaitól. Ellenkezőleg már az első phasisban az elsatnyulás és hervadás csalhatatlan jelei mutatkoztak. A ki ismerte Törökország belső állapotait, az előtt nyilvánvaló volt azon szomorú jelenség, hogy a czélt tévesztett tan ellen támadt utálat növekedtével a tanító ellen is egyre jobban növekedett a harag, gyűlölet és irigység; ez ellenséges érzelmeket a hivatalos reformátorok hivalkodása elleplezhette, de el nem fojthatta. Ennek következtében a török nép legőszintébb barátja is kénytelen a reformmozgalom e második korszakát fölötte terméketlennek és elcsüggesztőnek nyilvánítani, ha csak a tények szándékos elhallgatásával vagy elferdítésével politikai tekintetből nem akarja az igazságot megcsonkítani és a görbét egyenesnek föltüntetni.

A törökországi reformmozgalom harmadik korszakának kezdete gyanánt az utolsó orosz-török háború befejezése után következő időt lehet tekinteni. Ha a krimi háború sikereiből keletkezett győzelmi mámor a kedélyeket túlságos önmegelegedésbe és önbizalomba ringatta, annál kijózanítóbb hatással kellett lennie azon szörnyű csapásnak, mely a nemzetet 1878-ban érte. Törökország néhányat legszebb tartományai közül, az

állami bevételek leggazdagabb forrásait, elvesztette és a mi mindennél több, tekintélye Európában és Ázsiában tönkrement és e katasztrófa ismétlődése az élet utolsó szikráját is kioltaná a közmondásosan beteg államból. Ez a tudat, melytől minden gondolkodó oszman át volt hatva, sok kishitűt megfosztott ugyan a jövőndő izmosodás és újjászületés reményének utolsó sugarától is, de sokat e hatalmas lökés a lethargiából fölébresztett és az utolsó erő összeszedésére ösztönzött. Törökország szerencséje, hogy az utóbbi párthoz tartozik a jelenleg uralkodó szultán is, e fényes tehetségű, fáradhatatlan buzgalmú, páratlanul hazafiás férfiú, kinek azonban, sajnos, nincs meg kellő előképzettsége, kellő elszántsága és a kit kiváló, szellemi képességben vele egyenrangú miniszter nem támogat. Igazán csodálatos, hogy ezen, oly sok elődét messze föltülmúló fejedelmet az a sok nehéz sorscsapás, mely érte, az a sok veszély, mely külső és belső ellenségei részéről fenyegeti, elhatározásában meg nem tántorította, el nem csüggesztette és olyan buzgalommal és lelkesedéssel látott neki a reformok munkájának, melyet eléggé bámulni nem lehet. Helyesen ítélve meg az előző tévedéseket és mulasztásokat, figyelmét a nyilvános oktatásra, a tömeg kiképzésére fordította, számos iskolát és intézetet alapított; olyan iskolákat, melyek építkezés, taneszközök és a tanítók dús fizetése tekintetében a nyugat nem egy hasonló intézetével vetekedhetnek; olyan iskolákat, melyek kellően ápolva és támogatva, a már Abdul Aziz alatt fölébredt vágyat az európai nyelvek és tudományok beható ismerete után, olyan lendületet adtak a török nép szellemi fejlődésének, mely jogossá teszi a reményt, hogy e nemzet magán- és nyilvános életében fordulat és emelkedés fog beállani. Talán nem köztudomású, hogy a mai Törökország, nem tekintve a fővárosban levő több főiskolát és collégiumot, azon középiskoláinak számát, a hol európai nyelvekre és tudományokra oktatnak, már néhány százra emelte, míg az elemi oktatás lassankint olyan irányt vett, hogy nemsokára igen kevesen lesznek az új nemzedékben, a kik az írni és olvasni nem tudók rovatába sorozandók.

A ki a mai Törökországot összehasonlítja a harmincz év előtti Törökországgal, annak észre kell vennie, hogy azoknak száma, a kik főbb nyelveinkben szóban és írásban kitűnően járatosak, jelentékenyen szaporodott, sőt e szaporodás oly nagy arányú, hogy a porta-világ újabb nemzedékéhez tartozó százak

közt csak igen kevés van, a ki a franczia, az angol, néha a német nyelvet is ne bírná, a nélkül, hogy rendkívül nehéz anyanyelvét és gazdag nemzeti irodalmát elhanyagolta volna. A középiskolákban, részben az elemi iskolákban is, az európai tudományágakat, történelmet, földrajzot, geológiát, természet-tant, vegytant és matematikát előadják és sikerrel tanulják, és a ki a portánál hivatalt óhajt elnyerni, vagy katonatiszt akar lenni, annak rendes tanfolyamot kellett végeznie és az előírt vizsgákat le kellett tennie. Minthogy, mint mondva volt, a hazai műveltség és tudomány nehéz tanulmányát sem hanyagolják el, a keleti és nyugati képzettség elsajátítása olyan óriási föladat, melylyel igazán csak a ritka szellemi képességekkel megáldott keleti tud megbirkózni és a tudományszomjas török ifjúval a hasonló korban álló nyugati alig tudná a versenyt kiállani. Az utolsó harmincz év folyamán azonban a török nyelv és irodalom haladt legnagyobbat, a mennyiben itt az évszázados, vérbe átment szellemi irányzat megdőlt; olyan forradalom volt ez, melynek párja, a mi az ázsiai népeket illeti, csak legfeljebb Japánban található. Mindenek előtt az irodalom az európai tudás és gondolkodás különböző ágaiból vett fordításokkal rendkívül gazdagodott. Nemcsak szigorúan szakszerű munkákat, hanem regényeket, költeményeket és szindarabokat is lefordítottak törökre, míg a tudomány egyik-másik terén alkotott önálló munkák egészen kedvező bizonyítékot szolgáltatnak az európai oszmanok teremő erejéről. A sajtó, bár alá van vetve a censurának, a közvéleményben mégis bizonyos befolyásra tett szert és alig lephet meg valami annyira, mint törököt látni, a ki politikai, társadalmi, felekezeti és irodalmi állapotainkban járatos, míg atyja, vagy nagyatyja 40 évvel ezelőtt Európát a sötét hitetlenség és szellemi homály hazájának, az európaiat pedig minden megvetésre méltó, utálatos és hitvány megtestesülésének tartotta. E változásról szólva, nem mulaszthatjuk el, hogy Kemal bey egyik megjegyzését ne idézzük, melyet a nyelv-reformról *Dsclaleddin* című drámájának előszavában tesz: «Nincs könnyebb, mint bebizonyítani, mekkorát haladt irodalmunk, mióta a próza a régi slendrián bilincsét lerázta. Még 20 évvel ezelőtt valamely hírlapnak alig volt 500 olvasója, míg egy mai újság ott van a magánházakban, olvasótermekben, a városokban és a kis falukban és legalább 15,000 olvasója van. Az ifjú irodalom új termékeit mohón

nyeli az ifjúság, mely tanúltságot és gyönyört merít belőlük. Tíz év óta a nők közt az olvasók száma 100 százalékkal szaporodott. Stambulban a boltosok és segédek újságot olvasnak, és a ki nem tud olvasni, hallgatja a fölolvast.

A nyugati műveltség befolyása, mint könnyen érthető, a nyelv újjaképzésében is látható nyomokat hagyott. A nyelv a keleten nemcsak a kölcsönös megérthetés eszköze, hanem önmagában is valóságos tudomány, még pedig azért, mert a stílus dagályos és túlzó, a metaphorák szédítő magasságba merészkednek és óriási szókincsesel kell annak bírnia, a ki olvasni akar. Nos hát, a moszlimok nyelve a fölvilágosodás ez eszközének hozzáférhetetlensége tekintetében még fölül is múlta az iszlám többi népének nyelvét és mindig csak néhány kiválasztottnak volt megadva a minden szomszédtól kölcsönzött szó- és gondolatkinsz tömkelegében tájékozódni, az irodalmi élvezet csak az efendi- és molla-világnak volt megengedve és a nép széles rétegeibe a honi szellemi termékekből, még kevésbbé az idegekből, egyetlen szikra sem hatolt. E baj elhárítására legtöbbet tett a nyugati irodalom. Igaz, hogy a nyelv-reform szüksége már a második korszakban érezhető volt, de határozott kifejezésre csak az ifjú törökök hatása alatt jutott, a kik egyfelől iszonyú gyűlölettel voltak eltelve a nyugat ellen, másfelől a XIX. század szellemének fensőbbsege által kiabrándítva, hazafias buzgalmukban egyedül a nyugathoz való közeledésben láttak menedéket és először nyelvök európaiasításához, vagyis egyszerűsítéséhez fogtak. Elmellőzve a gyöngé, említésre alig méltó kísérleteket II. Mahmud szultán uralma alatt, e téren az első úttörőknek Sinaszi efendit és Zia pasát kell mondanunk, a kiknek törekvése a hosszú, egy lélekzetre el sem mondható, dagályos képekkel megrakott és nehezen érthető szóhalmaz megrövidítésére irányult. Fiatal írók kicsiny, de lelkes csoportja lépett nyomukba, a kik közül különösen Kemal bey vált ki, e ritka szellemi képességekkel fölruházott, erős jellemű, nagy olvasottságú és irodalmi tehetségű férfiú, a ki e kiváló tulajdonságai alapján méltán a XIX. század kitünőségei közé sorozható. Kemal bey, a kitünő drámaíró, lyrikus, történetíró és kritikus, a fiatalabb török nemzedék bálványa, mindenesetre ferde helyzetbe jutott, midőn egyfelől az oszman uralom és a moszlim műveltség letűnt dicsőségére támaszkodva, a nyugat szolgai utánzása ellen dörgött, másfelől meg olyan intézmények,

erkölcsök és szokások befogadását javasolta, melyeket a nyugattól lesett el és melyekben nagyságunk és fölényünk főokát látta. Mindkét irányban szenvedélyesen és kíméletlenül lépett föl és e reformator merészségéről tanúskodik, miként gúnyolta a török stílus kinövéseit, miként tette nevetségessé a metaphorákat: a szakadt gallérú rózsákat, a hajszálvékony derékokat, a kígyókhoz hasonló hajzatot, a cyprust megszégyenítő karcsúságot, a kardhoz hasonló szemöldököt, a törhöz hasonló szempillákat, a semminél is kisebb ajkat, a világot lángba borító fájdalmat, a szerelmeseket, a kik meztelenül, örülten jajongva és rimáncodva futkosnak, stb.

Ha nem lett volna az úgynevezett művelt osztály és az alsó nép között Törökországban oly nagy űr, a milyen nagy épen az irodalom hozzáférhetetlensége miatt lön, úgy az irodalom és nyelv mezején végbemenő reformtörekvések bizonyára nagyobb hullámot vetettek volna és jobban behatoltak volna a nemzet szellemi életébe. Legalább akkora befolyást gyakoroltak volna, a milyent a görög-örmény világ előbbkelő osztályai az alsóbbakra gyakoroltak. Azonban a törököknél az újítások és hatásaik csak a központra szoritkoztak. Künn a tartományokban minden változatlanul maradt, minden tovább rothadt és korhadtt, és még a gazdasági élet emelésére célzó gyakorlati intések és tanácsok is inkább a szultán keresztyén alattvalóinak váltak hasznára, a kik a modern szellemmel könnyebben megbarátkoztak, mint a tudatlan, fanatikus és maradi moszlim népességnék. Csak az előbbieknél, a kik görög és örmény munkák útján könnyebben megismerkedhettek az európai szellemmel, emelkedett a kereskedelem és ipar; míg a moszlim népesség, a nyomasztó véradótól megzisedelve, a fatalizmus átka alatt görnyedezve, apathiában és tehetetlenségben megmeredve, igen szomorú jövő elé nézett. Az ipar és földművelés nyugatról szállított eszközeit kizáróan a keresztyén iparos és keresztyén földműves használja és ha van is néhány török, a ki hatalmas tehetsége és szellemi képességével a művészet és a tudomány egyik-másik terén kiválik, azért nagyban és egészben nem tagadható, hogy az a kevés gyakorlati újítás, melyet Európa a közeli keletre ráerőltetett, a moszlim népesség legnagyobb részére majdnem minden hatás nélkül maradt. Európai vállalkozók vasutakat építettek és üzemök keresztyének kezében van; az egész, körülbelöl 2000 kilométer hosszú, vasúti

hálózaton nincsen egyetlen moszlim vallású vonatvezető, vagy gépész sem, mert olyan hivatalnokot, a kit vallása naponként öt mosakodásra és öt imára kötelez, a gyors közlekedés nehezen használhatna. A nyugati műveltség ez egyoldalú hatása mindenfelé érezhető, a mennyiben Anatolia mohammedán lakossága ijesztő mérvben megfogy és a pauperismus martaléka lesz, míg a görög elem a szigetekről és a partokról egyre beljebb nyomul.

A mi a vasútnál és a gyakorlati élet egyéb eszközeinél történt, a társadalmi és gazdasági élet minden terén és útján ismétlődött. Mindenesetre ritka az emberi nem művelődésének történetében az a jelenség, mint kopog egy újabb műveltség a szomszédos idősb művelődés ajtaján, majdnem egy évszázadig, majd gyöngéden majd hevesebben, mint törekszik itt fegyverrel, amott csellel és szeretettel bejutni, és mégsem hagy tevékenysége és akaraterője maga után mélyebb nyomokat. Jogos tehát az a kérdés, mi az oka ennek a két különböző társadalom érintkezésében kivételes tüneménynek, mi az oka annak a ridegségnek és csekély alkalmazkodó képességnek, melyet az iszlám a nyugati műveltség egyre tevékeny működésével szemben tanúsított. Európa elméit a kérdés már egy századnál tovább foglalkoztatja, és jelen tanulmányunk legkiemelkedőbb mozzanata ugyancsak e kérdés; minthogy e kérdést az iszlám minden egyes országára nézve föl lehet vetni, itt azzal, kizáróan az ottoman császársággal való viszonyában akarunk foglalkozni és az eddigi eredményekből s okokból következtetni, hogy milyen lesz a viszony jövőre Európa és Törökország népei közt.

Azon sok ok közül, melyek e kivételes helyzetét teremtették és e talányt megalkották, a legtöbb bűvárkodó az iszlamot, először is az iszlamot ragadta ki; az iszlamot, mely mindenesetre ázsiai területének szélteben hosszában sajátos, szigorúan ázsiai és így a XIX. század uralkodó eszméivel sok pontban homlok-egyenest ellenkező társadalmat hozott létre és vallási buzgalmának erejében ellenséges álláspontján továbbra is kitart. E kérdéssel már 16 évvel ezelőtt *Az iszlám a XIX. században* című tanulmányomban behatóan foglalkoztam és azon végeredményre jutottam, hogy az iszlám, mint vallás, egy szemernyivel több ellentállást sem fejt ki a műveltségi törekvésekkel szemben, mint a keresztyénség, sőt mi több, e vallás, mint fényes példák igazolják, még kedvezőbb is lehet a szabadságra,

búvárkodásra és szellemi haladásra nézve, miként valaha a keresztyénség.

Ha az iszlamot általában szemrehányás érheti, úgy az csak gránitszilárdságát, szívós, állhatatos természetét és a reformok elől való elzárkózottságát illetheti. Az iszlam még ma is megőrizte azt a helyzetet, melylyel a keresztyénség csak a középkor legsötétebb századaiban bírt. A hit korának harcza a gondolkodás és tudás korszakával a mohammedán világban még csak most kezdődött, mert az iszlam által eretnekséggel vádolt sectáknak, a mutazilitáknak és morgitoknak tana egészen elütött attól, a mit ma naturalismusnak nevezünk. A hit és a tudás jelenlegi harcza főleg a főváros efendi-világában nyilvánul, a hol a kételyek által megtámadott hívek száma egyre szaporodik, de annyi bátorságuk nincs, hogy mint zárt phalanx lépjenek ki a síkra és mint vallási reformatorok lépjenek föl. A collegiumok, főiskolák, sőt még a középiskolák ifjúsága is túlnyomó többségben meg van hitében rendítve és sokan, európai természetbölcselők hatása alatt, egyenesen az atheismus karjaiba vetették magokat. A művelt osztály középkorú része, a hová a hivatalnokok zöme tartozik, ítéletében vagy óvatosabb, vagy kevésbbé elszánt, míg az idősebb efendi-világ, vagyis a magasabb rangú hivatalnokok, nem tekintve, hogy soraikban kevés a hitbuzgó moszlim, a képmutatás köpenyébe burkolódnak. Csodálatos módon már a mollák közt is lehet kételkedőre találni, a kik ma sokkal nagyobb szabadsággal, mint annak előtte, a dogmák legkényesebb kérdéseibe is bele mernek bocsátkozni; néha elárulják, hogy a keresztyén hit épületébe is bepillantottak, de az összehasonlításban és kölcsönös mérlegelésben természetesen Mohammed tanának minden tekintetben előnyt adnak. Semmi körülmény közt sem lehet tehát arról szó, hogy az iszlam támasztékait a skepticismus férgel megörölték és elkorhasztották. A seikh-ul-iszlam, Ahmed Esszad efendi, mindenesetre szelíd, meggondolt és az iszlamban páratlanul türelmes nyelven beszél, midőn az iszlamra áttérni szándékozó hannoverait, Schumant, arra oktatja, hogy mi az iszlam lényege és e vallást úgy állítja oda, mint a mely túlzást, türelmetlenséget, fanatizmust nem ismer, csak felebaráti szeretetet, jótekonyságot és igazságosságot parancsol, és a házasságot szigorú törvénnyel szabályozva, a polygamiát csak a tisztesség érdekében engedi meg. Valóban, elépést megtenni még csak negy-

ven évvel ezelőtt a legutolsó molla sem tartotta volna magához méltónak és hogy ilyen eset bekövetkezett, az arról tanúskodik, hogy az iszlám tanítói és oszlopai körében is jelentős változások történtek; változások, melyek az anyagi süllyedés és a jövő fenyegető veszedelme miatt léptek ugyan előtérbe, melyeket azonban a tények sorából kitörölni nem lehet, bár ide vonatkozó írásbeli nyilatkozatok még nem jutottak nyilvánosságra.

A mi a tudás és gondolkodás korszakának ébredését a moszlim társadalomban eddig megnehezítette, sőt majdnem lehetetlenné tette, az a vallás és a hatalmi állás szoros belső kapcsolata volt. Ha volt valaha az iszlamban állam, mely rendelkezését és hatalmának későbbi gyarapodását Mohammed tanának köszöni, ez az ottoman állam; állam, mely a különböző ethnikai eredetű elemek tarka vegyülékét csak az iszlám közös kapcsával tudta egybetartani; állam, mely a minden oldalról fenyegető végveszélylyel szemben csak az iszlamban találhatja utolsó támaszát, reményének utolsó szikráját. Igaz, az utolsó évtizedekben megpróbálták a vallást a «vatan» (haza) szóval helyettesíteni, de még magát a szót is úgy kellett behozni, mert a haza fogalma az iszlám előtt ismeretlen. Különösen az ifjú Törökország erőlködött ebben az irányban, de az exotikus fogalom eddig nem nyert polgárjogot és a szűkebb haza szeretete nem tudta még a tágabb, minden moszlimet magában foglaló közösség szeretetét legyőzni. Úgy vélik, hogy az ázsiai, afrikai és európai hitsorsosok közös érdeke, az iszlám testvériség erős vára, jó támaszúl szolgál, míg másfelől biztos óvszer a szultán nem török alattvalóinak, az araboknak, kurdoknak stb. esetleges — igaz, alaptalan — nemzeti separatistikus törekvései ellen. Ez a mentő gondolat ma minden oszmanban hússá és vérré vált, és bármily szabadon nyilvánít is nézetet pozitív és nem pozitív vallásról, hazafias és politikai szempontból mégis ragaszkodik az iszlámhoz és annál görcsösebben kapaszkodik belé, minél jobban növekszik a keleti kérdés erőszakos megoldásának veszedelme.

Ott a hol a vallás, és még hozzá olyan vallás, mint az iszlám, az állameszmében a noli me tangere, ott mélyreható reformokról, nagyméretű újításokról szó alig lehet. Első sorban az abszolút ősi patriarchalis kormányforma a vallás kényelmes védő fedele alatt igen jól érzi magát és az uralkodó, a ki a világi és egyházi hatalmat egyesíti személyében, legkevésbé

sem fog arra gondolni, hogy a neki annyi előjogot biztosító vallás tanait megingassa. Minden ilyen irányú merényletet úgy tekintenek és büntetnek, mint fölségsértést, istenkáromlást, mint büntettet az állam és az egyház ellen és könnyen érthető, hogy eddig Törökország egyetlen szultánjában sem támadt ilyen, neki öngyilkosnak tetsző gondolat, és még egyetlen hazafi sem mert ilyen tervvel föllépni. Az állam és feje ellenkezőleg oda törekedtek, hogy a belső meggyőződésükkel ellenkező dogmákat még szilárdítsák és így abba a bizonyára ferde helyzetbe jutottak, hogy a közoktatás emelésével és az európai tudományágak terjesztésével egyik kézzel a kétely magvait hintették el, míg a másikkal, görcsösen ragaszkodva a koran tanaihoz, a vallás törzsét akarták támogatni. Törökország reformjainak eddigi folyamában ellentmondás és következetlenség mutatkozik. Míg egyfelől az iszlám sarkalatos pontjait, mint például a *bidaat* (újítások) szigorú tilalmát áthágták és az *alameti tefrikie* fontos törvényével, az elkülönzés jeleivel, nem törődtek többé, másfelől nem merték a férfi és a női nem szigorú elkülönítésének káros szokását, vagyis a hareméletet megtámadni, bár e szokás nem is moszlim eredetű és nem a koránon alapszik.

Ez csak egy példa a sok közül. De hogy mily kárt és rombolást okozott a reformok menetében és mennyire meggátolt minden sikert ez a tervtelenség, elvtelenség és bátortalanság, az legjobban kitűnik a haremszokás említett példájából. Tudvalevő, hogy a harem rossz szokása a főoka annak, hogy még a reform gyöngye kísérletei sem tudtak gyökeret verni, mert a család szigorú kettéválasztása mellett csak a férfiakra hatott a nyugati befolyás, a nők pedig, ó-ázsiai világnézetükben vesztelve, egész századdal a férfiak mögött maradtak. Befolyásuk a gyermekek nevelésére sok áldásos törekvést ellensúlyozott, és mégis a legújabb időkig visszariadtak az asiaticismus e bástyájának megtámadásától. Csak a jelenlegi szultán uralkodása alatt kísérlették meg e baj orvoslását a leányok kötelező oktatásával; olyan lépés volt ez, melyet sok daczczal és ellenszenvvel fogadtak, mely azonban a nők műveltségének emelésére czélozva, ugyanazon fordulatot fogja előidézni, a mit a nők kiképzése például Hindostanban, a hol a női nem a zsarnoki és embertelen törvények ellen föllázad és jogait követeli. Japán reformatorai e tekintetben kedvezőbb talajra találtak, erősebb

ítélőképességekről tettek tanúságot és egyszerre látva a férfiak és a nők műveltségének emeléséhez, nagyobb sikereket is voltak képesek fölmutatni. Az iszlamban ez nem fog olyan könnyen menni, a mint egyáltalában a reformok munkája nem fog olyan simán lefolyni, mert, mint már említve volt, a haladást gátló vallási szabályokat a politikai önfentartás érdekében megengedni nem szabad.

Bárhova tekintünk is, azt fogjuk látni, hogy művelődésünk sugarai csak nehezen, roppant fáradtsággal találhatnak magoknak utat a közelünkben levő keleti világ pusztaságába. Miként a családi és társadalmi élet nem maradhatott ment az európai eszmék hatásától, e befolyás alól az ország politikai intézményei sem vonhatták ki magokat. Az alkotmányosság és a parlamentarismus Törökországban is vágyat ébresztettek alkotmányos kormány után és a személyes, abszolút uralmat a sülyedés és hanyatlás főökának mondták. A Midhat pasa által a szultántól kicsikart alkotmány talán megtermette volna gyümölcsét, mert, a mint látjuk, a románoknál és bolgároknál életképesnek bizonyult, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, milyen előkészítő stadiumon mentek keresztül e fiatal keresztyén nemzetek a keresztyén Európa vezetése alatt, a mely stadium a moszlim ottoman nemzet életében még mindig hiányzik. Olyan országban, mely különféle, egymással ellenségesen szembeálló elemekből áll, a hol a többség uralkodó keze a kormányzottakra súlyosan nehezkedik, a hol ezenkívül vad vallási és fajgyűlölet tátongó úrt teremtett, a parlamentáris uralommal való próbálkozás mindenesetre vakmerő kísérlet. Abdul Hamid alkotmányellenes eljárását tehát nem szabad föltétlenül elítélni, különösen nem, ha megmarad jelenlegi elhatározása mellett: Világosság útján a szabadság felé! — és tényleg annyira viszi önmegetagadását, hogy népének fölvilágosítása által maga kovácsolja azt a fegyvert, mely az abszolút szultánságnak megadja a kegyelemdöfést. Ez a nemeslelkű öngyilkosság, mely a nyugaton is páratlan, egészen rendkívüli volna keleten a zsarnokság és despotismus ősi hazájában. Az ilyen tartalmú ígéretet tehát a legnagyobb óvatossággal kell fogadnunk, de azért nem zárkozhatunk el annak konstatalása elől, hogy az eddig önkényt, vagy kényszeredetten elvetett magból kihajtott fiatal sarj minden gyöngesége, hibái és fogyatkozásai mellett is a tovább fejlődés reményére jogosít, ha *Európa poli-*

tikai helyzete az ottomán császárságnak legalább is ötven évre békét és nyugodalmat biztosít, és ha az oszman államférfiak a reformok művének folytatásában arval a buzgalommal és komolysággal járnak el, melyet a nagy és nehéz vállalat megkövetel.

Ettől a föltételtől függ tehát Törökország eddigi reformjainak jelentősége és hatása, ez az irányadó az ottoman császárság állami létének jövőjére nézve. Elismerjük, hogy sok tekintetben jogos az a szemrehányás, melyet a törökök a reformokat sürgető nyugatnak tesznek; e szerint a reformok főleg azért eredménytelenek, mert Törökországot régebben, de különösen a reform-korszak kezdete óta arra kényszerítik, hogy szakadatlanul készen álljon a háborúra. A beteg test csak nehezen és fáradtsággal élhet a gyógyulás szereivel, ha a gyógyulás megkísérlése közepett egyre háborgatják, megtámadják és újabb sebeket ejtenek rajta; csak a zavartalan nyugalom és kényelem gyorsíthatja meg a gyógyulás folyamatát. A török állam és a török társadalom európaisításának *conditio sine qua non*-ja, tehát a hosszan tartó béke, és pedig nagyobb mértékben, mint bármely más moszlim államénak, vagy társadaloménak, melyek a nyugat befolyása alatt reformokra kényszerítettnek. Ha az ottoman császárság egynemű nemzeti és vallási elemekből állana, az újjáalakítás munkája mindenestre könnyebben menne, mert egynemű tömegekre könnyebb hatni és egynemű tömeget könnyebb a szándékolt cél felé terelni. A mindent nivelláló moszlim felekezeti egység csak a népesség egy részénél alkalmazható, mint sikeres eszköz, de a keresztyén töredéknél ez már nehéz, sőt valósággal lehetetlen, mert ez, közelebb állva a nyugati szellemhez, mit sem akar tudni olyan tanítóról, a ki előbb elnyomója volt. Az örmények, görögök és keresztyén syriaiak, a kik annyira ki voltak téve Európa politikai befolyásának, és a nyugat tanainak és nézeteinek ismeretében moszlim polgártársaikat tetemesen megelőzték, nagyon nehezen fogják magokat a török gyámködésnek alávetni és az idő folytán a moszlimokat még inkább túl fogják haladni. Csak az idő, a mindent átalakító idő segíthetne itt valamit. Csak a békés fejlődés korszaka hozhatná talán egy politikai nemzet kalapja alá az éghajlati és területi viszonyok kapcsával egybefűzött és évszázados együttélés által egymáshoz szokott népelemeket, ha a műveltség napjának suga-

raiban elég erő lesz a vallási különbség érczfalának megolvasztására. Csak ekkor válhatnak valósággá az oszmanság, melyet az ifjú törökök túlságos vérmességgel akartak megalkotni. Erre azonban idő, a keleten igen nagy idő szükséges; minthogy pedig a politikai helyzetet és Európa lázas tevékenységét és mozgolódását tekintve, türelmes várakozásra és csupán a tiszta humanismus és önzetlenség sugallta magatartásra alig van kilátás, mindenesetre nagyon kétséges: vajon a közeli kelet népei egy politikailag független ottoman császárság vezérlete alatt tényleg elérik-e az állami és társadalmi átalakulás célját.

Ma, mikor a bomladozás ijesztő mérvben elterjedt, mikor a rothadás egyre nagyobb terekre nyomul, ma nehéz, vagy legalább is merész dolog még halvány körvonalakban is megrajzolni a jövő képét. A múlt régiebb és újabb eseményeiből következtetve, alig lesz elkerülhető a compact tömegekben lakó keresztyén népesség elszakadása. Törökország jövőendő szultánjainak parancsszava tehát legjobb esetben csak a moszlim elem, az örmény fensíktól délre eső terület fölött fog uralkodni, ha a már erősen aláaknázott syriai partvidék Palestinával együtt, a szultánoknál megmarad. Kis-Ázsia, az oszmanság bölcsője és főhelye és Mesopotámia, valamint az arab félsziget alapját képezhetik egy még mindig elég jelentékeny birodalomnak és a modern törökök, a kik politikailag független iszlám testvéreik közt, az európai műveltségben legtovább haladtak és tudományunkból legtöbbet sajátítottak el, a nyugati műveltségi kör vívmányait keleten nagyon jól értékesíthetnék és Nyugat-Ázsia klasszikus részének olyan jövőt teremthetnének, mely semmivel sem állana az ó-kor letűnt dicsősége mögött.

Ennyit Törökország jövőendő sorsáról! De a helyett, hogy még jobban belemélyednénk háládatlan profétai hozzávetésekbe, jobb lesz, ha a török reformtörekvések különböző korszakaira vonatkozó megjegyzéseinket és így vizsgálódásaink főeredményét összefoglaljuk. Az első, hogy Törökország szultánjai a reformok munkáját önkényt, saját kezdeményezésökre, a politikai helyzet javulásának reményében kezdték meg. A második, hogy az új ösvényen való haladást nem annyira az éghajlat és a terület viszonyai, nem is nemzeti sajátosságok gátolták, mert az oszmanok, eredetök szerint, nem ethnikai, hanem politikai nemzetet képeznek, hanem az akadály leginkább az iszlám kifolyását képező régi és az ázsiai világnéz-

lethez inkább alkalmazkodó műveltség hatalmában keresendő. A harmadik, hogy a két szomszédos műveltség elkerülhetetlen harcában az érintkezési pont felé eső gyöngébb szomszéd jobban ki van téve a hatalmasabb rohamának, többet szenved és a szellemi viaskodáshoz szükséges anyagi erő híján az átmeneti állapot sanyarúságát kettősen érezi. A negyedik, hogy Törökországot a szomszédság súlyos következményei még kevésbé kímélték volna meg, ha nem szánta volna el magát reformokra és makacsul ragaszkodott volna a régi ázsiai műveltséghez. Az ötödik, hogy minden eddigi tévedés és mulasztás ellenére is világunk befolyása, bár lassú léptekkel, a közeli keleten mégis egyre tovább halad és esetleg megváltozott politikai helyzet mellett győzni is fog, ha a nyugat türelmet és elnézést tanúsít, nem feledkezve meg arról, hogy saját műveltségi haladásunk is mennyi időbe és kemény harczba került.

VÁMBÉRY ÁRMİN.

AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMET- ORSZÁGON.

Harmadik közlemény. *)

V.

AZ EGYSÉGES PÉNZRENDSZER ÉS AZ ARANYVALUTA BEHO- ZATALA NÉMETORSZÁGON.

A közvélemény áramlata nemcsak a pénzreform és az egységes német pénzrendszer létesítése, hanem annak iránya tekintetében is oly erős és általános volt, hogy a kormány annak alig lett volna képes ellentállani. Az első hivatalos nyilatkozat a penzrendszer reformja érdekében az 1869-ik évben történt, a mikor a német kereskedők gyűlésének állandó választmánya a német kereskedők 1868. évi berlini gyűlésének határozatait egy emlékirat kíséretében nyújtá át az éjszak-német szövetség kanczellárjának. A német vámparlament utolsó ülésén tárgyalta ez emlékiratot és 1869. évi június 21-iki határozatában kimondotta, hogy a szövetséges kormányok fölhívandók egy új, a tiszta tizedes rendszeren alapuló, pénzrendszer mielőbbi létesítésére, melynél különös tekintettel legyenek arra, hogy az lehetőleg sokszoros biztosítékát nyújtsa az összes polgárosult népek általános pénzrendszeréhez való csatlakozhatásnak.

A vámparlament tehát még közvetlenül a francia-német háború előtt a tizedes pénzrendszer meghonosítására és nemzetközi pénzegység eszméjének megvalósítására fektette a fösúlyt.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 176. és 177. füzetében.

A vámparlament e határozata következtében a szövetség-tanács kevéssel a francia-német háború kitörése előtt, 1870 június havában kebeléből egy választmányt küldött ki azzal az utasítással, hogy az egyes kormányok által kijelölt és a választmány által közvetlenül meghívott személyekkel Berlinben a «pénzkérdés rendezésénél figyelembe veendő viszonyokra nézve» enquéten üljön, de ez a Franciaországgal váratlanul kitört háború következtében nem jött létre.

A német-francia háború lezajlása után az új pénzrendszer irányelveit illetőleg több tekintetben megváltozott a közhangulat. Egy egységes német pénzrendszer mielőbbi létesítése most még sokkal sürgősebbnek tekintett, mint azelőtt. A szövetséges német államok most egy egységes nagy birodalommal alakulva, a kormány és a közvélemény egyaránt a véres háborúk árán kiküzdött német egység egyik leglényegesebb kellékének tekintették az egységes birodalmi pénzrendszer létesítését. Senki sem akarta tovább tűrni, hogy a német egység diadalmas megállapítása után a német birodalom terén hat, illetőleg Elszasz-Lothringennel együtt hétféle külön pénzegység és azoknak megfelelő különböző pénznemek maradjanak forgalomban.

A garasok, vagy schillingekre osztott háromféle tallér, a lübecki és brémai ezüst márka, a dél-német forint és a brémai arany tallér fölött a közvélemény és a kormány egyaránt a lehető legrövidebb idő alatt napirendre kívánt tenni és nem sokat törődött vele, hogy mily nehézségeket fog okozni, vagy mibe fog kerülni az átmenetel egy általános új pénzrendszerre.

Az iratok és hírlapi cikkek hosszú sora, mely a pénzreform haladéktalan létesítését sürgette, másra, mint az aranyvalutára meg csak nem is reflectált. Az arany beszerzése nem okozott gondot senkinek, mert mindenki arra számított, hogy az öt milliárdnyi hadi sarcz útján elég arany birtokában lesz Németország; senki sem számolta többé, minő veszteséggel fog járni az ezüst eladása és az arany beszerzése, ott a hadi sarcz, abból kitelik minden. Ennek következtében nem is reflectált többé senki azon különböző átmeneti intézkedések tervezeteire, melyek 1870-ig a német valuta-irodalomnak legtekintélyesebb részét képezték és melyek ismertetésére az előbbi §-ban részletesen kiterjeszkedtünk, hanem egyszerűen azt sürgették, hogy

a kincstár adjon mindenkinek a lehető legrövidebb idő alatt ezüst pénzéért az új rendszer alapján verendő aranyat.

Az egységes pénzrendszert és az aranyvalutát a közvélemény különben, ha nem is oly türelmetlenül, mint most, de azelőtt is sürgette, elvi irányú változás tehát e téren a háború lezajlása után nem keletkezett; — egy másik irányban azonban elvi jelentőségű változás is volt észrevehető, és nem épen valótlan színű, hogy a pénzláb és pénzegység másnemű lett volna, ha a pénzrendszer reformja a francia háború előtt létesül vala.

Láttuk, hogy a német vámparlament utolsó ülésén hozott határozatában még különös súlyt fektetett arra, hogy az új német pénzrendszer a polgárosult népek általános pénzrendszerbe mennél tökéletesebben beilleszthető legyen; a háború után ellenben az volt a jelszó, hogy az új pénzrendszer lehetőleg megkönnyítse az átmenetelt és így nem annyira a nemzetközi fizetésekre, mint a létező német pénzekre való tekintettel állapíttassék meg. Így győzött azután mint új pénzegység az alig egy-két író által ajánlatba hozott $\frac{1}{3}$ tallér értékű mark, a frank, arany forint, vagy német koronával szemben.

1871 október havában a birodalmi kancellár a szövetségi tanácsnak egy törvényjavaslatot nyújtott be «a birodalmi arany pénzek veretéséről». E javaslat értelmében 15, 20 és 30 márka értékű aranyok veretése rendeltetik el, melyek minden közpénztárnál, egy márkát $\frac{1}{3}$ ezüst tallér értékben számítva, elfogadtatnak, egyúttal a 30 talléros pénzláb szerint vert tallérok az egész német birodalom területén törvényes fizetési eszköznek nyilváníttatnak. A kormány e törvényjavaslat értelmében fölmentetnék ugyan a kötelezettségtől, hogy ezüst pénzeket verjen, de föntartja magának a jogot a körülményekhez képest az ezüst pénzek verését újból megkezdeni, vagy esetleg a pénzrendszer végleges megállapítása előtt az ezüstnek az aranyhoz való viszonyát újra megállapítani.

A német kereskedők állandó válaszmánya 1871 október 17-én a törvényjavaslat azon intézkedései ellen, melyek az ezüst pénzek esetleges újból leendő veretésére és a két fém értékviszonyának későbbi megállapítására czéloztak, egy emlékiratot nyújtott át, melyben a teljes értékű ezüst pénzek veretésének végleges megszüntetését, az arany és ezüst értékviszonyának végleges megállapítását és az újonnan vert arany

pénzeknek törvényes fizetési eszközzé nyilvánítását sürgették. A szövetség-tanács nem volt ugyan hajlandó az ezüst pénzek verésének végleges tilalmát a birodalmi tanácsnak javasolni, de az aranynak az ezüsthöz való értékviszonyának végleges megállapítását és az arany pénzeknek törvényes fizetési eszközzé tételét a szövetség-tanács is helyeselte és a törvényjavaslatot ily értelemben módosítva terjeszté 1871 nov. 8-án a birodalmi gyűlés elé, mely azt 1871 november 11. és következő napjain tárgyalta.

A birodalmi arany pénzek veréséről szóló törvény tárgyalása kiválóbb momentumokat nem foglalt magában. Elvi jelentőségű vita egyáltalán nem is volt. Mohl Mór, aaleni képviselő, volt az egyetlen, a ki az aranyvaluta követelését örületnek és divathajhászatnak nevezte, mely az egész nemzetet megszállta; senki más az aranyvaluta behozatalára irányuló törekvés ellen, mely a törvényjavaslatból kiolvasható volt, egyáltalán nem tett kifogást. A törvényjavaslat első olvasása és általános tárgyalása mindössze két napot vett igénybe. Delbrück államminiszter egy történeti visszapillantással, mely az 1837 óta a pénzügy rendezése terén fölmerült reformtörekvéseket ismertette, mutatta be a törvényjavaslatot, Bamberger pedig mint első szónok egészben véve hozzájárulását nyilvánítá ugyan a javaslatához, de abban az ezüst pénzek verése végleges tilalmának hiányát kifogásolta és czélszerűbbnek tartotta volna a márka helyett a forintot, mint számítási egységet, meghonosítani. Végre ismételte már a bizottsági tárgyalás alkalmával kifejezett azon óhaját, hogy az ezüst pénzek bevonására a kormánynak jelentékenyebb hitel szavaztassék meg.

Dr. Gerstner a forintot, Lombart a 10 márka értékű aranyat «Dukaten» név alatt 100 garasra osztva óhajtja, mint pénz- és számítási egységet. Münster gróf elvi jelentőségű vitát provokált a regáljognak birodalmi és nem állami jellege érdekében, a mi ellen Bajorország és Szászország képviselői tiltakoztak. Tellkampf, Prince-Smith és Michaelis a törvényjavaslat azonnal tárgyalása mellett szólaltak föl és ellenezték annak egy külön bizottsághoz leendő utasítását.

A birodalmi gyűlés többsége a törvényjavaslat azonnal való részletes tárgyalását határozta el. Ennélfogva a törvényjavaslat második olvasása és pontonkénti tárgyalása november hó 17-én vette kezdetét. Mindjárt az első §-nál Mohl

újra sürgette a latin unio pénzrendszeréhez való csatlakozást és hangsúlyozta egy nemzetközi pénz létesítésének nagy fontosságát. Az eszmét többen pártolták, de a szövetségi tanács képviselőjének azon kijelentése után, hogy egy nemzetközi éremnek csak akkor van bece, ha az világéremmé válhatik, a mi Anglia és Amerika ellenzése következtében nem remélhető; továbbá Bamberger azon megjegyzése után, hogy a világforgalom nem pénzzel, hanem váltók és fémküldemények által közvetítettik, — Mohl indítványa elvetetett.

A részletes tárgyalás mindössze két napig tartott és a benyújtott törvényjavaslat csak annyiban szenvedett változást, hogy a márkának 10 garasra osztása, 30 márkás aranyok veretésének elrendelése, továbbá az arany pénzek alakjának és nagyságának részletes meghatározása a törvényjavaslatból törölletett, ellenben a teljes értékű ezüst pénzek további veretése a törvény által megtiltatott, az ezüst pénzek bevonása a birodalmi pénztár terhere elrendeltetett és a birodalmi kancellár utasítatott egy végleges törvény előterjesztésére, a pénzrendszert illetőleg.

Az említett törvényjavaslat tárgyalására vonatkozó vitából, a későbbiekre való tekintetből, érdekesnek tartjuk még Bamberger beszédéből kiemelni, hogy utalt azon nehézségekre, melyekkel 300—400 millió tallér ezüstnek a piacra dobása jár, de egyúttal azt tanácsolta, hogy azon örvény fölött, melyen az ezüstitől az aranyhoz való átmenetel ingadozó deszkája fekszik, biztos lépésekkel és gyorsan haladjunk át, nehogy az örvénybe essünk és nyakunkat szegjük! Camphausen pénzügyminiszter ellenben Bamberger «drastikus» kérdésének megoldását, hogy hová küldjük az ezüstöt, épen nem tartja veszélyesnek, mert annak ellenére, hogy Németország tekintélyes mennyiségű arany rudacskákkal és pénzkészlettel van ellátva, az ezüst ára a londoni piacon még nem csökkent. A tárgyalás napján az ezüst a londoni piacon épen azon az áron volt kapható, a melyre azt a birodalmi törvény becsülte (1 : 15^{1/2}).

Különös említést érdemel végre Prince-Smith 1871. évi november 13-iki beszéde, mert abban konstatálja, hogy «mióta a nemzetgazdasági congressus 10 év előtt Stuttgartban az aranyvaluta és a mark-rendszer mellett nyilatkozott, azóta az összes illetékes körök oly egyértelműséggel nyilatkoztak ez értelemben, minő ilyen kérdéseknél csak nagyon ritkán fordul elő».

Prince-Smith e beszédében a kettős valuta javára még elvi fön-tartást sem tön és a törvényjavaslat elfogadását ajánlotta. Az 1871. évi december 4-iki, «a birodalmi aranypénzek verésére vonatkozó törvény» rendeletei következökö:

1. §. Egy birodalmi pénz verése rendeltetik el, melyből 139 $\frac{1}{2}$ darab nyom egy font finom aranyat. 2. §. Ennek $\frac{1}{10}$ része «mark»-nak neveztetik és 100 fillérre osztatik. 3. §. A tíz mark aranyon kívül még 20 márkás arany veretik, egy fontból 69 $\frac{3}{4}$ db. 4. §. E pénzek 900 rész arany- és 100 rész rézvegyü-lékből készülnek, úgy hogy 125·55 db 10 márkás arany nyom egy pénzverdei fontot. 5. §. A birodalmi aranyok egyik felén e szavak: «Deutsches Reich», az érték és a verés éve teendő ki, a másik felén az illető ország uralkodójának képe. — 6. §. Az arany pénzek verése a birodalom költségére a szövetséges álla-mok mindazon pénzverdéiben történik, melyek erre vállalkoz-nak és melyek a szükséges aranyat megfelelő arányban a biro-dalmi kanczellár útján kapják. — 7. §. A súlyeltérés (remedium) maximuma két ezred részben állapíttatik meg. — 8. §. Fize-tesek, melyek az eddig érvényben levő pénznemben voltak teljesítendökö, a jövőben aranyban is teljesíthetökö, a törvényben meghatározott érték szerint, melynél az 1:15 $\frac{1}{2}$ arány véte-tett alapúl. (E szerint 1 tallér = 3 márka, 1 délnémet forint 1 márka 71 fillér stb.). 9. §. A birodalmi arany pénzek hasonló értékben minden közpénztárnál akkor is elfogadandökö, ha a természetes kopás következtében törvényes súlyuk hiányzik, de ez utöbbi esetben beolvasztandökö. — 10. §. E törvényben meghatározott pénznemeken kívül semmifele arany vagy nehéz súlyú ezüst pénzek további intézkedésig nem verhetökö. 11. §. A régi arany és teljes értékű ezüst pénzek a birodalmi kan-czellár rendeletére bevonandökö és a bevonás költségei a biro-dalmi pénztár fölöslegéből fedezendökö. A birodalmi kanczellár köteles a régi pénzek bevonásának eredményéről a birodalmi gyűlésnek évenként jelentést tenni.

Az arany pénzek bevonása gyorsan haladt és azok leg-nagyobb része 1873 október havában, midön a birodalmi kanczellár azoknak forgalmon kívül helyezését hozta javaslatba, már bevonatott, ellenben az ezüst pénzek bevonására vonat-kozó fölhatalmazással a birodalmi kanczellár nagyobb mérték-ben, csak az 1873. évi érme-törvény alkotása után élt.

Az új törvény értelmében elrendelt arany pénzek vere-

tése nyolcz pénzverdében*) eszközöltetett és ezekben összesen 1873 márczius 15-éig 531.208,270 márka értékű 10 és 20 márkás arany veretett és e czélra 380,794·46 pénzverdei font szín-arany használtatott föl.

Az arany beszerzése semmi nehezséggel sem járt, a kormány az arany fontját átlag a birodalmi gyűlés elé terjesztett jelentései értelmében 461 tallérért szerezte be, egy pénzverdei font értéke pedig, 10 és 20 márka aranyra kiverve, 465 tallért képviselt és így a pénzverési költségek levonása után még mindig három millió márkát meghaladó nyeresmény volt a kormány számítása szerint elérhető. Bamberger azon kérdése, hogy mi történjék az ezüsttel, akkor még igen kevés fejtörést okozott a hivatalos köröknek, mert ezüst-eladásokról még szó sem volt. Az ezüst pénzek bevonása ekkor még csekély mérvben történt és a közel jövőben bevonandó ezüstnek legnagyobb része az új pénzrendszer értelmében verendő váltó pénznél nyeresménynyel volt értékesíthető; könnyen megmagyarázható tehát, hogy a közvélemény hangulata az 1871. évi törvény alkotása után legkisebbet sem változott és az aranyvaluta végleges behozatalát könnyűnek és igen csekély áldozattal járónak képzelte mindenki. Az 1872. év végén az ezüst ára a londoni piacon még mindig 1:15·6 aránynak felelt meg, az 1871. évi német birodalmi törvény és annak következtében növekedő aranykereslet tehát az arany és ezüst egymáshoz árviszonyára alig volt észrevehető befolyással. Mindez eléggé megmagyarázza azon körülményt, hogy az 1873. év elején a birodalmi gyűlés elé terjesztett érme-törvény («Münzgesetz») lényegében egészen ugyanazon hangulattal tárgyalatott, mint az 1871. évi december 4-diki törvény.

Az 1873. évi ápril havában tárgyalt érme-törvény fő czélja az volt, hogy az ezüst és más nem-nemes fémből verendő pénzek is az 1871. évi törvényben megállapított márka-rendszernek megfelelően veressenek és hogy Németország pénzrendszere az aranyvaluta és márka-rendszer alapján oly módon szerveztessék, hogy az új pénzrendszer lehető legrövidebb idő alatt életbe léptethető legyen. E törvényjavaslat tárgyalása

*) A pénzverdék székhelyei: Berlin, Hannover, Frankfurt, München, Drezda, Stuttgart, Karlsruhe és Darmstadt.

folyamán fontosabb elvi jelentőségű, általános vita egyáltalán nem merült föl.

Mohlnek a kettős valuta érdekében tett indítványát egyszerűen leszavazták, az 1871. évi törvény értelmében verendő arany pénzekon kívül öt márka értékű arany pénzek veretését is elrendelték, mihez a kormány a harmadik olvasásnál csak azon föltétel alatt járult, hogy öt márka értékű pénz ezüsből is veressék; végre a törvényjavaslathoz még egy paragraphust csatoltak, melynek értelmében bárminő bankok vagy vállalatoknak nem birodalmi pénzről szóló értékjegyei 1876 január elsejéig bevonandók és 100 márkánál kisebb összegről szóló jegyek egyáltalán ki nem bocsáthatók.

A törvényjavaslat letárgyalása után Bamberger kérdést intézett a kormányhoz a szükséges arany beszerzésének módzatait illetőleg, mire Delbrück kijelenté, hogy a pénzverési czelra eddig fölhasznált arany legnagyobb része a franczia hadi sarczból vétetett és csak csekély része szereztetett be londoni váltók és német veretű arany pénzek vásárlása által. A déli államoknak a hadi kárpótlásból járó rész arany pénzek veretése czéljából szolgáltatott ki, de hogy abból mennyi veretett ki, azt a birodalmi kormány nem ellenőrizte. A birodalmi pénztárban még 85 millió áll a birodalmi kancellár rendelkezésére.

Fölemlítendő még, hogy az új törvényben Bamberger indítványára különbség tétetett a «Reichsgoldwährung» és «Reichswährung» között, mert ez utóbbi korábban volna életbe léptethető, mint az előbbi, mely azon állapotot jelenti, mikor bizonyos csekély összegon fölül egyáltalán nem lehet mással, mint aranynyal fizetni, holott a «Reichswährung» alatt az új pénz és számítási rendszer volna értendő.

E különbség tétele csakugyan gyakorlatinak bizonyúlt, mert Németországban, mint alább látni fogjuk, a «Reichswährung» 1876 január 1-én életbe lépett ugyan, de a «Reichsgoldwährung» még ma sincs teljesen életbe léptetve.

Az 1873. évi érme-törvény intézkedései a következők:

1. §. A Németországon érvényben volt országos érték helyébe «az aranyérték» lép, az 1871. évi törvény által megállapított mark-rendszer alapján.

Az időpont, melyben a «birodalmi érték» a birodalom egész területén érvénybe lép, három hóval előbb kihirdetendő császári rendelet által lesz meghatározva.

2. §. Az 1871. évi törvényben megállapított arany pénzekon kívül még öt márka értékű arany pénz is verendő, 279 darabot számítva egy fontra, négy ezred rész remediummal és nyolcz százezred rész kopási maximummal (Passirgewicht).

3. §. Ezüstből öt, két, egy és fél márka és húsz fillér értékű, nickelből tíz és öt fillér értékű, rézből pedig két és egy fillér értékű pénzek verendők.

Az ezüst pénzek kilenczszáz ezred finomsággal veretnek, úgy, hogy 90 mark értékű ezüst pénz súlya egy pénzverdei fontot nyomjon. Egy font színezüstből tehát 100 márka értékű ezüst pénz készül; 20 darab öt márka, 50 darab két márka stb. A pénzek verése a birodalmi kanczellár ellenőrizete alatt áll, az egyes pénzverdek a szükséges fémeket az ő rendelete alapján kapják, és csak az általa meghatározott mennyiségben verhetik e pénzeket.

4. §. Az összes birodalmi új ezüst pénz nem lehet több tíz márkánál fejenként és a mily arányban e pénz kibocsáttatik, oly arányban vonandók be a régi ezüst pénzek, még pedig legelőször azok, melyek nem a 30 talléros pénzláb szerint verettek. — Ez intézkedés oka főleg az volt, hogy a talléros pénzláb az újnak éppen háromszorosa lévén, az sokkal inkább beillett az új pénzrendszerbe, mint például a délnémet forint, melynek értéke márka-rendszerben kifejezve: egy márka 71 fillér.

6. §. A régi váltópénzek az új pénzrendszer életbeléptetéseig bevonandók.

7. §. E bevonás a birodalom költségén történik.

8. §. A régi ezüst értékű pénzeknek (Landesmünzen) bevonási határideje legalább négy hétre szabadó és három hónappal előbb kihirdetendő.

9. §. E határidő után senki sem köteles 20 márkánál nagyobb összeget ezüstben és egy márkánál nagyobbat réz vagy nickelben elfogadni, kivéve a közpénztárakat, melyek ezüst pénzt bármely összeg erejéig elfogadni kötelesek.

A 10. §. az elhasznált pénzek becserélésének módosatait állapítja meg, a 11. §. pedig tilt minden, a jelen törvénynek meg nem felelő, pénzverést és még az emlékmekre nézve sem tesz kivételt.

A 12. §. értelmében magánosoknak is meg van engedve saját számlájukra 20 márkás aranyokat veretni, melyek díját a

birodalmi tanács állapítja meg oly módon, hogy az egy font arany után hét márkát meg ne haladjon.

13. §. A birodalmi tanács jogosítva van :

1. meghatározni azon értéket, melyen fölül idegen arany vagy ezüst pénzek forgalomba nem hozhatók, sőt azok forgalomba hozatalát teljesen el is tiltani ;

2. meghatározni azon árfolyamot, melyen külföldi pénzek a birodalmi pénztárnál elfogadtatnak. E §. első pontja ellen iparszerűleg cselekvők 150 márka pénzbírság, vagy hat heti fogság erejéig büntethetők. A törvény e különös intézkedése sok vitára adott okot a birodalmi gyűlésen, hol sokan az országnak a külföldi pénzek elől való ily mesterséges elzárását nagyon különösnek találták.

A törvény ez intézkedése főleg a mi ezüst pénzünk ellen van irányozva, a mint hogy a törvény kihirdetését csakugyan mindjárt 1874 január 22-én az osztrák és magyar egy és két forintosok és a németalföldi 1 és $2\frac{1}{2}$ forintosok forgalomba hozatalának teljes eltiltása követte.

A 14. §. értelmében «a birodalmi érték» életbe léptetése után minden fizetés ebben teljesítendő oly módon, hogy egy tallér három márkával, egy délnémet forint $1\frac{5}{7}$ márkával, a hamburgi érték pedig $1\frac{1}{5}$ márkával vétetik egyenlőnek, a többi pénzek pedig e kulcs szerint számítandók.

A 15. §. birodalmi értékben megállapított fizetés helyett a tallérok mindaddig, míg a forgalomból kivonva nincsenek, három márka értékben az egész birodalom területén, a többi pénzek pedig e §-ban megállapított érték szerint saját országukban elfogadandók. A többi pénzek ma már bevonva lévén, csak a tallérokra vonatkozó intézkedés van hatályban.

16. §. és 17. §. szintén az átmenet idejére szóló fizetések elvét szabályozzák, a 18. és utolsó §. pedig a fizetési jegyek bevonására vonatkozó már fönnemlített intézkedést tartalmazza.

A jelen törvényhez 1874 ápr. 20-án még egy, egyetlen egy czikkből álló, új póttörvény járult, melyben kimondatik, hogy az 1867. év végéig Ausztriában vert egyesületi tallérok és ket-tős tallérok a többi tallérokkal minden tekintetben egyenjogúaknak és értékűeknek tekintendők.

Említést érdemel még egy másik 1874 ápril hó 30-án kelt törvény, mely a birodalmi kancellárt fölhatalmazza 120 millió márka erejéig 5, 20 és 50 márka értékű pénztári jegyek

kibocsátására, melyek a szövetséges államok között lakószámuk aránya szerint elosztandók és első sorban az illető államokban esetleg létező régi állami papírpénzek bevonására fordítandók.

A német császárnak 1875 szeptember hó 22-én kelt rendelete a birodalmi értéket 1876 január hó 1-jével életbe léptette ugyan és egy 1876. évi január 6-án kelt törvény a szövetség-tanácsot följogosítja a német birodalmi és az osztrák veresű talléroknek elfogadását három márka értékben oly módon megszorítani, hogy azokat csak birodalmi ezüst pénzben teljesítendő fizetés fejében kelljen elfogadni: de a német birodalmi tanács e fölhatalmazással mind e mai napig sem élt, jelétül annak, hogy azon remények, — melyek e törvény tárgyalása alkalmával nyilvánultak és melyeket Camphausen pénzügy-miniszter Sonnemann azon megjegyzésével szemben, hogy a még forgalomban levő tallérok 225 millió tallérra tehetők, azon szavakkal fejezett ki, hogy az egész átmeneti processusnak a legnagyobb nyugalommal nézhetünk elébe és hogy az játszva (*«in einer wahrhaft spielenden Weise»*) fog befejezést nyerni, — nem valósultak meg.

VI.

A NÉMET BIRODALMI PÉNZRENDSZER VÉGREHAJTÁSA ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI.

Kezdetben az új német birodalmi pénzügyrendszer végrehajtása akadálytalanul és gyorsan haladt előre. A dél-német forintok, a tallérok, a 20 francos conventiós pénzek, a schleswig-holsteini, hamburgi és lübecki pénzek legnagyobb része az 1875. év végéig be voltak vonva és forgalmon kívül helyezve. Addig, míg a bevont ezüst legnagyobb része az új törvény értelmében verendő ezüst pénzekre volt felhasználható, az ezüst ára a nemzetközi piacon alig szenvedett változást, de mihelyt Németország nagyobb mennyiségű ezüstöt dobott a piacra, azonnal észrevehető volt ennek nagy hatása az ezüst árára.

Az 1875. év végéig Németországban 366.497,000 márka értékű ezüst és 1.933,000 márka értékű réz pénz vonatott be, az 1876. év végéig ellenben 374 millió márka értékű ezüst és

44 millió értékű réz és nickel pénz veretett és így csak is az 1876. év folyamán bevont ezüst pénzek eladásáról lehetett szó. A kormány ugyan az 1875. év folyamán bevont ezüst pénzek egy részét is rudakba önteté és eladásra szánta, mert kísérletet akart tenni az ezüst-eladások hatására nézve és mert tudta, hogy a következő években bevonásra kerülő pénzek bőségesen elegendő anyagot nyújtanak az új pénzek veréséhez. 1875-ben a kormány jelentése szerint 1.194,943 font ezüst állott eladásra készen rudakban, a miből még ez év folyamán 696,194 font részint berlini bankároknak, részint a birodalmi kormány saját számlájára külföldön eladatott. Ez eladásoknál még átlag 87 márka ár volt egy fontért kapható és így a veszteség a kormány számítása szerint 5.224,848 márkát tön. Minthogy a kormány a pénzügyi törvény értelmében egy-két évig nagyobb mennyiségű ezüst pénzt volt jogosítva verni, Camphausen bizonyára arra számított, hogy az ezüst-eladások 1—2 évi szünetelése annak árát ismét föl fogja szöktetni. De mindjárt az első eladások épen az ellenkező eredményre vezettek, az ezüst ára épen akkor kezdett rohamosan csökkenni, mikor a német ezüstnek első vevői azt a világpiaczkon értékesíteni akarták, mert az ezüst-kínálat növekedésével mindig általánosabb lön azon áramlat, mely a többi államokat a német ezüst beözönlése ellen megvédeni szükségesnek tartá, úgy hogy mindjárt az első ezüst-eladások megtörténte után, az 1876. év első havában, az ezüst ára a londoni piacon egy standard uncia után 58—59 penceről $54\frac{7}{8}$ -ra szállott alá.

1877-ben és 1878-ban pedig, midőn a bevont ezüst új penzek veretése által már nem volt értékesíthető, az ezüst ára rohamosan kezdett csökkenni, úgy hogy a kormány, miután a nem talléros pénzláb szerint vert pénzek már teljesen be voltak vonva, a tallérok további bevonását és az ezüstnek eladását felfüggeszteni volt kénytelen. A réz pénzek bevonása az 1878. év végével teljesen be volt fejezve, az ezüst tallérok bevonása pedig az 1880. év vege óta szünetel. Az 1880. év végéig összesen 3.512,279 márka értékű rez pénz és 1080.486,138 márka értékű ezüst pénz volt bevonva; azóta egy tallérnyi ezüst sem vonatott be és így a birodalmi kormány nem is élhetett az 1876. évi január 6-diki törvény által nyert azon jogával, hogy kimondhassa, miszerint a német és osztrák tallérok csak ezüstben teljesítendő fizetéseknél fogadandók el három márka értékben,

azok tehát az aranyban teljesítendő fizetéseknel ma is, mint törvényes fizetési eszközök használatnak.

A német birodalmi pénzrendszer tehát, a mennyiben az egységes birodalmi márka-rendszerről van szó, teljesen keresztülvittnek tekinthető ugyan, a mennyiben minden pénz a márka-rendszer szerint van verve és egy tallér három márkának veendő, de az aranyvaluta teljes hatályba nem lépett ma sem, miután mindenki jogosítva van arany helyett ezüst tallérral fizetni, bármely összeg erejéig.

Az aranyvaluta-rendszer e megoldatlan állapotát első sorban az ezüstnek nagy értékcsökkenése okozta, és miután ez még folyton tart, nincs is rá kilátás, hogy az aranyvaluta Németországon teljesen hatályba lépjen.

Az ezüst ára és értékviszonya a londoni piacon volt:

Év	Egy st. uncia ezüst ára a londoni piacon.	Az arany értéke az ezüsthöz viszonyítva.
1871.	60·9 pence*)	15·5
1872.	60·4	15·6
1873.	59·4	15·9
1874.	58·5	16·1
1875.	56·7	16·5
1876.	52·9	17·8
1877.	54·9	17·2
1878.	52·1	17·9
1879.	51·4	18·4
1880.	52·4	18·0
1881.	51·1	18·2
1882.	51·1	18·2
1883.	50·9	18·6
1884.	50·3	18·3
1885.	47·5	19·9
1886.	45·4	20·8
1887.	44	21·1

1879 június 18-dikán Bismark, Bamberger és társai interpellatiója következtében kijelenté, hogy az ezüst tallérok további bevonását és az ezüst-eladásokat a múlt hó 16-dikán megszüntette, mert nem hajlandó tovább a felelősséget azon

*) Egy pence = öt o. é. krajczár. Egy uncia (ounce) az angol (troy-) fontnak $\frac{1}{12}$ része = 31·104 gramm. Egy standard uncia ezüst, 31·104 gramm súlyú ezüst ötvény $\frac{925}{1000}$ rész színezüst-tartalommal. Egy troy-font 373 $\frac{1}{4}$ gramm. Hajdan Troyes francia város mértéke.

óriási veszteségekért, melyekkel e művelet jár, viselni. Dechend, a német birodalmi bank elnöke, pedig ugyanezen az ülésen közölte azon veszteségek összegét, melyekkel eddig az aranyvaluta behozatala járt és hozzá tévé: «Én szokva vagyok nagy számokhoz és be tudom látni, hogy egy olyan rendszabály, mint a pénzreform, nagyobb áldozatok nélkül nem valósítható, de e számoktól mégis visszajedtem és azt hiszem, hogy itt e házban kevesen lesznek, kikre ez eredmény ne lett volna hasonló hatással.» A bevont pénz névértékéhez képest 96 és fél millió márkára számítá Dechend a veszteségeket és az ezüstnek a törvény hozatala alkalmával létezett értékéhez képest 72 millió márkára. Azóta, hogy e számok köztudomásra jutottak, nagy fordulat állott be Németországon a pénzreform irányát illetőleg és a kettős valuta hívei, — persze most már későn — nagy tevékenységet kezdettek kifejteni. A kettős valuta érdekében írt, nagyobb figyelmet érdemlő művek és röpiratok mind csak az 1879. évi birodalmi gyűlés utáni időben jelentek meg. A pénzügyi reformra vonatkozó közvélemény ezen túl főleg két irányban foglalkozott a valuta-kérdéssel, egy részről azon károk és veszteségek nagyságának kérdésével, melyet az új pénzrendszer a kinestárnak és az összes lakosságnak okozott, másrészről azon módoszatok kérdésével, melyek által a létesített reform káros hatásai részben vagy egészben elháríthatók lennének. Az ez alapokon az aranyvaluta hívei ellen irányzott támadásokkal szemben, ezek, kik azelőtt kizárólagos urai voltak a helyzetnek, a védelemre voltak kénytelenek szorítkozni.

A mi az aranyvaluta behozatalának legelső és legközvetlenebb következményét, az ezüst eladásával járó veszteségeket, illeti, erre nézve mindjárt kezdetben igen élénk vita fejlődött ki az aranyvaluta hívei és ellenzői között.

Dechend fönnemlített beszédében mintegy 72 millió márkára becsülte a veszteségeket. A *Freihandels-Correspondenz* ellenben néhány nappal a birodalmi gyűlés e tárgyú ülése után csak 39·3 millió márkát számított, mert az ezüst eladásából szenvedett veszteségekből az új váltópénz veréséből származó nyereséget levonta. Arendt ezzel szemben kimutatá, hogy a váltópénz az 1873. évi törvény kilenczedik czikke értelmében államadósságnak lévén tekintendő, az mint jövedelemforrás nem szerepelhet. Arendt az összes veszteségeket még 1.300,000 márkával többre, vagyis 73·3 millió márkára becsüli, mert a

hivatalos jelentésben szerinte egy számadási hiba van, a meny-nyiben az eladott és bevont ezüst súlyához az ezüst pénzekben előforduló arany is hozzá van mérve és számítva, ellenére annak, hogy az olvasztásnál nyert ilyenmű arany ismét mint nyeremény le van vonva.

Sætbeer *) az összes veszteséget 44 millió, Haupt **) pedig 96.481,136 márkára becsüli. Bizonyára messze vezetne mind e számítási módok részletes ismertetésébe és bírálatába bele bocsátkozni, azért csak annak megjegyzésére kell szorítkoznunk, hogy egy általános és egységes birodalmi pénz- és számítási rendszer az aranyvaluta behozatala nélkül is létesíthető lett volna és azt a közvélemény még sokkal inkább sürgette és óhajtotta, mint az aranyvalutát. A nehéz ezüst pénzek bevonásával és könnyebb váltópénzek verésével elért nyereség tehát, ha azt egyáltalán nyereségnek lehet nevezni, az aranyvaluta behozatala nélkül is eléretett volna, s így ez a nyereség nem az aranyvaluta behozatalának köszönhető.

A tény tehát egyszerűen az, hogy az Egyiptom részére később történt eladásokat nem számítva, összesen eladatott 7.104,895 vámfont ezüst, mely az 1 : 15¹/₂ arány szerint 639.440,639 márka értéket képviselt, a kormány pedig érte csak 567.139,992 márkát kapott, tehát 72.300,647 márkát veszített. A hivatalos jelentésben az ezüst eladásából származó veszteség 96.551,398 márkára van számítva; de ebben a beváltott ezüst pénz kopásából eredt veszteség is benn foglaltatik, a mi természetesen nem az aranyvaluta behozatalának számlájára tartozik. A tiszta veszteséget a kormány a váltópénz veréséből származó nyeremény levonása után 43.889,231 márkára számítja.

Különben bármint számítja is valaki a múltra nézve az ezüst-eladásokból származó kár nagyságát, az Németország jövő valuta-politikájára nem nagy befolyással lehet, mert ez a veszteség a birodalmi bevételi forrásokból födöztetett, ellenben annál nagyobb jelentőséggel bír azon kérdés, vajon mily nagy a még forgalomban levő német és ausztriai egyesületi tallérok száma és mily nagy költséggel járna ezeknek bevonása?

*) Sætbeer: *Wirkungen der Silberentwerthung*. Hildebrand-Conrad: *Hb. f. Nationalök.* 1884. VIII. új f.

**) Haupt: *Währungspolitik und Münzstatistik*. 1884.

E kérdéssel főleg Nasse, Sætbeer és Arendt igen sokat és behatóan foglalkoztak. Mindenesetre nehéz meghatározni, hogy a különféle időben vert tallérokból ma még mennyi van forgalomban és mennyi kerülhet beváltásra. Minthogy legelőször a legrégibb verésű tallérok vonattak be, az ezek bevonásánál szerzett tapasztalatokat nem lehet a későbbi verésű tallérok bevonására alkalmazni.

Sætbeer különböző időben közzétett értekezései és hírlapi cikkeiben tíz különböző becslést közöl a még forgalomban levő tallérok valószínű mennyiségére nézve, mely becslések 400—989 millió márka értékű összeg között ingadoznak.

Nasse*) 1876-ban 500 millió márkára becsüli a még bevonandó tallérok értékét, Dechend 476 millióra, Arendt**) következő részletes becslést közöl művében :

	Márka értékben.
1750—1822-ben vert tallérok	3·5 millió
1823—1856-ban „ „	151·5 „
1857—1873-ig „ „	268·5 „
Ausztriai tallérok	74·5 „
Összesen : 498 millió márka.	

vagyis kerek számban 500 millió.

Sætbeer legújabb becslése (gothai naptár 1888. évfolyam) 445 millió márka.

E becslések minden esetre azt bizonyítják, hogy a még forgalomban lévő tallérok száma sokkal nagyobb, semhogy azok bevonása egykönnyen eszközölhető lenne, mert ha az ezüst mai árát azon értékhez viszonyítjuk, melyben azok fizetés fejében elfogadandók, akkor legalább is 100 millió márkára kell számítanunk azon veszteséget, melylyel ezek bevonása és a tiszta aranyérték behozatala járna. Ez mindenesetre oly összeg, melynek fizetésére a birodalmi pénztár ma, mikor az öt milliárdnyi franc hadi sarcz rég elfogyott, és mikor a birodalmi költségvetés is nyolcz egész tíz millió márka deficittel szokta lezárni évi mérlegét, bizonyára vállalkozni nem fog.

Az aranyvaluta behozatalának első következménye tehát

*) *Demonetisation des Silbers. Jahrb. f. Gesetzgebung* von Holtzendorf-Brentano I. Jahrg. 1. Hl. 115. s köv. lap.

**) *Die vertragsmässige Doppelwährung.* (1880.) 15. s köv. lap.

72 millió márka olyan kiadás, mely annak behozatala nélkül megkímélhető lett volna és melylyel a kitűzött czélt elérni még sem lehetett, miután a német birodalom fémpénzének közel 32%-a még mindig ezüst pénz, és ennek fele a kényszer folyam egy nemével van fölruházva. A tallérok ugyanis 16%-át teszik a birodalmi fémpénz-készletnek.

Fölemlítjük még, hogy a német birodalmi pénztár az ezüst-eladásoknak 1879 május havában történt fölfüggesztése óta, azon ezüst-mennyiséget, mely a talléroknek korábban történt bevonásából fönmaradt és újabb ezüst pénzek verésére a törvény értelmében nem volt fölhasználható, 1884-ben Egyiptomnak eladta, unciáját 46 pence-el. Az eladott mennyiség súlya 94,468 kilogrammot tevé, a veszteség a 15¹/₂ arányhoz képest négy millió márkát meghalad és így már az eddigi veszteségek is meghaladják a 76 millió márkát.

De Németország vesztesége nem csupán azon összegből áll, melyet a birodalmi kincstár szenvedett az által, hogy ezüstöt volt kénytelen eladni, hanem egyúttal azon közgazdasági hátrányból, mely az állam polgárait az ezüst elértéktelenülése következtében érte. Mielőtt ezek elemzésébe bocsátkoznánk, szükségesnek tartjuk fölemlíteni, hogy az ezüst elértéktelenülését nem lehet ugyan kizárólag Németország valuta-politikájának tulajdonítani, de az iránt alig lehet kétség, hogy enélkül az ezüst ára aránytalanul kisebb esőkkenést szenvedett volna, mert a többi államok csak Németország ezüst-eladásai után szorították meg, vagy függesztették föl az ezüst pénzek veretését.

Az angol parlament 1876 július hóban küldött ki egy bizottságot Goschen elnöklete alatt, mely az ezüst elértéktelenülésének okaival foglalkozott és azokat a következőleg állapította meg:

1. Az ezüst-termelés növekedése az éjszak-amerikai Unio államaiban, különösen a nevadai bányákban.

2. Angol-India Londonban székelő kormányzóságának azon intézkedése, hogy a szokásos ezüst-szállítmányok helyett az indiai államkincstárra utalt váltókat küld Indiába, ezekkel azután leszámítolás útján és más módon számos fizetés kiegyenlítettik, és így főleg a nagyobb forgalom számára ma Indiában sokkal kevesebb ezüstre van szükség, mint az «India Council Bills» név alatt ismert kormányváltók meghonosítása előtt.

3. Az ezüst demonetizálása Németországon és a skandináv államokban.

4. Az ezüst forgalmi pénzek magán számlára szabadon engedélyezett veretésének megszüntetése.

Ezen kívül van még egész sora azon okoknak, melyek az ezüst elértéktelenülésére befolyással vannak, úgymint: az ezüst termelési költségeinek, részint a nagy technikai haladások, részint a higanynak, mely a hideg-olvasztás legfontosabb segédanyaga, nagy árcsökkenése miatt elért kisebbedése;*) az aranynak fényüzési és ipari czelokra folyton növekvő felhasználása, és az ezüst-használat csökkenése. Az ezüstöt főleg azon újabb időben nagyon elterjedt félezüst czikkek szorítják ki a tömegesebb használatból, melyek, mint a china-ezüst, alpacca stb. bizonyos 0/0-ig ezüstöt is tartalmaznak.

De mindez és még más okok ellenére, minők az aranyjáradékok és aranyban fizetendő vámok, mégis főleg azon négy főoknak kell az ezüst folyton növekvő elértéktelenülését tulajdonítani, melyeknek azt az angol bizottság már 1876-ban tulajdonítja.

A mi az angol Select Committee által fölemlített első pontot illeti, erre nézve a nemesfém-termelés adataira utalunk, melyekből kitűnik, hogy az ezüst-termelésnek 1882 óta mutatkozó csökkenése ellenére, az ezüst ára folyton tovább hanyatlik. A mi pedig az amerikai Unio nevadai bányáit illeti, melyek mesés gazdagságának szokták leginkább az ezüst ár-hanyatlását tulajdonítani, ezek ezüst-termelése évről évre csökken, és a termelés évi értéke ma már 12 millió dollárról hét millió dollárra szállott alá, a nélkül, hogy az ezüst árak további csökkenését e körülmény megakadályozhatta volna. Különben a nevadai bányák nem csak az ezüst, hanem az aranykészletet is csaknem hasonló mértékben szaporították; mert a «Lord Comstock bánya» Nevadában 40—50⁰/₀ arany tartalommal bír. Az ezüsttermelés terén egyáltalán nem állott be oly jelentékeny változás, mely az ezüst értékének oly nagymértvű árcsökkenését indokolhatná. Az aranytermelés újabb időben csökkent ugyan, de mégis nem oly mértékben, hogy az

*) A higany ára 240 forintról 80 forintra szállott le, pedig a comstocki (nevadai) bánya maga évenként 20,000 palaczk higanyt fogyaszt.

arany értékének oly nagymérvű emelkedését, a minővel újabban találkozunk, egymagában megmagyarázhatná.

Sokkal nagyobb fontosságot kell tehát a második oknak, tudniillik az indiai kormányváltók behozatalának, tulajdonítunk.

Fizetések váltó-utalványozások által, az indiai kormányzatnál mindig szokásban voltak, már az indiai társaság idejében 1.800,000 egész 2.500,000 font sterlingre rúgott az évi váltó-utalványok összege. Mint törvényes intézkedés, e kormányváltók 1859 óta állanak fönn, és azok folytonos szaporodását az indiai államháztartásnak teljesen megváltozott pénzviszonyai okozzák. Míg ugyanis az indiai kormánynak Londonba beszolgáltatandó fizetései 1860 előtt évi öt egész hét millió font sterlingnél többet nem tettek, addig jelenleg e fizetések átlag 17 millió fontra rúgnak, a mi több mint másfél millió kilogramm ezüst mennyiségének felel meg; ezen felül az indiaiaknak az angol piacon teljesítendő privát fizetéseik is évi három millió sterlingre becsülhetők, és így India évenként 20 millió font sterling ezüstöt lenne kénytelen Londonba, illetőleg Angliába küldeni. Ez összeg legnagyobb része a kormányváltók leszámítolása által, minden ezüst-küldemény nélkül történik. India ugyanis újabban főleg vasútak építésére tetemes összegeket vett föl kölcsön, és ezekért a kamat többnyire angol tőkebirtokosoknak fizetendő, tehát a londoni állampénztárba küldendő. Ennek törlesztésére azon váltók kerülnek vissza Londonba, melyeket az angol kormány utalt az indiai pénztárra. Ezüst helyett tehát a váltó folyik vissza, s így India ezüstszüksége ez által kisebb lesz, mert 20 millió font sterlingnek ily módon való fizetése által több mint két millió kilogramm ezüst elküldése kerülhető el. Kelet-Indiának ezüsttermelése nem lévén, ez ezüstöt Amerika vagy Európából volna kénytelen beszerezni, s így India kereslete ezüst után annál inkább fog csökkenni, mennél inkább növekedik Angliában kötött államkölcsöneinek évi kamata és mennél activabb marad India kereskedési mérlege; mert mindaddig, míg az angol polgároknak Indiában teljesítendő fizetéseik vannak, ezeket ezüst-küldemény helyett ismét a kormányváltóknak Indiába leendő visszaküldése által fogják kiegyenlíteni. Szóval e váltók Anglia és India közt fölmerülő fizetéseknél pénz helyett használtatnak és csak a különbözetek egyenlítettnek ki, időnkénti leszámítolások által.

Kelet-India nemzetközi kereskedését illetőleg:

Az árukiviteli többlet a behozatalt levonva tett:						az ezüst beviteli többlet:	
1861—70-ig évi átlag	227·6	millió rupia *) ért.	194	millió márka			
1871—80-ig „ „	232·3	„ „ „	110	„ „			
1880—81-ben „ „	214·6	„ „ „	78	„ „			
1881—82-ben „ „	328·9	„ „ „	107·6	„ „			
1882—83-ban „ „	313·9	„ „ „	149·6	„ „			
1883—84-ben „ „	329·0	„ „ „	128·2	„ „			
1884—85-ben „ „	275·5	„ „ „	145·0	„ „			
1885—86-ban „ „	289·2	„ „ „	174·4	„ „			
1886—87-ben „ „	266·6	„ „ „	71·6	„ „			

Az India Council Bills évi értéke:

1870/1— 04/5. évi átlag	11.360,000	font sterling
1875/6—79/80. „ „	12.966,000	„ „
1881-ben „ „	16.270,000	„ „
1882-ben „ „	12.050,000	„ „
1883-ban „ „	18.910,000	„ „
1884-ben „ „	16.970,000	„ „
1885-ben „ „	11.020,000	„ „
1886-ban „ „	11.790,000	„ „
1887-ben „ „	15.390,000	„ „

Míg Soetbeer csaknem kizárólag e körülménynek tulajdonítja az ezüst értékcsökkenését, addig az 1877. évi amerikai bizottság az indiai kormányváltóknak erre semmi befolyást sem tulajdonít. Annyi bizonyos, hogy e váltók India ezüst-szükségletét kisebbitik, és ennyiben ezek befolyását az ezüst árára kétségsbe vonni nem lehet; de pusztán ez ok az ezüst értéke oly nagymérvű csökkenésének, a minővel ma állunk szemben, magyarázatát nem adja és az elértéktelenülés fő okát mindenesetre az európai államoknak újabban követett valuta-politikájában kell keresnünk.

A mi Németországot illeti, melynek az aranyvalutára való áttérését az angol bizottság azon okok sorában, melyek az ezüst értékét csökkentették, különösen kiemelte, e részben már fönnebb említettük, hogy a németek legjelesebb szakemberei jelentékenyen eltérő összegekben számítják Németországnak e rendszer-változtatásból származó kárát, de még a Németország által eladott ezüst mennyiségére sem vágnak össze teljesen adataik. Arendt, mint fönnebb emlí-

*) 1 rupia 97 o. é. krajezár.

tettük, 7.721,151 vámfontra, vagyis 3.860,000 kilogrammra becsüli az 1874—1879-ig eladott ezüst mennyiségét, Sætbeer ellenben csak 3.552,448 kilogrammra, mihez mindenik esetben még az Egyiptomban eladott 94,468 kilogramm számítandó. Sætbeer kimutatja, hogy ez eladott ezüstmennyiség értéke azon összegnek, melylyel ugyanez idő alatt, illetőleg 1871-től 1879-ig az ezüst a bányatermelés útján szaporodott, és azon összegnek, mely az indiai kormányváltók által az ezüstöt pótolta, csak 10⁰/o-át tette, s így az ezüst árának lenyomására csak igen csekély befolyással lehetett.

Sætbeer szerint ugyanis 1871-től 1879-ig tett:

a) az ezüsttermelés összes értéke	1710	millió	o.	é.	arany	forintot.
b) az indiai kormányváltók	1050	"	"	"	"	"
c) a német ezüsteladás	313	"	"	"	"	"
<hr/>						
Tehát összesen: 3073 millió o. é. arany forintot.						

De Sætbeer e számítása egy igen sajátyszerű hypothesisen alapszik, a mennyiben az indiai váltókat egészen egyenlőnek veszi az ezüsttermelés szaporodásával és a mennyiben az ezüsttermelést úgy számítja, mintha 1871 előtt az ezüst, bányatermelés útján egyáltalán nem is szaporodott volna. Indiai váltók és ezüsttermelés 1871 előtt is léteztek. Ha az indiai váltókat nem számítjuk és az ezüsttermelésnek csak az előbbi évekhez viszonyított többletét, nem pedig egész összegét vesszük, akkor a Németország által eladott ezüst összege nem 10⁰/o-kal, hanem közel 40⁰/o-kal növelte 1874-től 1879-ig a piacra került ezüstkészlet többletét.

Egyébiránt Németország aranyvaluta-rendszerének hatása nem is annyira a piacra került ezüst mennyisége által nyilvánult, mint inkább az ezüst és a kettős valutával bíró államok azon óvintézkedései által, melyeket a német ezüst pénzek országaikba való beözönlése ellen tenni kénytelenítettek, és melyeknek következménye az lön, hogy már most ez államok is sokkal kevesebb ezüstöt használtak föl pénzverésre, mint azelőtt. A latin unio államai, főleg a német ezüstnek országaikba való özönlése elleni védelem céljából függesztették föl az öt francos ezüst pénzek szabad kiverését, és ez okból szüntették meg később teljesen azok veretését. Hogy ez intézkedésre Németországnak életbeléptetett új valuta-rendszere készteté a latin unio államait, azt legjobban magának Sætbeernek Cer-

nuschi előtt tett azon nyilatkozata bizonyítja, hogy Németország az aranyvaluta behozatala alkalmával arra számított, hogy Párisban az ezüst pénz veretése továbbra is teljesen szabad marad, s így Németország összes eladandó ezüstjéből ott magán számlára öt francosokat fog veretni és azokat francia arany francokra beváltani, melyekből azután otthon márkokat fog veretni.*) Sætbeer e nyilatkozatát, melyet Cernuschi 1878-ban tett közzé, későbbi írataiban sehol sem tagadja, s így a latin unio csakugyan nagy károsodásnak vette elejét az ezüst pénz verésének fölfüggesztése által. De az ezüst pénz verésének az 1 : 15¹/₂ arányú érték szerinti megszűnése a latin unio egész területén tetemesen csökkenté az ezüst utáni keresletet és az ezüst használati értékét. Mily nagy mértékben csökkent ennek következtében az ezüst utáni kereslet, azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy az unio államai közül az öt francos ezüst pénzek veretésének fölfüggesztése előtt csak 1873-tól 1877-ig Franciaország 358 millió, Belgium pedig 149 millió frank erejéig vert öt francos ezüst pénzt.

Az ezüst értékének csökkenéséből származó gazdasági hátrányok természetesen nem csak Németországot, hanem az egész világgazdaságot érzékenyen érintették, de itt mégis főleg az lehet az irányadó szempont, hogy minő hatással voltak ezek Németországra, melynek valuta-rendszere e hátrányokat úgyiszólván első sorban idézte föl és melynek új valuta-rendszere képezi különben is jelen tanulmány alapját.

A birodalmi kincstárt ért károsodáson kívül legelőször az ezüstrrel foglalkozó német iparvállalatok károsodása említendő. Németország legelőször is jelentékeny ezüstmányászattal bír. 23—25 hutában olvasztanak ezüstöt és ötben az ezüst a fő termék, a többiben ellenben mellék termék, mely ólom-, ón- és réz-vegyülekben fordul elő. Az ezüst értékének csökkenése ennek következtében nem csak az ezüst-, hanem egyúttal az

*) «L'Allemagne avait compté, nous a-t-il dit (Sætbeer) que le monnayage de l'argent resterait libre à Paris et qu'elle pourrait ainsi faire frapper en pièces de 5 francs tout son argent, puis échanger les francs d'or en marks. La démonétisation ainsi opérée n'aurait rien ou peu coûté. Mais voilà que le France arrête le libre monnayage de l'argent! C' est une trahison (!?) s'écria-t-il. Cependant l'Allemagne est engagée, elle ne reculera pas devant les sacrifices.» Cernuschi: *La Diplomatie Monétaire en 1878*. Paris, 1878. p. 83.

ólom-, ón-, réz- és horganybányászatot is érzékenyen sújtá, melyek együttvéve az ezüstabányászat nélkül mintegy 72 millió forint értéket termelnek, ehhez járul az ezüstabányászat, melynek évi értéke 30—40 millió márka értéket képvisel.

Németországban termeltetett ezüst kilogrammokban :

1866—70-ig évi átlag	81,125 kilogramm
1871—75-ig „ „	143,080 „
1876—80-ig „ „	163,779 „
1881-ben „ „	186,990 „
1882-ben „ „	214,982 „
1883-ban „ „	235,063 „
1884-ben „ „	248,116 „
1885-ben „ „	277,900 „

Az 1885. évi ezüsttermés értéke tényleg 39.750,000 márkát tőn, holott az 15·5 arány szerint annak értéke 50 millió márka lett volna. A német bányák 1871-ben még 90 márkáért adták el az ezüstnek vámfontját, 1876-ban már csak 78 márkáért. Arendt a bányászat összes veszteségét évi 20 millió márkára becsüli.

Egy másik jelentékeny veszteség, mely a közvagyonosodást érzékenyen sújtá, az ezüstre szóló külföldi, főleg osztrák értékpapírok birtokosainak vesztesége. Cohnstedt, a *Frankfurter Zeitung* szerkesztője, két milliárdra becsüli az ezüst-értéket képviselő külföldi értékpapírok mennyiségét és az azzal járó évi kamatveszteséget tíz millió márkára becsüli.

Végre az ezüst-árcsökkenés eredménye a pénz tetemes megdrágulása és az ennek következtében beállott általános árhanyatlás, melylyel főleg angol írók oly behatóan foglalkoztak, melyet azonban Németországon csak az amerikai és indiai verseny által okozott gabona-árcsökkenés beállta után, tehát csak a legújabb időkben, méltattak nagyobb figyelemre.

1880-ban még Arendt, a kettős valuta első hatalmas szószólója Németországon, azt állítá, hogy «az aranyvaluta behozatala Németországon a pénz megdrágulásához nem vezetett» és hogy ez a jelenség csak ezentúl fog bekövetkezni.

Az ezüst demonetizálása azonban, melynek kezdeményezője Németország volt, más államokban már sokkal korábban éreztette hatását. Ha Németországon magában ez kezdetben kevésbbé volt érezhető, úgy ezt egy részről a francia hadi sarcz fizetése által előidézett pénzhiány, más-

részről azon körülmény okozta, hogy az új aranyok és az új ezüst váltópénzek kiverése nagy mennyiségben és rendkívüli gyorsasággal történt, ellenben a régi ezüst pénz egy része forgalomban maradt és ezen felül még jelentékeny mennyiségű kincstári jegyek is hozattak forgalomba.

Németország pénzkészlete még az 1886. év végén is Sœtbeer becslése szerint állott:

Millió márka értékben:	
Arany pénzek	1580
a bank külföldi aranyai	288
tallér (német és osztrák)	445
birodalmi ezüst pénzek	444
réz és nickel	45
<hr/>	
2802 millió márka.	

1870-ben ellenben a német birodalom készlete állott:

Millió márka értékben:	
Arany pénzek	91
a bank külföldi aranyai	1500
tallér (német és osztrák)	85
birodalmi ezüst pénzek	40
réz és nickel	36
<hr/>	
Összesen: 1752 millió márka.	

E szerint tehát Németország pénzkészlete a pénz-reform első 14 éve alatt 58⁰/₁₀₀-kal szaporodott.

Kral *) egy legújabbán közzétett tanulmányában a forgalom növekedését 1871-től 1884-ig 80—90⁰/₁₀₀-ra becsüli, az általa közlött nagy mennyiségű forgalmi adatok átlaga alapján, a pénzszükséglet növekedését ellenben ezzel arányban csak 45—50⁰/₁₀₀-ra becsüli, mert nézete szerint a forgalom gyorsasága, a közvetítő forgalom csökkenése és egyszerűsítése s a csekélyebb értékű tárgyaknak a forgalomban mindinkább terjedő bevonása a pénzszükségletet nem a forgalom növekedésének arányában növelte.

E szükségletnek tehát a pénzkészlet fönn kimutatott

*) Kral: *Geldwerth und Preisbewegung im deutschen Reiche 1871—1884*. Mit einer Einleitung von Dr. F. X. von Neumann-Spallart. 1887. 50. s köv. lap.

50%-nyi növekedése teljesen megfelelt volna, de tekintetbe veendő azon körülmény, hogy a pénz-reform következetesen keresztül vive nincs, hogy a tallérok bevonása után, a bank külföldi fedezetét nem tekintve, csak mintegy 2000 millió márka értékű arany pénz szerepelne, mint törvényes értékű fizetési eszköz, s így azon pénz, mely bármely összeg erejéig törvényes fizetési eszközül használható, 1871 óta csak 25%-kal, sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a váltópénzzel azelőtt nagyobb fizetések is teljesíthetők voltak, akkor a nagyobb forgalom igényeinek megfelelő fizetési eszköz csak 22—23%-kal növekedett. Az új rendszer szerint kivert német birodalmi pénznek ugyanis több mint egy heted része oly pénz, melyet fizetés fejében 20, illetőleg egy márkánál nagyobb fizetés erejéig senki sem köteles elfogadni. Minthogy pedig Kral adatai épen nem a napi forgalomra vonatkoznak, sőt ő azon pénzszükségletre, melyet Goschen «domestic currency»-nek, a francziák «argent de poche»-nak neveznek, vagyis az úgynevezett piaczi és zsebpénzre semmi tekintettel sincs, tehát a pénzszükséglet becslésére vonatkozó mértéket legalább még annyival kell magasabbra venni, a mennyivel a lakosság 1871 óta szaporodott, vagyis 30%-kal; s így a pénzszükséglet összesen 80%-kal növekedett, a pénzkészlet ellenben csak 58%-kal. Ennek következtében nem is oszthatjuk Kral és az aranyvaluta híveinek azon végső következtetéseit, hogy eddig a növekedő pénzszükséglet Németországon teljesen fedezve volt és az árak csökkenésének oka kizárólag a forgalmi javak értékének csökkenésében és nem a pénz megdrágulásában keresendő.

A pénzürték növekedését egész Európára nézve a legtekintélyesebb szakférfiak konstataáltak, és Németország e részben épen nem képez kivételt. A különbség mindössze közte és főleg Anglia, mint e részben legfinomabb idegzettel bíró állam, közt csak annyiból áll, hogy Németország sokkal később érezte a pénzdrágulás hatását, mint más kereskedő állam. Ez azonban, mint már fönnt említettük, kizárólag a francia hadi sarczból származó pénz bőségének tulajdonítandó, mely körülményre eddig e kérdések tanulmányozásával foglalkozó írók kellő tekintettel nem voltak.

Goschen, a londoni «Banker's Institut»-ban 1883 április 18-dikán a gazdasági válság és annak okairól egy előadást

tartott, melyben 37 kereskedelmi cikk piaci árát állítá össze 1873-tól 1883-ig és kimutató, hogy azok ára átlag 29⁰/₀-kal csökkent. Minthogy e csökkenés hosszú időn át folyton tart és a legkülönbözőbb nemű árúkra egyképen kiterjed, Goschen azt általánosan működő okoknak és pedig első sorban az aranytermelés csökkenésének és az arany utáni kereslet növekedésének tulajdonítja.

Giffen, az aranyvaluta híve, Goschen fölolvassága fölött támadt eszmecserében szintén beismerte, hogy az arany sterling értéke állandóan növekedőben van. Egy későbbi tabellájában pedig 157 árúnál 1867-től 1877-ig 25·8⁰/₀-nyi árcsökkenést konstatált.

Lucke-Hansard *) 1884 december 17-én a londoni «Banker's Institut» elé terjesztett értekezésében kiszámítá, hogy az általa összeállított 25 árúból az 1883. év végén a londoni piacon eladásra szánt összes készlet 1370 millió osztrák értékű forinttal, vagyis 35·47⁰/₀-kal kisebb pénzértéket képviselt, mint az 1873. év végén hasonló mennyiség képviselt volna.

Leroy-Beaulieu az 1875. évtől egész 1884-ig terjedő tíz évre, saját följegyzései alapján, a búza árcsökkenését 21⁰/₀-ra, a lisztét 30⁰/₀-ra, a gyapjuét 39⁰/₀-ra, a vasét 36⁰/₀-ra és a rézét 27⁰/₀-ra becsüli. Foville pedig Franciaország nemzetközi áruforgalmi adataiból azt bizonyítja, hogy a behozatali árú ára 1877-ben 14·5, a kivitelieké 27·1⁰/₀-kal alacsonyabb volt, mint 1862-ben. Az 1880. évi censusról közzétett műben az amerikai unio 20 piaci cikkének ára 1860-tól 1879-ig átlag 64⁰/₀-kal csökkent.

Az általános jellegű árcsökkenés Németországon is csakhamar észlelhető volt, bármennyire akarták is azt az aranyvaluta hívei leplezni.

A hamburgi kereskedelmi statisztikai hivatal nagy gondnal és pontossággal készült áru-statisztikájának adatai alapján, a hallei statisztikai seminárium növendékei 22 árú

*) *Journal of the Institute of Bankers.* 1885. évf. *On the prices of some commodities during the decade 1874—83.*

**) Ez árú a következők: búza, rozs, zab, gyapot, széna, komló, terpentín, sonka, marhahús, vaj, sajt, tojás, szalonna, disznóhús, rizs, cukor, faggyú, dohány, gyapjú stb.

(kávé, kakao, thea, bors, rizs, cukor, pamut, salétrom, halzsír, pálmaolaj, nyersvas, selyem, indigo, horgany, ón, réz, ólom, kőszén, búza, rozs, árpa, zab) árcsökkenését az 1847—67. évi átlaghoz viszonyítva, 1880—84-ben 10⁰/₀-ra, az 1871—74. évi árakhoz képest pedig 22⁰/₀-ra teszik. *)

Søetbeer **) ellenben, ugyane hivatal adatai alapján, az 1847—51. év átlagából indul ki és az árcsökkenés létezését kimutatásai alapján kétségbevonni igyekszik. Søetbeer ugyanis rosszalja, hogy az angol statisztikusok és a bimetallisták az árcsökkenés konstatálásánál rendszerint az 1873—74. évi árakból indulnak ki, vagy az 1871—75. évi átlag-árakat veszik számításuk alapjául. Egy oly időt, melyben nagy gazdasági átalakulás és szédelgő üzletekre való nagy hajlandóság következtében az árak oly magasan állottak, mint sem azelőtt, sem azután soha, nézete szerint kiinduló pontúl venni nem lehet. S e tekintetben részben igaza is van; de ha saját adatai alapján az 1876—84. évi árakat az 1861—70. évekhez viszonyítjuk, akkor is közel négy százaléknyi árcsökkenés létezik; az 1847—50. évi adatokhoz pedig a mai árakat viszonyítani semmi esetre sem lehet.

Søetbeer legújabb kimutatásai szerint 100 hamburgi és 14 angol árú ára az 1847—50. évi átlag-árakhoz képest növekedett

1851—60-ig	---	---	---	---	---	15·6 ‰
1861—70 „	---	---	---	---	---	23·4 „
1871—75 „	---	---	---	---	---	32·9 „
1876—80 „	---	---	---	---	---	22·6 „
1880—84 „	---	---	---	---	---	19·5 „

s ez árúkat nyolcz csoportra osztja és mindenik csoportnak árhullámozását 1847 óta tíz évi átlagokban külön mutatja ki; ez érdekes összeállításnak főbb eredményeit, melyek az árstatisztika egyik legbecsesebb adalékát képezik, a következő tabella tünteti föl:

*) Hildebrand-Conrad: *Jahrbuch für Nat. Oek. u. Statistik.* Új folyam, V. 177—78. l.; VIII. 325—27. l.; X. 241. lap. — Søetbeer cikkei ugyanott. Új f. II. 347—415. l. és III. 121—208. lap.

**) Søetbeer: *Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der wirtschaftlichen Edelmetall-Verhältnisse und der Währungsfrage.* 1855.

Árucsoport	Az árak 0/0-os növekedése (+), vagy csökkenése az 1847—50-ik évi átlagos árakhoz képest.				
	1851-től 1860-ig	1861-től 1870-ig	1871-től 1875-ig	1876-től 1880-ig	1881-től 1884-ig
I. 20 mezőgazdasági termék	+ 26·9	+ 28·7	+ 42·7	+ 35·5	+ 34·0
II. 22 állati termék	+ 23·4	+ 33·1	+ 54·6	+ 46·7	+ 53·0
III. 7 déli gyümölcs	+ 21·8	+ 17·7	+ 31·5	+ 39·0	+ 37·0
IV. 19 gyarmatárú	+ 15·7	+ 18·5	+ 30·7	+ 26·4	+ 20·8
V. 14 bányá- és huta-termék	+ 10·3	— 0·4	+ 16·9	— 5·7	— 16·9
VI. 7 szőtt árú	+ 5·5	+ 30·5	+ 17·2	+ 2·3	— 3·2
VII. 11 különféle árú	+ 7·6	+ 25·0	+ 15·0	— 3·2	— 6·6
VIII. 14 angol kiviteli cikk	+ 0·4	+ 29·0	+ 26·4	+ 11·7	+ 3·2
Átlag:	15·6	23·4	32·9	22·6	19·5

Az 1871—75-dik év átlagához képest tehát Sœtbeer adatai szerint 13·40/-nyi árcsökkenés mutatkozott, ha pedig az 1861—70. évi adatokhoz viszonyítjuk az 1871—84. évi átlagot, az árcsökkenés akkor is létezik és évről-évre nagyobb arányokat ölt, (1885-ben ismét hat százalékkal alacsonyabbak az árak, mint 1884-ben). Már pedig az aranyvaluta behozatalának hatása szempontjából mindenestre az 1871—75. évi átlag veendő kiinduló pontúl.

Kral fönn idézett művében igen helyesen az 1871. évet veszi kiinduló pontúl és annak alapján a hamburgi árú árának csökkenését következőleg tünteti föl:

Az árak 0/0-os csökkenése, 1871-től 1884-ig:

29 élelmi cikknél	2900-ról	2720-ra
59 élvezeti cikknél	5900 „	5471-re
18 gyógyszernél	1800 „	1648-ra
132 nyersanyagnál	13,200 „	11,689-re
13 fél gyártmánynál	1300 „	1022-re
14 gyártmánynál	1400 „	1357-re

Az összes árúknál: 26,500-ról 23,910-re

Kétségtelen tehát, hogy Németországon is észlelhető volt az általános árcsökkenés, mely 1871-től 1884-ig a hamburgi áraknál tíz százalékot tett.

Sœtbeer az árcsökkenés tényeivel szemben részint arra hivatkozik, hogy az élet olcsóbb nem lett és így általános árcsökkenésről már ezért sem lehet szólni, részint pedig azt igyekszik bizonyítani, hogy a mennyiben árcsökkenés csakugyan létezik, azt nem a pénz elégtelen volta, hanem egészen más okok idézték elő.

A mi Sætbeer első állítását illeti, ennek igazolására 1. arra hivatkozik, hogy a hamburgi városi hatóság által fizetett és pontosan följegyzett munkabérek 1848 óta a kőfaragóknál 98⁰/₀-kal, a földmunkásoknál pedig 104⁰/₀-kal növekedtek, és most is (1885) ennyivel magasabbak az 1848—51. évi átlagnál; 2. hogy kilencz hamburgi drága és tíz olcsó telken levő lakás évi bére 1851 óta folyton növekedett és ez a növekedés még 1880 után sem szűnt meg, mert e 19 telken levő összes lakások után fizetett bér 1880-ban 181,000 márkát, 1885-ben pedig 189,000 márkát tön; 3. hogy a hamburgi általános kórház élelmezési napi kiadásai fejenként 1841 óta 37 fillérről 86 fillérre emelkedtek. De éppen ez utóbbi adatoknál az élelmi cikkek árcsökkenése mellett bizonyít azon körülmény, hogy azok 1878-ban 91 fillért, 1876-tól 1880-ig átlag csak 89 fillért, 1881-től 1884-ig már csak 86 fillért, 1884-ben pedig 80 fillért tőnek. Sætbeer igen pontos számítások alapján egy hat tagú munkás-család háztartási kiadásait 1850-ben 794 márkára és egy hivatalnok-családét átlag 1120 márkára, 1874-ben pedig amazét 1395 márkára, emezét 2181 márkára számítja; de e számításokat a későbbi évekre nem viszi keresztül, pedig éppen az volna bizonyítandó, hogy olcsóbb lett-e az élet 1874 óta? mert hiszen soha senkinek még csak eszébe sem jutott a mai életet az 1841-dik évvel összehasonlítani.

Különben a legfontosabb kereskedelmi cikkek egész sora lehet tetemesen olcsóbb, mint azelőtt volt, az árak csökkenése válságos helyzetbe dönthet egész produktív osztályokat a nélkül, hogy a mindennapi élet a fogyasztók túlnyomó többségére nézve olcsóbbá lenne. Ennek nagyon különböző okai lehetnek. Így például vannak kiadások, melyek ára meg van határozva, és nem egykönnyen változik; a tandíj, az orvosi tiszteletdíj, színházi, vasúti díjak s több effélék állandóak maradnak. A ház- és boltbér akkor sem száll egy könnyen lejjebb, ha az üzletek panganak, mert a bérben lakók helyhez vannak kötve és így a bér csak a lakosság csökkenése után szállhat lejjebb. Az árcsökkenésnek legtovább állanak ellen mindazok, kik meghatározott járulékot kapnak szolgálataikért, vagy bérbe adott tárgyaikért. Ez okból nem száll le egy könnyen a munkabér sem, de nem is szokik fel olyan hamar. A jelenlegi munkás-mozgalmak nagy részét bérleszállítások vagy tömeges elbocsátások okozzák, mert igen sok terméknél a munkabérek

magassága ma már nem áll arányban az előállított termék árával, de másrészt a munkások sem képesek belátni a bérleszállítás jogosultságát, mert életigényeik költségei nem lettek kisebbek. A szatócsok nem adják olcsóbban áruikat ellenére annak, hogy azok a nagykereskedésben olcsóbbak lettek; a házi úr nem szállítja lejjebb a bért, ellenére annak, hogy a kamatláb kisebb, és így éppen a munkások nem veszik valami nagy hasznát az árcsökkenésnek. Helyesen jegyzi meg Scharling *) egy, a mai válságról írt értekezésében, hogy a fogyasztót nem az érdekli, hogy a rozs, hanem hogy a kenyér, nem az, hogy a marha, hanem hogy a hús, nem az, hogy a bőr, hanem hogy a cipő lett-e olcsóbb? Ez általános szükségleteket fedező cikkek árulói azonban tovább állhatnak ellen, mint a kiknek óriási raktáraiban nagy mennyiségű készletek vannak főlhalmozva, melyeket tömegesen kénytelenek eladni. Ha a jelen árcsökkenés folytonosan tart és mindig állandóbbá lesz, akkor mindenesetre ki fog terjedni hatása azokra is, kik annak ma még ellentállanak.

Minthogy az eddig felsoroltak alapján egy nagy jelentőségű és folyton tartó árcsökkenés létezése iránt alig lehet kéttség, csak az volna még lehetséges, hogy ezt nem az ezüst-érték megszűntetése, és az arany-érték behozatala, hanem más okok idézték elő, és e részben nem is lehet tagadni, hogy az árak csökkenésére a legkülönbözőbb okok egész sora befolyással volt. Így Goschen és Giffen az árcsökkenés fő okát ugyan abban keresik, hogy az évi aranytermelés értéke 1852—56 óta évi 300 millió forintról 190 millió forintra szállott le és ugyanakkor Németország, Skandinavia, Holland, az amerikai Unio és Olaszország két milliárddal szaporították aranyfém-készleteket; mind ennek ellenére Goschen még a következő okokat sorolja föl, melyek az árcsökkenésre befolyással voltak: 1. a közlekedési eszközök szaporodása, a javulása és olcsóbb volta; 2. a közvetítő kereskedésnek mindig szűkebb körre szorulása, a postai és távirdai forgalom nagy haladása következtében, mely a termelőt a fogyasztóhoz mindig közelebb hozza, a közvetlen megrendeléseket mindig egyszerűbbé és olcsóbbá teszi, minek

*) Scharling: *Die jetzige Geschäftsstille und das Geld*. Hildebrand-Conrad: *Jahrbücher für National-Oekonomie und Statistik*. Új folyam, 11. k. 3. és 4. f.

következtében a közvetítő személyek szereplésének szüksége mindinkább megszűnik; 3. az üzérkedés csökkenése; 4. az utóbbi időben több helyen előfordult bő aratások, melyeknek hatását azonban, Goschen nézete szerint, a lakosságnak gyorsabb szaporodása csakhamar paralizálja.

Giffen egy újabb tanulmányában *) 16 nagykereskedelmi cikknak óriási árhanyatlását mutatja ki 1873 óta, és ezt egyrésről ez árúk nagy mérvű fölszaporodásának és termelési költségeik csökkenésének, melyet a technika és nemzetközi forgalom nagy haladása idézett elő, tulajdonítja; másrésről azonban az arany elégtelen voltának még ezeknél is nagyobb befolyást tulajdonít, mert ha az aragnál hasonló arányban növekedett volna a termelés és csökkentek volna a termelési költségek, mint a többi árúnál, akkor a többi árúk bősége a munkabér, a földjáradék és a vállalkozási díj emelkedését, és nem az árúk csökkenését eredményezte volna.

Nasse előrebocsátva, hogy az árcsökkenés csak a nagykereskedés tárgyát képező árúknál, főleg a nyers és félgyártmányoknál konstatálható, ellenben a munkabér és a közvetlen fogyasztásra szánt kész árúk ára nem csökkent, az árak hanyatlását a termelési költségek csökkenésének, új termékeny vidékek művelés alá vételének, a technika iszonyú haladásának tulajdonítja, mi által a mezőgazdasági, bányászati és ipari termékek sokkal kevesebb munkával és tőkével lettek előállíthatók, mint azelőtt; végre a szállítási költségek tetemesen olcsóbbak lettek. Mindezek eléggé megmagyarázzák az árhanyatlást, melyre a pénzszükség befolyással szerinte nem lehetett, mert pénzszükség esetén nem lehetett volna oly alacsony a kamatláb és oly államokra, melyek papírpénzzel élnek, nem terjedhetett volna ki az árcsökkenés.

Ez érvekkel szemben Scharling megjegyzi, hogy a termelésnek nagy mérvű szaporodását és némely termékénél, mint például a cukor-iparnál, a túltermelés létezését tagadni ugyan nem lehet, de az árhanyatlás általános jellegű, általános túltermelésről pedig szólni nem lehet, mert ily túltermelés 12 éven át csakugyan megszakítás nélkül nem is képzel-

*) Giffen: *Trade depression and low prices. Contemporary Review.* 1885 június havi füzet. — *The progress of the workings-classes.* London 1884.

hető, ily hosszú idő óta ugyanis vagy a fogyasztás növekedése, vagy a termelés abbahagyása okvetetlen ellensúlyozta volna a további árcsökkenést. A mi pedig a pénz bőségét illeti, melyet Hansard, Nasse és mások a kamatláb alacsony voltával akarnak bizonyítani, erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy pénz-bőség és tökebőség nem azonos fogalmak. A nemzetközi kereskedés és forgalom terén pénzszükség akkor is létezhetik, ha a bankoknál a betétek nagyok és a hitelképes kereslet kicsi. A bankok pénzkészlete éppen azért nagy, mert az üzleti pangás elől minden vállalkozási kedvet, üzletének kiterjesztésére nem gondol senki és így e célra nem is keres hitelt. Az üzleti pangás végre a fizetés- és hitelképes tökekeresletet is csökkenti. A forgalomban éppen ezért a pénz szűken lesz, ellenben a pénz alakjában összegyűjtött heverő tőkék a csekély hitelképes kereslet miatt mégis olcsók maradnak.

Azt ellenben, hogy a forgalom olcsósága és gyorsasága, a termelési technika haladása, a termelőnek a fogyasztóval való közvetlen érintkezése és a termelők kínálatának kiterjesztése a termékek árát lenyomta, senki kétségbe nem vonhatja; de hogy mind e tényezőkön kívül mily nagy befolyással volt a javak árára az arany ritkulása és az ezüst árának nagy csökkenése, azt éppen a Nasse, Hansard és mások által fölhozott érvek bizonyítják; mert ha a kicsiben megrendelésre vagy közvetlen napi fogyasztásra készült javak ára nem lett olcsóbb, mint azt Sætbeer, Nasse és mások állítják, akkor éppen e körülmény a legfényesebben bizonyít a mellett, hogy az olcsóságot a tömeges áruforgalomban, hol arany-értékben számítanak és fizetnek, az arany értékének emelkedése, illetőleg az ezüst-érték csökkenése okozza; ellenben a kicsiben való megrendeléseknél az eladó az ár nagy részét ezüstben kapja, a melyért, főleg a nemzetközi forgalom tárgyát képező nyers anyagokat csak húsz százalék veszteséggel vásárolhatja, mert az öt francos ezüst a nemzetközi forgalomban csak négy francot, a három márkás tallér csak két és egy harmad márkát ér. A munkás pedig e pénznemekben kapja bérét és ezekkel teljesíti fizetéseit.

Arendt *) helyesen jegyzi meg, hogy a pénz egészséges

*) *Deutscher Verein für internationale Doppelwährung.* 11. füzet, 85. lap.

és természetes forgalmát semmi sem zavarja annyira, mint a félelem, hogy valamely állam aranykészlete kivándorolhat az országból, e félelem hozza létre mindazon intézkedéseket, melyek az arany védelmére és az ezüst hátrányára csaknem minden államban életbe léptek és mely félelem csakugyan abban leli alapját, hogy az arany a forgalom mai igényei fedezésére nem látszik elegendőnek. «Az aranyvaluta hívei, mint Arendt mondja, azon okból is óva intenek a kettős érték behozatalától, mert ez az arany értékét azonnal 20⁰/o-kal lejjebb szállítaná. De ha ez áll, akkor az ellenkezőnek is, hogy tudniillik az aranyvaluta behozatala az ezüst értékét 20⁰/o-kal csökkentette, állania kell, és ha a bimetallismus következtében az arany 20⁰/o-ot veszít értékéből, akkor a többi javak aranyban kifejezett ára 20⁰/o-kal magasabb lenne, mint most, tehát a jelenkor fő baját, az alacsony árakat, az aranyvaluta okozta.» Mindez érvek és tapasztalatok ellenére, az aranyvalutának ma is igen buzgó hívei és védői vannak, főleg Németországon és Angliában, és ezek az árcsökkenést részint jelentéktelennek mondják, vagy azt egyáltalán kétségbevonni igyekeznek, mint például Soetbeer; részint az emberi nemre nézve nagy áldásnak tekintik, mint Mulhall vagy Bamberger. Nekünk is az a nézetünk, hogy minden olyan árcsökkenés, mely a forgalom tökéletesedésének és javulásának, az ipari technika haladásának, az üzletek egyszerűsítésének, szóval az olcsóbb termelés és olcsóbb szállításnak eredménye, áldás az egész emberi nemre, mert az a termelő és fogyasztó osztályoknak egyképen előnyére válik. Ha a termelők talán valami gyors árcsökkenés következtében már kész és drágábban termelt árúikat olcsóbban kénytelenek is eladni, az még nem baj, mert az olcsóbb újratermelés (a reproductio) útján lassanként behozzák kárukat, de ha az árhanyatlás folytonosan évről évre nagyobb és nem a termelési technika haladásának eredménye, akkor a termelők vesztesége mindig megújul és fokozódik, míg végre éppen a legproduktivebb osztályokat válságos helyzetbe hozza. Azt az állapotot, mely ma a politikusokat és nemzetgazdákat annyira foglalkoztatja, nem a gazdasági technika haladása által okozott árhanyatlás teszi oly válságossá, hanem az, hogy a pénz, névleg az arany pénz, mindig ritkább és drágább lesz és így ennek megszerzéseért mindig nagyobb áldozatot kell hozni. Hisz maga az aranyvaluta legtudományosabb képviselője,

Søetbeer, is beismerni kénytelen, hogy az árak állandó hanyatlása a pénz megdrágulásának állandó jele.*)

Mindezekből eléggé kitűnik, hogy a német pénzrendszer reformja épen nem játszva valósítá meg önmagát, mint azt a pénzügyminiszter az 1876. évi törvény tárgyalása alkalmával jósolta, hanem épen ellenkezőleg oly nehéz és váratlan akadályokba ütközött, hogy annak végleges keresztül vitelét egyelőre hosszabb időre föl kellett függeszteni. A végzetes tévedések egész sora fűződött e reformok keresztül viteléhez. A még forgalomban levő tallérok száma csaknem még egyszer annyinak bizonyult, mint a mennyire azokat előzetesen becsülték; az ezüst ára oly rohamosan csökkent, hogy az ezüst eladásából még csak nem is sejtett veszteségek származtak; a birodalmi bank érczfedezetének $\frac{1}{3}$ része még ma is ezüstben van; végre az arany beszerzése annak értékét annyira fölemelte, hogy egyelőre ugyancsak a tömegárúknál, de oly állandó árcsökkenés támadt, mely a kultur-államok közgazdasági életét, Goschen szavai szerint, oly válsággal fenyegeti, mely a legpusztítóbb lesz mindazok sorában, melyek emléke eddig fönmaradt. A Németországra vonatkozó ár-statisztikai adatok eléggé bizonyítják, hogy ettől Németország sem lenne megkímélve. Ily körülmények között a német valuta-rendszer félig megvalósítva, félig abban hagyva áll előttünk, és a német közvélemény és kormány a legnagyobb kétségben van az iránt, vajon előre, vagy hátra felé induljon-e a félig megvalósított reformmal szemben. Ebben az állapotban találjuk a német pénzrendszert 15 évvel annak törvénybe iktatása után.

PISZTÓRY MÓR.

*) Wenn die Preise der nothwendigen Lebensmittel und die Löhne für gewöhnliche Arbeit in einem Lande während längere Dauer eine erhebliche Steigerung oder umgekehrt eine beträchtliche Verminderung gegen frühere Zeiten aufweisen, so wird man allerdings darüber einverstanden sein, dass in ersterem Fall die Kaufkraft des Geldes gesunken, in letzteren gestiegen sei. Søetbeer: *Wirkungen der Silberentwertung. Jahrbuch für Nat. Oek.* 1884. évi VIII. Új folyam, 323. lap.

EGY FRANCZIA KÖVETSÉG KELETEN. *)

(1728—1741.)

Második közlemény.***)

V.

Leszczinszky Szaniszló egykori lengyel király leánya, nyolcz év óta volt XV. Lajos francia király neje. Az 1733-diki háború valódi okát Chauvelin, francia külügyi államtitkár árulta el — eléggé vigyázatlanul, a következő nyilatkozatával: «A király csak egy egyszerű kisasszonyt vett nőül, pedig a francia királynénak egy király leányának kell lennie». Franciaország II. Ágost halála előtt három évvel elhatározta, hogy adandó alkalommal Leszczinszky Szaniszlónak kell megválasztatni lengyel királylyá. A fő nehézség azonban nem abban állt, hogy Szaniszló a trónra jusson, hanem abban, hogy azt még is tarthassa. A lengyelek nagy része előtt ő volt még mindig a valódi nemzeti király, ellentétben a szász királylyal, a ki a külföld segítségével és javára uralkodott. Természetesnek látszott, hogy az utóbbi halála után egy hatalmas nemzeti párt fog Szaniszló pártjára állani, de még az egyhangú megválasztatás sem lesz képes koronáját biztosítani. Ausztria és Oroszország, a melyeknek érdekekben állt Lengyelországot függő állapotban tartani, nem fogják eltérni, hogy a lengyel nép magát emancipálja és az ország történelmében ez által mintegy új korszak kez-

*) *Une Ambassade française en Orient, sous Louis XV.* Par Albert Vandal. Paris. Librairie Plon.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 177. számában.

dődjek. A szász fejedelmi ház, a mely a lengyel korona örökös birtokát óhajtotta magának biztosítani, kénytelen lesz a két birodalom támogatásához folyamodni és oda adni magát az önkényuralom eszközeül. Lengyelország nem bírt elég erővel, hogy e coallitiónak ellentállhasson, ezenfölül ha talán választása, régi szokás szerint, azon jelöltre esnék is, a ki a nemzeti szabadság képviselője, később a fenyegetések, üzemek és megvesztegetések következtében, mégis alávetethetné magát a külföld által ráerőszakolt jelöltnek. «A lengyelek meg fognak engem választani, de nem fognak támogatni,» mondá Leszcinszky a tapasztaláson alapuló skepticismusával. A sikerhez tehát egy külhatalom közbelépése lett volna szükséges.

De volt-e Franciaország abban a helyzetben, hogy e nélkülözhetetlen segélyt nyújthassa? Igaz, hogy az Ausztria és Oroszország elleni küzdelemben XV. Lajos kormánya Angolország semlegességére és Spanyolország közreműködésére számíthatott. Farnese Erzsébet, a spanyol királyné, a kinek inkább a családja fénye, mint Spanyolország nagysága feküdt a szívéen, hiába igyekezvén a császárhoz való közeledés és különféle házassági tervek által azon olasz tartományok birtokába jutni, a melyeket az utrechti békekötés erejénél fogva Ausztria bírt, följárnlotta Franciaországnak Spanyolország szövetségét, azon föltétel alatt, hogy a gyermekeinek Toscana és a két Szicília birtoka biztosíttassák. Olaszországban a francia kormány kész szövetségesre talált a Savoyai házban, a mely óhajtotta Piemontot kikerekíteni Ausztria rovására. Mindazonáltal e szövetségek csak mellékes és kerülő úton mozdíthatták elő Franciaország céljait. Francia-, Spanyol és Olaszország egyesült hadereje súlyos csapásokat mérhetett a császárra Olaszországban, leköthette itt hadereje nagy részét, de hogyan jussanak el a francia csapatok Lengyelországba, a hadi műveletek fő színhelyére és hogyan akadályozhassák meg 50,000 muszka előnyomulását Varsóig, holott se rendes hadsereg, se egyetlen vár sem áll útjában? Csak az az egy remény volt hátra, hogy Lengyelország valamelyik szomszéd államát, ügyes alkudozásokkal reá lehet bírni, hogy Franciaországtól fölbátorítva és segélyezve, a lengyelek védelmére keljen. Azon államok közül, a melyeket földrajzi fekvésük e föladat teljesítésére képesített volna, Poroszországnak volt a legjobb hadserege, csakhogy Frigyes Vilmos király, Lengyelország megmentése helyett, ez

ország földarabolását tervezte. Svédországot belső viszállyai kárhoztatták tétlenségre, így tehát csupán Törökország látszott hivatva lenni Lengyelország irányában azon védő szerepre, a melyet Franciaország nem gyakorolhatván, kénytelen volt másra átruházni. Hiszen a legyőzött Nagy Péter csár épen Törökország irányában kötelezte magát utódaiért is, tartózkodni minden beavatkozástól Lengyelország belviszállyaiba. Franciaországot illette, emlékeztetni a portát ez ünnepélyes ígéretre, fölvilágosítani őt jogai felől és rábírní, hogy azokat érvényesítse. A varsói francia követnek jutott a föladat, a küzdelmet megkezdeni és rábírní a lengyeleket, hogy Szaniszlóra szavazzanak. Ellenben Villeneuve föladata volt a törökök közreműködésének kieszközlésével a győzelmet biztosítani.

Azon nagy keleti hadseregnek, a melyet Franciaország Lengyelország segítségére szánt, a Fekete tenger déli részein a Dunától a Kaukázusig élő tatártörzsek alkották a természetes előcsapatát. Az új tatár khán föltétlen híve volt Villeneuve-nak, a ki titkos írásbeli érintkezést szervezett, Szaniszló szerény udvara, a khán és a trónvesztett király lengyel hívei közt. A francia terv szerint az Oroszország déli tartományai szomszédságában megtelepedett tatárok feladata lesz, megtámadni otthon a muszkákat, mihelyt kitűnnék, hogy erőszakkal akarják megakadályozni Szaniszló megválasztatását. A tatár segítség biztosítása után, sőt még a lengyel örökség megnyíltá előtt, az előrelátó politika azt követelte volna, hogy a törököktől pozitív kötelezettségek elvállalását kívánják. Szerencsétlenségre, a francia kormány, miután Villeneuve-öt szándékairól értesítette volna, azt adta neki utasításúl, hogy egyelőre ne dobja le az álarczot, aztán csaknem két évig semmit sem írt neki a lengyel ügy felől, mintha előbbi közleményeiről szinte teljesen megfeledkezett volna. Ennek valódi oka abban rejlett, hogy Fleury bíbornok, a békés megoldások iránti előszeretetenél fogva, nem mondott le abbéli reményéről, hogy Szaniszló számára vérontás nélkül is ki fogja vívhatni a sikert. Miután ellenségeket támasztott Oroszországnak, alkudozásokba bocsátkozott Szent-Pétervárott és azzal hízelt magának, hogy egy ügyes cselszövény segélyével sikerülnie fog, Anna czárnőt fölszabadítania a saját tanácsosai befolyása alól.

Ivanovna Anna, 1730-ban, mikor trónra lépett, már készen találta az Ausztriával való szövetséget és azt elfogadta, a

bécsi szerződés létrehozójára, Ostermannra, bízván a külügyek vezetését. 1732-ben a francia-barát gróf München hitele ellen-súlyozni kezdte Ostermannét a csárnó és kegyencze, Biron előtt. Anna csárnó fölhatalmazta őt, kijelenteni Magnan francia követ előtt, hogy «ő felsége komolyan óhajtana szorosabb viszonyba lépni ő keresztyén felségével»; ezenkívül München még azt is engedte sejtetni, hogy a csárnó ezen az áron eltűrné Szaniszló visszahelyeztetését. Képzeltető, hogy Fleury bíbornok kapott a célzáson. Magnan parancsot kapott, a csárnóval közvetlenül érintkezni, Ostermann tudtán kívül, München közbenjárásával. Szerencsétlenségre, a kölcsönös követelések kiegyenlíthetetleneknek bizonyultak. Fleury bíbornok illusiókban ringatta magát, mikor azt hitte, hogy a csárnó ingyen szándékozik lekötelezni Franciaországot. Anna a szövetség fejében azt követelte, hogy a francia kormány mondjon le régi keleti politikájáról, a melynek fölve Török- és Lengyelország integritásának föntartása volt, továbbá hogy a francia kormány eszközölje ki a portánál Azow város visszaadatását; ezért az árért beleegyezett volna, hogy Szaniszló uralkodjék, de csakis egy megcsontított Lengyelország fölött, a melynek bele kellene nyugodnia bizonyos határigazításokba Oroszország javára és le kellene mondania összes jogos igényeiről, Kurlandot illetőleg. Három havi sikertelen alkudozások után maga a csárnó szakította félbe a tárgyalásokat. Franciaországnak nem sikerült megnyernie Oroszországot és e mellett elmulasztotta a portát biztosítani a maga számára, úgy hogy mikor II. Ágost elhunyt, e sok év óta várt esemény teljesen meglepte a francia kormányt. Ausztria már is visszanyerte ezalatt Szent-Pétervárott az elvesztett tért és azt indítványozta, hogy a két udvar külön szerződés által szabályozza Ágost király örökségét. Ausztria és Oroszország egyetértett Szaniszló kizáratása iránt. Az új szász választó-fejedelem, az elhunyt király fia, igyekezett minél több szavazatot szerezni magának Lengyelországban, egyúttal sikerült megnyernie a császár rokonszenvét, a Pragmatica sanctio elfogadásával; végre Biront is megnyerte, odaígérván neki Kurlandot. A két udvar tehát őt vallotta jelöltjeül és kötelezte magát, ügyét minden erejéből támogatni. E szövetséggel szemben Franciaország alkudozásokba bocsátkozott Spanyolországgal és Sardiniával, de az éjszakon és keleten való teendőkre nézve semmifele terve sem volt. Varsói és kon-

stantinápolyi követeinek erélyére és belátására bízta érdekeinek érvényesítését s az ő kezökbe tette le Szaniszló ügyét. Monti marquis, varsói követ, csupán azt kapta utasításul, hogy ajánlja Szaniszlót az országgyűlés tagjainak és osszon ki köztük három millió frankot. Villeneuve föladata volt, a törököket rábírní, hogy jelentsék ki szándékukat, a választás eredményének megvédelmezésére minden erőszak ellen és szükség esetén e fenyegetés megvalósításának is kieszközlésére. Mind a két követnek meghagyatott ezenfölül, hogy közös egyetértéssel működjenek. Monti, kalandos hajlamainál és élénk véralkatánál fogva, megnyerte a lengyelek tetszését. Lakása a Szaniszló párthíveinek főhadiszállásává lett, a kiknek élén nyíltan vezényelte a küzdelmet orosz, osztrák és szász kollegái ellen. Semmifele eszköztől sem riadt vissza: egyenlő hévvel rémítgetett és — vesztegetett. Keleten Villeneuve legelső gondja volt, a tatárok tömeges fölkelését szervezni. E célból elhatározta, saját felelősségére a khán udvarához egy francia képviselőt küldeni, a ki egy consulnál nagyobb hatáskörrel bírjon. A véletlen úgy akarta, hogy a pillanatban egy fiatal francia százados a Bercsényi-ezredből, báró Tott (Tóth) éppen Konstantinápolyban időzött és elődei-nek hazájába, Magyarországra készült, huszárokat toborzani. Villeneuve ellenparancsot adott neki, megmásította úti tervét és kinevezte követté. Tott, jól ismervén a keleti nyelveket és szokásokat, gyorsan és sikeresen járt el küldetésében. Rábírta a khánt, hogy két hadsereget gyűjtsön egybe, az egyiket Ukraínával szemben, a másikat a Kaukasz felé. Aztán szemlét tartott a tatár lovasság fölött, a mely minden irányban portyázott az orosz határszélen, bátorította a tatárokat és havi segélypénzt osztott szét köztök; augusztus vége felé pedig értesíthette már Villeneuve-öt, hogy a kellő pillanatban az indulási parancsot közvetlenül a két hadsereghez intézheti és műveleteiket a saját dolgozó szobájából igazgathatja. Villeneuve ezzel egyidejűleg sürgette Ali nagyvezért, hogy gróf Potoczky, Lengyelország ideiglenes helytartóját, nyílt levélben értesitse a szultán elhatározásáról, a választási szabadság sérthetlenségét illetőleg es ezenfölül a konstantinápolyi osztrák és orosz követekhez előterjesztéseket intézzen és őket fenyegetse. A nagyvezér engedett a kívánságnak; írt és beszélt, de homályosan és tétovázón. Eleinte Törökország hajlandónak látszott fegyvert fogni, de minél inkább közeledett a királyválasztás határideje,

annál inkább gyöngült a hajlandósága és csökkent a bátorsága.

E tétovázás főoka abban keresendő, hogy Franciaország szándékaira vonatkozólag még kételyek uralkodtak. Franciaország óvásokra szorítkozott, míg az osztrák csapatok Sziléziában, az oroszok pedig Szmolenszk körül gyülekeztek. Május 17-dikén XV. Lajos egy manifestumban tudatta Európával, hogy minden merényletet Lengyelország szabadsága ellen, az általános béke fenyegetésének fogja tekinteni. A csárnó erre azzal felelt, hogy a danzigi hatóságoknak megparancsolta, megakadályozni Szaniszló partraszállását, ha a városon keresztül próbálna Lengyelországba menni; VI. Keresztély dán királynak is írt, hogy zárja el Szaniszló elől a Sundot, a Balti-tenger kapuját, a melynek kulcsát Dánország őrzi. Ekkor Fleury is actióba lépett, de a helyett, hogy nagyobbyszerű tengeri expedíciót küldött volna ki, Szaniszló Lengyelországba szállítására, egy vígjátékba való cselszövénynyel akarta elűtni a dolgot. 1733 augusztus 26-dikán egy kis hajóraj fölszedte a horgonyokat a bresti révben. Az ágyúk dörögtek a hajókról és az erődökből, a néptömeg az egyik hajó födelzetén egy férfit pillantott meg, a ki Szaniszlóhoz hasonlított; a volt király elindulásának híre azonnal elterjedt. Az ágyúk füstjén keresztül megpillantott férfi egy máltai lovag volt, a kit mindenki ismert, Leszczinszky Szaniszlóhoz való hasonlatosságánál fogva. Ugyane pillanatban az utóbbi álruhában elhagyta Franciaországot és lopva átutazott Németországon, Varsó felé. Az ellentét a Franciaország által alkalmazott kicsinyes eszközök és a két császári birodalom nyílt föllépése közt, megglepte a legelfogulatlanabb elméket is, főleg pedig keleten ébresztett gyanút.

1733 szeptemberben megnyílt a királyválasztó lengyel országgyűlés a Vola-térségen, Varsó mellett. A vitatkozások eleinte viszonylagos nyugalommal folytak, de egyszerre villámcsapás gyanánt hatott a hír, hogy egy orosz hadtest lengyel területre lépett. A német jelölt pártján levő főkanczellár azonnal elhagyta az országgyűlés színhelyét és egy csekély számú nemes-csapat kíséretében átkelt a Visztula túlsó partjára. Az országgyűlés hangosan tiltakozott a távozás ellen, a mely áruháshoz hasonlított. Monti e pillanatot fölhasználván, Szaniszló nevét hangoztatta és megígérte, hogy a francia király egész erejével támogatni fogja a választottat. Roppant éljenzés zúgott

föl, az ellenzékiek hallgattak vagy eltávoztak, Szaniszló kikiáltatott királylyá!

E közben az oroszok, Lengyelország éjszaki tartományai-ban sietteték előnyomulásukat, hogy mielőbb egyesülhessenek a szászokkal. Villeneuve a választás megtörténte és az oroszok előnyomulása hírének hallatára, azonnal fölszólította a tatárokat a támadásra és a nagyvezért, néhány nap előtt tett ígéretére emlékeztetvén, sürgette, hogy azonnal hadat izenjen Oroszországnak. Nagy meglepetésére Ali ismét hidegen és tartózkodóan viselte magát. Végre Villeneuve által sarokba szoríttatván, így szólt: «Miután a császár védszövetséget kötött a muszkákkal, miért ne cselekednék Francia- és Törökország is hasonlóan? Ha a porta szükség esetére biztosítva volna Franciaország segélye felől, akkor félretenné eddigi óvatosságát.» Végre a nagyvezér mindinkább neki bátorodott és szabatosan megmagyarázta gondolatát: azt követelte, hogy Franciaország kössön Törökországgal írásban a kölcsönös segély elvén alapuló szövetséget. Most Villeneuve-ön volt a sor habozni. Sokkal jobban ismerte a párisi udvar elveit, hogysem a meghazudtoltatástól ne félt volna, ha a király nevét kompromittálná egy szövetségi szerződésben, a mely a hitetlenekkel köttenék. A szerepek egyszerre megváltoztak; a nagyvezér sürgette a dolgot és Villeneuve tétovázott és a beszélgetést azon ígérettel szakítá félbe, hogy Törökország követelését közölni fogja a francia udvarral. Csakhamar nagy boszúságára megtudta, hogy a szultán sürgős rendeletet küldött a tatárokhoz és megtiltotta nekik a muszka határ megsértését. Nyugtalansága tetőpontra hágott, midőn azt vitték neki hírfül, hogy a legutóbbi napokban a nagyvezér, Törökország tétlensége díjául, nagy összeg pénzt kapott a muszka követtől. Villeneuve néhány napig semmit sem tudott a porta szándékairól, sejtelve sem volt róla, vajon a nagyvezér szavai egy rendszer ügyes cserbenhagyását vagy őszinte kifejtését jelentik-e. Néhány nap múlva a dolog nyitjára akadt. Noha ő maga soha sem járt Bonnevalhoz nem szűnt meg az utóbbit szemmel tartani. Néhány ügynök, a kik Villeneuve zsoldjában álltak, becsempészte magát Bonneval bizalmába és minden szavat ismételte a követségi palotában. Így tudta meg Villeneuve a nagyvezér magaviseletének titkát és így jutott egy sajátyszerű cselszövény nyomába, a melynek szerepeit a renegát osztotta ki a nélkül, hogy ő maga megjelent

volna a színpadon. Topal Ozman bukása után Bonnevalt oly elszigeteltségben hagytuk el, a mely nagyon hasonlított a kegyvesztéshez. De a kalandor egy perczig sem csüggedt el és a szerencse, a mely őt gyakran megcsalta, most csakugyan megjelent nála, egy Szaid effendi nevű egyén alakjában, a ki valaha Franciaországot meglátogatta és Bonnevalt Konstantinápolyban nagyon megszerette, mert francziául beszélgethetett vele. Szaid hivatalos állásánál fogva gyakran érintkezhetett a nagyvezérrel. A lengyelországi ügy kezdetétől fogva tanúja volt Ali folyvást növekedő zavarának és észrevette, hogy a legutóbbi varsói hírek még inkább fokozták nyugtalanságát; e mellett Ali gyakorlottabb levén a szerail titkos diplomatiája, mint a politikai kérdések terén, nem titkolta, hogy óhajtana egy tanácsadóval bírní, a ki államférfiúi nevelését kiegészítené és lehetővé tenné, a tényállások és viszonyok teljes tudatával elhatározni magát valamire. Ekkor beszélt neki Szaid Bonnevalról. Ali kapott az ajánlaton, titkon magához vezettette őt Szaid által, különféle kérdéseket intézett hozzá a hatalmak viszonylagos hadereje, érdekeik és esetleges terveik felől a mostani conflictusban és fölszólította őt, hogy feleleteit írásban terjeszsze elő. Bonneval igen jól megfelelt a megbízatásnak. Ali ennek következtében fejtegetéseinek gyakorlati eredményeit akarta ismerni és megkérdezte tőle, hogy mi a teendő a mostani körülmények közt? . . . Bonneval a korabeli politikusokét jelentékenyen meghaladó éles elméjével belátta Oroszország gyors emelkedésének rendkívüli fontosságát. Nem titkolta el maga előtt, hogy a törökök nem volnának képesek az orosz haderőnek ellenszegülni. A véleménye tehát az volt, hogy az ozmanok ugyan rendkívüli erélylyel készüljenek elő a háborúra, de csakis azon esetben bocsátkozzanak bele, ha Franciaország írásban megígéri, nyíltan belépni a küzdelembe és velök együtt harcolni. A nagyvezérnek nagyon megtetszetek Bonneval tanácsai és ez eszméket adta elő a sajátjai gyanánt Ville-neuvenek, mikor ez határozott választ követelt. Egyébiránt se a nagyvezér se Bonneval nem kétkedett Franciaország beleegyezésében. Törökország actióját mindketten csak elnapolt-nak, a muszkákat pedig a holnapi ellenségül tekintették. Sőt Ali, mialatt a francia követet szép szóval tartotta, a czárnó követének élénk szemrehányásokat tett az orosz udvar magatartása miatt. Oroszország e szemrehányásokkal szemben hall-

gatott, hanem mikor a vihar elmúlt, hideg arczatlansággal 425,000 tallért kínált a nagyvezérnek, ha a törökök semleges állásban maradnak az év végeig. Ez ajánlat Alit gondolkozóba ejtette. Az idő október vége felé járt; Ali azt mondta magában, hogy körülbelül három hónap el fog mulni, mielőtt Versailles-ből válasz érkezhetnék. Az alku elfogadása által tehát csak hű maradna a kormányától elfogadott és hasznosnak ítélt rendszerhez. A 425,000 tallert tehát zsebre dugta és nyugodt lelkiismerettel készült megtámadni a muszkákat, mihelyt Franciaországból kedvező válasz érkezik.

Az oroszok jól fölhasználták a kikötött időt. Vezérok, Lascy, egyenesen Varsó felé nyomult előre. A Szaniszlótól elpártolt lengyelek, a kik az orosz sereget kalauzolták, jól tudták, hogy a fönnálló törvények értelmében a választás ellen két hónap leforgása alatt óvást lehet tenni, de csak a választás színhelyén; el akartak tehát jutni a volai térségre a határidő lejárta előtt. Az oroszok harc nélkül jelentek meg Varsó előtt és csupán a Visztula választotta el őket a fővárostól és a királyválasztás színhelyétől. Legföljebb nyolczezer nemes csoportosult össze Szaniszló körül, a Visztulán való átkelés megakadályozására. Lascy erőszakolni akarta a dolgot, de visszaveretett. Azonban a végzetes határidő közelgett, ekkor a legutolsó napot megelőző napon a szász választó fejedelem párthívei egybegyűltek Prágában, Varsó elővárosában, egy korcsma körül és III. Ágostot kikiáltották Lengyelország királyául.

Varsó védelmét lehetetlen volt folytatni. A régi város falai kezdtek romba dőlni. Szaniszló az egész országban nem találhatott volna alkalmas helyet a párthívei összpontosítására, ennek következtében Monti és legfőbb tanácsosai kíséretében Danzigba ment. A háború igazában csak azután kezdődött. Varsó megszállása még nem szüntette meg az ellentállást. A kastélyokban, az erdők mélyén, merész szabadcsapatok szervezkedtek és csakhamar elkezdtek a guerilla-harczot. Szaniszlónak módjában állt, érintkezni párthíveivel, őket a távolból vezényelni és nekik szükség esetén menhelyet adni és ellentállni, míg Franciaország megadhatja a kívánt biztosítékokat és kelet hadseregei segítségre siethetnek. Villeneuve nem titkolta el a valót a kormánya előtt, sőt december hóban néhány napig azt remélte, hogy rábírhhatja a törököket a cselekvésre, Franciaország támogatása nélkül is. Tudomásra jutott, hogy

Franciaország hadat izent nem ugyan Oroszországnak, hanem Ausztriának. Spanyolországgal és Piemonttal meg volt kötve a szövetség, a francia seregek átkeltek a Rajnán és az Alpeseiken, kézrekerítették Kehlt és megszállták Milanót. E hírek részben eloszlatták a porta aggodalmait. Villeneuve jelentéseinek megérkezte után a király tanácsa azonnal egybegyűlt. A bíbornok tüstént ellene nyilatkozott minden állandó szövetkezésnek a hitetlenekkel, következőleg egy valódi szerződés megkötésének eszméje határozottan mellőztetett. Villeneuve azonban, ezt előre látván, egy kibúvót javasolt jelentéseiben. A török kormány nem igen félt az oroszok megtámadásától mindaddig, míg Franciaország háborút viselt Ausztriával és a császár nem küldhetett csapatokat az Aldunára. De ki állt jót érte, hogy Franciaország nem fog rövid hadjárat után békét kötni a császárral, a kinek seregei azután az oroszokkal egyesülhetnek? E félelmet esetleg el lehetne oszlatni egy kétségbevonhatatlan ígért értékével bíró nyilatkozattal, a melyben Franciaország kötelezné magát, semmiféle egyezsége sem lépni Ausztriával, mindaddig, míg Oroszország békét nem kötött a szultánnal. A bíbornok, hosszas habozás után elfogadta e tervet, de miután a nyilatkozat elvben elhatároztatott, a gyakorlatban annyira megmászították, hogy Villeneuve 1734-diki január 23-dikán csupán annak szóbeli kijelentésére hatalmaztatott föl, «hogy a király nem fog megfélekedezni a szultán érdekeiről, midőn elérkezettnek fogja látni az időt, hogy Európának a békét visszaadja».

Mielőtt Villeneuve ez utasítást megkaphatta volna, máris értesíthette a francia kormányt, hogy annak semmi hasznát sem veheti. Bonneval megsejtette a kibúvót, melyet Franciaország használni fog, figyelmeztette rá a portát, a mely naponkint mindinkább hajolt tanácsára és minden szavát csalahatatlan oraculum gyanánt fogadta. Villeneuve érezte a szűkségét, homályos biztatásoknál értékesebb biztosítékok nyújtásának. Ali nem akart megbízni egy követ szavaiban és szükség esetén Franciaország aláírását akarta fölmutatni.

Az idő sürgetett; az oroszok megkezdtek Danzig ostromát és hatvan ezer főből álló hadsereg közeledett Croysbach tábornok vezénylete alatt Ukrainából, hol jelenléte fölöslegessé vált, miután a törökök és tatárok nyugton maradtak. München maga vette át az ostrom vezetését és néhány sikertelen kísérlet

után megtámadta a hagelsbergi fontos positiót, de e támadás szerencsétlenül végződött. Kétezer muszka maradt a csatatéren és a csüggedés kezdett erőt venni az orosz katonaságon. E pillanatban a török csapatok föllépése általános fölkelést vont volna maga után, Szaniszló javára. A porta, Villeneuve sürgetésére fogamatba is vett minden intézkedést, tekintettel az elkerülhetetlennek látszó háborúra. Minden készen állt az actio megindítására, de Franciaország némasága nyugtalanítani kezdte a törököket.

Ekkor egyszerre nagy remény támadt mindazokban, a kiket Lengyelország sorsa érdekelt. Egy francia hajóraj jelent meg a Balti tengeren és egy francia katonacsapat partra szállt Weichselmündenél, Danzig közelében. Ez eseményt mindenki annak jeléül vette, hogy Franciaország elhatározta, nemcsak szóval, de tetteleg is működni Szaniszló érdekében. Hanem csakhamar egy újabb hír teljesen lerontotta az előbbi hatását; két napi időzés után a francia katonaság ismét hajóra szállt és a hajóraj elvitorlázott.

A XV. Lajos küldötte segély mindössze három zászlóaljából állott, a melyet néhány csekély teherképességű hajó szállított ide. Parancsnoka, De Lamotte de la Pêrouse, derék, bátor tiszt volt, csak hogy nem tudott kezdeményezni és félt a felelősségtől. Weichselmündenél az orosz hadvonalakat nagyon erőseknek találta és megtámadásukat, három zászlóaljjal, tüzéség hiányában, nemcsak veszélyesnek, de lehetetlennek hitte. Legcélyszerűbbnek vélte ennélfogva visszatérni Koppenhágába. E városban nagyon rossz fogadtatásra talált Pléto gróf francia követnél, a ki nem viselhette el azt a gondolatot, hogy a király lobogója, a mely az éjszaki tengereken eddig ismeretlen volt, csak azért jelent meg ott, hogy azonnal elfusson. Elhatározta tehát, hogy a saját felelősségére, személyesen újból elvezényli a három zászlóaljat Danzig falai alá, noha utasításai nem hatalmazták őt fel ily merész vállalkozásra. Május 21-én hajóra szállt és a kis hajóraj csakhamar ismét megjelent Weichselmünde előtt és a partraszállás minden baj nélkül ment véghez, mint az első ízben. E váratlan visszatérés meglepte az oroszokat, a kik Pléto mögött egy egész hadsereget sejtettek. A francziák, élükön a követtel, megtámadják az oroszokat. Több sáncz elfoglalása után, egy újabb rohamnál Pléto elesik, egy golyótól, egy kardvágástól és tizenöt szuronysebtől találva.

A kis hadoszlop meg lévén fosztva vezérétől, ingadozni kezd, meghátrál és végre visszavonúl weichselmündei erődbe, a hol egy hónap múlva kénytelen magát megadni.

Mialatt a francia katonák Danzig alatt harczoltak, a francia kormány tanácskozott, a helyett, hogy cselekedett volna. Villeneuve legutóbbi jelentése ügyében még nem hozatott döntő határozat. Fleury tudta ugyan, hogy Danzig fölszabadtatása sürgetően szükséges volna, de soha sem hízelgett magának azon reménnyel, hogy a tengeren hatályos segílyt küldhessen Szaniszlónak; a három zászlóalj elküldése csak eszköz volt, a nyugtalankodó közvélemény lecsillapítására; a bibornok másrészt attól is félt, hogy jelentékeny haderő megjelenése a Balti-tengeren az angolok féltékenységét fölébreszthetné és őket az ellenséggel való szövetkezésre bírhatná. Hat hétig tartott a minisztertanács tétovázása, végre határozatba ment, hogy egy nyilatkozat fog elküldetni Konstantinápolyba, a mely azt jelenti ki, «hogy a francia király semmiféle békekötést sem fog aláírni, a melyben a porta biztonságáról ne volna gondoskodva». A nyilatkozat július 10-dikén érkezett meg a török fővárosba, Danzig pedig július másodikán kapitulált.

Mindamellett Szaniszló ügye nem volt egészen veszve; ő maga szerencsésen eljutott porosz területre és Königsbergben egy kormány-felét szervezett. E közben Franciaország és Spanyolország erős csapásokat mértek a császárra, a kinek olaszországi uralma úgy szólván, teljesen romba dőlt. Németországon a francziák elfoglalták Philippsburgot, Savoyai Jenő szemeláttára, a kinek harci hevét az aggkor jelentékenyen lehűtötte. Villeneuve nem esett kétségbe Lengyelország sorsán, összeköttetésbe tette magát a török határon szervezkedett nemesi fölkelőkkel, a kiket minden módon serkentett a kitartásra. Midőn a fönnemlített nyilatkozat Versaillesból megérkezett, azt nem nyilvános kihallgatásban, hanem titokban, egy kertben adta át a nagyvezérnek. De szerencsétlenségre Törökország követelései, Lengyelország és a segílynnyújtás veszélyeivel párhuzamosan növekedtek. Villeneuve három óráig vitatkozott a nagyvezérrel, a nélkül, hogy határozott választ bírt volna tőle kicsikarni és kevéssel e találkozás után a porta dragomanja jelent meg a követségi palotában. Megmagyarázta Villeneuvenek, hogy a nyilatkozat francia szövege kétségkívül a kívánatos szabatossággal van szerkesztve, de hát török fordi-

tásban oly homályosan, gyöngén és jelentéktelenül hangzik, hogy lehetetlen elfogadni. Hozzátette azután, hogy a francia uralkodó sajátkezű levele nagyon becses volna a szultán előtt és teljesen megfelelné a körülmények fontosságának. Villeneuve mindinkább belátta ennek következtében, hogy lehetetlen elkerülnie a személyes érintkezést Bonnevallal, (a ki ezalatt hatalmas emberré és a török birodalom külpolitikájának elismert intézőjévé lett,) már csak azért is, hogy kieszközölje tőle az eddigi diplomatiiai alkudozások titokban tartását. Bonnevalra valóságos zápora hullott alá a kitüntetéseknek. Kineveztetett Karamania tiszteletbeli kormányzójává; egy palotát kapott Skutariban és évi jövedelme igen jelentékeny összegre rúgott. A szeraiban mindenkor a muzulmán főméltóságokat megillető pompával jelent meg és leereszkedőleg bánt a miniszterekkel, a kik elhalmozták őt mindennemű hízeltételekkel és szolgálattal. Hatalma 1734 nyarán érte el tetőpontját. Naponkint meghívták őt a palotába, jelen volt minden ünnepélyes és titkos tanácskozáson és a «nélkülözhetetlen ember» jóváhagyása nélkül semmiféle határozat sem hozatott a keresztyén hatalmakat illető ügyekben. Most már a másodrendű hatalmak követei is megjelentek Bonnevalnál kihallgatáson, példajokat követték az angol és hollandi követek és Bonneval emelt fővel tért újból vissza a keresztyén társaságba, a melyből egykor magát önkényt száműzte. Végre Villeneuve is fölkérte francia kormányt, hogy engedjék meg neki a vele való érintkezés; azután, el léven határozva, hogy az esetleges tilalomnak nem fog engedelmeskedni, nem várta be a versaillesi kormány válaszát, hanem érintkezésbe tette magát Bonnevallal. Több ízben találkozott a két államférfi egymással Konstantinápoly környékén, de e közeledés nem hozott köztök bizalmasságot létre: nagyon sok keserű emlék választotta el őket egymástól. Villeneuve gyűlölte Bonnevalban az éles elméjű tanácsadót, a ki a nagyvezért fölvilágosította a francia politika önző volta felől; Bonneval nem bocsátotta meg a követnek, hogy 1729-ben cserben hagyta és a hite elhagyására kényszeríté őt. Villeneuve iránti ellenszenve elárulta magát az alkudozások alkalmával tanúsított hajthatatlanságában. E mellett hű akart maradni kimondott elveihez és ha már nem nyerhette meg Franciaországot a maga véleményének, legalább kényszerhelyzetbe akarta juttatni és nem tűrte rendszerének mó-

dosítását, sem enyhítését. E mellett legkevésbé sem volt titoktartó, gondolatait és terveit elmondta mindenki előtt, háza egy egész sereg cosmopolita és cselszövő kalandor gyülekező helye volt, a kik közé az ellenségek kémjei is könnyen vegyülhettek. Ausztria és Oroszország máris nyíltan vádolták a francia királyt, hogy a hitetleneknél keres segílyt. Anglia és Holland, a melyek mindenkor féltékenyek voltak a francziák vívmányaira keleten, máris utasították követeiket, hogy a muszkákkal és németekkel egyesülten igyekezzenek fokozni a porta bizalmatlanságát és megghiusítani a francia követ terveit.

De Villeneuve nem csüggedt. Rendkívüli tevékenységének sikerült még az év vége előtt megállapodásra jutni a nagyvezérrel és Bonnevallal. A terv abból állt, hogy a tél következtében a szultán meghívja Szaniszlót Törökországba, tavasszal pedig a nagyvezér és Bonneval visszavigyék a hadsereg élén a trónvesztett királyt Lengyelországba. Franciaországnak tetszésére bízott a választás, egy szövetségi szerződés, vagy az előbbinél világosabb nyilatkozat közt. De ugyanazon pillanatban, midőn Törökország oly hosszas tétovázás után késznek látszott a cselekvés terére lépni, XV. Lajos visszavonta ajánlatait és Franciaország meghátrált.

Egyáltalában kétséges, vajon Fleury bíbornok valaha különösebben érdeklődött-e Szaniszló ügye iránt, mert annyi bizonyos, hogy a vitás kérdéseket és a harczot más térre igyekezett áthelyezni. Megpendítette és előtérbe tolta az olasz kérdést. A küzdelem oka Lengyelország volt, most Olaszország lett a küzdelem céljává. A versaillesi politikusok nagy hévvel kapták föl az eszmét, az olasz félszigeten, az osztrák uralom romjain több államot szervezni, a melyeknek egy része a francia uralkodó ház örökébe jutna, míg a többi a hála kötelékei által csatoltatnék Franciaországhoz. Ezen az alapon kötöttek 1733-ban a szövetségi szerződések Spanyolországgal és Szárdíniával. A francziák és spanyolok gyors sikerei 1733-ban és 1734-ben, nagyon előmozdították a fönnemlített eszme népszerűségét, míg ellenben a porta tétovázása és az általa támasztott nehézségek elkedvetlenítették a királyt és minisztereit. Mikor Villeneuve jelentette, hogy a Törökországgal tervezett egyetértés a megvalósuláshoz közeleg, nem hittek neki és Franciaország kelettől végkép elfordulván, más téren akart egy utolsó és rendkívüli kísérletet tenni, Szaniszló javára.

Egy év óta Francia- és Oroszország viszonya egymáshoz nagyon sajátos volt. Nem izentek háborút egymásnak és mégis háborút viseltek egymás ellen. Fleury még mindig számítván a csárnya rokonszenvére Franciaország iránt, nem egészen egy évvel a szász választó fejedelemnek trónfoglalása és három hóval Danzig megszállása után, Langlois abbét küldte titkos követül Szent-Pétervárra, azzal a megbízással, hogy bírja rá Ivanowna Annát, Szaniszló elismerésére. A ravasz bíbornok nyilván soha sem hitt komolyan ily gyors megtérés lehetőségében, hanem csak végkép meg akarta fosztani Szaniszló párhíveit minden reményöktől és e célját el is érte, mert a csárnya Langlois előterjesztésére azzal felelt, hogy tizenhatezer embert küldött Lascy vezénylete alatt Lengyelországba, az osztrákok támogatására. Langlois hat hónap múlva visszatért, de e félév végleg veszve volt Szaniszló ügyére nézve. 1735 elején a Leszcinszky-ház párhívei, lemondván minden reményről és részben a pénzsükségtől is kényszerítve, lassankint átmentek a győző pártjára és Franciaországnak ez elég ürügyül szolgált, hogy cserben hagyja Szaniszló ügyet, időszerűtlennek és céltalannak nyilvánítsa a törökök harcziás hevét. Így ment veszendőbe az egyetlen alkalom, a melyben Francia- és Törökország egyesült erejének talán sikerült volna a XVIII. században megmenteni Lengyelországot. Ezentúl Fleury törekvéseinek egyetlen célja volt, helyreállítani a békét nyugaton. Olaszország ugyan még nem szabadult föl teljesen, de a bíbornok beérte kijelentett szándékai egy részének teljesülésével is. Másfelől a császár szintén megunt egy háború költségeinek viselését, a melyből csak Oroszország és Szászország húzhatott hasznot, következőleg ő is hajlandó volt az egyezkedésre és ismervén Fleury békülékeny hajlamait, érintkezésbe lépett vele, minden közbenjáró mellőzésével. 1735 nyarán a bíbornok személyesen kapott ajánlatokat Bécsből és sietett azokat elfogadni a külügyi miniszter tudtán kívül. Nem szándékunk ez alkudozások részleteibe bocsátkozni, a melyek Bécsben a trinitariusok zárdájában folytak a császár miniszterei és a bíbornok titkos ügynöke közt. Miután Ausztria kész volt jelentékeny áldozatokra Olaszországban, Fleury pedig nem beszélt többé Lengyelországról, az egyetértésre jutás nem volt kizárva. De XV. Lajos kárpótlást követelt apósa számára. Chauvelin azt kívánta, hogy Lotharingia azonnal adassék át Szaniszlónak és

ennek halála után Franciaországhoz csatoltassék. Chauvelin igen erélyesen lépett föl, a császár engedett és 1735. évi október harmadikán a két udvar aláírta a bécsi előzetes egyezményt, a mely később végleges szerződéssé alakíttatott át. A francia külügyminiszter ügyessége egy pompás kárpótlás fényével tudta elleplezni a fővállalat balsikerét. De ezért a francziák veresége keleten nem kevésbé volt valódi és jelentékeny. Szaniszlót legyőzte Ausztria és Oroszország szövetségese, és a szövetségesek most már előnyösebb körülmények közt valósíthatták meg Törökország ellen intézett szándékaikat. Egy nagy keleti háború következett ezután, mint az éjszaki háború folytatása és Törökországnak két birodalommal kellett szembeszállnia, holott eddig félt szembeszállni egygyel is.

VI.

Oroszország tíz év óta leste az alkalmat és az ürügyöt, hogy a császártól követelhesse 1726-diki ígérete teljesítését, a melylyel kötelezte magát Oroszországot segíteni a Pruth-béke megsemmisítésében. Semmi sem volt képes eltántorítani az orosz kormányt fő czéljától, a mely az európai török uralom lerombolásából, vagy legalább is folytonos gyöngítéséből állott. Szaniszló legyőzése is a törökök ellen intézett csapás volt, mert Lengyelország, mihelyt orosz befolyás alá került, megnyitotta az utat Törökországba. Ausztriának is érdekében állt akkor, hogy ne tagadja meg a segítséget éjszaki szövetségesétől, a ki a lengyel háborúban aránytalanul nagyobb föladatokat oldott meg Ausztriánál. Ezen fölül Olaszországban szenvedett veszteségei, a Poroszország és Szárdinia felől fenyegető veszély Ausztriát kelet felé szorította, hol a passzarovitzi béke annyi erős támadó positiót biztosított számára és a hol lehetségesnek látszott, némi kárpótlást találnia egyéb veszteségeiért. A cárnő ezenkívül egy más szövetségesre, Thomas-Kuli khánra, is számított, a ki alkudozásokat folytatott ugyan Törökországgal, de mindig hajlandónak látszott Oroszországgal szövetséget kötni a közös ellenség ellen. Végre a muszkák magában a török birodalomban is becses szövetségeseket találtak, a Balkán félsziget minden részén élő, milliónyi keresztényekben. Nagy Péter cár száz megnyert csatánál többet tett Oroszország jövő hatalma

érdekében azzal, hogy a leigázott nemzeteket a diadalmas muszka orthodoxiához csatolta. Bár az általa ébresztett remények azóta számtalanszor meghiúsultak, a keleti rajáhk bizalma Oroszország iránt nem ingott meg. Wisnjakow, a cárnő konstantinápolyi követe, örömmel szemlélte a Balkán-félszigeten nyilvánuló kedvező symptomákat és azon meggyőződéstől levén áthatva, hogy a Bosporus partjain székelő muszka követ főfőladata a háború és a hódítás előkészítésében áll, császárnőjének folyvást harcziás jelentéseket küldött és Ivanovna Anna becsvágyának igyekezett hízelegni, de egyúttal keresztényi érzelmeinek is.

Nem hiányzott ürügy az ellenségeskedések megkezdésére. Oroszország mindenekelőtt kétszínű magatartással vádolta a portát a lengyel ügyben. Ezenfölül panaszkodott a tatárok gyakori betörései ellen is. Ez mindenkor közügynél levő casus belli volt, a melyet az orosz kormány a körülményekhez képest előtérbe tolhatott vagy hallgatagon mellőzhetett. Fontosabb volt ennél a kaukázusi kérdés. Oroszország még nem akart ugyan megtelepedni Daghestanban, de ki akart zárni onnét, valamint a Kaukázustól éjszakra fekvő tartományokból minden más hatalmasságot. A porta ellenben magának követelte a névleges főuralmat e részek fölött és legalább az átkelési jogot akarta fönntartani alattvalói számára. 1735-ben Törökország kijelentette, hogy az egész tatár hadsereget fogja küldeni a Kaukázusba, oldalról megtámadni Thomas-Kuli-Khánt, a ki Örményországot pusztította. Oroszország a lengyel dolgoktól megszabadulván, elhatározta, hogy ezt ellenezni fogja. Wisnjakow egy főnhéjazó jegyzékben kijelentette, hogy a tatár khán elindulása jeladás volna a szakításra. A diván nem törődött a jegyzékkel, de egy orosz hadtest azonnal betört a Don torkolatai mellett levő tatár területekre, ott mindent elpusztított és a khánt visszatérésre kényszerítette. Az évszak nagyon előrehaladt és lehetetlenné tette az ellenségeskedések folytatását, az oroszok tehát hazatértek, de nagyban készültek tavasszal ismét folytatni a hadjáratot. A cárnő egyúttal értesíté a bécsi cabinetet és emlékeztette a császárt a szövetségi szerződésre. VI. Károly egy pillanatig sem vonta kétségbe kötelezettségei érvényességét és csupán azon időpont iránt tett némi észrevételeket, a melyben hadserege, melynek nagy szüksége volt a pihenésre, ismét a cselekvés terére kilépni tartoznék.

A törökök nem fogták föl azonnal a veszély komoly és közel voltát, azt hitték, hogy csak közönséges czivódásról van szó, kozákok és tatárok közt, s minthogy Oroszország nem izent nekik hadat és nem hívta vissza konstantinápolyi követét, azzal hízelegtek magoknak, hogy valamely csekély elégtétel-adással vége szakad az egész dolognak. Főleg pedig abban bíztak, hogy a többi hatalmasság nem fogja megengedni a Lengyelországon alig megszűnt háború megújulását keleten és közbe fog lépni a legelső fölszólításra. Villeneuve-nél a kapudán basa jelent meg, hogy ez irányban puhatolódzék. A francia követ ezúttal jónak látta, tétova biztatásokkal felelni a basa indirect kérdéseire, de az angol és hollandi követek nagyobb hévvel kapták föl a dolgot, egész határozottan állították, hogy Oroszország nem fog háborút kezdeni és ezzel csakhamar sikerült kételyeket támasztaniok illető kormányaik őszintesége vagy hitele iránt.

1736 márczius havában a nagy hadsereg, a melyvel Oroszország keletre berontani készült, teljesen készen és tizenkétezer kozákot ide nem számítva, negyvenkétezer emberből állt. A vezérek nagy része külföldi volt. Az orosz tisztek, ép oly vitézek, de ép oly tudatlanok voltak, mint a legénységök; egy osztrák tiszt megjegyzése szerint csakis gránátos századosokat lehetett belőlök faragni. A főparancsnoki méltóságot a német származású München tábornagy viselte. Sikert kivívni ott, a hol Nagy Péter czár hajótörést szenvedett, átkelni a Pruthon, fölkelést támasztani Moldvában, azután átkelni a Dunán és egyesülni a föllázadt bolgárokkal; ez volt a cél, a melyet München maga elé tűzött, de Oroszország mindenekelőtt biztosítani akarta magának a Fekete tenger éjszaki partjait. Nagy Péter czár utódai valamennyien folyvást esengtek Azov visszahódításáért és Ivanovna Anna e hódítással akarta a hadjáratot megnyitni, azzal a remenynyel kecsegtetvén magát, hogy ez lesz az első lépés Konstantinápoly és a tengerszorosok kézrekerítéséhez.

Márczius utolsó napjaiban, München egy jelentékeny haderő élén Azov ellen előnyomult. A török parancsnok szokás szerint egy küldöttség által üdvözlötte őt, de München az elővédek elfoglalásával és az ostrom megkezdésével válaszolt. Ugyanekkor egy orosz hajóraj jött le a Don vizén, a folyó oldaláról körülzárolta a várost és elvágta a tengerrel való közleke-

dését. Azov két hónapi erélyes ellentállás után megadta magát, de a kulcsokat már nem München vette át, a ki a körülzárolás után visszatért serege zöméhez, Ukrajnába és elindult egész hadseregével a Fekete tenger felé, maga előtt üzvé a tatárokat, a kik sehol sem szegültek ellene, hanem futottak természetes menhelyökig, a Krími félszigetig, a mely csak a perekopi sánczvonaltól védelmezett földszoroson keresztül volt a szárazföldről hozzáférhető. E vonal mögött húzták meg magokat a tatárok és azt hitték, hogy minden támadástól biztosítva vannak.

A porta nem bírta se előrelátni, se elhárítani, a váratlan csapást. Az orosz támadás híre épen a Beiram ünnepek alatt érkezett Konstantinápolyba, a hol egy pillanatnyi rémület után az az általános és rendetlen izgatottság következett, a mely gyakran a nagy hibákat és nagy szerencsétlenségeket szokta megelőzni. A szerailban egymást érték a tanácskozások. Azt hitték, hogy egy miniszterváltozással mindenben segíteni lehet. Ali nagyvezér után Mehemed következett, a ki, mint Villeneuve írta róla, inkább egy dervis erényeivel, mint egy államférfi képességeivel bírt. A nyugtalanságot lecsillapítandó, a szultán maga is éjjelenként áruhában elhagyta a palotát, elment a jancsárok laktanyáiba, ott megismertette magát, vitatkozott az elégtelenekkel és igyekezett őket ígéretek és pénzajándékok segélyével megnyugtatni. Mindazonáltal mégis a forradalom kitörésétől lehetett félni, a fejét vesztett és minden oldalról fenyegetett kormány semmire sem merte magát elhatározni.

Mikor Azov bevételének első híre megérkezett, Wisnjakov kereken eltagadta a tényt. Mikor a valóság köztudomásra jutott, bezárkózott otthon és rendezte ügyeit, várván, hogy eljönnek érte és elviszik a Jedikulába, a régi és mindenkor tiszteletben tartott hagyományhoz képest. De a törökök nem bántották, szabadon hagyták és tovább is tisztelettel bántak vele. A szultán megtiltotta az oroszok mindennemű bántalmazását; ennek következtében mindinkább híre terjedt a titkos alkudozásoknak és Villeneuve azt jelentette Versaillesban, hogy legalább értesülései szerint, a törökök Ausztria segélyével érintkezésbe tették magokat a szentpétervári udvarral. E hírek oly nagy izgalmat keltettek, hogy a porta szükségesnek látta megczáfolásukat egy hatásos tüntetéssel. Hadat izent Orosz-

országnak, a Mahmud és Szoliman uralkodása óta divatozó szertartások közt. Ugyanaz nap, ugyanazon órában München megtámadta és megostromolta a perekopi vonalakat és az orosz hadsereg elárasztotta a Krimet, mindent elpusztítva útjában. De a tatár hadsereg visszavonult a félsziget nyugati részén létező hegylánc mögé, miután a házakat és szőlőket elpusztította és a kutakat megmérgezte volna. Az oroszok nem bírták magokat fentartani a sivataggá vált félszigeten és visszavonultak.

E közben a török hadsereg nagy lassúsággal gyülekezett össze a Bosporus partjain. Nagy sokára a nagyvezér és a főbasák is táborba szálltak, de az általános hangulat sehogy sem illett a kifejtett nagy pompához. A törökök végre látták, mily örvénybe sodorta őket készületlenségök és könnyelműségök. A kormány a háború folytatásától csakis újabb szerencsétlenségeket várhatván, a békéről álmadozott még akkor is, mikor a közelkeseredés a fegyverkezésre kényszerítette. Törökország most legelőször bocsátotta ügyét Európa ítélete alá. A nagyvezér írt Savoyai Jenőnek, Fleury bíbornoknak, a hollandi közrendeknek és a velencei signoriának és leveleit az a nyugodt méltóság jellemezte, a melyet a muzulmán népek még hanyatlásukban is megőriznek.

Alig hogy e lépés megtörtént, Ausztria följánlotta közbenjárását. Thalman báró hivatalosan megjelent a portánál, átnyújtotta a bécsi udvari tanács választát a nagyvezér levelére. E válaszban a császár följánlotta, hogy becsületes békét fog kieszközölni Törökország számára. Mindazon hurkok közül, a melyeket Törökország ellen kivetettek, ez volt kétségkívül a legveszedelmesebb. Ausztria közvetítőül ajánlkozott, hogy szövetségese érdekeit előmozdítsa és ezzel olcsón nyújthassa neki a tartozó segínyt. Nyilván való volt, hogy Törökország hosszas alkudozás után sem fog tehetni egyebet, mint elfogadni mindent, avagy szembeszállni az egyesült két birodalom haderejével: a törökök minden valószínűség szerint meghátrálnak a veszély elől és a két szövetséges minden hadviselés nélkül fogja magának biztosítani azon eredményeket, a melyeket más-különbén csakis teljes győzelem árán nyerhetett volna el. A szultán tanácsosai közül csupán Bonneval látottát az osztrák szítán. Szerencsétlenségére Ali nagyvezér bukása óta a hitele nagyon csökkent, tanácsát nem igen kérték, és még kevésbé

siettek követni. Mindazonáltal Bonneval nem állhatta meg, hogy ne írjon a nagyvezérnek és ne jelezze neki a veszélyt, de a rémület szinte képtelenné tette Mehemedet a gondolkozásra; mindenhova fordúlt segélyért, a legelső ajánlkozó szívesen látott segély volt; az osztrák közbenjárás elfogadtatott. Azonban a törökök elvakultsága nem ment annyira, hogy kételyeket ne hagyott volna föl náluk, az osztrák ajánlat őszintesége iránt. Azt remélték, hogy Ausztria részrehajlását ellensúlyozhatják, ha az alkudozásokba más, kevésbbé elfogult hatalmakat is bevonnak. Az angol és hollandi követek abbeli hajlandósága, hogy mindenbe beavatkozzanak, megerősíté őket e szándékukban; a két követ erősen bizonyítgatta, hogy kormányaik nem sokára utasítani fogják őket a közbelépésre, nem sokat kérdezvén, vajon Oroszország és Ausztria beleegyeznek-e, hogy beavatkozzanak a Törökországgal folytatott alkudozásaikba. Villeneuve ügyesebb volt: nem sietett jó szolgálatait följánlani a nagyvezérnek, de nem is beszélte le őt az osztrák ajánlat elfogadásáról, mindazonáltal gondja volt rá, hogy a kísérlet ne lépjen túl bizonyos határokon. A nagyvezér készült egész hadseregével elindulni a Duna partjaira, a hol inkább alkudozni, mint harcolni szándékozott. Thalman bárót fölszólítá, hogy csatlakozzek hozzá. Wisnjakow nem akart a hadsereggel menni, e szerint nem maradt egyéb hátra, mint őt elfogatni és a táborba vitetni. A harcziás követet itt szemmel tartották ugyan, de kíméletesen bántak vele; a száz jancsárból álló őrség, a mely őt foglyúl tartotta, szükség esetén át volt alakítható díszőrséggé is. Fawkner és Calkoën urak, az angol és hollandi követek irányában nem volt szükség ilyennemű óvatosságra, minthogy mindketten önként ajánlkoztak a nagyvezér kíséretéhez csatlakozni. Villeneuve nem követte példájokat, de jó benyomást akart hátrahagyni Mehemed emlékében, búcsulátogatást tett nála a táborban.

Villeneuve értesítette a kormányt mind e lépésekről és Franciaország mind ébरेbb figyelemmel kísérvén a válság fejlődését, a közbelépés módjairól gondolkozott. Oroszország és Ausztria hódításai Törökország rovására nemcsak Franciaország hírnevét és tekintélyét fenyegették keleten, de anyagi érdekeit is helyrehozhatatlan módon megkárosíthatták. A közvélemény nem engedett háborút viselni Törökország javára, de a békés fegyverek használata meg volt engedve és Fleury a

diplomatai alkudozások terén annyira otthon érezte magát, a mennyire nem szenvedhette a háborút. A közvetlenül érintett feleket illetőleg a versaillesi udvar egy ügyes és a mellett loyalis tervben állapodott meg, a mely Villeneuve éber magatartásának is teljesen megfelelt. Elhatároztatott, hogy a francia kormány nem fog nehézségeket gördíteni az osztrák közvetítés útjába, sőt inkább igyekezni fog azt őszintévé és hasznossá tenni azzal, hogy iparkodását az osztrák udvarnak a szentpétervári udvartól való elvonására és átvállalt szerepének egyenes és becsületes keresztül vitelére fordítja, egyúttal pedig törekedni fog, a törököket is megszilárdítani békülékeny hajlamaikban, de egyúttal nem fogja eltitkolni a török kormány előtt, hogy a mennyiben Ausztria odaadná magát az orosz követelések és hódításvágy eszközeül, czélszerűbb lenne elfogadni a harczot, mint alávetni magát becsutlen föltételeknek és hogy ez esetben Franciaország nem hagyná el Törökországot. 1736 őszén Franciaország e kettős actiója kezdett érezhetővé lenni. Míg bécsi ügynökei Ausztriát kérve kérték, hogy pillanatnyi előnyért ne áldozza föl állandó állami érdekeit és ne engedje meg Oroszország folytonos terjeszkedését, addig Tott báró megérkezett Konstantinápolyba, hogy Villeneuve rendelkezésére álljon mindazon ügyekben, a melyeket a követ, hivatalos állásánál fogva nem intézhetett el személyesen.

Villeneuve legelső föladata volt a portával tudatni, hogy a francia király élénken érdeklődik Törökország iránt, de ez érdeklődés fejében teljes őszinteséget követel, kívánja, hogy a portának teendő ajánlatok vele közöltessenek és hogy a válaszokat ő sugalmazhassa. Franciaország ugyan nem fog részt venni az alkudozásokban, nem írja alá a békeszerződést, de szükséges, hogy Franciaország szabja meg a béke föltételeit. Mi legyen egy esetleges egyezség alapja? Azowról Törökország lemondhatott, mert az oroszok e vívmányát aránylag csekély fáradsággal és költséggel meglehetősen értéktelenné lehetett tenni. De a czárnő kijelentette abbeli szándékát, hogy a szabad hajózás jogát is fogja követelni a Bosporuson és a Dardanelákon át a Közép-tengerig. Franciaország főfontosságú dolognak tartván, e részben minden alkut egyenesen elutasítani és a versaillesi kormány utasította Villeneuve-öt, minden elkövetésére, nehogy a muszkák a Fekete tengeren szabad hajózási jogot nyerjenek, a mely csakhamar kiterjedne a Közép-tengerig.

Rendkívül nehéz dolog volt a törököket egy következetes politikai rendszer keretében megtartani. Elhatározásaikat az események befolyásolták, a melyeknek fontosságát a képzelők majd túlozta, majd kicsinyelte. A hadjárat vége is kedvezőbb volt rájuk nézve a kezdeténél; az orosz hadsereg a fáradalmaktól, betegségektől és nélkülözésektől kimerülten vonúlt vissza Krimből, Thomas Kuli-khán abban hagyta a harczot. A törökök ennek következtében ismét visszanyerték bátorságukat, hangosan hirdették, hogy «egyetlen követ sem adnak oda Azovból; noha e pillanatban valamely alkalmoszerű engedménnyel talán kieszközölhették volna a békét. Később ez a hang tetemesen alábbszállt és mikor a törökök Oroszország és Ausztria együttes hadi készülődéseiről értesültek, szinte hajlandóknak látszottak mindent feledni. De Villeneuve résen állt. Megbízott emberei mindenhova kísérték a nagyvezért és szemmel tartották a külföldi képviselőket. Thalman báró december 14-dikén indult el a táborba, ugyanazon hó 17-dikén Tott báró utána utazott, török öltözetben, nehogy gyanút keltsen. Nagy és becses segítségére volt útítársa, Delaria, a követség első tolmácsa, a ki régóta lakván Törökországban, alaposan ismerte a keleti embereket, szokásokat és diplomatiát. Tott és Delaria Babadaghnál csatlakoztak a hadsereghez, de néhány nap múlt el, mielőtt valamit megtudhattak volna a Thalman-nal folytatott alkudozások felől. Csak annyit hallottak, hogy szó volt az orosz hajók közlekedésének megengedéséről a Fekete tengeren, de a hajók száma korlátoztatnék. Azt is hallották, hogy tavasszal valamelyik dunántúli városban congressus fogna egybegyűlni, a melyen Thalman is részt venne, valamint az orosz kormánytól Szent-Pétervárról küldendő képviselők. Török részről Mustafa reis-effendi, Szaid, Bonneval barátja és Essad-effendi, a hadsereg kadija, voltak kijelölve. Minthogy ez egyének utasításai fogják tartalmazni a porta akaratának végleges kifejezését, Tott és Delaria mindent elkövettek, hogy az utasítások Franciaország érdekeinek megfelelőleg szerkeszteszenek. A török minisztereket meghitt embereik által igyekeztek megnyerni. Előnyösen fölhasználták a porta dragomanját, a kinek segéde és gyakran helyettese akkoriban egy Ibrahim effendi nevű magyar renegát volt, a nyomtatás mesterségének legelső meghonosítója Konstantinápolyban. Tott és Delaria meg tudták nyerni ez ember bizalmát és nem sokára voltak

barátaik a tábor minden részében. A törököket egyfelől Konstantinápoly elfoglalásával ijesztgették, másfelől pedig igyekeztek rábeszélni, hogy ne késleltessék a béke megkötését, Azov átengedésének megtagadásával. A nagyvezér környezete nem vallotta ugyan be, hogy a két idegen érvei meggyőzték a döntő befolyású egyéniségeket, de csakhamar kiderült, hogy a congressusra küldött meghatalmazottak utasításai a francia fogalmazásnak megfelelő értelemben szerkesztettek.

A francia tanácsok épen jókor érkeztek, mert Ausztria mindinkább az oroszok malmára hajtotta a vizet. Egy titkos szerződésben, mely január 9-dikén kelt, megígérte, hogy részt fog venni a legközelebbi hadjáratban. Elszánta magát a háborúra és ezentúl minden mellék tekintet nélkül egyenesen hódításokra törekedett, de Törökországot minél tovább áztatni akarván, folyvást a két birodalom békés szándékai és jó indulata felől biztosította a portát és azzal hitegette, hogy a congressus okvetetlenül a békét fogja eredményezni. Csakhogy a congressus egybelépését folyton késleltette és titokban tevékenyen készült a háborúra. Ez a politika ügyes és értelmes eszközre talált Thalmanban. Ha a nagyvezértől később emelt vádat el lehet hinni, kieszközölte, hogy a szultán hadserege, ellenére a tavasz beálltának, mozdulatlanul maradjon téli szállásain, mivel ünnepélyesen megígérte eskü alatt, hogy az oroszok is tétlenül fognak maradni. A nagyvezér tehát nem tett semmiféle óvatossági intézkedést, csupán seregét szállította át a Babadagból Iszatahába, a Duna bal partjára és ott lelkiismeretesen megtartotta hallgatagon a kötött fegyverszünetet.

Thalman, a ki meg volt bízva, hogy a török meghatalmazottakat a congressusra kísérje, ekkor kijelentette, hogy elérkezett az idő, elindulni az orosz meghatalmazottak elé. Gyülekezési helyül a lengyel Ukraina egy városkája, Njemirov, tűzített ki. Mikor lesz a találkozás? mikor fognak a tárgyalások elkezdődhetnek? e kérdések felől Thalman bölcsen hallgatott. Tudta, hogy az oroszok néhány hónap lefolyása előtt nem fognak megérkezni, de mindenekeelőtt az volt a célja, hogy a szultán képviselőit kicsalja a török határokon túl, semleges területre, a hol ő neki magának sem kell majd félnie a törökök boszújától, ha egyszer a bécsi udvar szándékai nyilvánosságra jutnak. Június 13-dikán a török meghatalmazottak, sok viszonz-

tagság után érkeztek Sorokiba, a török birodalom véghatárára, Njemirov közelébe és úgy szólván már csak a Dniester választotta el Thalmant a menhelytől, a melyet magának biztosított, előre látván a bekövetkezendő zivatart. De a törökök nem akartak megválni jancsárokból álló fegyveres kíséretöktől és Thalman tervei csaknem megghiúsultak. Szerencséjére, a lengyel hatóságok tudatták, hogy egy fegyveres csapat átlépését lengyel területre nem fogják megengedni. A szultán képviselői tehát, hosszas habozás után, június 22-dikén végre átkeltek a Dniesteren, de nehogy az orosz követekre a gyülekezés helyén soká kelljen várniok, büszkeségből a szabad ég alatt ütöttek tanyát, Njemirowtól egy napi járó földre.

A nagyvezér a táborában tétlenül várta a hírt az alkudozások megkezdéséről, de e helyett azt a hírt vette, hogy Wallis osztrák tábornok berontott Oláhországba, München pedig elindult egész hadseregével Ocsakov ellen, a melynek bevétele biztosítaná Oroszország számára az Alsó-Dnjepert, valamint Azov bevétele a hatalmába adta a Don torkolatait. A törököknél nagyobb volt a meglepetés, mint az elkeseredés. Eleinte csak panaszkodtak és a helyett, hogy fegyvert ragadtak volna, fölvilágosításokat követeltek. A nagyvezér emlékeztette Thalmant az elvállalt kötelezettségekre. Ausztria és Oroszország törhetetlen nyugalommal színeltek bekés szándékukat és még július 22-dikén is kijelentették, «hogy bármily sikereket vívjának ki hadseregeik, határozottan ragaszkodnak őszinte és változhatatlan érzelmeikhez, a béke helyreállítását illetőleg». Végre az orosz meghatalmazottak csakugyan megérkeztek Njemirovba, de megérkezésöikkel még korántsem indultak meg az alkudozások. A meghatalmazások átvizsgálása hosszúra nyúlt, mert az oroszok és Thalman semminemű formaságot sem akartak mellőzni. Több nap veszendőbe ment a hivatalos és kölcsönös látogatások miatt. Továbbá, minthogy a kis mezővároskában nem volt ház, a mely alkalmas lett volna az értekezletek színhelyéül, egy faházat kellett építtetni, végre Hostein gróf, a congressus elnöke, időt engedett magának egy szép latin beszéd szerkesztésére, a melylyel a tanácskozásokat megnyitni szándékozott és a melyet előbb, jóváhagyás végett társai elé terjesztett.

E közben a szövetséges hadseregek előnyomultak és hódítottak. Mialatt Wallis hadteste ellepte Oláhországot, megszállta

Bukarestet és előrehatolt Moldvaország felé, a Belgrád alatt összpontosított nagy császári hadsereg is megindult és minthogy a török helyőrségek küzdelem nélkül visszavonultak előre, hadoszlopai kiterjeszkedtek felső Bulgária felé. Ezen az oldalon csupán Nis állta útjokat, de ez is meghódolt július 27-dikén. A háború színhelyének másik oldalán München megjelent Ocsakov előtt, rohammal bevette a várost, a mely az oroszok hatalmába került, több ezer hadi fogolylyal és kilenczvenhat ágyúval.

A szövetségesek meghatalmazottai ekkor rászánták magokat a két udvar követeléseinek közlésére. Oroszország, a Fekete tengeren való szabad hajózáson kívül igényt tartott e tenger összes éjszaki partjaira, a Kaukázus tövétől a Duna torkolatáig vagyis a Kuban tartományra Tamennal és Zarikaleval, a tatár tartományra, Azovval, Ocsakovval és Kinburnnal, a Krimre és egész Bessarabiára. Moldva- és Oláhország alakíttassanak független államokká, de az orthodox vallás gyakorlata helyeztessék orosz oltalom alá. Ez a záradék, folytonos jogot biztosítván Oroszországnak a beavatkozásra e fejedelemségekben, szinte egyértelmű volt a valóságos főúri jog gyakorlásának átengedésével. Ausztria követelte Szerbia mindazon részeit, a melyeket még nem bírt, ideértve Nist és Widdint is; Boszniában igényt tartott Zwornikra, Bihácsra és Novira, vagyis a tartomány három kulcsára; ezenfölül a császár fönntartotta magának a jogot, egyezsége lépni a czárnővel Oláhország és általában mind azon positiók átengedése iránt, a melyeket hadseregei a Duna balpartján elfoglaltak. A törököknek negyven napi időt engedtek a gondolkozásra és a válaszadásra.

Úgy látszott, hogy Törökország csak két egyformán végzetes dolog között választhat. A szövetségesek föltételeinek elfogadása biztosan előidézte volna a birodalom végromlását a közel jövőben, a föltételek visszautasítása ezt a végromlást rögtön előidézhette. De a törökök egy harmadik módot választottak: Franciaországhoz folyamodtak segélyért. Tott báró már július 17-dikén elhagyta a nagyvezér táborát és egy levelet vitt magával, a mely a szultán egyenes parancsára íratott és a melyben a francia király fölkérte a közvetítésre. Villeneuve marquis czélt ért: Törökország egyedül Franciaországra bízta sorsát. A versaillesi udvar ép oly erélyesen, mint ügyesen cse-

lekedett. Merészen elfogadta a közvetítő szerepét, a nélkül, hogy véleményt kért volna a két császári udvartól és vállalkozott, hogy rájuk kényszerítse a közvetítését. Úgy lépett tehát föl nyíltan, mint a megcsalatott, meglepetett és kifosztogatott Törökország jogos oltalmazója, de egyúttal intette a törököket is, hogy támogassák a közbenjárását, ne hajoljanak meg az ellenség követelései előtt és ne feledjék, hogy a közbenjárás segélyt nyújthat ugyan, de nem pótolhatja erélyöket. Versaillesben belátták, hogy Ausztria áltatni akarta a portát színelges alkudozásokkal, elrémiteni nagy hadi készülődésekkel, azután hirtelen támadás segélyével kierőszakolni követelései teljesítését. De belátta azt is, hogy Ausztria kimerültsége következtében nem óhajtja a háborút, hogy a legcsekélyebb ellentállás zavarba fogja ejteni és hogy a szultán legbiztosabban úgy nyerheti el a békét, ha háborút kezd.

HUSZÁR IMRE.

JENATSCH GYÖRGY.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

ÖTÖDIK FEJEZET.

— A herczeg egyedül van, bizonyosan bizalmasan akar veled beszélni — mondá Wertmüller Jenatschnak, midőn néhány pillanattal később a herczeg szobáiba kísérte. Először egy gyöngén világított, fekete faművel burkolt előszobába értek, melynek pillérekkel tagolt hármass íves ajtajából a néhány lépcsővel magasabb dísztermen egészen végig lehetett tekinteni.

E gazdagon aranyzott hosszass terem, öt ablakos ívei sorával a pompázó épületnek a Canale grandéra néző homlokzatát képezte. A herczeg a sötétülő ablakos falnak hátat fordított. Egy könyvben olvasva, a kandalló mellett ült, mely egymásba fonódó márvány alakokkal s gyümölcsfonadékkal volt túlzottan kirakva.

Wertmüller már a török szőnyegekkel takart lépcsőkre tette lábát, hogy bejelentse a kapitányt, midőn a herczeg becsukta könyvét s üléséről fölemelkedve, a kandalló párkányára tette, a nélkül, hogy azért a belépők felé fordúlt volna, kiket még észre sem vett.

Ugyan e pillanatban vaskezésnek egy gyors mozdulatával Jenatsch is visszarántotta a fiatal tisztet, ki épen be akarta mutatni. — Megállj — suttogá, egy második, velök ép szemben levő mellekhelyiség ajtajára mutatva — rossz időben jövök.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 176. és 177. füzetében.

Ez ajtón élénk mozdulattal s kisírt szemmel a hercegné lépett be s kezén egy nagy, nyugodt nőalakot vezetett férje elé, kiből Wertmüller első tekintetre fölismerte a Frari főoltáránál térdeplő hölgyet.

Az őt visszarántó társa érzelmeinek önkénytelenül engedelmeskedve, Jenatschsal a bejárat redős szőnyegei mögé vonult s ott bár rejtve, figyelmes tanúja maradt a legcsekélyebbnek is, a mi a teremben történt.

— Itt hozom a sorsnak egy üldözöttjét, kegyes férjem — kezdé az izgatott hercegné. — Keresztyén segítségedre s lovagi védelmedre van szüksége s magas erényed valóban méltó reá, hogy védője legyen. — Teljes bizalmával megajándékozott s fájdalmas sorsát minden tartózkodás nélkül leleplezte előttem. S így — még jelenlétében sem hallgathatom el — alkalmam nyílt magasztosító pillantást vetnem egy antik jellemnek a vas sorssal küzdő tragédiájába. E nemes lény nem jelentőség nélkül viseli a Lucretia nevet. A legjobb családok egyikéből való azon vad hegyi tartományban, mely téged, mint megmentőt vár. Még ártatlan gyermek volt, mikor atyját, szerelme egyetlen tárgyát, kegyetlen ellenségek megfojtották, ő maga pedig ez istentelen világ nyomorának s gonoszságának lett példája . . . Szíve azonban tiszta maradt s hősi keze törrel met-szette ketté a bűn fonadékát. Vedd meg őt, kegyes uram! Szeretett Lucretiámnak mutatott kegyedet annyiba veszem, mintha nekem tennéd, mert szerencsétlensége egész lelkemet eltölti!

A megindult kérelmező itt újra könnyekben tört ki s kezével takarva arcát, egy karosszékbe dőlt.

Az előkelő hugenot asszony e beszéde alatt, melyben az akkor divatossá vált Corneille lendülete volt érezhető, a herceg jóságos tekintetét a csendesesen és szerényen előtte álló bűndeni leányra irányozta, mintha nyugodt vonásaiból s sötét meleg szemeiből akarná kiolvasni a kívánságot, mely őt hozzá vezette; mert ez nevének buzgó szószólása ellenére is egészen érthetetlen s rejtett maradt előtte.

— Planta Pompeius leánya, Lucretia vagyok — felelt az idegen a néma kérdésre. — Mikor atyámat Bűndenből száműzték, engem, tizenöt éves leányát Monzába, a kolostorba vitt s ott vettem meggyilkoltatása hírét. Ne kívánd, hogy elmondjam, mennyire szédült az esemény életemet s mennyire árvá-

nak hagyott. Haza, Bündenembe, többé nem térhettem s most sem tehetném segítségem nélkül. Háború s belső egyenetlenkedés dúlja hazámat, mert boszultatlan gyilkosság átka van rajta s atyám vére égbe kiált. — Él ugyan egy nagybátyám Milanóban, a száműzött Planta Rudolf, a ki mai napig megosztá velem a száműzetés kenyerét, mert a monzai szerzetbe nem akartam belépni, mivel szegénynyé lettem s hegyeimtől sem kívántam örökre megválni. Miért hagyom el most nagybátyámat, azt engedd meg, hogy elhallgasam. Törzsefosztott, habtól csapott ág vagyok s nem verhetek gyökeret, míg el nem érem hazám földét s a jogos boszú vére föl nem üdít.

— Adj útlevelet Bündenbe, nemes uram! Úgy hallottam, hogy már most is hatalmas ott a befolyásod s nem sokára támogatni fogják azt győzelmes fegyvereid. Én soha nem vétkeztem hazám ellen; nagybátyám s a spanyol-párt fondorlataitól gondolatban, tettben idegen vagyok. Örökömet akarom visszakövetelni s atyám igazát keresni, mert egyedül ezért vagyok itt e földön.

A herczeg figyelemmel hallgatta a szép idegent, megfogta atyailag kezét s bizonyos felsőbbséget mutató kegyességgel mondá: — Értem elhagyottságod bánatát, kisasszony s beléegyezem, hogy hazádba újra visszatérj s ott atyád emlékének élj. Szívesen segítségemre leszek e részben levelemmel. De másként áll a dolog azzal, mit jogos boszúnak tartasz. Ha van ilyenre szükség, hidd meg, nem fog késni. Egész életünk, az emberiség élete kezdetétől nem egyéb, mint bűn és bűnhődés lánczolata. Azonban az emberi rövidlátásnak nehéz a boszú helyes útját megválasztani s mindenesetre biztosabb, a bűnt a szeretet áldozatával engesztelni, mint erőszakon erőszakkal boszút állni s átkot átokkal tetézni. — Különösen megrezzenő női kéz ne érintse soha polgárháborúk idején a személyes boszú kétélű fegyverét. Honi harcainkban nem egyszer fenyegetett engemet is a gyilkos tör, de utolsó lehelletemmel is arra kértem volna nőmet s gyermekemet: ne szennyesítsék be lelköket s örizkedjenek a boszú gondolatától. Mert: én vagyok a boszú, mond az Úr.

Lucretia komoly, kételkedő tekintettel nézett a herczegre. A hadvezér keresztyéni könyörületén megütődött s gáncsa egész váratlanul találta. De mielőtt feleletre gyűjthette volna gondolatait, tekintete hirtelen megváltozott, mintha valami

lehetetlent pillantott volna meg. Egész lelke ijedt szemeibe szökött, melyek az ajtó középső nyílására tapadtak, akár csak varázslat kényszeritené.

Biztos lépésekkel a lépcsőn felhaladva, egy magas termetű férfiú alakja jelent meg ott. Büszkén s megadással, mint mikor elítélt király indul a vérpadra, lépett födetlen fővel Jenatsch György a megdermedő hölgy elé.

A hercegi párt némán köszöntvén, Pompeius úr leánya elé lépett, tekintetét a régen nem látottra irányzá s szaggatottan a következőt mondá: — Legyen meg a te igazad, Lucretia. A férfiú, ki Plantát agyon üte, jog szerint a tied. Ím elődbe áll s ítéletedet várja. Vedd el életét. A tied — kétszeresen a tied. Már mint gyermek neked áldoztam volna. S mióta kezemet atyád ellen kellett emelnem, gyűlölt előttem az élet, ha népem ezreinek nem áldozhatom. Erre szomjúhozik lelkem s erre nyújt nekem alkalmat, talán már holnap e nemes úr. Ezt gondold meg, Planta-leány! S most ítélj, kinek van több joga véremhez, Bündennek-e vagy neked!

E nyilatkozat hatása a leányra erőszakos és tévelyítő volt. A gyilkos, kinek üldözését élte kötelességének tartotta, a magáét szabad elszánásból rakta le kezei közé; s az a nagylelkűség, melylyel ezt tette, szinte arra ingerelhetett egy másik nagy arányú lelket, hogy a bocsánat nagy tettével lépjen vele sorompóba. Legalább a nemes érzelmeknek ilyen harcát várta a hercegné, ki a bűnden beszédéből s a Lucretiára tett hatás erejéből könnyen kitalálhatta, hogy együtt átélt ifjúság s meleg vonzalom kapcsolja együvé e két embert. A saját érzelmei hangulatából következtetve azt hitte, hogy Lucretia, ki egy pillanatra belső megindulással emelte karjait ifjúkori társa felé, gyorsan annak nyakába fog borúlni s a sok évi jogos gyűlöletet atyjának gyilkosa ellen régi szerelme varázsának s e csodálatos ember ellenállhatatlanságának áldozatul fogja hozni.

De nem így történt. A fölemelt kar lehanyatlott s a hercegné láthatta, mély bánatában mint rendül meg Lucretia szép arca. Hangosan fölfohászkodott, azután kitört belőle ifjú életén keresztül büszkén hordott nyomorúsága s magáról és idegen környezetéről elfeledkezve, ajakáról szenvedélyes panaszok árja fakadt.

— György, György — kiáltott — miért bántál így velem? Játékomban társam, gyermekségemben oltalmam!

A sötét olasz kolostorban vagy nagybátyám kietlen tanyáján, mikor szívem hazám után kiáltozott s én oda nem mehettem, míg atyám boszúját nem teljesítem — nyomasztó félálomban oh! hányszor nem láttalak, hű társamat hatalmas harcossá növe s felé kiálték: György, boszuld meg atyámat! Kívüled nincs senkim se! Mindent megtevél kedvemért, mit csak szememről leolvashattál. Most segíts, György, legszentebb kötelességemben!... S azután erős kezed után nyúlék... De jaj nekem! Vértől csorog! Te szörnyű, a gyilkos te vagy! El szemem elől! Mert szemem a szemeddel egyetért — vétkezik — atyám vérében bűnös az is. El szemem elől! Nincs béke köztünk, sem egyesség!

Így panaszkodék Lucretia, kezeit tördelve belső meghasonlásban, vigasztalhatatlan kétségbeesésben.

A herczegné csittítólág fűzte finom karját a lélekjelenlétből kisodort nyaka köré s a síró Lucretia ellenállás nélkül visszavezettette magát a mellékterembe. Azután újra megjelent a nemes hölgy a küszöbön s eléje lépő férjének suttogva mondá: Engedelmeddel, ha magához tért, gondolámon személyesen lakására fogom vinni. Bankárodnál, La Marcanál, szállott meg, kinek felesége távoli rokona. A hű Echagues elkísérhet bennünket.

A herczeg a szorgoskodónak szíves részvétét mutatta s az érzelmes hölgy a bűndenire félig szemrehányó, félig bámuló tekintetet vetve, távozott.

— Nehéz sorsot viselsz, Jenatsch György — mondá a herczeg, midőn egyedül voltak a kapitánynak, kinek elhalványult arczulata kemény kifejezést öltött, mintha egy régi sebszűrő fájdalmát akarná leküzdeni s rejteni. — De a gyilkosan kiontott vérért előtted az engesztelés útja. A mit fiatal korod vad tüzébcn vétkeztél, azért most megtisztult férfi-erőd munkájával fizethetsz. Saját erődbe vetett örült hittel, a gyűlölet önkényes tetteivel akartad hazádat megszabadítani s vesztere vitted; most segítsd megmenteni az engedelmesség s hadi fegyelem önmegtagadó munkáival s azzal, hogy egy czéltudó vezérakaratra rendeled alá magad. — Hol a vakmerő tett hasznos, oda foglak állítani; mert most tudom, miért keresed és szereted a veszélyt. — E pillanattól úgy tekintsd magad, mint a ki szolgálatomban állasz, mert ma meggyőződtem, hogy befolyásom innen fölszabadíthat. Nem hiszem, hogy Grimani

provveditore akadékoskodni fog. Csak igen lanyhán érdeklődik irántad. Elbocsáttatásod felől nagyon közönyösen nyilatkozott. Mikor jár le velencei szerződésed?

— Egy hónap múlva, fönséges uram!

— Akkor rendben van a dolog. Csak bízz reám az ügyet. Legjobb lesz, ha mindjárt ma hozzám költözől és szolgálid s holmid után küldesz.

Most Wertmüller, ki eddig az előteremben láthatatlan maradt, marczona, tragikomikus arcczal (mert az előbbi élesen megfigyelt jelenet vegyes érzelmet keltett föl benne) előlépett s jelenté, hogy a kapitány podgyászát s embereit a Zatterepartján hagyta. Ha ez őt fölhatalmazza, majd elhozza.

Jenatsch egy ablakmélyedésbelépett s éles szemmel átkémlelte a holdsugaras csatornát s a parti paloták mély árnyékán is átfutott. Le is fölfelé is a szokott nyugalmas éji tájképet mutatta a csatorna. Erre gyorsan megfordult s elbúcsúzott a herczegtől. Maga akart podgyásza és legénysége után nézni, mert — úgy monda — keményen meghagyta, hogy semmi másnak ne engedelmeskedjenek, mint személyes parancsának.

A herczeg kilépett a szűk erkélyre s még az est különös történeteinek behatása alatt kitekintett a csendes holdas éjbe. Láttá, a mint Jenatsch gondolába lépett, a mint a gondola a partról ellökődött s gyors és halk evezőcsapásokkal a csatorna fordulója felé úszott. — Egyszerre csak mintha habozva megállana — azután gyorsan a legközelebbi kikötőhely felé evezne. De mi ez? Egy oldal-lagunából s átellenben a paloták árnyékából hirtelen négy keskeny, nyílt ladik rohan elő s mintha fegyver villogna. A gondolat már minden oldalról körülfogták. A herczeg feszült figyelemmel hajlott ki az erkélyen. Egy pillanatig a bizonytalan holdfényben mintha egy nagy alakot látott volna kivont karddal állani a körülfogott csónak orrán; — úgy látszott, a partra akar ugrani — ekkor homályos tömkeleggé zavarodott a csoport. Távoli fegyvercsörej hatott a herczeg fülébe, azután élesen, hangosan, az éj csendén átharsanva — egy kiáltás! Tisztán hangzott és sürgősen:

«Rohan herczeg, szabadítsd ki szolgálodat.»

HATODIK FEJEZET.

A következő napnak egy késő délelőtti órájában Grimani provveditore palotájának egy kis, kényelmes szobájában ült. A helyiség egyetlen magas ablakát omló, zöld selyem redők takarták el félig, de azért teljes fény érte az ezüستől ragyogó reggeliző asztalt s a csábító színektől vonzva, napsugár játszódott egy életnagyságú Venus-képen is, mely Titian iskolájára mutatott. Az istennő a széles ajtó fölött halvány háttéren mintegy szabadon látszott pihenni s mikor a nap érintette, mintha kéjesen lélegezve előre hajlott volna, vakító szépséggel töltve el a csendes szobát.

A provveditorével szemben tiszteletreméltó vendége, Waser Henrik úr ült, ezúttal aggodalmas homlokkal. Épen nem volt kedve gazdája finom, a köznapi dolgokon szellemesen s könnyedén átröppenő társalgásában részt venni; sőt ezúttal még hosszú támlájú székét is elfelejtette úgy állítani, hogy az istennő képének hátat fordítson, a miről pedig másszor nem felejtkezett meg soha, mert a símulékony alak, a Páris-alma győzelmi jelével kezében, minden reggel bosszantotta s elkedvetleníté. Némileg ifjan elhalt, boldogult feleségére emlékeztette; de viszont mily különböző volt ismét e bájos káprázat az elfelejtetlentől, kinek lelkét a bujaság lehellete sem érinté s kiben kifejezett ellenszenv élt minden iránt, a mi a szerény illendőségtől csak parányira is elütött.

Ma azonban nem ütközött meg az istennőn, még csak számba sem vette. Minden gondolatával azon volt, hogy a beszélgetést barátjára, Jenatschra fordítsa, a nélkül, hogy a provveditore társalgási művészete e pontról elterelhesse vagy ott kijátszhassa.

Már kora reggel, mint Zürichben is szokása volt, rövid sétát tett, a mi itt a lagunás város utczái s csatornái tömkelegében kitűnő helyérzékét érdekesen foglalkoztatta. Először a Márkus terét kereste föl, melynek vidám pompája minden nap újra csodálatra kelté; azután a szűk, lármás Mercerián át a Rialtóig kalandozott. Ott a híd ívje csúcsáról a tengeruralta város soha nem szűnő sürgés-forgását, adás-vevését vizsgálta. Azután hirtelen eszébe jutott, hogy a közeli hal-térre száll le,

hogy az ép most érkező csodálatos formájú tengeri halakat s szörnyeket megnézz. Itt tekintete a Rohan herczeg palotájára esett s szívében vágy támadt, hogy fölkeresi tegnap csak futólag látott barátját s résztvevőleg sorsa és kalandjai után tudakozódik. Azon hitben, hogy a herczeg palotájában megtudhatja, hol lakik Jenatsch, vagy hogy talán személyesen ott találhatja, intett egy gondolásnak, ki néhány evezőcsapással a palota lépcsőjéhez szállította. Mikor a szolgálától hallotta, hogy Jenatsch nincs itt s a herczegnek dolga van, a herczegnénél jelentkezett.

Az előkelő hölgy a tegnapi eseményeket izgalmasan s hatásosan, de fölötte zavarosan beszélte el s homályos czélzásokat tett a barátját sújtó végzetről, mi a józan férfit kissé megzavarta s fölötte nyugtalanítá. Az elfogatás éjjeli homályát a herczegné képzelme fáklájával épen nem világosítá meg; az okos zürichi azonban rögtön tisztában volt, hogy Jenatsch egyedül Grimani hatalmába eshetett. Teljesen meg volt győződve róla; mert most megemlékezett azon hanyag nyugalomról, melylyel az alakoskodás e mestere tegnap a herczeg asztalánál a bündeni rendellenes visszatértén átsiklott, a melyet más körülmények közt súlyos fegyelmi kihágásnak bélyegzett volna.

Waser azonnal haza sietett s most a kifürkészhetetlen Grimani előtt ült, kitől a bündeni vétkét és sorsát akarta kitudni.

A provveditore fényes kedvében volt. Vidám úti emlékein mulatott; beszélt Londouról s I. Jakab udvaráról, hol évekkel ezelőtt diplomatai küldetésben volt s a különczködő, pedáns — de mint azonnal hozzátevő, épen nem a feje lágyára esett királyról mulatságos képet rajzolt. Szeretetreméltó módon megemlékezett Zürichbe téréről is s tartózkodásáról a Waserék házában, melynek patriarchai egyszerűsége és jámborsága a lármás és erkölestelen London után egészen felüdítették. Ez megint a svájci szövetség sajtáságos jellegére terelte beszédét s azon helyzetre, melyet az az európai politikában elfoglal. Szerencsét kívánt a zürichinek, hogy kis államának függetlenségét a várható békeszerződésekkel is biztosítani fogja.

— A Niccoló Macchiavelli által megjósolt nagy állásról ugyan le kell mondanotok — szólt mosolyogva — de legalább megvan a saját tűzhelyetek s olyan minta-gazdaságtok, melyen nagy urak is sokat tanulhatnak.

Waser gyöngén fejét rázta s megjegyzé, hogy e magában

véve kíváncsi eredmény szép fényes tulajdonságok mellett árnyoldalakat is mutat s ő maga személyére nézve, csak fájdalommal nézheti, hogy a svájcziaiak a német protestantizmus köréből ki vannak zárva. A velencei államférfiú helybenhagyólag bólintott. Az állami függetlenség — mondá — szép dolog s kis terület mellett is gyakorolhatni némi befolyást kifelé, ha nem hiányzik a politikai képzettség s ezt gondosan ápolják. De világrahatólag működni csak nemzeti nagysággal lehet, milyent ma a lángeszű bibornoka által egybetartott Franciaország mutat. E nagyság mivoltát és gyökerét gyakran kutatta fürkésző észszel s különös következtetésre jutott. Úgy találja, mintha az anyagi hatalom valami szellemin nyugodnék, mely nélkül az első rövid időn szétmállik, mint test a lélek nélkül. S ez a rejtett hatalom s teremő genius az ő véleménye szerint, legfinomabban s legegészebben az anyanyelvben és műveltségben jelentkezik.

— E részben a Svájc három törzsével és nyelvével mindenesetre hátrányban van — folytatá a provveditore, ki nyilvánvalólag főleg Olaszországot tartotta szeme előtt, — de nem aggódok miattatok. Más szívós kötelék is összetart benneteket. Észrevevésem az én áldott félszigetem felől is megnyugtató engem. Ha különböző, részben idegen urakat ismer is maga fölött, mégis meg van közös kincse és öröke: gyönyörű nyelve, s elrombolhatatlan, a fénylő görög-római múltba főlérő műveltsége. Ez a halhatatlan lélek, hidd el, még testet fog öltetni.

Waser, kinek e mystikus észjárás teljesen idegen volt s különben hideg, diplomata gazdájának ajakáról igen különösen hangzott, most elfogta a szót s San-Marco köztársaságának fényes dicséretébe tört ki; Olaszországban az egyetlennek mondotta, melyet bölcseségre, jogérzetre a régi Rómával párhuzamba lehetne tenni.

— A mi pedig az önkényes igazságszolgáltatás s éjjeli kivégzések rémmeséit illeti — tisztelt gazdám meg lehet győződve, hogy nem az az ember vagyok, ki azokat elhigye — végzé a zürichi, örülve, hogy — mint hívé — keresetlen fordulattal a hön óhajtott célhoz eljutott — és ép ezért minden tartózkodás nélkül beszélhetek veled egy megmagyarázhatatlan eseményről, mely tegnap a Canale grandén történt s mely alkalommal ifjúkori barátom, a velencei szolgálatban álló kapitány, Jenatsch György — mint mondják — nyom-

tálanúl elveszett. Rohan herczegné ő fensége, kinek kegyességéből ismerem e történetet, úgy látszott nekem, nem egészen áll távol azon nézettől, hogy a kapitány Dalmatiából való önkényes elútazása miatt az ólomfödelek alá került. Ez olyan gyanú, melyben a velencei magas fejlettségű törvényekkel s végrehajtójok kegyességével szemben — s itt hódoló kézmozdulatot tett a provveditore felé — különösen annak tegnapi nyilatkozatai után a herczeg asztalánál, én semmikép sem osztozhatom.

— Jenatsch kapitányról biztos hírem van — mondá Grimani, vendége ügyességén észrevétlenül mosolyogva. — Csakugyan az ólomfödelek alatt ül, csakhogy kedves barátom, nem fegyelmi kihágás miatt, hanem gyilkosságért.

— Jóságos Istenem! S vannak bizonyítékaid? — kiáltott Waser, kit hirtelen forróság lepett meg; fölugrott, s zavarodva járt föl-alá a kis teremben.

— Ha kívánod, olvashatod az íratokat — felelt Grimani nyugodtan s hivatta írnokát, kinek megparancsolta, hogy egy megjelölt íratcsomót azonnal hozzon elő.

Néhány pillanat múlva Waser két hivatalos jelentést tartott kezében azon párbajról, melyet Jenatsch és Ruinell Paduában a Szent-Justina temploma mögött vívtak, s mohón olvasva, a kissé emeltebb ablakmélyedésbe vonúlt velök.

Az íratok egyike Pamfilio Dolce magister tanúvallomása volt, melyben a gondjára s nevelésére bízott ártatlan gyermek balesetét meséli el szívhez szóló szavakban; azután a Pedrocchi-ban lefolyt jelenetre tér át, hol a barbár lelkű ezredes a tanúnak dicső tanulmányokban megőszült fejét gyalázzal szennyezi be, a nagylelkű kapitány azonban — az ő, tudniillik a magister, tiszteletre méltó alakján s szerény követelésén elérzékenyülve, nemes emberiességgel s antik nemesszívűséggel pártjára kelt. A gyilkos párbajnál a magister, mint mondja, már nem volt jelen, de a törvényszéktől azt a kegyet kérte, hogy a jegyzőkönyvhöz egy fontos papirtekercset csatolhasson. Ez Wasernek kiesett kezéből; most azonban csak futó pillantást vetett első oldalára. Az ott levő ajánlásban — a kalligraphiai művészet e remekében — elmondja a magister, hogy megragadja a véletlentől ajándékozott ez alkalmat, hogy a nagyságos provveditorénak, minden tudományok magas pártfogójának, egy munkás hosszú élet egybegyűjtött gyümölcsét fiúi alázattal lábai elé tegye: értekezését halhatatlan polgártársának, Titus Liviusnak

patavinitásáról, azaz hasonlíthatatlan latin nyelvben található paduai provincialismusairól.

A második írat, melyet Waser fölbontott, a városkapitány jelentése volt, mely a pörös ügynek csak utolsó jelenetével foglalkozott.

Egy megíjedt polgártársa — írja — tudósította, hogy Szent-Justina mögött a velencei hadsereg két tisztje között veszélyes párbaj készül. Bátor emberei közül a mennyit csak úton talált, összegyűjtve, oda sietett s már távolról láthatta a harcra kész felek csoportját s az összegyűlt kíváncsi népet; világosan fölismerhette azt is, hogy a tiszt uraknak csak egyike követelte kegyetlen dühvel s eszeveszett mozdulatokkal a harczot, míg a másik hideg vérrel s méltósággal csittítani törekedett őt, miben higgadtan intve, udvariasan kérve a jelenlevő paduai polgárok is segítségére voltak, — az utóbbi később is nyugodtan s csak kényszerítve védte magát. Kísérete élén ő — a városkapitány — a legnagyobb sietéssel közeledett a helyszínére, hogy a mint nemes hivatala kívánja, testét dobja korlátúl a törvény lábba tiprói ellen s a kardoknak a köztársaság nevében «megálljt» kiáltson. A mint ezt élete veszélyeztetésével megcselekedte: az egyik fél ugyan engedelmesen hátra lépett, a másik azonban átszúrva, szitkok közt elbukott. Szerény véleménye szerint, az esztelen vak dühében a másiknak csak véletlenül ellene tartott fegyverébe dőlt, egy pillanattal előbb, mielőtt ő a két kardot a magáéval a földre lecsaphatta volna. Így azt hiszi, hogy kötelességét önfeláldozással teljesítette s minden szerénységgel nélkül számot tarthat a fönséges republika elismerésére és illő jutalomra.

— Ez íratokkal, provveditore úr, soha sem lehet a gyilkosság vádját bebizonyítani — mondá Waser, gazdája elé lépve, s az íratokat a főlháborodás látható jeleivel az asztalra téve, mialatt a Liviusról szóló tractatus a márvány padlóra hullt.

— Akarod látni a többi tanú vallomásait is? — mondá Grimani hidegen. — Egyébiránt teljesen egybevágók a rongyos pedánsával s a hányaveti vasgyúróéval. E csőcselék vallomásai — s lába fejével meglökte Pamfilio mester tudós művét, mely a síma padló csillagos mozaikján tova gurult — csak az együgyűt vezethetik felre, ki nem tud a sorok közt olvasni. Ez az áldatlan Jenatsch szíve hazug hevével s gyalázatos művészetével, melylyel legszándékosabb tetteit is a pillanat szülötté-

nek vagy ártatlan véletlennek tudja föltüntetni, elvárásol s megbabonáz kivétel nélkül mindenkit, a nemes Rohan herceget ép úgy, mint e nyomorúlt ficzkókat. Ha föl is teszem, hogy e jelentések teljes hűséggel tükrözik a valót, azt még is csak a kapitány viszonyainak és fondorkodó természetének ismerete fűdi fel teljes igazságában; s mivel én ezeket ismerem, kellő világításba is helyezhetem tisztelt barátom előtt, talán gyanútlan lelke ijedelmére, Ruinell ezredes meggyilkoltatásának történetét.

Rövid leszek. Jenatsch czélul tűzte ki maga elé, hogy minden áron megszerzi azon négy bűndeni ezred egyikét, melyeket Rohan herczeg a beálló veltlini hadjáratra francia zsoldon toborz. De mind a négy ezrednek akadt már ura; az egyiknek ezredese Ruinell volt. A négy ezredes közül tehát az egyiket el kellett tenniláb alól; s legkönnyebben Ruinellit érthette el a nagyravágyó kardja. Mikor most az iskolamester a hővérű ezredesnek szemtelen koldulásával alkalmatlankodott, a hirtelen elhatározású Jenatsch villámgyorsan kapott az alkalmon, hogy az ezredest bosszant-hassa s pártját fogta a pedáns kérelmezőnek. Mikor aztán már föllobogott a láng, a higgadt alattomos lehelletével könnyen izzásig szíthatta. Szándékos szelidségével a dühöngésig tudta izgatni a felbőszültet s mint ügyes vívó úgy forgatta kardját, hogy a titkos, de biztosan találó halálos dőfést nem vette észre senki sem. — Így ment végbe a dolog, kedves uram, ha csak emberismeretben nem járatlan ujonez a republica provveditoréja. Signor Jenatschod dalmatiai küldetésében tízszer annyi fufanggal élt, mint a mennyire szüksége volt, hogy azt a szegény részeges katonát láb alól eltegye.

Waser e fejtegetést borzalommal hallgatta. Hideg futotta át, ha arra a veszélyre gondolt, melyben a vádlottak jelenték-telen tényeknek ily éleselméjű, gyanakodó magyarázata következtében foroghatnak. Hisz egy pillanatig még őt is, a kapitány jóakaró barátját, elfogta a gondolat, hátha mégis igaza van a velencei kegyetlen logikájának. Azonban józan esze s egyenes lelkűsége hamar győzedelmeskedett e fojtó zavaron. Így lehetett volna, de nem, nem így volt. Azonban megemlékezett, hogy a gyanú Velenczében államelv s azért elállott attól, hogy Grimani elfogúltságát e pillanatban eloszlatni törekedjék.

— A tények döntenek — mondá a meggyőződés szilárd-ságával — nem azok önkényes magyarázata s Jenatsch kapi-

tány nincs védelem nélkül Velenczében, mert, ha Bündennek nincs is követe San-Marco köztársaságánál — azt hiszem, főlebbvalóim értelmében cselekszem, ha a Zürichhel szövetséges tartomány érdekeit Velenczében erőmtől telhetőleg védeni szándékozom.

— Még egy másik védszent is közbeveti magát az ártatlanságért, melyet Jenatsch kapitány személyében üldözőbe vettem — mondá fájdalmas gúnnyal a velencei, mert ép e pillanatban bocsátottak elébe egy vörös selyembe öltözött apródot, ki ura, Rohan Henrik herczeg nevében egy levelet nyújtott át a provveditore saját kezébe.

— A fönséges herczeg látogatásával akar megtisztelni — mondá a sorokon átfutva Grimani — ezt nem engedhetem. Jelentsd neki, hogy egy óra múlva jelentkezem nála. Igen örülnek, ha elkísérnél, signor Waser.

Ezzel fölemelkedett helyéről a finom, sápadt, bústekintetű ember s öltözőjébe vonúlt vissza. Waser habozva megállott. Azután az asztalhoz lépett s gondosan elolvasta a többi tanú vallomását is. Végre tekintete Pamfilio Dolce, paduai magister értekezésére esett. Megsajnálta nyomorú sorsát.

— Sok verejték van ezen — mondá s fölemelé a tekerestet. — A mi új városi könyvtárunkban majd csak számodra is akad hely, homályos ember megvetett műve.

HETEDIK FEJEZET.

A provveditorét s Waser urat a herczeg könyves szobájában fogadta, a hol, mert rövid álmú volt s a hajnal magányát szerette, már nem egy délelőttet töltött háborítlan munkában írnokával, a velencei származású Priolóval.

A herczeg néhány köszönő szót mondott Grimani előzenéségeért.

— Soraimból bizonyosan kitaláltad — szólott — azt a személyes kérelmet, mely miatt ma újra sürgősen kívánom veled a találkozást. Tegnap, erkélyemről egy éjjeli jelenetnek voltam tanúja, mely nem jelenthetett egyebet, mint egy gonoszlévő elfogatását. Különböző körülményekből egész biztossággal következtethetem, hogy a köztársaságnak e foglya a bündeni Jenatsch György. Én pedig, mint azt már tegnap érintém előt-

ted, nemes uram, bűndeni hadjáratomban számítottam ez ember szolgálataira; s katonai tehetségének s hazája reám nézve fölötte becses ismeretének nagy hasznát reméltem. Be fogod látni, mennyire érdekemben van megtudni, mily kihágásban vétkes, hogy kérő szavamat emelhessem mellette, ha vétke nem súlyos vagy gyalázatos.

— Senki szívesebben nem szolgál neked, kegyelmes uram, mint én — felelé Grimani — s valóban ép neked véltem nem csekély szolgálatot tenni azzal, ha ezt az előttem már rég gyanús embert, kiben sok veszély magva rejtőzhetik, most, mikor véres tette kezembe szolgáltatá, láb alól elteszem. Törvényünk értelmében, a mint a hivatalos jelentésből meg fogod érteni, halállal kellene bűnhődnie. Enyhítő körülmények tekintetbe vételével, meg akarok-e neki kegyelmezni — ez teljesen tőlem függ. Ha így kívánod, én meg nem tagadom; de hallgasd meg előbb kegyesen, hogyan gondolkozom ez emberről. Tisztelt barátomat, Waser urat, kérem föl, hogy magáról a történetről értesítsen. Láta az okiratokat s szívesen átengedem neki a szót, mert engem titokban mérges gyanakodással s rút embergyűlölettel vádol.

A zürichi megbízását baráti buzgalommal s jártas ügyességgel teljesíté. Végül abban foglalta össze véleményét, hogy itt pusztá önvédelemről lehet csak szó.

— S most engedd meg, hogy én is elmondjam véleményemet — szólt Grimani s hangja belső meghatottságtól elborúlt. — Én tettét előre kiszámítottnak, szándékosnak s reá nézve fölötte jellemzőnek tartom. Jenatsch György végtelenül becsvágyó s azt hiszem, olyan ember, ki minden korlátot, mely e becsvágyát akadályozhatná, tekintet nem ismerve, leront! Értsd meg, minden korlátot! Katonai engedelmességet, adott szavát, a hála szent kötelességét! Hátártalanul vakmerő embernek tartom, kiben nincs se hűség, se hit.

S ezután néhány csekély, de élesebb vonással, mint Wasernek tette, a herczeg előtt is megjelölte azon önös czélokot, melyeket Jenatsch — az ő ítélete szerint — az ezredes meggyilkolásával el akart érni.

A herczeg hihetetlennek tartá, hogy oly közvetlen, meleg természet, mint e havasok fiáé, ily hidegen következetes s ennyire bonyolult eljárásra képes legyen.

— Ez az ember fékezhetetlennek s becsületesnek látszik nekem, mint valami természeti erő — tevé hozzá.

— Ez az ember haragja minden kitörését kiszámítja s vére minden buzdulatát fölhasználja! — felelt a velencei, kissé hevesebben, mint önuralmától várható volt. — Kész veszély reád nézve, herczegem, és soha jobb szolgálatot nem tehetek neked, mintha eltüntetem.

A herczeg néhány pillanatig gondolatokba merülten hallgatott, azután nagy komolysággal mondá: — S azért mégis kegyelmet kérek Jenatsch György számára.

Grimani meghajtá magát, Priolo írnok asztalához lépett az ablakmélyedésbe, papírra vetett néhány szót s arra kérte a fiatal embert, ki az egész jelenet alatt nyugodtan tovább írt, hogy vigye e parancsot az állami fogházba. Rohan még megjegyzé, hogy segédtsíztje, Wertmüller, is kísérje az írnokot.

Grimani most nyugodt, sötét szemeit a herczegre függeszte s hirtelen azt a kegyet kérte tőle, hogy rövid időre tanúk nélkül folytathassa a beszélgetést. Rohan Waser felé fordult s mosolyogva mondá:

— Épen kérni akartalak, nyugtasd meg előzetesen a herczegnét Jenatsch kapitány sorsáról, mert részvéttel van iránta.

Waserre hízegő volt e jóindulat. Örvendezve, hogy jó hírnek lehet vivője, ajánlotta magát s követte az apródot, ki őt a nyugtalanul várakozó herczegnéhez vezette.

— Tekintsd, nemes herczegem, különös hódolatom jelének — kezdé a velencei — ha szokásom ellenére tolakodónak mutatom magam, s azon szemrehányást látszom kiérdemelni, hogy gyöngédtelenül idegen viszonyokba ártom magamat. Ha közös politikai érdekeinket nem is tekinteném, meg vagyok győződve: eléggé ismered mely hódolatomat jellemed iránt, hogy azt e rendkívüli lépésem egyetlen rugójának s mentségének elfogadd.

A te javadra akartam ártalmatlanná tenni ez embert. Ismerem múltját. Bündenben, hol évekkel ezelőtt, mint követ szolgáltam a köztársaság érdekeit, őrvongó tömegek élén láttam s elszörnnyűködtem hatalmától e dühöngő csoportok fölött.

Engedje meg, fonséges barátom, hogy egy tekintetet vessek arra, a mi készül. Azt a szomorú tekintetet, melylyel akaratom ellenére is köztársaságunk föltartóztathatatlan sorsát nézem s mely nekem tanácsosaink közt a Cassandra nevét

szerzé meg. S joggal —: mert fáj, a mit mondok s nem hiszi el senki sem! — De nem Apollo avatott jóssá, hanem kiábrándult elmém s elhidegült szívem.

Czélod Bündent a spanyol hatalom alól fölszabadítani s egy pillanatilag sem kételkedem fegyvereid sikerében. De mi lesz azután? A francia korona, mely a stratégiailag fontos tartományt az általános békéig kezei közül ki nem bocsáthatja, hogyan egyeztetheti majd össze szándékait a bündeniek óhajával, régi önállóságok után? Mivel Richelieu — akarom mondani, urad, a legkeresztényibb király — Németországban nélkülözhetetlen csapatainak csak legparányibb részét bocsátja rendelkezésedre, magában Bündenben kell sereget toborzanod s a nyomorban kimerült országra új áldozatokat rónod. Ez pedig — szégyellem mondani, a mire te úgy is már régen gondoltál — csak nagy ígéretek fejében lesz lehető. Én legalább nem gondolhatok mást, mint hogy saját személyeddel kell kezkeskedned a bündenieknek, hogy győzelmed kivívása után régi területöket s függetlenségöket minden megszorítás nélkül vissza fogják nyerni. Ezért küld — a mint gyanítom — Richelieu épen téged Bündenbe, mert neved a becsület fényében ragyog s hatalmad a protestans szíveken egy hadsereggel fölér. El fogod tehát ismerni, uram, hogy nehéz óra s kínos helyzet vár rád a bíbornok és Bünden között. Bölcseségednek kétségkívül sikerülni fog a francia korona érdekét, melynek szolgálatsz, s a hegyi nép általad szentesített igényeit — amannak megtagadása, emezek csalatása nélkül körültekintő politikával, okos késlekedéssel egyensúlyban tartani s végre kiegyenlíteni; de csak egyetlen egy föltétel alatt; hogy a hitegetett Bündent senki ellened s Franciaország iránt gyanakvóvá ne tegye s föl ne lázítsa. — Mosolyogsz, kegyelmes uram? — Valóban, ki merne összeesküvést szítani Bündenben a hatalmas Franciaország ellen, vagy ép nyíltan ellene szegülni? Csakugyan senki sem, igazad van; ha csak egy ember nem, az az átkos — védenczed, Jenatsch György!

A herczeg elutasító kézmozdulattal s a sértett önérzet fájdalmas kifejezésével dőlt vissza székében. Felhő vonúlt át homlokán. A bündeni képe, a mint Grimani gyűlölete rajzolta, nagyítva, torzítva jelent meg előtte. De nem az az emberismeretét kétségbevonó, túlzottan gonosz és nagy vélemény sértette érzékenységét, melyet Grimani e tehetséges, félig vad

katonáról vallott; őt az bántotta, hogy a velencei fölismerte s nem átalotta megérteni titkos sebét: ferde helyzetét Richelieuhöz. A Francziaországot nagy terv szerint kormányzó, de irányában ellenszenves bíbornok képes volt arra — s Rohan ezt tudta — hogy a herczeg protestans elvhűségét eszközül használja céljához, őt magát azonban áldozatul dobja. Az a veszély tehát, melyet eltagadni szeretett volna, mely azonban álmatlan éjjeleken elméje előtt minduntalan megjelent — más szemének is nyilvánvaló volt.

— Bocsásd meg, drága uram, talán túlságosan sötét aggodalmaimat — mondá Grimani, ki a herczeg rejtett fájdalmát elhidegült arcvonásaiból olvasá. — Francziaország legnemesebb fia iránt nem lehet s nem is lesz háladatlan. — Csak egyet kérek, egyért esedezem: ha hiszesz őszinte hódolatomban — óvakodjál Jenatsch Györgytől.

Alig mondá ki e szavakat s az előszobában gyors léptek zaja csörrent s Jenatsch Wertmüllerrel belépett abba a terembe, hol ép az imént ült fölötte ítéletet s harczolt érte egymással nemeslelkű nagyság s embergyűlölő elmeél. Jenatsch zordabb volt, mint valaha s mélyen megindúltak látszott. A provveditorét, ki hozzá közel állott, mély alázattal, de a gyilkos gyűlölet tekintetével üdvözlé, melyet ez előkelő nyugalommal viszonzott. Ezután gyors lépéssel a herczeg elé lépett. Szenvedélyes hálaérzetében mintha térdeit akarta volna átkulcsolni; azonban csak Rohan kezét fogá meg, s lesütött szemét elrejtve, forró könnyecseppet hullatott reá.

A hideg Grimani, kire e heves mozdulat visszatetsző hatással volt, először törte meg a csendet s éles, halk hangon megjegyzé: — Soha se feledd, signor Jenatsch, hogy nem ügyed igazságának, hanem egyes egyedül e kegyelmes úr közbenjárásának köszönheted eljátszott életedet.

A kapitány belső fölindúltságában a velencei szavát nem látszott észrevenni; lángoló tekintetét a herczegre irányzá s mondá:

— Köszönetemet, legkegyelmesebb uram, azonnal a tett mutassa meg. Azt hiszem — számomra tartasz elég veszélyt készen — engedd, hogy egyet már most kérjek ki magamnak. Bizz reám egy oly föladatot, melyet kívánságod szerint egyedül csak én végezhetek, melynél a nekem ajándékozott életet tisztesen kockára teszem s mely azért még sem oly dicsőséges,

hogy valaki irigyelhetné, vagy megkívánhatná. Nyíltan beszélek, hiszen beavatottak közt vagyok. — A mint Wertmüller társam leveleiben tervedet jelezte, éjszokról akarsz a Berninán át a Veltlinbe nyomulni, hogy a nagy hadvezér éles tekintetével deréken fogjad az ellenség állását s a spanyolokat és osztrákokat szétdobva, ezeket a hegyeken túlra, amazokat le a tavak felé hajtsad. Nagyon fontos dolog tehát ismerni jól azt a sok újabb sánczot, melyet a spanyolok Veltlinben építettek. Engedj oda! Megrajzolom terveiket, hisz ismerem a földet, mint kevesen!

— Erről majd holnap beszélünk, édes Györgyöm — mondá a herczeg s keskeny kezét annak hatalmas vállára tévé.

* *

Az nap este, mikor Jenatsch kapitány a herczeg szolgálatában Wertmüller társa lett, eszébe jutott ez utóbbinak, hogy milanói rokona levelére feleljen.

Jelentette, hogy rövid szabadságot vett magának Zürichbe, ámbár nem igen csábítja fészke illata; azt természetesen elhallgatta, hogy a herczegnek az Elzászból Bündenbe való betörésénél ott majd csatlakozik vele s addig is csapatokat toborz Franciaországnak. E helyett azonban részletesen tudósította rokonát, hogy a Milanóból elszökött törviselő szépséget nem csak megismerte, hanem még az a tisztelet is éri, hogy a nevezett bátor nőszemélyt a herczeg parancsára a hegységen át Bündenbe kíséri, a mi tulajdonkép útjából nem is tereli el. — Viszonzásúl a rokon által elmondott történetért s annak végezete gyanánt elbeszélte a herczeg termeiben lefolyt jelenetet, melyben mint néma személy, keresztbe font karokkal egy oszlop mögül ő is részt vett. Félig megindulással, félig boszúsággal hallgatta a dolgot, mert tulajdonkép nem barátja a hevesen kitörő érzelmeknek. Már pedig midőn a sentimentalis herczegné a segélykérőt a herczeg elé vezette, e szerény kezdet ilyen vulkanikus kitörésben végződött. Ő maga gyújtotta meg a puskaport, a mennyiben a hősszereplőt ő vezette be, egy hős katonát, de fájdalom volt tiszteletest, kit néhány derék tulajdonsága mellett is csak kevéssé szíveihet. Modorában van valami — valószínűleg még a szószékről megszokott pompáskodás, azonkívül nagy méretű komédiásságra is hajlama van. Fiatal korá-

ban a tiszteletes dühös demokrata volt s azon gonosz ficzkók közé tartozott, kik Planta Pompeiust meggyilkolták. — A helyett, hogy mint ő, a tapintatos Wertmüller, ott maradt volna a hátterben, a kalandor azonnal előlépett s a bündeni úrhölgynek, mint atyja gyilkosát s egyszersmind, mint hajdani gyöngéd szeretőjét mutatta be magát. Ebből aztán hirtelen eszeveszett dolgoknak olyan kitörése támadt, hogy feje még ma is fáj belé. A hercegné számára, kinek költői lendülete minden józan ész megbenít, mindez kimondhatatlan gyönyör volt. Gágogva föl-alá evezett a könnyek tengerében, mint kacsza a tóban. — Most azon dolgozik, hogy méltó utolsó fölvonását ejtse a dolognak egy jelenleg Párisban nagy sikert arató comedia mintájára, melynek szerzője valami madár — szarka vagy holló — nevét viseli s a melynek tárgya egészen hasonló. A darabban az összeütközés házassági reményekkel végződik; itt azonban, ha van még ész az életben, ez nem fog megtörténni. Kár volna a leányért; sajnálná e demagog hőstől. Nem szöke fürtű, érett szépség, minőket Paolo Veronese s a friss ecsetű Tintoretto, a természet lehetőségein túltéve, az arannyal átfont damaszt-ruhákból fölbugyogtat; szemei sem olyan éjjeliek, félig csukottak; s kékes feketén ragyogó hajfonatok sem simúlnak oly csábítón a gyöngéd, ravasz halánték körül, mint azt a lagunaváros egyéb leányainál bámulja — : hanem becsületes, nagy szívet mutató lénye mégis meghódította őt. A mi Lucretiában valóság, azt Jenatschnál, jó részben káprázatnak tartja — : ép azt a pompázó modort érti, melyről az imént beszélt.

Ha egyébiránt Jenatsch kapitány nagy betéttel akar játszani, tegnap ugyancsak meg kellett lakomnia érette.

A felindulás kellő közepéből sbirrek emelték ki s az ólomfödelek alá csukták. Grimani provveditore, ki a bündénit csodálatosképen fontos és közveszélyes egyéniségnek tartja, szívesen azonnal a nagy csatornába fojtatta volna. A fontoskodó öreg úr azonban elvesztegette drága idejét, a herceg pedig a halasztást arra használta, hogy új kegyenczét újra kiadassa magának. Ő maga személyesen nem igen bánja a dolgot, mert az új pajtás rendkívüli életkörülményeinél a véletlennek sok találó tréfáját reményli megérni s különösen örül már neki, mikor majd Bündenben a volt pappal annak régi templomai előtt ellovagol s akkor egy bizonyos majd kérdőre fogja vonni, mi mindenre hitegette ő hajdan ott benn a népet.

Itt a tiszt jó kedvűen állát simogatta s bevégezte levelét milanói rokonához.

HARMADIK KÖNYV. A JÓ HERCZEG.

ELSŐ FEJEZET.

A Rajna balpartjának egy domborulatán, a kellemes Heizenberg tövében, a cazisi női kolostor falacskaí s igénytelen épületei emelkednek s egy katolikus hitéhez hű maradt falucska gunyhóira tekintenek le. A kolostor egyik cellájában, mely Riedbergnek szürke, most a reggeli naptól süttött vártornyára nézett, a keskeny íves ablaknál ült a szép Planta Lucretia.

A tavasz eltávozott. A lanyha déli szél már a rhätiai havasoknak éjszaki részén is régen elolvasztá a réteken a havat s zugó patakokban vezeté a Rajna felé. A Via mala sziklanyílásain az ifjú, rakoncátlan folyóval együtt zúgott át a déli vihar. A habzó Rajna hetek hosszat zajgott dühösen szűk tömlőczfalai ellen s kirohanva, elönté a lapályosabb partokat. Most már nyugodtabban vivé csendesült vizét a völgy felé, hol a zord éjszaki szélről védett Domleschg buja rétei s gazdag gyümölcsösei környezik.

Egy szép kora júniusi reggel volt s a legöregebb apácz, Perpetua, ép most hagyta el hosszabb beszélgetés után a kis-asszonyt.

A cazisi kegyes asszonyoknak már rég óta volt egy hő kívánságok. A priorné tiszte a hosszú háborús évek alatt betöltetlen maradt s nagyon szerették volna, ha most azt egy nagy családnak Isten s ember előtt kedves sarja foglalja el s teszi tekintélyessé. S ki mást választhattak volna e szent asszonyok, mint e völgy szülöttét s birtokosát, Planta Lucretiát!

A kolostor már a reformatio előtt való időből is nem egy ajándékot köszönt a Plantáknak. Most a híres családnak több tagja, mindenek előtt Pompeius úr, újra visszatért az egyedül üdvözítő egyház keblébe; ez a nemes úr pedig az utolsó szent útravaló nélkül hirtelen, rút halált szenvedett. Mi volna tehát természetesebb s keresztyénibb, minthogy egyedül álló leánya fölvegye a fátyolt, atyja lelki üdveért imádkozzék s a kolostort

e talán nem oly gyorsan elmuló rossz időkben megvédje s örökével gazdagítsa.

Atyai jószágainak visszaadása, melyről Planta árulása s a veltlini gyilkosságban való részvétele miatt még a spanyol iga alatt sem lehetett szó, most közel kilátásban volt és pedig sajátságos módon, épen Jenatsch György ezredes közbenjárására. A most Rohan alatt a Veltlinben harczoló papfiú tettei honi völgyében szájról szájra jártak s dicsősége országszerte nőttön-nőtt.

E közbenjárásra Jenatsch ezredest valószínűleg lelkiismerete őrlő mardosásai kényszerítették; vagy pedig ha valami világi, a cazisi asszonyok értelmét meghaladó oka volt, úgy Isten a gonoszok gondolatait a saját czéljai szerint intézi. Hogy pedig a nemes kisasszony Cazisban állandó tanyát találjon s mint priorné legeltesse az elhagyott nyáját, ez nyilvánvalólag magának Szent-Domokosnak is véleménye volt, kinek szabályait követé a kolostor.

Lucretia már a monzai zárdában magára vonta a szentnek égi kegyelmét. Akkoriban császári zsoldos csapatok fosztogatták a cazisi templomot s oly istentelen módon garázdálkodtak, hogy — mint Perpetua írta a kisasszonynak — a szent szűzből egyéb sem maradt meg, mint a pusztfa. Az ifjú leány ekkor az ügyes olasz apácák iskolájában egy drága ruhát himzett a megrablott szűzanya számára s nem sokára alkalmat talált, hogy a bátor s vándorkedvű Pankrácz pater útján rendeltetése helyére eljuttassa.

Azóta Szent-Domokos többszöri jelenésekben tudatta érdemetlen Perpetua testvérével vágyát és akaratát. A legvilágosabban s legcsodálatosabban azonban a múlt éjjel. A szomorú apácza egy isteni ihletésű álomban a priorné czellájába lépett s ott hirtelen Lucretiát pillantotta meg, a mint él és mozog, csak alázatos arczczal s lesütött szemmel. Mellette pedig égi fényben, hófehér csuhájában Szent-Domokos állott s egy liliomszárat nyújtott neki át. Az álmodónak úgy tetszett, mintha Lucretia kiválasztott fején a szent sugárkoszorújának visszfényét látta volna.

Perpetua testvér örvendezve nyitá föl szemeit s azzal az érzéssel, hogy e kinyilatkoztatást nem tarthatja titokba zárva. Eljött tehát, hogy Lucretiával közölje látományát s annak értelméről vele beszéljen.

Az álomkép hatása azonban a kisasszonyra kevésbbé volt örvendeztető s meggyőző, mint az apáca reményelte s ezért ez hosszú ideig törte fejét, mi lehet a kisasszony világi hajlandóságainak gyökere, mert a kolostorról, minden jó akarata mellett, mindig csak úgy beszélt, mint ideig-óraig való menedékhelyéről.

Anyagi javakon nem látszott Lucretia szíve csüggeni; még kevésbbé világi szerelmen; mert büszke mosolylyal utasított vissza néhány erre czélzó kolostori tréfát, melyet Perpetua testvér csak azért engedett meg magának, hogy a kisasszony szándékát kipuhatolja.

Még egy más lehetőség is nyugtalanítá az apaczat. Hátha azért akar Lucretia a világban maradni, hogy méltó boszulót találjon, a ki a dívó szokás szerint atyja kegyetlen halálát gyilkosai megölésével engesztelje meg; vagy hátha maga is oly véres gondolatokkal foglalkozik, melyek a kolostor békéjével meg nem egyeztethetők.

Ez a szörnyű gyanú kezdetben nem is férközött szelíd s korai kolostori fegyelem által megfékezett lelkületéhez — nem nehézzvérű bűnden, hanem tisztességes zug-i családból való nő volt; de az öreg Lukács, Riedbergben, nem egyszer hangoztatott ilyesmit, még mielőtt Olaszországba bement, hogy a kisasszonyt visszakisérje. Lukács maga úgy élt e gondolatban, mint valami elkerülhetetlenben. Azonban e vélekedése sem állott helyt. Lucretia ma oly gyermekes gyöngédnek s békülékenynek tűnt föl a testvér előtt, hogy e gyanút, mint az elárvult kisasszonyon elkövetett jogtalanságot, utasítá el magától.

Csakugyan, ma Lucretiában nem élt a boszú gondolata. Szomorúsággal, de nem titkos gyönyörűség nélkül gondolt vissza azokra, mik Velenczéből hazaútazása alatt történtek. A sors különös fordulata boszúja áldozatát kezeibe szolgáltatta s ő nem vette el annak életét s ma szíve egész meggyőződésével tudta, hogy azt tennie nem is szabad. Érzelmeinek ellenmondása megszűnt; nyugalomra jutott.

Lucretia Velenczét, hű Lukácsa kíséretében, tavasszal hagyta el s a hosszú útát közel a chiavennai grófsáig előbb Veronán s Bergamón át, majd a Como tava virágzó partjai mentében rövid napi járásokban, lovon, minden tartózkodás és kaland nélkül tette meg. Grimani útlevéllal látta el a velencei területre — a milanóiban elégséges volt a neve — s Rohan védő lovagúl az ifjú Wertmüllert adá melléje.

A hercegné ugyan ellenezte kezdetben e kíséretet, mely — mint mondá — szép utasához semmikép sem illő; a herceg azonban segédtisztének jó és rossz tulajdonságait nem csak tegnap óta ismerte s tudta, hogy az ő különczködő Wertmüllere minden komoly próbát becsülettel, hűen s bátran megállott.

Így haladt donna Lucretia, a győzelmesen mellette lovaglótiszt által szellemesebben, mint szeretete volna, mulattatva, honi hegyeinek naponkint nagyobbodó ezüstös csúcsa felé, míg végre a kis utas-csapat arra a mocsaras síkra ért, hol az Adda lassan a Como tava éjszaki vége felé kanyarog. Mivel kora hajnalban indultak útnak, elhatározták, hogy egy által-útnál, a fenyegető Fuentes várától nem messze, a locanda előtt rövid delelőt tartanak; azután ma még Chiavennáig elmennek, hogy a következő nap a Splügenen át vezető hegyi útra fordúlhassanak.

Lucretia nem akart a piszkos korcsmába bemenni; egyedül egy szállólugasba ült, melynek halvány tavaszi zöldje ép most fejlett ki fésző bimbóiból. Egy ideig a csibéket nézte, a mint a jászol előtt szedegették az abrakoló lovak szájából hulló szemeket. Egyszerre csak egy csapat embert pillant meg a poros országúton, a gyöngye leveleken s fiatal hajtásokon át, s egész figyelmét leköté a jelenet. Mindjárt gyanítá, hogy valami foglyot hoznak s midőn az közelébb jött, megrendült a lelke. Feltűzött spanyol katona, élőkön egy szikár kapitány lóháton, veltlini parasztruhába öltözött embert hurezoltak magokkal, kinek ruhái rongyosak s mocsárvíztől egészen elfakultak voltak. A por és vér egészen eltorzítá arczát, kezei pedig durva kötéllal hátára voltak feszítve. A kisasszony borzadva ismeré föl Jenatsch György magas termetét s daczos magatartását. Az elfogott szökevény nyomán spanyol véredek szimatoltak, melyeknek valószínűleg hasonlóképp részök volt ez embervadászatban. A hatalmas, de védtelen ember mögött sárga, félmeztelen gyerkőczök, s bamba törpe alakok futkároztak ujjongva, üvöltve. A csapat közeledténél a ház lakói a kapu elé szaladtak, Lukács is előjött, ki ép a paripákat nyergelte föl, Wertmüller pedig Lucretia mögé lépett.

A spanyol kapitány embereit megállította, a kapufélfa árnyékába vonúlt, s levette érc sisakját halottéhoz hasonló fejéről, melynek barna csontjaiból csak két fölhevült, mélyenfekvő szem élete világított. Azután elhajszolt állatját, melynek kantárja is elszakadt, a cisternához vezetteté s kurtán és zordúl

kérdezé: «Van-e itt valaki, a ki e kémben az előbbi eretnek predikátort s többszörös gyilkost, Jenatsch Györgyöt, fölismeri?»

S rongyolt papucsban egy vénecske szolgál csoszogott elé s csúszó-mászó alázatossággal mondá: «Igen is van kegyelmes kapitány uram! 1620-ban Berbennben laktam s ott voltam, mikor az istentagadó átkozott kezével saját édes testvéremet úgy oda vágta a főoltárhoz, hogy a szegény egész életén nyomorék volt belé.»

— Ez egyezik — mondá a spanyol — ugyanakkor nyáron várunk vonóhidján találkoztam azzal a predikánszal. Kifogásaid, ember, mit sem érnek. Megfonták már számodra a kötelet.

Lucretia a lugas háttérében hangosan dobogó szívvel nézte e jelenetet. Megmenthette-e Györgyöt? Akarta-e, szabad volt-e megmenteni? ... Mögötte Wertmüller állott, kinek érezte nyugtalan, támadó kedvét s a ki pisztolya kakasát hal-kan föl vonta. Lucretia fölállott s valami ellenállhatatlan hatalom által vonatva, lassan előre lépett. A spanyol utolsó szavainál már közötté s a lugas köoszlopához odakötött fogoly között állott. E pillanatban egy nevető golyvás alak egy marok sarat s követ dobott a fogoly vérző homlokára; annak tartása azonban büszke nyugodt maradt, csak ajaka susogta: «Lucretia, boszúd teljesül».

— Sennor — mondá bátor hangon a bündeni nő a kapitánynak — én Lucretia vagyok, leánya azon Plantának, kit Jenatsch György megölt. Atyám halála óta nem volt kedvesebb gondolatom, mint a boszú; ez emberben azonban nem ismerem föl atyám gyilkosát.

A spanyol tekintetét először kérdőn, azután gúnyosan fordítá feléje. Lucretia azonban nem is ügyelt reá. Kezében tartá már kis utazó törét s minden haladék nélkül metszegetni kezdé a fogoly kötelekeit.

A mi most történt körülötte, arról alig tudtak érzékei. Csak Wertmüller gyors parancsát hallotta Lukácshoz: «Ide a lovakat» s még azt vette észre, a mint Rohan tisztje a pisztollyal kezében a kapitány elé lépett, ez pedig kardját rántotta ki. Azután gyorsan lóra emelték, mely muskéták dördüléseit hallva, vad ugrásokban röpítette tovább s vágató futással haladt el Fuentes vára mellett a chiavennai úton. Így vágatott tovább a poros országúton, csak nehezen tartva magát lován s aggódva hallgatódzott visszafelé, ellenség vagy jóbarát követi-e. Még —

már a távolból — néhány lövés hangzott el; más egyebet, saját paripája horkanásán s patkója csattogásán kívül, nem hallott.

Végre lódobogás zaja támad s jobb oldalán hirtelen mellette lovagol, rongyoltan, véresen, de ittasúlt örömmel Jenatsch György, ki mögött, zord arczczal átkarolva őt, Lukács ült a paripán. A kisasszony balján nem sokára egy második ló feje is prüsskölt, s fölötte a kis hadnagy izgatott arcza köszöntött, ki a visszavonulást fedezte s eljátszott szerepével fölötte meglegedettnak látszott.

— A várban riadót fújnak — mondá Jenatsch. — Azon erdős hegy mögött balra kanyarodunk az országútról, melyen üldözni fognak; az Adda sekély mellékvizein átlovagolunk s a tó mentén s a hegyeken túl útakon, melyeket járhatóknak ismernek, eljutunk a biztos Bellenzbe.

Mikor a lovak a folyó ágya kavicsos talajára léptek, Lukács leugrott s asszonya lova elé állva, hű kézzel megfogta annak kantárát. — Tulajdonkép igazad volt — mondá az öreg s Lucretia boldog arczába nézett — ma nem volt rá sem az illő alkalom, sem illő helye. — A kedvéért a sátánnal is együtt lovagolnék, de — igaz, a mi igaz — becsületes lónak s jó keresztyén katholikusnak mostanság sok türelemre van szüksége.

Az utazás következő, fárasztó napjai Lucretia szívében boldog emlék gyanánt éltek. A nehéz hegyi út után Bellenzben pihent a társaság, Jenatsch pedig lovat szerzett magának. Azután lassan a vizesésekben gazdag Misoх völgyén — Bünden legszebb s legdélibb völgyén — vonúltak keresztül. San Bernardino hegyi falva fölött a hegyi út egyszerre meredeken emelkedett s e kora időben vakító hómezőn vezetett keresztül. Az ég mély, tiszta s még déliesen kék volt. Lucretia hazája erősítő hegyi fuvallatait érezte s pillanatokra azt vélhette, mintha gyermekkorá vidám utazásai ismétlődnének. Mert Pompeius úr nem egyszer vonúlt vele a völgyes Bünden hágoín át egyik erősített kastélyából a másikba. Szemei nyugtalanul keresték a kis hegyi tavat, a minő, mint jól emlékezett, a hazai vízvázasztók egyikén sem hiányzott. Végre, az éjszaki lejtőnél ott fénylett előtte, s jégkérget fölöslátá a mai szúrós napsugár. Bizonyynyal csak rövid időre, mert a nyár, csalékony hírnökei ellenére is, csak későn tér be e magaslatokra, s az eget tükröző tengerszemnek a jeges viharok alatt csakhamar újra le kellett csukódnia.

A félig olvadt hómezőn csak nehezen haladhattak a lovak előre. A bündeniek — még Lucretia is — a tetőn leszállottak, csak a nyakas Wertmüller maradt a nyeregben s a hegy ereszkedésénél minden lépésnél kisikló lovával mindinkább elmaradt a többi mögött. Végre egy mélyedésbe süppedt, melyet a hó csalekonyan elfödött, s melyből a többi lovat kantárán vezető Lukács csak sok idővesztéssel s bajjal segítette ki. A míg ez a káromkodó hadnagnál visszamaradt, Jenatsch és Lucretia egyedül s friss lépésekben haladtak lefelé s teli tüdővel s kéjesen szívták a hazai levegőt. A kisasszonynak nem is jutott eszébe, hogy útja alatt most van Jenatschsal először egyedül. Hiszen különben is, mikor Jenatsch oldalán csendesen tova lovagolt, mintegy észrevétlen, közönyös távolban állott tőle másik két kísérője: a hadnagy, bár azon törekedett, hogy kellemes vagy kellemetlen módon folyton érvényesítse magát; s az öreg szolga, ki boszúvágyát nyíltan mutatta.

Lucretia álomszerű boldogságot érzett hegyei s ifjúkori szerelme varázsa alatt, s féltékenyen vigyázott, hogy meg ne zavarja azt valami szóval, mely a kegyetlen jelenre emlékeztetné.

Végre elérték az első zöld pázsitot egy keskeny, fátlan völgy fölött s egy napsütötte sziklára ültek, hogy az elmaradt hadnagyot megvárják. A nedves, sötét földből vízerecske buggyant föl mellettök. Lucretia letérdelt, s markával vizet akart belőle meríteni. — Meg kell próbálnom — mondá — oly jól esik-e a bündeni hegyi víz most is, mint gyermek koromban.

— Ne igyál — óvta Jenatsch. — A jéghideg forrásoktól elszoktál. Ha volna egy kis serlegem, egészséges italt vegyíthetnék neked egy pár csöpp tüzes borral kulacsomból.

Lucretia most szeretettel nézett reá, öltönyéből egy kis ezüst serleget vont elé s Jenatsch kezeibe ejtette. Az a serleg volt, melyet ez még mint gyermek ajándékozott a leánynak viszonzásul merész, gyermeki vándorlásáért Zürichbe. Azóta mindig magával hordotta Lucretia. György azonnal fölismerte, átkarolta a térdeplőt s forró csókkal mellére emelte. Lucretia reá nézett, mintha ez egyetlen pillanat volna egész élete. Azután fölbuggyantak könnyei. — Ez utoljára volt — mondá megtört hangon. — Most töltsd meg e serleget, hogy mindaketten igyunk belőle! Bucsúzásúl! Azután hagyd nyugton lelkemet!

Jenatsch hallgatva tölté meg a serleget s mindaketten ittak belőle.

— Nézd mellettünk ezt a vízeret — kezdé újból a nő — alant ragadó folyammá lesz. Atyám vére így folyik köztem és közötted. S ha átléped, mindkettőnknek el kell veszni benne. — Ládd — mondá lány hangon s maga mellé voná a sziklára — mikor ott lenn a poroszlók kezében láttalak, inkább saját kezemmel öltelek volna meg, semhogy oly gyalázatosan veszni hagyjalak. Jogot adtál reá! Az enyim vagy! De hiszek neked: első tartozásod e földé, e szeretett honi földé. Menj és szabadítsd meg! — De ne találkozzunk soha többé, György! Nem tudod, mit szenvedtem; mennyire sötét gondolatokba s tervelésekbe fűlt ifjúkorom minden öröme, ereje, míg a boszú akarat nélküli eszközévé lettem. Őrizkedjél tőlem! Ne lépj útamba! Ne zavard nyugalmaimat!

Így ültek ketten a pusztaságban.

Mióta Jenatsch Pompeius úr leányát a hercegnénél újra megpillantotta, viharos harci élete elvadulásai s vakmerőségei közepett sem feledett gyermekkori szerelme újra lobogva tört ki a hamuból s Jenatschban lázadó dacz ébredt sorsa ellen. Egy véres tette, melyet az ifjú jogos népítelet végrehajtásának hitt az érett s tapasztalt ember azonban, mint kezei szükségtelen bemocskítását átkozott, örökre elszakította egy nagy s segítségre kész szívtől, mely kezdettől az övé volt.

A dacz és kétségbeesés e szelleme izgatta most, hogy Lucretiát, ki mint kíváncsi nő állott előtte, minden áron megnyerje, vagy ha vészt hozna rá — mert jól ismerte természetét — győzve vele együtt elveszszzen.

Azonban elnyomta magában a démont. Nem állott-e most egy más harcnak közepette, mely egész férfit kívánt s minden erejét és szenvedélyét egy törekvésben pontosította össze? Természete különben is oly aczélből volt, mely a lehetlenség sziklafalaiból is minduntalan a remény szikráját veri ki. Semmin kétségbe nem esett, semmit föl nem adott.

Nem vidámulhatott-e újra föl Lucretia lelke? Lehetetlen volt-e rendkívüli tettek által kiengesztelni a múltat? S változhatatlanul le kellett-e mondani a legédesebb harci berről ép akkor, mikor a hír fényes lépcsői emelkedtek szemei előtt?

S Lucretia ma olyan lány volt s mikor kicsiny ezüst serlegét kezébe nyomta, bizó, barna szemeiből ugyan az a kis

leány nézett reá, ki őt gyermeki játékaiban közben védőül, támaszul választá! . . .

Erős akarattal legyőzte tehát szenvedélyét; Lucretia fejét gyöngéden melléhez szorítá, még egy röpke csókot nyomott homlokára, s mint évekkel ezelőtt szokta mondani a síró leánynak, most is azt mondá: — Légy jó és csendes, gyermekem! Szent a béke.

Lucretia ezt teljesen komolyan vette. Nyugalom szállt szívébe s az az érzet, hogy élte magaslatán áthaladt s ezentúl legfőbb birtoka az emlékezés. S most hónapok óta Casis kolostora falai között lakott. A jámbor herczeg szava: biztosabb a bűnt a szeretet áldozatával engesztelni — megnyugvó lelkében gyökeret kezdett verni. Ha a casisi asszonyok óhaját nem teljesítette, a szomszéd Riedberg kimagasló tornyát lehetett csak okolni; ez szabad gyermekeire emlékeztette s azon független életre, melyet a vár úrnője cseledeése s faluja népsége körében viselhet. Régi vártermei után vágyakozott, hogy újra folytathassa bennök atyja gazdaságát. — Öntudattalanul egy más ellenmondás is szunnyadt szívében: nem vonúlhatott a világ elől kolostorba, míg György tettekről tettekre haladt s harezköre folyton tágabb lett.

Az imakönyvben, mely a kisasszony mellett fölnyitva a párkányon hevert, a nyitott ablakon át fujdogáló hegyi szél már régen hevesen forgatta a lapokat, a nélkül hogy Lucretia észrevette volna. Most azonban egy ismerős hang fölíjeszté álmaiból.

Az ablak ívéhez lépett s a kapusné mellett Pankrácz pater barna csuháját pillantá meg. Merész, naptól barnúlt arcza ezúttal a szokottnál még bátrabban tekintett maga elé a világba s haladék nélkül a kisasszony elé kívánt vezettetni, kinek valami szerencsés hírt akar mondani.

Nem sokára be is lépett s elmondta üzenetét: — Örven-dezzél, Lucretia kisasszony! Újra Riedberg úrnője vagy. Megkezdődnek azon érdemes cselekedetek, melyekkel a mi nagy ezredesünk régi, nehéz bűnét jóvá akarja tenni. — Holnap ide érkeznek Churból a nagy gallérú urak, leoldják atyáid házáról a pecsétet s megnyitják kapuit előtted. Adjon Isten boldog bevonulást.

MÁSODIK FEJEZET.

Rohan Henrik herczeg egyetlen év nyarán s őszen gyors, döntő csapásokkal bevégezte veltlini hadjáratát. Négy, fölötté ritka győzelem friss babérja fűződött a hadvezér neve körül.

Ezuttal merészen s örömmel fejtette ki tehetségét, mert a harcz Franciaország külellenségei ellen fordúlt, nem pedig otthon, ugyanazon föld gyermekei között dühöngött. Míg azelőtt vérző szívvel földieit földiei ellen volt kénytelen vezetni, kálvinista hitsorsosait a katolikus Franciaország ellen: most először állott a két felekezetből vegyült francia sereg élén. A morbegnói csata előtt, hol csapatai előnyös állásokból fenyegető spanyol túlerővel állottak szemben, emberei gall harczy szokás ellenere térden állva könyörögtek isteni segélyért. A herczeg kálvinista káplánja a protestánsokkal imádkozott, míg a katolikusokra ezek papja hinté a kereszt áldó jelét.

Rohan még soha oly lángeszű, hadvezéri tapintatot nem mutatott, mint most e csak nehezen áttekinthető harcztéren, melyet mély völgyoszorosok hasítottak keresztül s minden oldalról jeges hegyek zártak. Gyors s célját soha nem tévesztő közbelépésével csak bámulatos kitartása ért föl, miben a legcsekélyebbel megelégedő asceticus természete is segítségére volt. Negyven óráig szakadatlanul dolgozhatott, a nélkül, hogy az álomban üdülést kellett volna keresnie.

Igy mozgott két ellene nyomuló hadsereg közepén, melyek mindegyike kétszerte nagyobb volt az övénel, völgyön fel, völgyön alá s majd az egyik ellen veté magát — majd arcot fordítva, a másik ellen, mindig győzelmesen, míg végre mindakettőt, a spanyolt s az osztrákot is, a bündeni földről kiszorította s az Adda hosszú völgyét, az évtizedek óta uratlan és pörös Veltlint, fegyvere hatalmába kerítette.

A harmadik győzelemnél, a freale-völgyi csatában, a veszteségek aránya majdnem hihetetlen volt. A herczeg, saját tanúskodása szerint alig vesztett hat embert, míg tizenkét száz ellenség maradt a csatatéren. A halál ez egyetlen osztályának csak egy magyarázata lehet: a francia hadvezér az osztrákokkal szemben teljesen jól tájékozódott e rejtett völgyoszorosokban. Rohan mellett bündeniek voltak, kik e hegyi vidéket úgy

ismerték, mint atyjok fenyőfával kirakott kamaráját vagy házuk kapuja fölött a czímet. S Bünden hegyei közt senki sem volt otthonosabb, mint Jenatsch György.

Azon levélben, melyet e győzelemről a herczeg a bündeni hatóságokhoz intézett, Jenatsch ezredesről s a parancsa alatt álló ezred hősiességéről a legmelegebb dicsérettel nyilatkozott. Korlátlanak látszó s alapjában mégis meggondolt vakmerőségét, a korábbi népharczok nehezen hihető mondáit a fegyelmezett francia hadsereg s a könnyen kételkedő Wertmüller is most kritikai szemmel vizsgálta s őszintén csodálta. Jenatsch egyáltalán szakadatlanul emelkedett a herczeg becsülésében és bizalmában s a nélkül hogy Rohan ennek tudatában lett volna — legszívesebben hallgatott tanácsadójává vált. Ha a hadvezér hadi tanácsot tartott oly esetekben, hol vakmerőség és óvatosság állott szemben egymással, Jenatsch mindig a legmerészebb támadásokat javasolta s a legveszélyesebb állást a maga részére kérte ki. De tanácsai mindig jóknak bizonyultak, vakmerőségei mindig czélt értek, mert a sors kedvezése el nem hagyta őt soha.

Ő pedig minden alkalmat megragadott, hogy a herczeg közelében maradhasson s veszély esetén a saját testével fődje. Nem annyira a csaták tömkelegében, mint magános hegyi úton, mikor néha vele az ellenséges állások kikémlelésére ment. Így sikerült neki egyszer a herczeget, mikor lábai alatt egy konok szikla megoldódott, gyors kézzel az örvény szélén megragadni; másszor pedig gyorsan czélozva, egy mérges kigyót vágott szét, a mint egy bozótból sziszegve a herczeg kezébe készült harapni.

Így mindig közelebb érkezett a herczeghez, kőt örvendővé tett annak tudata, hogy e kiváló szellemet ő vonta ki hitvány homályból s ő fejlesztette. Gyakran csodálkoznia kelle Rohannak, mily szívesen s szigorún aláveti magát e korlátlan ember a hadi fegyelemnek. S ép annyira becsülte benne azt, hogy a volt bündeni népvezér a háború végső eredményéről és Bünden jövőjéről teljes bizalommal minden aggódó megjegyzést magába fojtott, sőt került.

Ez eredményt a herczeg Bündenre lehetőleg előnyössé akarta tenni. Tudta jól, hogy a francia udvar ellenszenvvel van iránta, de mégis azt hitte, hogy méltányos és bölcsen megfontolt javaslatai meghallgatásra találnak. Csekély haderővel, pusztán személyes jelessége által kivívott sok győzelmének,

melyek tündöklő fényvel árasztották el a francia fegyvereket, IV. Henrik fia előtt, sőt Rohan régi ellensége, a lilimos zászlót különben magasra lobogtató bíbornok előtt is döntő súlylyal kellett bírniok. A mi még a polgárháborúk idejéből a volt hugenotta vezér ellen keserűség a király lelkében visszamaradt, azt — gondolta a herczeg — a francia évkönyvekbe bejegyzett győzelmei egészen kiirtották s megsemmisítették.

Rohan megszerette Bündent, bátor s e mellett déliesen símulékony népével együtt. Hegyei közt tartózkodása pihentette szellemét s fölfrissíté életerjét. De nem a mogorva, hideg szelek járta alpesi völgyek bájolták el sziklacsúcaikkal s havas ormaikkal; kora izlésének s lágyabb lelkületének megfelelőleg inkább a közepes, lágy zölddel bevont alpesi vidéket szerette, kunyhóival s csilingelő csordáival. Különös kedvencei voltak a meleg Domleschget körítő magaslatok s azt szokta mondani, hogy a Heinzenbergnél szebb hegy nincsen a világon.

Vonzalma ajándékát a bündeniek gazdagon viszonozták. TartománySZerte a «jó herczegnek» nevezték. Churban a rendek bálványa volt; mert az előkelő családokat nemes, finom viseletével lánczolta magához, a népet pedig szívből fakadó, kimondhatatlan nyájasságával varázsolta el. A protestans közösségekben egyébiránt a bündeniek majdnem minden vasárnap hallották dicséretét a szószékről. Az evangéliumi erős hit példányaként, s a veszélyeztetett protestantismus védpajzsá gyanánt mutatták be a népnek.

Az a szerencsés csillagzat, mely hadi vállalatait elősegítette, látszott most politikai törekvése fölött is lebegni. Nehány kiváló bündenit magához rendelt Chiavennába, pontról pontra megbeszélte velök az egyesség vázlatát, melyet azután nem sokára a Thusisban összegyűlt bündeni szövetségtanács is elfogadott. Mindkét részről a legszélsőbb engedményeket tettek egymásnak. Hogy a bündeniek fő követelését teljesitse, Rohan nekik ez egyesség alapján Franciaország nevében Veltlint visszaadta. De egyszersmind királya katonai érdekét és katholikus becsületét is biztosította az által, hogy a kikötés szerint a bündeni hágókat francia zsoldban álló bündenieknek kellett őrizniök s a katholikus vallást Veltlinben uralkodónak kellett elismerniök.

Így szóltak a Henrik herczeg s a bündeni főbbek közt

Chiavennában megbeszélte, Domleschgben pedig elfogadott szerződési pontok, az úgynevezett thusisi czikkelyek.

Ha Franciaország királya Rohannak e nevében kötött szerződését megerősíté — s hogy ne erősítette volna meg — Bünden régi határai visszaállítatnak s Rohan Henrik beváltotta volna szavát, mert régi határaik visszaállításáért a herczeg valóban még a hadjárat megkezdése előtt kezeskedett a bündenieknek; — kezeskednie kellett. Nem tagadhatta meg semmi-kép ez ígéretet, ha azt akarta, hogy a kimerült tartomány még egyszer harciba induljon. E részben az éleseszű velencei provveditore kérlelhetetlen logikája igazat mondott. De mennyire, mily teljesen tévedett, mikor a herczeget Jenatsch Györgytől óva intette!

Ép a thusisi czikkelyek elfogadására majdnem hihetetlen dolgokat művelt az ezredes. Valóban nem kis munkába került s meg a nép kegyenczének is minden ügyességére és kitartására szüksége volt, hogy a gyanakvó s függetlenségükre féltékeny bündeniekkel e pontozatokat elfogadtassa. Jenatsch azonban mintegy megsokszorozta magát, völgyről völgyre, községről községre repült, hallatta beszéde varázsát, s érvényesíté erős akaratát, lelkesítő befolyását. Mindenek fölött azon volt: hogy nem kell kiadni a kézből e biztos hasznót, bizonytalan s tisztán el sem képzelhető remény fejében. Azt tanácsolta: elégedjenek meg a földologgal, s Bündennek nemes védője iránt a francia koronánál ne mutatkozzanak hálátlanoknak s ennek fejében az évről évre fogyó francia nyomást fogadják el szívesen.

Csak hogy a herczeg becsületességét még egy más gond is nyugtalanítsa. A roppant összegeket elemésztő németországi háború kimerítette a francia kincstárt. A kincstárnok csak gyéren küldött pénzt Rohan herczegnek s a segély most egészen elmaradt. A herczeg nem tudta fizetni bündeni csapatait. Igaz, hogy a francia ezredeknek sem volt jobb sorsuk. Saint-Germainben azt gondolhatták, hogy élelmet, ruhát pótol a katonánál az a tisztelet, hogy a győzelmes hadvezér zászlói alatt harcolhat. Rohan levelet levél után küldött s feleletül ígéretet s újabb ígéretet kapott. Egy új hadi adó kivetése, írták Saint-Germainből a herczegnek, majd nem sokára végét veti a szükségnek.

De bármily akadályokat talált, bármily halasztásokat szenvedett is a herczeg műve, az emberek s események részéről — most egész közel állott már céljához s a bündeniek — Rohan

mérséklése következtében — megérték hazájok fölszabaldítását.

Ekkor, levélhullás idején, nyugtalanító hír terjedt el a bündeni völgyekben. A jó herczeg — úgy mondták — nincs már az elők között. Palotájában, Sondrióban, a mocsárláz áldozata lett. Egy hírnök már áthaladt a stilfsi hágón s Brixenbe sietett, hogy fűszereket hozzon a hulla bebalzsamozásához.

E hír, a hová csak eljutott, rémületet terjesztett az emberek között. Hirtelen aggodva érezte mindenki, hogy minden e nemes fő életétől függ. Mint mikor hegyeken felhő száll a nap elé, egy csapásra sötét lesz a vidék s zordonsága élesebben előtűnik: úgy tűnt föl a bündeniek előtt is fenyegető világosságban helyzetök bizonytalan, függő volta s veszélye, mikor a herczeg személyére nem számíhattak. Hisz Francziaországot mint segítő hatalmat csak az ő bizalmat keltő személyiségében képzelték magok elé! Ő volt az, ki királya nevében velök alku-dozott, ki nekik a kívánt harci bért megígérte s Francziaország ösztönzéséért s szavatartásáért a kis országgal szemben kezeskedett. Mi történik, ha közbenjárójok, a jó herczeg, eltűnik? Kit nevez Richelieu utódául? S a világot hideg számítással néző bíbornok, a tekintetet nem ismerő államférfiú, elfogadja e vajon a protestans Rohan herczeg alkalmatlan örökét?

A veszély azonban ezúttal elvonult. A herczeg halála hire hamis volt. Nehány hét múlva megtudták, hogy tíz napig esukott szemmel eszméletlenül feküdt, azután megint életre ébredt s most lassankint újra erőre kap. Azt azonban hogy mily gonosz kétség kínozta, míg halálra fáradtan ágyába dőlt, még akkor senki sem gyanítá.

HARMADIK FEJEZET.

Egy szép, meleg októberi napon zajló néptömeg mozgott a splügeni úton fekvő gazdag mezővárosban, Thusisban. A hely a vad vidékű hágó éjszakai kapuján fekszik. Itt pihen meg, jó napot csinálva magának, a kiállott veszélyek s fáradoalmak után az Olaszországból térő útas, míg az éjszokról leszálló itt szed magába erőt, bérel öszvéreket s teszi meg a szükséges vásárlásokat, nehéz útjához. E forgalomra, kereskedeésre alkal-

mas helyzete a nagy égés óta újra épült helységet megint gyors virágzásnak indítá.

Ma azonkívül Thusisban nagy országos vásár is volt; közelről, távolról gyülemlott a nép s a Heinzelberg alján a bündeni völgyek különböző termetű, ruházatu s nyelvű népe egybegyűlt. Némelyek azért is jöttek, hogy lássák a jó herceget, a ki — mint híre járt — tegnap gyaloghintóban jött át a hágón s Splügen faluban tölté az éjt. Ma estére várták Thusisba, hol egy kissé távoleső nemesi házban készítettek neki éjjeli szállást. Néhány splügeni tegnap falujában szemtől szembe látta s a nemes urat föltünően megöregedettnek, haloványnak s lefogyottnak találta; haja egészen megöszült.

Merész, harcziás alakok is lépdeltek a tömegben. A bündeni csapatok ezredesei mind eljöttek, hogy fogadják a herceget. Vajon heves vágyukban, hogy őt láthassák megfélekedtek-e a katonai fegyelemtől, mely az osztrák határhoz parancsolta őket? S a mi föltűnő volt, a herceg üdvözlétére csapataik is föl voltak állítva a Thusisból Churba vezető úton. Vajon határszéli állásaikból miért vonták katonáikat az ország belsejébe az ezredek?

Hangos és vad dolog folyt ez este a *Fekete Sas* vendéglőjében. A tekintélyes fogadó italát, a sötét, s a vért csak lassan melegítő veltlinit és a veszélyesebb világosabb rajnait, négy híres bortermő falu nedvét, két külön helyiségben mérték, melyek a kövezett kapualj jobb és bal oldalán egymással szemben feküdtek. Az egyik helyiség, a tulajdonképeni ivó-szoba durva fenyőfa padjaival s asztalaival ma lármás vásárosokkal, marhakereskedőkkel, hegyi pásztor és vadász néppel annyira tömve volt, hogy a saját szavát is alig hallhatta az ember. Az ifjú csapoleánynak, egy nyugodt, sötét prätigaubelinek, több dolga volt, mint szeretne volna. Alig bírta újra meg újra megtölteni a hasas kökorsókat, s minél több oldalról hívták, tartóztatták, annál daczosabban veté hátra fejét s húzta össze sötét szemöldökét. Oda át az úri szobában az előkelő hadi nép sem volt csendesebb s még derekasabban láttak hozzá a serleghez.

A két helyiség között, a zürzavaron áttekintve megrendíthetetlen nyájas nyugalommal járt föl s alá a jól megtermett vendéglős és városi előljáró; széles, négyszögletes alakja ép most állta el újra az ivó-szoba ajtaját. Nagyban politizáltak s mint a köznép szokása — személyes érdek és bajok szempontjából.

— Isten s ember előtt gyalázat — harsogta túl az engadini marhakereskedő a zúgó tömeget — hogy mi bündeniek francia útlevél nélkül még a saját országunk határait sem léphetjük túl! Minap marháimmal a werdenbergi földre akartam átmenni s a határnál visszautasítottak, mert a churi hivatalban elfelejtettem megszerezni azt a rongyot. Még szerencséről beszélhetek, hogy hazahozhattam a jószágomat. El akarták hajtani fénylő marháimat abba a maienföldi átkozott várnégy-szögükbe; a mint mondák, a vár élelmezésére szeretnék volna megvásárolni. Még csak ez kellett volna! Ugyan fényes vásár esnék! A mészárosuk, egy rongyos, kis ficzkó, a ki valószínűleg soha életében sem látott olyan pompás jószágot, potom arra becsülte.

— S ezek az éhenkórászok merik állítani, hogy jobb kenyerek van otthon, mint az én cipóim — szólta a pék, egy thusisi polgár. — Mikor múlt évben itt voltak szálláson, az egyik a lábam elé dobta a rozskenyeremet; gyöngö, fehér búzához szokott ő kelme. S még ez nem minden. Nem sokára mint gazdának is rendet kellett csinálnom; kis barna cselédünket, a felső völgyit, kellett a majom körmei közül kiszabadítanom. Ez már ízlése szerint volt; pedig feketébb, mint a rozskenyerem s bizony nem oly étvágykeltő.

Itt különös mosoly lebbent el egy zergevadász sötét ábrázatán, ki a pékkel szemben, hátával a falnak támaszkodva, keresztbe font karokkal ült az asztal mögött s most, a nélkül hogy arcán egy vonás is változnék, bajusza alatt fénylő fehér fogait mutatta.

A pék e csendes gúnymosolyt észrevette s szemrehányás hangján mondá: — Életét azonban vad vágya miatt nem bántottam, mint a hogy te, Joder, megölted a szegény Henrik káplárt. Isten nyugossa lelkét. Szükségtelen kegyetlenség volt, mert a te sugár szeretőd, kire olvadó pillantásokat vetett, féken tudta volna tartani maga is.

A megszólított a legnagyobb nyugalommal felelé: — Nem tudom, ki terjeszti rólam az ilyen eszeveszettséget. A mi azt az esetet illeti, én magam minden hamisság és késedelem nélkül följelentettem a hivatalban. A dolog egyszerűen így történt. A francia minden nap a fegyveremmel bibelődött s mindig rajtam csüngött, hogy vigyem a zergékre; azt állította, jobban ért hozzá, mint én. Elvittem s a Beverin csúcs körül mászkáltam vele. Mikor a jegesre jutottunk, hasadékaí a sok

eső miatt egy kissé tágultak. Én néhány szélesebben átugrottam s mikor visszanéztem, a francia nem volt többé a hátam mögött. Kurtát ugorhatott. Így volt a dolog s így mondtam el törvény előtt is — tanúm lehet rá Müller előjáró.

— Ezt hivatalosan bizonyíthatom, fekete Joder — mondá a nyugodt vendéglős nagy kedélyességgel, mialatt az egyes vendégek arcán kételkedő bizalmatlanság, vagy egyetértő káröröm volt olvasható

— A dolog végre is már el van intézve — mondá a marhakereskedő hidegvérrel — s nincs hozzá senkinek köze. A francziák sem igen fognak törődni vele, mert néhány hét múlva Istennek s a jó herczegnek hála legyen érte, az idegen had nem lesz már nyakunkon. Így áll az a thusisi czikkelyekben, melyek érvényesek, mihelyt a király alájegyzi nevét s ezt az aláírást hozza nekünk ma — mint híre jár — a jó herczeg.

— Ha ugyan hozza! — mondá lassan egy tüzes szemű, fehér szakállu, pompás öreg a Lugnetzből, ki kezeit egy vastag kampós botra, állát pedig kezeire támasztva, mindedig figyelmesen hallgatott.

— Ezen nincs mit kételkedni! — veté közbe a vendéglős. — Jenatsch György nekünk, Heinzberg s Domleschg összegyűlt népének a nehéz dolgot megmagyarázta s jót állott érte, hogy annak módja szerint fog történni. Neki pedig, Casutt apó, ezt tudnia kell, mert a jó herczeg jobb keze.

— Én is Györgyhöz tartom magamat — mondá a fehérszakállú — mert nálunk Lugnetzben is jót állott, hogy ha elfogadjuk a thusisi czikkelyeket, rövid időn szabadok leszünk az idegen néptől s újra visszkapjuk szabadságunkat s becsületünket. Nincsen oda át a vasgúrók között? — Szeretnék vele egy szót váltani.

— Oda át még nem láttam — felelt a vendéglős — de a városban van, megérkezett, ott van a lova.

S az ablakon át az utcára mutatott, hol ép most vezetett el egy lovász pompásan fölnyergelt, habzó, hollófekete mént. A tolongó nép tömegében a vendéglő előtt időről-időre fényes skarlátruha libbenését s egy magasán lengő kék kalaptollat lehetett látni.

Az öreg gyorsan a kapualjába sietett. A kapu lépcsőzetéről hallani lehetett most Jenatsch ezredes erős hangját, a mint egy csapattól körülfogva, a nyugtalan kérdezőket csendre inté.

Az ős zugnetzi végre elfogta s most az ivó-szoba nyílt bejáratánál jelent meg mind a kettő, mert az ajtót a vásár tiszteletére kiemelték sarkaiból, hogy szabadon ki-bejárhasson a vendég.

— Ide be gyere, György! — kiáltott az öreg — s az egész nép előtt adj nekem számot. — Az ezredes szívesen kényszerítetté magát s melléje lépett a körbe, melyet a székeikről mindenünnen fölgrók mindig sűrűbbé tettek.

— A kételkedés milyen szelleme szállott belétek? — mondá Jenatsch, barátságosan villantva szemével. — Bizonyosat akartok tőlem tudni: vajon aláírták-e a chiavennai szerződést? Hogy ne írták volna alá. Finstermünzből jövök, hol valami határvillongást kellett eligazítanom, hogy tudjam így a legújabbat? Mikor a herceget elhagytam, biztos volt a dolog felől s valószínűleg csak betegsége tartóztatta a főséges urat, hogy még nem hirdette ki a népnek.

— Hallod-e, György — felelt némi gondolkodás után a zugnetzi — a herceget nem ismerem; de téged ismerlek s már istenfelő atyádhoz is eljártam Scharansba, mikor még elvonuló húzódozó gyerek voltál. Ezért bízom benned, mert tudom, milyen agyagból vagy gyurva. Nem vagy olyan, mint a Salisok, Planták, kik a hazát jobbra is, balra is eladják s lelkökön viselik azt a sok nyomort, mely reánk nehezedett. Nem értesz a politikusok csúfírese-csavarásához; de azért állasz eléjük. Arannyal átfont öveddel az urak nem fogják kezeidet összekötözni s e skarlátruha alatt — s a fölhasított újjas finom szövétét érinté — szíved mégis csak népedért és hazádért dobog. Szerezd vissza régi szabadságunkat — a herceggel, ha arra való — vagy nélküle, ha másként nem lehet. Elég ember vagy hozzá!

Az ezredes nevetve rázta merészen tekintő fejét. — Különösnek gondolod a világ folyását, Casutt apó! — mondá. — Bizalmadat azonban nem fecsérelted érdemetlenre. Maradj itt. Talán ma éjjel már magam hozok biztos hírt.

— Têtebleu — hangzott most Jenatsch mögül egy vidám mély torok — eltévesztetted az ajtót, pajtás uram! Oda át már nyugtalanul várnak, s egy hatalmas harczos karját Jenatsch ezredesebe fonva, átvonszolta magával az úri szobába, a hol lármás üdvözléssel fogadták.

Az ezredes köszönt, de egyik társát sem engedte szóhoz jutni. — Mindenek előtt egyről világosítsatok föl, uraim — kiáltott feléjük — mi bujt belétek, hogy állásaitokat a határ-

szélen ott hagyátok s csapataitokat a biztos Domleschgben állítottátok föl? Erre a herczeg nem adhatott parancsot. Guler, te csak maradj csendesen, a vér a fejedbe száll! — Travers gróf adjon nekem szíves útbaigazítást, ő a legnyugodtabb.

S a gróf, egy még fiatal ember, éles olasz arcczal, finom, határozott vonásokkal beszélni kezdte. A herczeg halála hírére, kinek becsülete s személyisége volt egyetlen kezességök, attól tartottak, hogy ezredeik hátralevő zsoldját, mely pedig, mint Jenatsch tudja, egy millió livresnél többre rúg, egészen elvesztik. E veszteség pedig, melyért — szerződések szerint — katonáikkal szemben személyesen felelősek — kölcsönös végromlásuk lett volna. Ezt elkerülni: csak egy módot tudtak s azt egyhangúlag fogamatba is vették. Elhagyták határszéli állásukat azon kijelentéssel, hogy csak akkor fognak oda visszatérni, ha a hadi kincstárnok a hátralékokat kiegyenlíti. A herczeg halálhíre szerencsére nem volt való; de mivel az első lépést már megtették, most a mindnyájok által mélyen tisztelt Henrik herczeggel szemben is megmaradnak elhatározásuknál, míg jogos kívánságukat nem teljesítik.

Mikor a herczeg ezt meghallotta, Lasniert, kincstárnokát valami csekélységgel, harminczhárom ezer livres-rel hozzájuk küldötte s egyszersmind meghagyta nekik, hogy haladéktalanul foglalják el újra állásaikat a határnál . . .

— A mi erkölcsileg lehetetlen volt — tört ki Guler — mert az a kis gonosztevő méreggel, epével öntött le bennünket s hallatlan módon fenyegetett, hogy belünket tapossa ki.

— Passer sur le ventre — gúnyolódott Jenatsch, — sokkal ártatlanabb, mint a hogyan hangzik. Úgy látszik, harci pajtasaink francziájából csak a káromkodást tanultad meg.

— Morbleu — szólta Guler hevesen — az ellenkezőt fogom bizonyítani. Tudom egy tréfáját annak az alattomos, konok manónak, melyet csak én értettem meg. Gúnyolódott: a herczeg azért küldte, hogy bennünket visszahajtszon a határra s így azt a hivatalt teljesíti, melyet a neve jelent. Ez a beszéd nem hagyott nyugodni. Előkerestem a szótárt, mely Párisban elhalt testvéremről — egy eszeveszett fiúról — egyetlen örökműl maradt. Nos hát urak, mit jelen Lasnier? — Ószvérhajtó! Ha ezt tudom, mikor még itt van, szétmorzsoltam volna kezeim közt minden skorpió-mérge mellett is azt az emberkét.

Jenatsch, ki e beszéd alatt összevont szemöldökkel gon-

dolkozott, egyszerre csak a társasághoz fordult a következő szavakkal: — Elhiszitek úgy-e, hogy tudok fizetni? Emlékeztek, jó gazda voltam mindig. Hadi zsákmányomból Davosban szép házat vettem magamnak s körülötte alpesi réteket. Azonkívül Velenczében La Marcánál is van pénzem, melyet az okos bankár nem hagy tétlenül heverni. Ez még egészen nem fedez benneteket, de hitelem érintetlen s a hiányzót is megszerezhetem. Kezem írásával kötelezem le magamat az egész összegért, melylyel a herczeg adóstok. Ma ne bántsátok, fáradt és beteg. A kellő pillanatban majd beszélek a herczeggel értetek és érettem is, mert koldus vagyok, ha nem sikerül.

Erre a beszédek egész vihara támadt. Aggodalom, helyeslés, bámulat harczott s vegyült egymással. Végre lármás lelkesedés kerekedett fölül.

Ekkor megnyílt az ajtó s a herczegi segédtsízt, Wertmüller eles arcza, kicsiny, de katonás alakja jelent meg a küszöbön. Gyors, szürke szeme azonnal áttekintette a féktelen, vad jelene-tet s visszatetsző érzés támadt benne. Rövid szóval jelenté hogy a fönséges herczeg Thusis felé közeledik, de minden nyilvános fogadtatást megtilt. Pihenni akar.

— Csak ezt az egy urat bocsátja egy óra múlva színe elé — végzé a szófukar herczegi tsízt s Jenatsch ezredest, a menyire a katonai illendőség csak engedé, futólag s kimérten köszönté.

MEYER F. K. után, nemetből

S: M.

ENYHÜLET.

Régi leveleket, olvasok, rendezek,
Fakúltak a betűk, elsárgult papírja ;
Már rég porladoznak, kik írták, a kezek,
Minden csomag egy-egy szerettemnek sirja.
Mennyi sír körültem, mennyi seb keblemen,
Megújúl emléked, barátság szerelem !

Barátság vezetett éltem rögös útján,
Szerelem áldása boldogítá szívem :
Az élet vész közt is enyhén mosolygott rám,
Ez a két istennő oltalmazott híven.
Múlt idők szép napja, sóhajtók utánad,
S rám borúl ködével csendes, méla bánat.

Rohannak az évek, őszbe csavarodunk,
Vége felé fordul lejtőjén a pálya ;
Alig voltunk ifjak, már öregek vagyunk,
Nyugovóra int az alkonyat sugára.
De mért zugolódnánk természet rendjére?
Boldog az, ki vidám öregséget ére.

Hetven-nyolczvan évet, oh mi szép megérni,
Bár fogyó erővel, de még mindig épen,
Nőnkkal, barátinkkal a múltakban élni,
Jövőnek örülni gyermekink körében,
S nyájasan mosolygva, mint hunyó nap fénye,
Elenyészni lassan a csillagos éjbe.

De ritkán ez sorsunk. Kidűlnek mellőlünk,
Egyenként mind, a kik szeretteink voltak,
Lét s nem-lét közt ingó árny válik belőlünk,
Élők közt nincs helyünk, vonzanak a holtak.
Elhagyva, ridegen szívünk úgy elfásúl,
S rég halva mulunk ki a megunt világból.

Nem, nem . . . az én szívem nem tud elfásulni,
Most is dobogtatja emléked, szerelem !
Örömed, bánatod soh' sem fog elmúlni
És örök álomnak a sírba száll velem.
A hű, igaz érzés, s boldog emlékezet
Betölt melegével egy egész életet.

S ti elhunyt barátim, hazám büszkeségi,
Ti még éltek nekem, folyvást éltek bennem :
Eszményem, küzdelmem még mindig a regi,
Példátok mutatja, most is mit kell tennem.
Bár csekély erőm volt, de oda áldozám,
Hadd küzdjek síromig éretted, oh hazám !

GYULAI PÁL.

MÉG EGY CSÓKOT . . .

Meg egy csókot ! aztán válunk ;
S örök lesz a búcsu nálunk !
Fájó szívem könyje kerlel,
Esdő sóhajom vezérel.
Nem kárhoztathatja sorsát,
Ki még reménycsillagot lát.
Rám egy villanat se fénylik,
Körülfem kétség sötétlik.

Nem vádolom nagy szerelmem' :
Nancymnak ki állna ellen ?
Egy volt látni s megszeretni
S örökké csak őt szeretni . . .

Vagy nem kellett volna folyvást
Ily mélyen szeretnünk egymást,
Vagy nem látnunk — vagy nem válnunk,
Most nem kén' tört szívvel állnunk.

Isten áldjon, szépem, hívem!
Isten áldjon, kincsem, szívem!
Kéj, öröm s üdv téged érjen,
Szerelem, gyönyör kísérjen!
Még egy csókot! aztán válunk,
Örök lesz a búcsu nálunk!
Fájó szívem könnyje kérlel,
Esdő sóhajom vezérel!

BURNS után, angolból

LÉVAY JÓZSEF.

MEGYEI MONOGRAPHIÁK. *)

E monographiák célja megyéink és nagyobb városaink jelen közgazdasági és közművelődési állapotát, a gazdasági és gyakorlati élet közepett működő, ítéleteikben a dolgok közvetlen szemléletére támaszkodó, és e tekintetben lehető legilletékesebb személyek által megismertetni.

Az elmélet és a gyakorlat közt létező ellentét sehol sem jut oly világos kifejezésre, mint a politikai tudományok terén. Lapozgatván a közigazgatás, az adórendszerek, az igazságszolgáltatás, a közgazdaság vagy a közegészségügy történetében, úgy nálunk, mint külföldön sűrűn akadunk ez ellentétre és az általa szült ingadozások nyomaira.

Tagadhatatlan, hogy a gyakorlat embereinek panaszai-val gyakrabban találkozunk. Az elmélet emberei, tágabb látókörük és vizsgálódásaik tudományosságának megnyugtató tudatában, kevésbbé veszik föl a gyakorlati embereknek, szűkebb tapasztalati körükből eredő ellenvetéseit. Tudják, hogy a gyakorlat tulajdonképen nem egyéb, mint egyesek tapasztalata, míg az, mit túlnan némi kicsinyléssel «meddő elméletnek» szoktak elnevezni, nem kevesebb, mint a százezrek tapasztalatából leszűrt igazság. Hol az egyéni tapasztalat csak véletlent, előre nem látható kivételt talál, ott az elmélet a szükség-

*) A m. t. akadémia kiadásában egy pár hét múlva, egy ily című munka fog megjelenni: *Megyei monographiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén.* A nemzetgazdasági és statisztikai bizottság megbízásából szerkesztő Kőrösi József, bizottsági előadó. Első kötet. Buda-Pest, 1891. — Itt közöljük bevezetését, mely tájékoztatja a közönséget az egész vállalatról. Szerk.

szerüségnek — gyakran előre is látott — lánczolatát ismeri föl. Különösen a statisztikai észlelésnek köszönjük, hogy e szabályszerűséget még oly jelenségeknél is bebizonyíthattuk, hol az egyéni, elszigetelt észlelés ilyesmit még csak sejteni sem mert volna.

De másrészt a gyakorlati tapasztalat, bár sokkal inkább van időhöz és röghöz kötve, mégis azon megbecsülhetetlen előnnyel bír, hogy közvetlenül a tényből ered, közvetlen szemlélésen és az eredményeknek el nem tagadható megérzésén alapszik: a fájdalom vagy az élvezet valódiságát a legfényesebb elmélet sem fogja eltagadhatni vagy eltüntethetni. Nem ritkán csakis idő kérdése, hogy az egyesnek szűk, de közvetlen észlelésen alapuló ítélete, általános és a tudomány részéről is elismert igazsággá váljék.

A gyakorlati fölfogásnak leghatalmasabb fegyvere kétség kívül abban áll, hogy az az értelemnek azon functiójában gyökerezik, mely minden ismeretnek legbiztosabb és leghatalmasabb alapja — a szemléletben. Úgy az ismeretten elvont magaslatain, mint a gyakorlati élet reális talaján, ugyancsak a szemlélet képezi azon védő gátot, mely megoltalmaz bennünket attól, hogy eszméink a végtelenség és a képtelenség felé ne ragadjanak.

Így az elmélet nem nélkülözheti a közvetlen észlelés tápláló talaját, míg a gyakorlati tapasztalat ismét szükségken általános, elvont igazságok felé vezet.

Hogy e két fölfogás közt tényleg mégis ellentétek létezhetnek, azt csak azon körülményre vezethetjük vissza, hogy mindkét oldalon kelleténél könnyebben általánosítanak: az elmélet a maga abstractióit, vagy a deductiv úton talált igazságait, némi kíméletlenséggel szereti a gyakorlati életre ráerőszakolni; a gyakorlat embere pedig vajmi könnyen hajlandó saját baját a közügy bajával, szűkebb köre érdekét az ország érdekével azonosítani.

Hazánk közgazdasági és közművelődési állapotának s az eddig követett utak helyességének megítélésénél és az ezután követendők kiszemelésénél, ez a régi ellentét ismét nyilvánul.

A fölkarolandó jelenségek tarkaságánál és tömegességénél fogva, valamint a részletes jelenségeknek egymással ellentétes tanúsága mellett, mindazok, kik ily kérdésekről ítélni

hivatvák, lehetőleg általános szempontokra kénytelenek helyezkedni, csakis ily magaslatokról levén helyes és tág áttekintés nyerhető. Így — akarva, nem akarva — a statisztikai észlelés útjára térnek. A tömeges észleléseken alapuló statisztikai adatok nagy súlya és azoknak matematikai szabatoságot sejtető külseje mellett természetes, hogy a szűkebb körből merített és a szóbeli előadás egyszerűbb alakjában föllépő egyéni leírásnak még inkább kellett háttérbe szorúlnia. Midőn pedig az utóbbi időben nagy lendületet fölmutató hivatalos statisztika talán már följutott azon magaslatra, mely Mill szeméi előtt lebegett, midőn csak néhány évtizeddel ezelőtt azt jóslá, hogy a kormányok fölvilágosításokat és működésök irányzását nemsokára már nem a rendőrségi jelentésekben, hanem a statisztikai közleményekben fogják keresni, — talán föl lehetne vetni azon kérdést: vajon e kifejlődött és számszerű szabatossággal működő statisztikai észlelések mellett van-e még létjoga az afféle leíró, egyéni fölfogáson alapuló honismertető dolgozatoknak, minők e munkában megindíttatnak?

A kérdés épenséggel nem új és a kik a statisztika történetét ismerik, tudják, mily heves vitákra és meghasonlásokra nyújtott az okot. Kezdetben a statisztika nem volt egyéb az állami intézmények és állapotok leírásánál. E tulajdonságát előbbi elnevezésében is elárulta; csak egy évtizede, hogy az államisme helyébe a «statisztika» elnevezés divatba jött;*) de jóval utána még mindig tapasztalhatjuk, hogy statisztikai munkákat államismének címezték. Ezen, a politikai tudományok körében helyet foglaló államismének és statisztikának képviselői, idegenszerű és erőszakos újításnak tekinték, midőn e történeti tudomány keretébe, a természettudomány mérő módszerét és az annak eredménye gyanánt előálló számszerű adatokat kísérlek bevezetni. Ma, midőn ez arithmetikai irány teljes győzelemre vergődött, igen különösnek tetszhetik, ha hall-

*) Minthogy ez új elnevezéstől keltezik a statisztikai tudománynak születését és a statisztika atyjának azon tudóst tekintik, a ki e szakot így elnevezé, tudniillik Achenwallt, nem fölösleges fölemlíteni, hogy ez érdem nem őt, hanem hazánkfiát, Schmeitzelt illeti, ki a statisztika nevét a hallei egyetemen tartott előadásaiiban először hangoztatta és kitől Achenwall, mint a hallei egyetemen Schmeitzelt tanítványa, azt átvette.

juk, mily megvetően fogadták a régi iskola férfiai az új jövevényt. Különbséget tevéen magasabb és közönséges statisztika közt, a számszerű statisztikát és az azzal foglalkozó «táblagyártókat» és «táblarabokat» alsórendűeknek, magokat a statisztikai táblázatokat pedig oly «száraz csontvázak»-nak gúnyolták, melyekkel az ő üde, pezsgő statisztikájoknak még érintkezésbe sem szabadna jönni. De másrészt az arithmetikai irány képviselői is, a mint az különösen Quetelet által és óta erőben gyarapodott, a magok részéről sem fukarkodtak a kicsinyléssel, sőt — mint különösen a franczia iskola — kereken kimondották, hogy csakis az tekinthető statisztikának, a mi számokban kifejezhető és számításra alkalmas. A heves vitát Knies döntötte el; kimutatta, hogy a két tábor tulajdonképen két különböző irányból ered és így különböző dolgokat is mível: az egyik állapotokat ír le, a másik törvényeket keres; amaz politikai tudomány, mely az állam nevezetességeit leírja, emez természettudomány, mely az ember és a társadalom természetét vizsgálja; az egyik, a történet módjára, tárgyat szavakban írja le, — a másik mér és számokban beszél. A megoldás módját csakis a kettéválasztásban találták. E mellett a régibb tudományt az általa szerzett nevétől is megfosztván, kizárólag az újabb keletű vizsgálódásokat vélték arra méltóknak, hogy a statisztika nevét viseljék, míg a régibb tudományát az állam- vagy honisme névvel kívánták e fontosabb tudománytól megkülönböztetni és távol tartani.

A tudományos fejlődés az utóbbi fölfogásnak adott igazat. Ma a statisztikai adat fogalmához kivétel nélkül hozzáfűzik a számszerűség ismervét is; a modern statisztikának nagyterjedelmű működése és nagy vívmányai, kizárólag az arithmetikai úton érettek el. E számtani statisztika az, melynek ápolására teremtettek a nagy statisztikai hivatalok; ez az, melyet nemzetről nemzetre a congressusokon ünnepeltek, míg a régi honismének hajdan oly hatalmas alakja eltörpült, majdnem elenyészett és sokak szemében csak mint hazajáró lélek kísért még a többi, életnek örvendő tudományágak körül.

Ilyen előzmények után, mintha fölöslegesnek is látszhatnék azon kérdést fölvetni: vajon a számszerű statisztikának az államisme fölött nyert tökéletes győzelme után, czélszerűnek mondható-e a régibb honismertetések ósdi irányának fölélesztése? Azonban e por íratai talán még sincsenek oly végképen

és megmásíthatatlanul lezárva, mint ezt a modern statisztikának, kétségkívül kizáróan az egyik irányban történt fejlődése után, föltehetnők.

E sorok írójáról, ki élete java részét az arithmetikai statisztika művelésének szentelte, talán nem fogják föltenni, hogy saját tudomány-ága fontosságának kicsinylése szól belőle, a midőn — az imént föltett kérdésre válaszolandó — határozottan a régi honismertető statisztikának jogosultsága mellett nyilatkozik. Nem oly értelemben ugyan, mint annak hajdani védői, a kik egyedül azt vélték helyesnek, hanem olykép, hogy a modern, arithmetikai statisztika mellett, a régibb divatút nem csak megengedhetőknek, hanem még határozottan szükségesnek is találja.

Az arithmetikai statisztikának mellőzhetetlenségét és nagy hasznát, mint kétségen felüli tény, föltételezvé, legyen szabad itt érintenünk azon okokat is, melyeknél fogva — különösen a politika és az alkalmazott, gyakorlati közgazdaság terén — a statisztikának számbeli észleléseit csak magokban kielégítőknak nem találjuk.

A statisztikai módszer lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy minőleges különbségeket mennyileges alakban tesz fölismerhetővé, minek következtében eredményei aztán számszerű alakot is öltenek. De a qualitativ értékeknek quantitativokra való átalakítása természetesen csak annyiban lehetséges, a mennyiben az előbbieik bizonyos jellemző és e mellett összeolvasásra is alkalmas ismérveket nyújtanak a statisztikai szemlélőnek.

A társadalmi és gazdasági életnek számos, igen fontos jelensége már most, vagy egyáltalán nem kínál ily ismérveket, vagy csak hozzávetőleges értékűeket, minek következtében a statisztika ily jelenségekről vagy semmi, vagy csak homályos véleménynyel bírhat. Így például a nagyfontosságú iparos törvényhozásnak gazdasági és erkölcsi hatása, a gyári üzemek terjedése, a gyártmányok eladási piacának változása, az uzsora pusztításai, a földművelési rendszerek lassan végbemenő átváltozása, a közigazgatás vagy igazságszolgáltatás minőségének vagy az adóteher súlyának megítélése, a kivándorlás alattomban lefolyó mozgalmainak fölismerése stb., megannyi fontos jelenség, melyről a tények közvetlen szemlélőjének igen világos tudomása lehet, különösen midőn a szemlélő e jelenségek

egyik alkotó vagy szenvedő tényezőjét is képezte, míg a hivatalos statisztika, lehet, hogy e tekintetben számbavehető helyes ismérveket alig, vagy semmikép sem talál. Így megtörténhetik, hogy éppen a legáltalánosabban elterjedt s a közfelfogás által semmiféle kétségnek alá nem vetett tények és meggyőződések, a statisztikai számokban épenséggel nem találnak kifejezést. Ennek következtében tehát el kell ismernünk, hogy ily esetekben a helyi viszonyoknak szemléleti ismeretéből eredő fölvilágosítások, a statisztikának nem csak igen becses kiegészítését képezik, hanem azzal egyenrangú, önálló forrásnak is tekintendők.

A statisztikának egy további, szintén mivoltából eredő sajátossága, hogy mindig csak átlag-értékeket nyújthat. Bármennyit panaszkodtak már e statisztikai átlagok ellen; bármennyiszer bizonyították, hogy ez által a tényleges viszonyoknak legfontosabb árnyalatai egy — gyakran minden jelentőséget nélkülöző, szintelen — átlag keretébe szoríttatnak össze: az ez átlagokban való szemlélést, gondolkodást és érvelést még sem lehetett kiirtani, mert elkerülhetetlen.

Az egész közönséges logika ugyanis az azonosság vagy az ellentét elvére van fölépítve: egy fogalom nem tartalmazhat egymás közt ellentétes ismérveket; azonegy alanyról nem lehet azonegy dolgot állítani meg tagadni is. A logikai tudománynak e sarkköve azonban, úgy látszik, még egy fontos módosításnak volna alávetendő. Hallgatag ugyanis mindig azon föltevessel dolgoznak a logikusok, hogy a fogalom több egyedet foglal ugyan egybe, de annyiban, a mennyiben ezek megegyeznek egymással, egyek, úgy hogy a közönséges logikai fogalomnak realis egyedképmása is gondolható: a *typus*. A statisztikának fogalmai azonban mindig egészen más, tudniillik gyűjtő természetűek, *collectivek*. Itt az egységes fogalom mindig nemcsak több, de — a mi még fontosabb — egymás közt különböző egyedekre is vonatkozik és így elkerülhetetlen, hogy a mi az egyik elemről áll, a másikról csak részben állítható, a harmadikról pedig épenséggel nem. A *collectiv* fogalmak e sajátóságos természetének következtében megváltoznak a közönséges logikának az ítéletre és következtetésre vonatkozó tételei, sőt még módszertani része is: az ítéletek és következtetések mindig csak átlagok alakjában mehetnek végbe.

Az átlagok természetével foglalkozó tanulmányoknak

köszönjük azon, már Quetelet idejében fölállított megkülönböztetést, mely a valóságos átlagokat a látszólagosoktól elválasztja. Csakis az előbbiek lévén megbízhatók, csakis ezek tükrözvén vissza a valóságot, lehetséges, hogy valamely átlagos következtetés — és így a statisztikai is — a dolgok természete felől még tévedésbe is ejthet. Hogy pedig épen a közigazgatási statisztika terén miért kell oly gyakran látszólagos átlagokkal dolgoznunk, annak egyik oka abban is rejlik, hogy itt rendesen bizonyos állandó közigazgatási egységek — minők például a megye vagy a törvényhatóság — képezik az észlelés alapját. Azon, hogy egy ily collectiv fogalom az egyéni, egymással esetleg ellentétben is álló fogalmaknak egész sorozatát is foglalhatja magában, nem segíthetni. Ha például ily közigazgatási egység egyik felében a halandóság emelkedett, a másikon alább szállt, a közigazgatási statisztika e helyett csak annyit jelezhet, hogy a közegészségi állapotok az illető egész területen változatlanok maradtak. A probléma nehézségét nem is oldaná meg az olyan statisztika, — mely az úgy nevezett földrajzi módszer szerint haladván — kisebb topographiai egységekig ereszkednék le; mert a földrajzi különbség csak egyike az e tekintetben figyelembe veendő körülményeknek. Így valamely országrész egészségi állapota változhatik a lakosság foglalkozási módja, a területrészek különböző éghajlata, a táplálkozási módnak, a vagyonosságnak, a műveltségnek és számtalan más tényezőnek hatása szerint. E tényezőket a hivatalos statisztika nem mindig láthatja, de ha látja is, még sincs mindig azon helyzetben, hogy az észlelendő tömegeket e szempontok irányában csoportosítsa, azaz hogy a qualitativ különbségeket quantitativ alakban bemutassa; a közvetlen szemléletre támaszkodó megfigyelőnek eszmekörébe azonban, e tényleg létező csoportulások már a szemlélettel együtt hatolnak be, folytonosan elevenen élnek szeme előtt és így öt helyesebb következtetésekre is képesítik.

Ezzel kapcsolatban utalni kellene azon általános nehézségre is, melylyel a statisztika az oksági magyarázatok körül megküzdeni kénytelen és azon előnyre, melyben ez érdemben a közvetlen szemlélet részesül. Az okságok magyarázata ugyanis kétféleképen történhetik: a biztosabb úton haladunk, midőn a ható okot ismervén, annak következményeit akarjuk megállapítani; ámde sikamlósabb az út, midőn az előtalált ered-

ményből ki akarjuk deríteni, vajon mi lehetett annak az okozója. A statisztikának mindkét irányban igen fontos szerep jut. De míg az első — progressiv — úton, eléggé biztosan haladhatunk, addig a másik — regressiv — úton, az emberi megismerést korlátozó, legyőzhetetlen akadályokat a statisztika sem kerülheti ki. Valahányszor tehát a statisztika, szemben a kész eredményekkel, azoknak magyarázó okát keresi, kénytelen hogy többé-kevésbé érvényes föltevésekre támaszkodjék. A tények közvetlen szemlélője azonban nemcsak azt látja, a mi keletkezik, hanem azt is, hogy miként, sőt gyakran még azt is, hogy kik által. A társadalmi és közgazdasági élet egyes tényezőit jobban ismerheti, mert azokkal lépten-nyomon találkozók, azok hatását és hatalmát naponként meg is érzi. Így gyakran jut azon helyzetbe, hogy a keletkező eredményeket már szülőfelben szemlélheti. Minden egyes esetről pedig, mely ítéletét igazolja, mindig jobban erősödik meggyőződése a szemlélt okok mikénti hatásáról, holott a statisztika, mely csak a kész eredménnyel áll szemben, annak magyarázatára föltevésekhez kénytelen folyamodni. Így például a szemlélő egy pillanatig sem lehet kétségben a felől: vajon a földbirtok növekedő megterhelése a belterjesebb műveléstől, vagy a birtokosok nagyobb eladósodásából keletkezik-e? vajon a nagyobb adóbevétel a nép vagyonosodásának, vagy az adókievetés szigorításának tulajdonítandó-e? vajon a kisipar hanyatlását az iparosok elmaradása vagy a gyárak versenye okozza-e? stb.

Végül nem kellene említés nélkül hagyni azon körülményt sem, hogy a hivatalos statisztika mindig előzetesen kénytelen észlelései keretét és szempontjait megállapítani és így csak utólagosan juthat annak tudomására, vajon ez a keret mennyiben felelt meg az élet sokféle és változó alakulásainak? Különösen áll ez a statisztikának nagyobb szabású fölvételeiről, minők például a népszámlálás, az iparstatisztika stb., a melyek nagy költségek és fáradságos előkészítéseknek fogva csak hosszabb időközben ismétlődhetnek, minek következtében az újabb fölvételig letelő időköz alatt a statisztikai fényképen javítani nem lehet.

Az ily nemű elméleti érvelések talán kellőleg igazolják, ha a számszerű statisztika nagy fontosságának és pótolhatatlanságának teljes elismerése mellett, az igénytelenebb on-

ismertető leírásnak is létjogot engedünk. Ezzel pedig igazolva volna a jelen vállalat létjoga is, védelmezve volna ez azon vád ellen, mintha egy elavult irány fölélesztését kísérelné meg, midőn czélul tűzte ki magának, hogy az ország egyes részeinek közgazdasági és közművelődési állapotát a gyakorlati élet közepett álló, közvetlen észlelők által közönséges historikus előadásban ismertesse.

Az ezennel megindított megyei monographiák bevallott és határozott czélja az ország gazdasági állapotát helyi szempontokból megismertetni, meghallgatni és köztudomásra juttatni a helyi érdekű kívánságokat, bajokat és vívmányokat. A dolog természetéből folyik ugyan, hogy így a helyi színezet néha-néha talán nagyon is rikító lesz; hogy helyiely-közzel a helyi érdekek az összérdekkel ellenkeznek. Másrészt meg az ember természetéből folyik, hogy a jelen állapotnak árnyoldalát inkább szokták észrevenni, mint a fényoldalt. Az aranykorszakot mindig a múltban keresték az emberek és annak bekövetkezését nem is sejtették, habár benne éltek is. Úgy látszik, hogy a fény és árny helyes megítélésére bizonyos történeti vagy legalább statisztikai távlatra van szükségünk, míg a rendszerint elégedetlen kortársak mindig inkább a pessimistikus fölfogás felé hajolnak. E hibát természetesen a jelen vállalat sem fogja egészen elkerülhetni. Igyekeztünk azt legalább annyiban gyengíteni, hogy az egyes monographiák elkészítésére oly egyéneket nyertünk meg és igyekszünk majd ezen túl is megnyerni, a kiknek ítélete nemcsak vidéknek az életben és a közvetlen szemléletben gyökerező ismeretében, hanem magasabb tudományos fölfogásban is gyökerezik.

Még csak néhány szót e vállalat keletkezéséről és berendezéséről.

A magyar tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága, 1887 június 17-diki ülésében, alúlírt előadó indítványára elhatározta, hogy hazánk egyes részeinek mezőgazdasági, iparos és kereskedelmi viszonyait, általános jólétét, valamint közegészségi, nemzetiségi és művelődési állapotait egyes fölolvadásokban fogja ismertetni és hogy e honismertető monographiák szerkesztésére, hazánk illető részeinek állapotát tapasztalatból ismerő szakférfiakat fog föl-kérni.

Kezdetben az volt a szándék, hogy az egyes megyék, a felföldieken kezdve, földrajzi egymásutánban következzenek. E szándék azonban nem volt valósítható, mivel a midőn valamely megye leírására illetékes szakférfi vállalkozott, nem lehetett az ilyen, sok fáradozással járó hazafias vállalkozás elfogadását, csakis a földrajzi sorrend érdekében, elhalasztani és így — esetleg sok évvel is — késleltetni.

Tekintettel a monographiáknak egységes terv szerint való készülésére, ezek szempontjait a következő utasítás foglalta össze:

A munka fösúlya a jelen közgazdasági állapotok és a létrejöttükön közreműködő okok előadására fektetendő. A tárgyalandó szempontok a következők: a földrajzi és népességi állapotnak bevezetésül szolgáló, rövid ismertetése; a földművelés helyzete és jövedelmezősége, a napszámok és bérek magassága, a dívó gazdasági rendszerek jelzése egyes mintagazdaságok említésével, esetleg rövid leírásával; a tejgazdaság és az állattenyésztés állapota, az erdőművelés módja, jövedelmezősége és helyzete; a bányászat helyzete és annak kilátásai; a megyében virágzó kis (illetőleg házi) ipar székhelyeinek és jelentőségének ismertetése; a nagyiparban fönnálló munkabérek és munkásviszonyok, a nevezetesebb gyáraknak esetleges rövid leírásával, főgyártmányaiknak, valamint — ha lehetséges — eladási piacuknak főlemlítésével; az ipartörvény hatása az iparra és az iparosokra, különösen a munkásokra; a kereskedelem állapota, tárgya és terjedelme; bankok és takarékpénztárak működése; az uzsora és az uzsoratorvény hatása. Ezeken fölül még kívánatosnak látszik, hogy e monographiák kiterjedjenek a közigazgatás általános állapotára, különösen pedig az iskolaügyre és az igazságszolgáltatásra, valamint a közegészségügyi viszonyok rövid jellemzésére, mi mellett föltűnő állapotok lehetőleg okaikra visszavezetendők. Végül figyelmet érdemelnek még az általános néprajzi és közerkölcsi szempontok, valamint a nemzetiségi állapotok is, de mellőzésével minden a napi politikába vágó fejtegetéseknek. Egészben véve válasz és fölvilágosítás volna nyújtandó az iránt, vajon a népesség anyagi és művelődési állapota a két utolsó évtizedben emelkedett-e, avagy hanyatlott és miben rejlik e változások oka? (Budapest fővárosának leírása egyes szakok szerint volna készítenendő.)

Látni való, hogy a programm eléggé bő és hogy az eléggé nagy igényeket támaszt a munkatársak hazafias érdeklődése és munkakedve iránt.

Ép azért különös hálával is tartozik a bizottság mindazon kiváló szakférfiaknak, kik a szem előtt lebegő fontos czél kedvéért szívesek voltak e közhasznú és úgy tudományos, mint gyakorlati tekintetben szép reményekkel kecsegtető vállalat létesítését fáradságos közreműködésökkel lehetővé tenni.

A honismertetőnek jelen első kötetében a következő munkatársak működtek közre:

1. + *Grünwald Béla*, a magyar tudományos Akadémia levelező tagja, országos képviselő, Zólyom megye volt alispánja: ismerteti Zólyom megyét (fölolvastatott a bizottság 1887 márczius 22-diki ülésében). — 2. Dr. *Pisztóry Mór*, a bizottság tagja, a pozsonyi jogakadémia tanára: ismerteti Pozsony városát (fölolvastatott a bizottság 1887 április 5-diki ülésében). — 3. *Szmrecsányi Arisztid*, Liptó megye közigazgatási bizottságának tagja: ismerteti Liptó megyét (fölolvastatott a bizottság 1888 április hó 7-dikén tartott ülésében). — 4. *Scáby Frigyes*, Szepes megye levéltárnoka: ismerteti Szepes megyét (fölolvastatott a bizottság 1888 április hó 29-diki ülésében). — 5. Ifjabb *Kubinyi Miklós*, az árvai uradalom ügyésze: ismerteti Árva megyét (fölolvastatott a bizottság 1891 április 20-diki ülésében).

Ezen kívül egyelőre még a következő urak voltak szívesek megyéik ismertetésének szerkesztését biztos kilátásba helyezni:

6. *Balás Árpád*, királyi tanácsos, a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatója: Moson megye. — 7. Dr. *Bernát István*, országos tanoncziskolai főügyelő: Gömör megye. — 8—10. *Gaál Jenő*, országos képviselő: Arad megye és városa, Békés megye, Csanád megye, Hunyad megye. — 11. *Galgóczy Károly*, a magyar tudományos Akadémia levelező tagja: Pest megye. — 12. *Gámán Zsigmond*, a kolozsvári kereskedelmi kamara titkára: Kolozs megye és Kolozsvár városa. — 14. Dr. *Király Ferencz*, országos képviselő: Hajdú megye és Debreczen városa. — 14. Dr. *Kovács Gyula*, miniszteri titkár: Borsod megye. — 15. *Kőrösi József*, a magyar tudományos Akadémia levelező tagja, a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója: a fő-

városi részvénytársaságok. — 16. *Meltzl Oszkár*, országos képviselő, a nagyszebeni kereskedelmi kamara titkára: Brassó, Szeben és Nagy-Küküllő megyék. — 17. *Mudrony Soma*, országos képviselő, az országos iparegyesület igazgatója: Budapest kisipara. — 18. *Pekár Gyula*, a magyar leszámítoló bank igazgatója: Budapest gabonakereskedése és malomipara. — 19. Dr. *Pisztóry Mór*, jogakadémiai tanár Pozsonyban: Pozsonymegye. — 20. Bárá *Roszner Ervin*, Hontmegye főispánja: Hontmegye. — 21. *Rudnay Béla*, Nyitramegye főjegyzője: Nyitramegye. — 22. Dr. *Smialowszky Valér*, országos képviselő: Trencsénmegye. — 23. Gróf *Széchenyi Imre*: Somogymegye. — 24. *Szederkényi Nándor*, országos képviselő: Hevesmegye.

Nem valószínű, de nem is szükséges, hogy az ország minden egyes megyéjére kiterjeszkedjünk: hazánk jelen gazdasági állapotáról az esetben is teljesen tájékoztató képet nyerünk, ha a megyéknek csak felét, vagy akár csak harmadrészét sikerülne fölkarolnunk. Ez esetben is, e sokféle vizsgálódással és tömördek munkával járó gyűjteményes munka befejezése néhány évet fog igénybe venni és így alig fog e század vége előtt befejeztetni. Bár sikerülne e munkával utódainknak némileg hű képét átadnunk azon gazdasági fejlődésnek és azon anyagi állapotoknak, melyeket nemzetünknek, a XIX. század végén és a magyar állam fönnállásának ezredik évfordulója idejében, elérnie sikerült.

KÖRÖSI JÓZSEF.

AZ OROSZ-FRANCZIA VISZONYOK TÖRTÉNETE.

Nem a megújított hármas szövetség biztosítja a világbékét, hanem az orosz-francia barátság kétes jellege, megbízhatatlansága.

Megvan a Szajna és a Néva partján bizonyos érdekközösség érzete, csak azzal nincsenek egészen tisztában, se az oroszok, se a francziák, hogy milyen pontig haladhatnak párhuzamosan és hogy az érdekkörök megoszlásakor hol fognak megállapodni, ha ugyan ezen a lejtős téren a megállapodás lehetséges lesz.

Az osztrák-magyar-német szövetség első idejében a *Journal des Débats* egy napon ezt írta: «Les deux alliés sont parfaitement d'accord, seulement ils ne savent pas sur quoi». Pedig az orosz-francia barátságról inkább lehetne elmondani, hogy «a két jó barát teljesen egyetért, csak azt nem tudja, hogy mire nézve».

Mindakettő meg akarná szüntetni a német hegemoniát, a mely voltakép nem létezik; de ezen túl aztán más-más terveket akarnak keresztül vinni. Az oroszok legnagyobb versenytársa voltakép az angol, míg a francziák közt igen sokan az angol-francia barátság hívei maradtak. A csárok Konstantinápolyba szeretnének jutni, még pedig Bécsen át, míg a francziákra nézve a monarchia fölbontása a német birodalom túlságos megnagyobbodását, tehát azt jelentené, hogy a német szomszéd csakugyan legyőzhetetlenné válnék. A török birodalom területén meg épen sűrűek és jelentékenyek a francia-orosz érdek-ellentétek és ha a keleti kérdés orosz szellemben odatnék meg, az angol és a francia hadihajók szinte parancs-

szó nélkül sietnének Sebastopol falai alá, hogy megújítsák az 1854-ki tusát.

Mindezt igen jól tudják a francziák és az oroszok, s ezért bizalmas beszélgetésben akárhányszor hallhattuk tőlök azt az aggodalmat, hogy a «jó barát» cserben fogja őket hagyni.

— Ha mi kezdjük a háborút, mondják az oroszok, akkor a francziák bevárják a németek meggyöngyülését, mert ezt biztosan remélhetik, azután betörnek Elzászba. De az nem áll érdekében, hogy mi Konstantinápolyt elfoglaljuk és hogy az orthodox civilisatio Európában fölényre jusson.

— Törődnek is az oroszok Elzász sorsával! szólnak viszont a francziák. Azt várják, hogy kössük le a német haderőt. Akár győzünk akár nem, ők bemehetnek Stambulba és egyéb nekik nem kell. A forradalom elveit meg épen gyűlölik.

Ezeket a nézeteket fejtegették előttem Szent-Pétervárott és Moszkvában, 1884 telén, Lamamski és Akszakoff Iván, hogy Mescserszky herczeg cikkeiről ne is szóljak; Párisban pedig többek közt Hebrard senator, a *Temps* főszerkesztője, 1889-ben.

A kölcsönös bizalmatlanság elosztatásán fáradoznak évek óta a két birodalom napi sajtójának portyázói, de nem elég sikerrel.

Meg kellett tehát szólaltatni az öreg ágyúkat, az államférfiúi magaslatra emelkedő történettudósokat.

A francia külügyminiszterium levéltárának bizottsága most teszi közzé a francia követeknek a vesztfáliai bekétől 1789-ig adott utasításokat és ezek közé fölvette az oroszországi francia követeknek adott utasításokat is.

Ebben a munkában, melynek második kötete néhány héttel ezelőtt jelent meg*), a kitűnő szerző, Rambaud Alfred, igen szépen fejtegeti, hogy az orosz-francia szövetségi kísérletek miért nem sikerülhettek és — a mai viszonyokra való félreérthetetlen célzással — bizonyítja, hogy a szövetség szüksé-

*) *Recueil des Instructions, données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française.* Publié sous les auspices de la Commission des Archives Diplomatiques au Ministère des Affaires Etrangères. VIII. Russie, avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. (Paris, Felix Alcan éditeur.) Két nagy kötet.

gességét belátták a nagy forradalmat megelőzőtt évtizedben és a szövetség megkötését csak a forradalom tette lehetetlenné, mely a diplomatai versengésektől a belreformok kérdése felé terelte a figyelmet.

A fejtegetések igen tanulságosak, a bizonyítás azonban aligha győzi meg a higgadt ítéletűeket.

A dolog természetesen ott kezdődik, hogy a francia diplomaták és publicisták a legutolsók voltak, a kik Oroszországot megértették. Csillogtatták közmondásos földrajzi tudatlanságukat, mely a barbár országokra nézve nem áll, de a művelődni kezdő országokkal szemben még sokszor nyilvánul. Tonkingot a francziák ismerik, Egyiptomot figyelemre sem méltatják. Az argentin köztársaságba olvasatlan milliókat temettek, Magyarországot politikusaik, hírlapíróik és tökepénzeseik nagy része alig ismeri.

Ha volt ország, melynek növekedését figyelemmel kellett volna kísérniök, ez Oroszország volt. Ők voltak a legutolsók, a kik megismerték. Íróik észrevették, hogy a muszka csárok küldöttei «haragusznak vagy sírnak, ha a francia király uralkodójoknak nem felel szertartásszerűen, és — mikor uralkodójok ismeretlen országainak végtelen jegyzékéből egy név kimaradt, attól félnek, hogy ezért a csár leütteti a fejüket.» De egyébként a francia udvarnál senki sem értette meg, hogy ezeknek a muszkáknak mi bajok van örökké a lengyelekkel és XIV. Lajos Fedorovics Mihályhoz intézte leveleit, mikor ez már tizenkét éve hogy meghalt.

Mit törődött XIV. Lajos a barbár oroszokkal? Politikai elmélete igen egyszerű volt: erősíteni a keleti védvonalat, a «barrière de l'Est»-et, melynek láncszemeit Svédország, Lengyelország, Erdély, illetőleg a magyar nép és Törökország alkották.

Természetesen nem arra gondolt, hogy ez a védvonal Európától távol tarthatná az orosz óriást; mert arról, hogy ez születik, növekszik és egész Európát fenyegeti, arról még sejtelve sem volt.

Ez a keleti védvonal, az ő fölfogása szerint, csak azzal a rendeltetéssel bírt, hogy két tűz közé lehessen fogni Ausztriát, sajátkép Németországot. Az osztrák ház, azaz a német nemzet gyöngítése volt politikájának egyedüli alapgondolata. Egy alkalommal, mint alább látni fogjuk, az is volt a terve, hogy a lengyel királyt ültesse a német császári trónra.

Ettől a gondolattól vezéreltetve, évszázadokon át segélyezték a francziák a svéd királyokat, kik a harmincz éves háború alatt azt a szerepet vitték a Habsburg-házzal szemben, mint II. Frigyes óta 1866 ig a poroszok. Rengeteg pénzt költöttek a lengyelekre, kik mindenha könnyelmű, csapodár, megbízhatatlan szövetségeseknek bizonyultak. Hébe-korba tudomást szereztek a magyar nemzetről is és ingerelték az osztrákok ellen. Sőt azt hitték, hogy a magyarok orosz fejedelmet is választanak, csakhogy az osztrákoktól szabadúljanak.

És különös! Sok francia ezt még ma is komolyan hiszi. Nem tudják — és ezért azt hiszik, hogy a magyarok sem tudják — hogy milyen politikát követnek az oroszok évszázadok óta gyöngé szomszédaikkal szemben és a corruptio milyen rendszeres politikájával tettek tönkre Lengyelországot.

Rimbaud egy rövid jegyzetben írja például a következőket:

«1749-ben a svéd király véget akart vetni a növekedő anarchiának; ekkor egy orosz hadsereg újból betört Finnországba és csak akkor vonúlt vissza, mikor a svéd király ünnepélyesen megígérte, hogy reformokról szó sem lesz.»

És egy szóval sem bélyegzi Rimbaud a nemzetközi sértés, a diplomatiái ármány e hajmeresztően cynicus nyilvánulását. Nem mondja egy szóval sem, hogy ezt az elvetemült politikát követte az orosz diplomácia évszázadokon át Lengyelországgal, Törökországgal, Romániával és — újabb időben — Bulgáriával szemben.

Igen érdekesen ecseteli Rimbaud, hogy milyen nagy befolyása volt Franciaországnak a török birodalomban, hogy a francia nagykövet Stambulban hatalmasabb úr volt, mint a nagyvezér; hogy a nagyvezér az angol nagykövetet, ki a francia nagykövettel egyenlő rangot mert magának követelni, «durván megrázta» és rendre utasította; hogy a francia királyt Stambulban «padisah»-nak, császárnak címezték és hogy a francia nagykövet előjogaiból milyen roppant előnyök hárultak a francia kereskedelemre.

Ez az egész leírás jórésztben alkalmazható ma az orosz nagykövetre. Stambulban most ez a legnagyobb úr — addig, a míg az angol követ ki nem veti a nyeregből.

De minderre ma a francziák nem fektetnek súlyt és Rimbaud nem egyszer sajnálatát fejezi ki a miatt, hogy a

török birodalomban gyakorolt befolyás kedvéért a francia diplomácia annyiszor eljátszotta az oroszok kegyét.

Csak az osztrák házat látják a francia diplomaták; nem veszik észre, hogy a poroszok segélyezésével kigyót melengetnek a keblökön, hogy részben az ő hibáik miatt dől romba a «keleti védvonal», hogy rossz helyen erőlködnek, lehetetlen célú tűznek magok elé, és ügyetlen eszközökkel dolgoznak, mikor a német nemzet egyesülését, önállóságát megghiusítani igyekeznek.

Többek közt az az eszméjük támad, hogy a magyarokat fogják kijátszani «az osztrák ház» ellen.

1710 július 24-dikén a francia király Baluze urat küldi, mint rendkívüli meghatalmazottat a muszka csárhoz és hosszabb utasítást ad neki, melyben a következőket olvassuk:

«A csár tudja, hogy mikép állhat boszút, a mikor akar, az (osztrák) császáron. Rákóczi fejedelem meg van arról győződve, hogy a csár pártfogása nem marad el neki; ennek bizonyoságaúl bírja a csár e fejedelemnek több levelét és 1708-ban Varsóban tett nyilatkozatát. A király azt akarja, hogy Baluze úr ápolja gondosan a hajlamot, melyet a csár tanúsított arra nézve, hogy a magyarokat hathatósan segítse a császár ellen. Arra kell törekedni, hogy az legyen a csár és a svéd király közt esetleg kötendő béke egyik föltétele, hogy mindketten kötelezik magokat Magyarország szabadságát támogatni; és ha ez a béke nem köttetnék meg, akkor a csár ígérje meg, hogy egymaga fogja védeni a népet, melynek elnyomtatása által még inkább növekednék az osztrák háznak reá nézve oly félelmetes hatalma.

«Ha ez az indok elég hathatósan tetszik előtte arra, hogy a magyar conföderáltakat támogassa, akkor gondoljon arra is, hogy nekik vezért adjon, mert szinte lehetetlen, hogy hazájok érdekében okosan és a szükséges egyetértéssel cselekedjenek a magyarok, a míg csak saját kebelökből való férfi vezeti őket: a főurak nem hihetik magokat azon férfi alárendeltjeinek, a ki nekik parancsokat osztogat; a kisebb rangúak pedig erősen meg vannak győződve arról, hogy a vezér sokkal jobban törődik a maga, mint a közönség érdekeivel.

«Rákóczi fejedelem, a ki erről meg van győződve, a bajor választó-fejedelmet akarta Magyarország királyává megválasz-

tatni: de ez a fejedelem méltán úgy vélekedett, hogy üres címet nyer, ha nincs elég ereje azt megvédeni.

«Egész másképp állna a dolog, ha a csár arra kötelezné magát, hogy a bajor választó-fejedelemnek elég katonát és pénzt ad, hogy Magyarországon hadakozzék.

«Baluze úr igyekezni fog megtudni, hogy milyen szándékai vannak a czárnak ebben a tekintetben és ha úgy látja, hogy a csár rááll erre a gondolatra, ne mulasztson el semmit, a mivel abban megerősíthetné. Ellenkező esetben igyekezzék benne azt a gondolatot fölkelteni, hogy a fiát ültesse a magyar trónra. Szóval Baluze úr hozzon föl mindent, a mivel a muszkákat rábeszélhetné, hogy segítsék a magyarokat és lépjenek föl a császár és ennek szövetségesei ellen, ha az általános békét célzó czári közvetítés el nem fogadtatnék.»

Baluze igyekezett is ez utasítás értelmében eljárni.

Az orosz miniszterek azonban nehézségeket támasztottak; azt akarták, hogy a francia király szakítson Svédországgal és Törökországgal.

Volkoff Grigorinak, a ki Fontainebleauban ment tárgyalni, a francia miniszterek ajánlatot tettek, a melyben azt kívánták, hogy Oroszország segítse a magyarokat Ausztria ellen és törekedjék arra, hogy József császár helyett a lengyel király választassék német császárrá.

De a francia nép közt oly ellenséges volt a hangulat Oroszország ellen, hogy Volkoff ezt írta többek közt Pétervárra: «meg kellene nyerni a hirlapírókat, hogy nyomassanak ki oly híreket, melyek reánk nézve kedvezők».

Míg a tárgyalások így folynak, Nagy Péter megkezdte a hadjáratot a török ellen, abban a reményben, hogy meg fogja hódítani Konstantinápolyt. Büszke reménye nem valósult meg. Az oroszok a Pruthon súlyos vereséget szenvedtek.

A francziák és oroszok hasztalan próbáltak szövetkezni; érdekeik mindig ellenséges táborokba terelték őket.

Nagy Péterrel a francziák nem boldogúlhattak. Elidegenítették magoktól azzal, hogy — a mikor ő tanulmányútra ment a nyugatra — udvariasan értésére adták — ezt Saint-Simon írja — hogy nem szívesen látják francia földön...

... Svédország meg volt gyöngítve, Lengyelország bomlott, a török le volt verve, a múlt század vége felé.

Ekkor értették meg a francziák, hogy a «barrière de l'Est» voltakep Oroszország ellen szükséges.

XV. Lajos — írja Rambaud — csak az igazság és a humanitás szempontjából érdeklődött e három nemzet sorsa iránt, sőt 1762-ben Bausset a következő utasítást kapta:

«A józan politikánál fogva a fölvilágosodott nemzetek nem nézhetik aggodalom nélkül, ha Oroszország, mely alig bontakozott ki a barbár kéregből, rohamosan terjeszti a határait és hozzánk közeledik.»

De Rambaud azt igyekszik bebizonyítani, hogy ez téves fölfogás volt. Szerinte Oroszország — a múlt század végén — nem volt támadó hatalom; őt fenyegette a török. Conservatív hatalom lett, «és minthogy Franciaország sohasem szűnt meg conservatív hatalom lenni, a két népnek szövetkeznie kellett volna».

A barrière de l'Est leomlott; lerombolta azt Oroszország. Miért ne venné át azt a szerepet, melyet Franciaország — az osztrák ház elleni küzdelemben — a védvonal három államának, Oroszország három áldozatának szánt?

Rambaud megjegyzi, hogy ezt a francia diplomácia 1775-ben kezdte megérteni, de nyilván azt akarja mondani, hogy a francziák ezt most értsék meg. Lássák be, hogy Oroszország van most hivatva, az osztrák házat, azaz a német nemzetet, keresztűzbe venni.

Franciaország érdekeiről keleten nem szól; csak azt sajnálja, hogy az 1789-diki események az orosz-francia szövetséget késleltették.

Késleltették? Hát ha be fog bizonyulni, hogy 1789 az orosz autocratia és a francia nemzet közt olyan űrt támasztott, mely mégis csak áthidalhatatlannak fog bizonyulni!

S. A.

É R T E S I T Ő.

Leopold von Ranke. Die Generationenlehre und der Geschichtsunterricht von Dr. Ottokar Lorenz. Berlin, Verlag von Wilhelm Hertz. 1891.

E könyv második része Lorenz azon munkájának, mely a történettudomány fő irányait és föladatait tárgyalja. Az irányokat fő képviselőik jellemrajzaiban mutatja be a szerző, de, mint a második rész kezdetén mondja, tökéletlen marad minden kísérlet a történetírás irányairól és föladatáról, míg állást nem foglalunk Rankevel szemben, ki el van ismerve a század legnagyobb mesterének.

Azért szerzőnk e második kötet egy részében Rankeval szemben «foglal állást» s csak azután tér át a maga elvei fejtegetésére s az uralkodó irányok bírálatára.

E fejtegetések s bírálatok szoros kapcsolatban vannak Ranke méltatásával. Már maga e méltatás is polemikus irányú, mint általában az egész könyv. Lorenz az úgynevezett «exact kutatás» ellen harczol, e kutatás ellen, mely bizonyos kritikai szabályok kizárólag üdvözítő erejében hisz. Csak azt ne higyük, hogy itt a tudományos munkásság becsmérléséről van szó. De az eredeti források tanulmányára irányzott bámulatos munkásság közben valóban ártalmas előítéletek és rossz szokások terjedtek el a német tudományban. A történetírás művészetének titkát néhány forrás-kritikai szabály szemmel tartására vezetik vissza. E szabályok csak bizonyos műhelyekben sajátíthatók el, nem mindenki juthat azok birtokába. Különben nem ártalmatlan, nem conservatív természetű szabályokról van szó; az «iskola» kritikai lúgja egymásután marja a hagyományokat. A régibb korok legalkalmasabb tárgyai az ily kritikai munkásságnak. Hol igen kevés biztosat lehet tudni, ott bő alkalom nyílik tu-

dományos tárgyalásra, ott könnyű lélekkel dobjuk a hullámokba a sok «szava-nem-hihető» tanút, kik gyakran csak magok szólnak rég történt dolgokról s nem bírják bebizonyítani hitelességüket kérlelhetetlen bíráik előtt. Az újabb korokat kerüli az iskola, a kritikai írtó munkának ott sok az akadálya, a czáfolhatatlan tanúk mind nagyobb tömege mosolyog gúnyosan a papirosra és «életet kér». Pedig nehéz életet lehellni a múltba s a legszigorúbb szabályok kínos szemmeltartása sem ment meg a szárazságtól, az életteleniségtől. E szárazságot azután «tudományos objectivitás» czímén dícsérik és az ily tárgyilagosságot a történettudomány csúcsára helyezik, melyre csak a választottak csoportja jutott föl. — Mielőtt Lorenz ez iskola kinövéseit ostorozza, szükségesnek tartja kimutatni, hogy ez az «objectiv kritikai irány» jogtalanul tekinti Rankét szellemi atyjának.

Ranke forráskritikája rendkívül conservatív. Senki sem szereti jobban eredeti okiratok segélyével ellenőrizni a régi írókat, de az a körülmény, hogy néhány pontatlanságot talál egy írónál, még nem elég neki arra, hogy történeti szempontból használhatatlannak nyilvánítsa. Ha tényeket nem vehet át forrásából, átvesz abból a korra s az emberekre nézve jellemző vonásokat. Bámulatos, hogy mennyi használhatót talál ott is, hol az «exact kritika» nem talál semmi kijegyezni valót. Mert az ő kritikája nem exact, szabályokba nem szedhető, hanem művészileg souverain. Nem tekinti a forrásművet értesítések véletlen gyűjteményének, hanem az írat mögött vizsgálja az író egyéniségét s benyomásai szerint vegyít méltánylást ócsárlattal. Ép azért sokkal aggodalmasabban mérlegelte ítéleteit, mint az «iskola» tudósai, kik szabályaikat előszedve, oly könnyen végeznek az írókkal és a tényekkel. Hogy logikai körültekintéssel és elővigyázattal vizsgálta a hagyományt, hogy fáradhatatlan volt az új anyag beszerzésében, mielőtt ítéletét kimondta, azt alig kell kiemelnünk s ennyiben példájának hatását nem lehetne tagadni, de volt valami kritikájában, mi át nem szállítható, mi szabályokkal nem helyettesíthető s ez a művész pillantása.

Heinén kezdve a legújabb időkig sokszor gúnyolták és ócsárolták Rankének úgynevezett objectivitását, vagyis politikai quietismusát. A «történeti napszamosok» pedig reá hivatkoztak, hogy száraz s minden politikai érzület nélkül való előadásuk hiányait a mester példájával fedezzék. Pedig azt állítani, hogy Rankének nem voltak politikai érzületei, hogy részvét nélkül tárgyalta a történeti jelenségeket, ép olyan, mintha azt állítanók, hogy Darwinnak a leg-

csekélyebb érdeke sem volt az állatok élete iránt. De épen a politikai fölfogás egyik legerősebb oldala s legkiválóbb jellemvonása Ranke munkáinak. Csakhogy aggodalmasan óvakodott az egyoldalúságtól, a politikai doctrinairismustól. Minden munkájában meg van a politikai alapeszmék mély háttére, de nem lép föl a követeléssel, hogy azok oly tanokká alakíttassanak át, melyek más korok és más emberek számára is mértékül legyenek használhatók. Átértette a kiválóbbak nagy politikáját, mindenütt részvétet mutatott a szellemi és erkölcsi törekvések iránt s így minden objectiv-kritikai elvek s elmélekedések nélkül, egészen természetes úton előállott nála az, mit történeti nyugodtságnak nevezünk. A történetíró egyetlen, a történetben megjelent politikai elvtől sem tagadhatja meg az életképességet. De oly eszme, mely csak csalódással tartja fenn magát s csalódáson alapúl, le fog győzetni a politika valódi művészete által. Tovább nem mehet a történetíró s midőn végül meghajlik a politikai művészet oltára előtt, ép annyit mondott, hogy jellemtelennek vagy érzület nélkülinek nem szabad őt tartanunk. A történetíró nem egy politikai rendszer követője, hanem készséges, híven megfigyelő s fejtegető kísérője a politika diadalmas művészetének. Nem az van ezzel mondván, hogy a siker föltétlen bámulója. Hogy mit érnek a sikerek erkölcsi s történeti szempontból, arról Rankenek határozott nézetei vannak. Többet kellene még idéznünk e jellemrajzból, melynél finomabbat és behatóbbat talán még nem írtak Rankéről, de ez csak a kötet kisebb részét foglalja el s néhány szóval még meg kell emlékeznünk Lorenznek *Generationslehre*jéről (Nemzedékek tana). Ranke *Világtörténete* egyik nevezetes érdemének tartja Lorenz azt, hogy a korok szokásos megkülönböztetése, mint: ó-kor és középkor, ott el van ejtve. E fölosztás ellen Lorenz már az első kötetben is kikelt és körülbelől vele egy időben Freeman is írt egy könyvet, melyben e fölosztás ellenében az európai történeti fejlődés egységét emeli ki, hivatkozva egy oxfordi elődjének, Arnoldnak, már régebben hirdetett tanaira. Bizonyos, hogy a régi fölosztás mellett csakis külső, s nem a dolog természetében gyökerező okokat lehet fölhozni. Mert világos, hogy a középkor nem tekinthető egységnek, hanem oly névnek, mely több, egymástól törekvésekben s irányokban lényegesen eltérő századot foglal össze a nyelvszokásban. De bajos volna oly irányt vagy állapotot kimutatni, mely változatlanúl fönnállott a középkor első napjaitól utolsó napjáig. Már pedig e fölosztás oly mély gyökeret vert a köztudatban, hogy még gyakorlottabb elmét is akadályoz a történet egységének fölfogásában. Nem hajlandók-e

sokan azt hinni, hogy az ó-kor s a középkor végén valami olyasmi történik, mint a panorámában, midőn egy csavarintásra a régi világ alámerül s egy teljesen új tűnik elő. Jól mondja Lorenz, hogy e fölosztásnak megszokása okozza azt a meglepetést, melyet Olaszországban érzünk, midőn kézzel foghatóan tapasztalhatjuk, hogy a képzeletünkben oly szépen elválasztott korok mily szorosan érintkeznek s mily folytonos fejlődésben mennek át egymásba.

Lorenz e fölosztás helyett újat ajánl. Szenvedélyes kedvelője a genealogiának s innen tudja, hogy egy századra rendesen három nemzedék esik, mert egy embernek munkabíró kora harmincz vagy harminczöt évre tehető s ha későn vagy korán születnék is fia, idő múltával úgy kiegyenlítődik a dolog, hogy a száz évre eső hármas nemzedékrend ismét helyreáll. S így az eddigi fölosztások helyébe a nemzedékek sorrendje volna tehető. Vizsgálunk kell, hogy mily eszmék jellemzik az egyes nemzedékeket, vizsgálunk kell, hogy azok, kik egy időben működnek, s néha egy kor két ellentétes iránya képviselőinek látszanak, tulajdonkép nem két különböző nemzedékhez tartoznak-e?

Mindez épen nem új a történetírásban, kivált ha elmellőzzük a genealogiai schemákat. De azért igen üdvös mai napság azt sürgetni, hogy a történetíró főleg az egyéni életet kutassa, hogy vizsgálja, mit örökölt az egyén s mit nyert benyomásokból s hogy így szerzett jellemével minő hatással volt nemzedékének politikai életére. Mind ezért talán nem is lesz szükséges a genealogiát behatóbban tanítani, mint eddig, sem pedig az öröklődés tanának legújabb haladásait a történetírás számára értékesíteni, bármily becsesek is azok a lélektani tudomány szempontjából. Különben épen nincs kizárva, hogy ily úton is lehetséges becses eredményekre jutni. A fő dolog a történeti élet egyéni oldalának kutatását sürgetni a mai áramlatok ellenében, melyek e fő céljától majd hogy elterelnék a történetírást. Azért Lorenz könyve igen idején jelent meg s iránya miatt ép oly hasznos, mint a mily érdekes gazdagon változatos tartalma s igen élénk előadása miatt. *fb.*

Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. I—XXXIII. köt. Temesvár és Nagybecskerek. 1887—1891. Kiadja: Szabó Ferencz, németelemeéri plébános.

E hasznos vállalat alig ismeretes a közönség előtt, pedig a benne megjelent kiadványok valóban megérdemlik, hogy minél szé-

lesebb körben elterjedjenek, mivel a vállalat érdemes megindítója kitartó buzgalma és tetemes anyagi áldozatok árán, a magyar könyvpiacot számos jeles történeti és földrajzi műnek nyelvünkre való átültetésével gazdagította. A vállalat kiadványai ugyanis részint a már meglevő hasonnemű munkák kiegészítésére irányulnak, részint pedig a hazai irodalomban még teljesen ismeretlen fajú művek meghonosítását mozdítták elő.

Az előbbieik közé tartoznak Holzwarth *Világtörténete*; *A legújabb kor története*, stb. Hasonlíthatatlanul nagyobb érdemeket szerzett Szabó Ferencz azzal, hogy a nyugateurópaiak, sőt még hazánk előtt is ugyancsak ismeretlen balkánfélszigeti államok történetét és földrajzát részletesen és alaposan tárgyzó műveket a magyar olvasó közönség előtt is hozzáférhetővé teszi. Magyarország és a magyar nemzet története kezdettől fogva szoros kapcsolatban állott a szerbek, rumének, bolgárok, boszniaiak, stb. történetével; a magyar hadak az egész középkoron át megfordultak a Szávától és Dunától délre fekvő országokban, a magyar seregek másfél századon át a szerb, rumén, bolgár és boszniai hadakkal együtt küzdöttek a félhold világuralma ellen; Hunyady János, Kinizsi Pál, Szilágyi Mihály, Mátyás király, stb. hőstetteit tömérdek délszláv népdal és népmonda dicsőíti még napjainkban is; a magyarok emlékét számtalan szerb, bolgár, stb. krónika, okirat, fölírat örököltette meg, szóval nincs földrésznünknek olyan vidéke, melynek múltja jobban érdekelne bennünket, mint a Balkán-félsziget.

De ne hivatkozzunk csupán a múltra, hanem a jelenre és jövőre is. Általánosan elterjedt nálunk e jelszó: «Keletre magyar!» azaz folytonosan hangsúlyozzuk a magyar kereskedelemnek, iparnak, stb. a Balkán-félszigetre való irányítását, naponként olvashatjuk, hogy Buda-Pestet világvárossá, Nyugat és Kelet találkozási pontjává kell tenni. Igen ám, de hogyan lehetséges ez, ha nem ismerjük a nevezett országokat, azok népeit, a népek nyelvét, szokásait? Elég botlást követtek és követnek el a nyugateurópai írók a Balkán-félszigetről, de még gyakran hazánkról szóló műveikben is. Majdnem olyan terra incognita előttük Albánia vagy Montenegro, mint akár csak a legsötétebb Afrika kellő közepe. Nem lesz érdektelen egy-két csattanós példát fölhozni. Violla de Sommiers francia ezredes, I. Napoleon parancsára, beútaza Montenegrót, hogy annak népét és földjét megismerje; visszatérte után pedig erősen állította, hogy a montenegróiak görögök és görögül beszélnek. De ne gondoljuk, hogy csak a fölületességgel vádolt francziák követnek el ilyféle bak-

lövéseket, hanem a «Gründlichkeit»-ról híres németek is; így például a lipcei *Illustrirte Zeitung* 1267-ik számában a következő nevetséges részletet olvashatjuk: «M. Malinger ist die Tochter des Musikprofessors Malinger zu Agram, und wuchs in der von Deutschland wenig gekannten, (mire való a zónatariffa!) so malerisch schön am Fusse des waldigen Szelmac Gebirges und an den trüben Fluten der Krapina (!) gelegenen Hauptstadt des Königreichs Kroatien still und friedlich auf». Ez ép olyan, mintha valaki azt írná, hogy Temesvár a Temes, Kolozsvár a Körös, vagy Pozsony a Vág mellett fekszik. Bizonyára sokan emlékeznek még a legutóbbi keleti háború alkalmával az egyik legelőkelőbb angol lap azon tudósítására: «Morava tábornok Csernajevnél megütközött a törökökkel»; Morava tudvalevőleg Szerbia főfolyója, a csere tehát ugyancsak vastag tudatlanságról tanúskodik.

Legalább mi magyarok ne vádolhassuk magunkat azzal, hogy nem ismerjük azon országokat, melyekre folytonosan utalva vagyunk, és melyeket minden áron érdekkörünkbe akarunk vonni. A Balkán-félsziget államairól nem egyszer olvashatunk téves dolgokat a napi lapokban és folyóiratokban. Épen ennek elkerülése végett szükséges a magyar közönséget a Balkán-félsziget államaival alapos és érdekes munkák útján megismertetni. Bosznia elfoglalása után, e tartományokról néhány jeles mű jelent meg magyar nyelven, de a többi államokkal jelen vállalat megjelenéséig senki sem foglalkozott. Ez indította arra Szabó Ferenczet, hogy az összes említett országok történetét, föld- és néprajzi leírását kiadja. Eddigelé már megjelentek: Szerbia, Bosznia, Bolgárország, Albánia, az új-görög királyság története, továbbá Montenegro leírása és története, ezenkívül másodlik kiadásban az oláh nyelv és nemzet megalakulása, a törökök története. *)

*) Eddig a következő művek jelentek meg: Holzwarth F. I.: *Világtörténet*, 10 köt.; *Európa története 1789-től 1815-ig*, 2 köt.; *A legújabb kor története 1815-től 1885-ig*, Menzel, Springer, Horváth, Weiss és mások művei nyomán, 6 köt. — A Balkán-félszigetre és Oroszországra vonatkoznak: Jirecsek: *A bolgárok története*; Klaics: *Bosznia története*; Schmeidler: *Az új-görög királyság története*; Réthy L.: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*; Andrics S.: *Montenegro története*; Lázár Gy.: *A törökök története*; Ranke L.: *A szerbek története*; Hilferding A.: *A szerbek és bolgárok története*; Paganel Kamill: *Szkanderbeg története*; Werthner: *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*; Lázár Gy.: *Az orosz birodalom története*, 4 köt.

Itt természetesen nem bocsátkozhatunk mindezen művek ismertetésébe, csupán néhány jelesebbet fogunk kiemelni. Ilyen többek közt Jirecseknek a bolgárokról írt műve,*) mely minden előzmény nélkül, egyszerre, páratlan alapossággal tárgyalja a bolgár nemzet történetét; szerző csupa régi krónika, oklevél és fölírat után állította össze ez oknyomozó történetet, mely hazánk történetének számos részleteivel oly szoros kapcsolatban áll. Csaknem minden fejezetében találkozunk egy-két magyar vonatkozású adatot; legérdekesebb része kétségtelenül a bolgárok középkori államszervezetének, hadászatainak, irodalmának, nemzetgazdasági viszonyainak, udvartartásának, kereskedelmi, ipari állapotának, szóval művelődéstörténetének ismertetése. Bennünket magyarokat különösen érdekel még a bolgárok eredete, melyről e műben kellő fölvilágosítás található. Jirecsek, a Daszkalov által közzétett régi szerb krónika alapján, kétségbevonhatatlan érvekkel bebizonyította, hogy a híres nikápolyi ütközet nem a Duna melletti (mint eddig általánosan hitték), hanem a mai Nikjup falu helyén állott Nagy-Nikápolynál (a rómaiaknál Nicopolis ad Hæmum) ment végbe; ilyen magyar vonatkozású részlet egymást éri ez érdekfeszítő műben, melynek végén a szerző meghatározó színekkel ecseteli a bolgár nemzet öt századon át tartott kinszenvedéseit, a török pasák és a görög püspökök részéről kiállott sanyargattatását. Kit ne érdekelne ez értelmes, munka- és szabadságszerető nemzet története, kit ne érdekelne azon ország, melyről naponta hall beszélni, hol a legközelebbi európai háború csírája rejlik.

Hazánk történetével még szorosabb összeköttetésben állott *Bosznia története*, melyet Klaics V., zágrábi egyetemi tanár, írt meg. Művének értéke ép oly nagy, mint Jirecseké, mivel Klaics is oklevelek és teljesen megbízható, egykorú krónikák alapján írta meg azt. Alig van lap, hol valamely magyar király, hadvezér vagy követ neve elő ne fordulna, azt hiszem, evvel eléggé világosan kifejeztem a hazánk és Bosznia közt létezett szoros összeköttetést. A bevezetésben Bosznia középkori földrajzát találjuk; ebből kitűnik, hogy a mai Bosznia éjszaknyugati része Horvátországhoz tartozott. Klaics egyetlen hibája, hogy néha erősen kikel a magyarok ellen, ez azonban a mű tudományos értékéből mit sem ront le. Klaics egyúttal megemlékszik a boszniai bogomilok- vagy patarénokról, kikkel oly sok bajuk volt a magyar királyoknak és főpapoknak.

*) Jirecsek e kitűnő műve már csehül, németül, oroszúl, bolgárul és magyarul olvasható.

Igen érdekes még *Montenegro története*. (Régi emlékek és okiratok alapján írta Andrics S.) Az egész Balkán-félsziget századokon át a barbár török járom alatt nyögött, csupán e sziklavár vitéz lakosai őrizték meg függetlenségöket az ezerszerre nagyobb ellenséggel szemben. Ez az oka annak, hogy Montenegrót a Balkán-félsziget Piemontjának szeretik nevezni.

A törökök története (írta dr. Lázár Gy.) és *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása* (írta dr. Réthy L.) című munkák, úgy látszik, leginkább elterjedtek a közönség körében; arra mutat az a körülmény, hogy megérték azon ritka szerencsét, melyben ugyancsak kevés tudományos munka részesül, tudniillik második javított kiadásban jelentek meg.

Dr. Lázár Gyulának *Az orosz birodalom története* című munkáját a gyöngébb művek közé kell számítanom, mivel a szerző orosz nyelven írt eredeti műveket egyáltalában nem használt föl, továbbá, mivel az orosz személy- és helyneveket teljesen németesen írja (így például lépten-nyomon «sch»-t, «w»-t, «tsch»-t. stb. használ). Azonban már van magyar nyelven egy másik jobb orosz történet, tudniillik Rambaudnak a magyar tudományos Akadémiától kiadott *Oroszország története*, I—II.

Azt hiszem, a felsorolt néhány példáról a vállalat többi kiadványaira is vonhatunk következtetést. A *Történeti, nép- és földrajzi könyvtárban* megjelent művek nagy része híven és gondos nyelven van fordítva. Méltánylatot érdemelnek különösen abban a tekintetben, hogy a szláv és keleti népek család- és helyneveinek leírásában az akadémiai helyesírás szabályait követik.

Végre-valahára olyan magyar könyveink is vannak, melyekben a bolgár, szerb, orosz, rumén, stb. személy és helynevek, a magyar nyelv szellemének teljesen megfelelő helyesírás szerint íratnak. A legtekintélyesebb napilapokban és folyóiratokban vége-hossza nincs az idegen szók magyaros írásáért küzdő cikkeknek, de azért még magok is *Ruschtschukot* írnak *Ruscsuk* *) helyett, *Nischt* *Nis* helyett, *Tschernigowot* *Csernigov* helyett, *Kischenewet* *Kisenev* helyett, ez épen olyan, mintha a franczia *Beusseurmènet* írna *Böszörmény* helyett, vagy az olasz *Ciongradot* *Csongrád* helyett.

Ugyancsak üdvös dolog az is, hogy a bolgár, szerb, orosz, stb. városok, személyek, intézményeik neveit e vállalat szigorúan az illető

*) Bolgárul egyébiránt: Rusze.

nemzeteknél divatozó alakban írja magyarul is. Ennek könnyebb megérthetése végett szükségesnek tartom a következőket fölemlíteni; a nyugateurópai földrajz-írók ugyanis számos szerb, bolgár és orosz város nevét annyira elferdítették, hogy gyakran alig lehet rájuk ismerni, a magyar földrajz- és történetírók a német könyvek útján egyszerűen átvették e torzalakokat. Lépten-nyomon olvashatjuk: *Passarowitzot* Pozsarevác helyett, *Szisztorát* Szvistov helyett, *Szemendriát* Szendrő vagy Szmederevo helyett, *Pultarát* Poltava helyett. A bolgárok és szerbek ép oly kevéssé ismernének rá e torzalakokra, mint mi a következőkre: *S. Shellas* = Szabad-Szállás (lásd P. Chasles: *Bivouacs hongrois*, 31. l.), *Gaedalloe* = Gödöllő (lásd ugyanott, 288. l.), stb. *) Az itt elmondottak után ítélve, a szerb, bolgár, orosz, rumén hely- és személynévek magyaros írására nézve, a magyar írók és hírlapok bátran követhetik a jelen vállalat kiadványait. **)

A magyar történeti és földrajzi irodalomra nézve igen áldásos munkát végez e vállalat kiadója, midőn a hazánkat oly közelről érdeklő, de azért mégis kevéssé ismert országok történetét, földrajzát és népeit kiváló írók által szerzett és magyarosan fordított művekben ismerteti meg a hazai olvasókkal. Kíváncsok, hogy minél szélesebb körben terjedjenek el ezen, nemcsak a tudományos világot, hanem a nagy közönséget is érdeklő könyvek.

Szamota Istrán.

Hermann Schumacher: Aus dem modernen Ungarn. Kulturhistorische und politische Skizzen. (Deutsche Zeit- und Streitfragen. Begründet von Holtzendorf. Herausgegeben von Jürgen Bona Meyer.) Hamburg. 1891.

Egy széles elterjedésű vállalatnak teszi egyik füzetét ez írat, mely a mai Magyarországról szól. Érdekesnek tartjuk itt fölemlíteni két okból. Önkénytelen tanúságot tesz a füzetke arról, mily politikai

*) Vagy például a személynévek közül: *Zecchini* (Széchenyi), *Szeszgyardi* (Szegszárdy), stb.

**) Sajtó alatt vannak és nemsokára megjelennek: Balbi: *Egyetemes földrajz*, I—III. köt.; Ebers: *Egyiptom*, I—II.; Schwartz: *Útazás Montenegróban*; Hertzberg: *Hellasz és Róma*; Ubavkovics: *Szerbia története*.

súlylyal bír a mai Magyarország a belátóbb idegen szemében ; azután meg jól esik tapasztalni, mennyire elismeri egy németországi író a magyar állam jogait az idegen nemzetiségekkel szemben. — A szerző különben nem igen látszott hosszabb időig tartózkodni Magyarországon ; adatait — a mint kivehető — leginkább journalistikai értesítéseknek s már megjelent művek utasításainak köszöni. Ezért legérdekesebb e füzetkének irányzata s ez Magyarország politikai jelentőségének elismerése ; majdnem kimondja, hogy a monarchia súlypontja — Magyarország. Nem időzünk az egyes — ránk nézve ismert s néha fölületes — adatoknál ; csak néhány szembeszökőbb dolgot említünk föl. Mint idegen, a szerző nem igen ismeri történetünket s politikai újjáalakulásunknál túlságos befolyást tulajdonít a Napoleontól fölvetett nemzetiségi kérdésnek. Mintha e kérdés európai áramlata keltette volna föl a magyaroknál is — kiket ez alkalommal a szerbekkel, bolgárokkal, oláhokkal akar egy kalap alá fogni — a nemzeti érzületet, az irodalmat, művészetet, a politikai törekvést. E hibás bevezetés után Magyarország geographiai s műveltségi viszonyait rajzolja a füzet. Nagyon helyesen, szerző irányzatosnak s hibásnak tartja azt az elfogúlt nézetet, mely a magyar műveltség ellen már azon körülményből is fegyvert kovácsol, hogy a magyar származására nem írja nép. Hilebranddal tart, ki beszél ugyan a népek magasabb műveltségi fokozatairól, a természeti hajlamok s tehetségek tekintetében azonban csak különbözőséget ismer el, nem pedig abszolút kiválóságot. — A magyar chauvinismusról is, — fájdalom, jelenleg minden kinövésével burjánzik egy idegent tekintve, elég higgadtan ítél. Fölhozza ugyan a «magyar globusról» szóló ízetlen adomát ; de a magyar hazaszeretethen, nemzeti érzelemben lát szépet, lelkesítőt is. A chauvinismusról pedig helyesen jegyzi meg : «Csak a népnek bizonyos rétege s némely politikai párt van bilincseiben, de ép úgy sokan vannak, kik az igaz műveltség objectiv álláspontját meg tudják őrizni». A magyar nép jellemét meglehetősen kopott phrasisokkal jellemzi különben a szerző. Sokat «orientálisál» ; nagyon képzelgőnek, érzelmesnek, pillanatnyi hatásoktól függőnek mondja a nép jellemét s nem veszi számba azt a nagy józanságot s szívósságot, mely az izgékony fölület alatt rejtőzik. Ezért «problematicusnak» nevezi a magyar jellemet s e szóval Spielhagen egyik regényére utal. Ezzel különben csak azt mutatta, hogy előtte a magyar nép jelleme oly probléma, melyet megfejteni nem tudott s melyet másod kézből, idegen adatok s néhány gyors megfigyelés után megfejteni nem is

lehet. Különben föltétlenül elismeri szerző a magyar nemzet bámulatos politikai fejlődését e században. Herder még a magyar nemzet küszöbön álló halálát hirdette, s ma már független államot alkotott s a monarchia politikájának főtényezője! Elég belátóan ítél szerző a «német» kérdésről Magyarországon. Érti a múlt évtizedekben a német-gyűlöletet, mikor a magyar a németet az elnyomó osztrákkal azonosította. Belátja azt is, hogy a magyar, politikai eszélyből is, barátságos állást foglal a németországi viszonyok alakulásával szemben. Az úgynevezett «német-elnyomásnak» sem hirdetője többé füzetünk szerzője. Elismeri, hogy a magyarországi német legtöbbje magyarnak érzi magát, s hogy az államnak teljes joga van arra, hogy a nemzetiségekkel szemben egységre törő fölényét éreztethesse. «A magyarosító irányzat» — úgymond — «nemcsak történetileg magyarázható meg, hanem politikailag is jogosult». E beismerés döntő s nem vesszük rossz néven az írótól, ha őszintesége szelídítésére azután megjegyzi, hogy a «Herren Magyaren» e helyes cél elérésére néha oly eszközöket használtak, melyek egy kulturállamhoz nem méltók. Egyébiránt ma már e részben sincsen panasza.

sb.

A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története. I. kötet: A magyar nyelv ó- és középkora. Írta Imre Sándor, stb. Buda-Pest, Hornyánszky Viktor bizománya. (Nagy 8-r. 333 l. Ár 2 frt 20 kr.)

Addig is, míg e jeles munkáról bővebben szólnánk, közöljük tartalmát átnézetét.

Bevezetés: A nyelvtörténet tanulmányának fontossága. *Ó-kor.* A magyar nyelv eredete, röviden, a két eltérő nézet szerint. A magyar-ugor nyelvrokonság néhány legfőbb nyelvsajátság által igazolva, 4—7. l. A hazai rokon népek és nyelvek, leginkább Hunfalvy szerint, 7—10. l. Az ősi műveltség, 10—12. l. Az ősi nyelv rendszere: hangoztatás, szótag-mérték, alakok, szófűzés, szókincs, 13—26. l. Tájszólások, 26—30. l. Régi magyar írás, 30—33. l. *Középkor. I. időszak.* A nyelv közdivata, 33—34. l. Nyelvmaradványok: 1. egyes szók az állami és vallási élet köréből; 2. hely- és személynevek, ezekben található ősi magyar szók és szólásmódok, stb.; 3. ősi és átvett szavaink öltözetre, fegyverzetre, zenére nézve, 35—46. l. Irodalmi maradványok. A *Halotti beszéd és könyörgés*, stb. Ezeknek fejtegetése, 47—63. l. *II. időszak.* Művelődés és nyelv. *Írás- és hanytan.*

Érintkezések nyomai az íráson. Egyes hangok jelelése latin betűkkel. Észrevételek (1—10). Az *ö e* helyén. Az *o u*-val, az *ö ü*-vel szemben, 63—79. l. Hangzatbeli sajátosságok: előtétel, belöltoldás, utóltoldás, előlcsonkulás, belső összevonás, utólcsonkulás, — mássalhangzók torlódása, hangzók között nyílás (hiatus), magán- és mássalhangzók hasonulása és hasonaltalanulása; mássalhangzók kettőztetése, hangáttétel, 79—83. l. Egyes hangok változása, I—VII.; ismét I—XII., 83—92. l. *Alaktan. I. Ragozás.* Nevek személyragai. Sajátosságok (1—3.), 93—94. l. Hasonlítás fokai, körülírás, 94—95. l. A többes alakjai, ugyanott. Névmasok, 96—97. l. Számnevek, 98. l. A nevek esetragjai, 98—100. l. Névutók: nélkül, belől, stb., 100—102. l. Igeragozás: személyragok, 102—103. l. Igék idői: múltak, jövők alakjai: *lék, lél, lén*, stb., *vék, vél, vén*, stb., 103—107. l.; a kötelező és óhajtó-mód alakjai: *a j* állandósága; *h* ilyenben: *alóhad*, stb.; *-sza, -te, -dék* alkalmazása, 107—110. l.; igenevek: *járat*, *jövette*, stb. *-ral* alakjai, 110—112. l. *II. Szóképzés.* Rövid törzsek, részint kiveszettek, részint újra föléledtek, például: *ábráz, agy, al-v, áld, alk-v, ár, besze*, stb. (összesen 98), 113—117. l. Véghangzós törzsek, 117. l. Egyes képzők. Magánhangzók: *a, e, ó, ő, ú, ü, i*. Az utóbbiak jelenségei és alkalmazása: *a)* főnevek mellett csaknem jelenség nélkül, *b)* hely- és időviszonyban, *c)* birtokviszonyban, *d)* más viszonyokban; *-beli* képző (1., 2.), 118—121. l. Mássalhangzó képzők: *-b -p, -m*, 122. l. *-t -d*, 123—133. l. *-h, -k, -g*, 134—136. l. *-r, -l, -ly, -n, -ny* képzők, *-or, -orú, -ár, -l* igeképző (*a—e*), stb., *-ól, -úl, -ály, -ány, -mány*, stb., 136—142. l. *-s, -cs, -z, -cz, -ság* (*a—c*), *-ságó, -ságos*, stb., 142—148. l. Határozók. Ezek helyes melléknévek: bizony igaz, stb. Melléknévi képző határozóilag: *-talan*. Határozókat képeznek: casus-ragok: *-on, -vel*, stb., 148—153. l. Összetett nevek, 153—156. l. Összetett igék: határozó-félékkel: *el meg*, stb.; *el* más ilyennel halmozva: *elbelküld*, stb., ragos nevekkal: egybeszerkesztés, jólmond (áld), 156—158. l. Határozók és kötőszók összetétele, 159. l. *Szófűzés.* Szóegyeztés. Többes szám (1—9), 160. l. Személynévmások szerkesztése (1—6), 161. l. Másféle névmások szerkezete (1—3), 162—165. l. Mondomány u. o. Jelző (1—5), 166—167. l. Szóvonzat. Birtokviszony (1—5): egyszerű összefoglalás, *-nek*-kel bővítés; névutónak birtokos kapcsolata; *egyik* mellett alanyeset; *jelől, -kor* szerkesztése, 167—172. l. Esetragok. *-nek* *a)* tulajdonítás, *b)* helybe mozdulás, *c)* másféle viszony kifejezésére, *-t*, stb., 172—185. l. Névutók vonzata: felett, alatt, kívül, aránt, öszve, egybe értett, gyanánt, stb., 185—188. l. Igéktől származó

nevek vonzata: *-as, -at, -talan* képzőjüeké, 188—189. l. Határozó szó és név-féle csatlakozása, *való* mellőzése és kitevése, 190. l. Igék kötése. Igenemek szokatlanul alkalmazva (1—6), 191—193. l. Igék módjai: kötelező (jelen: *a—g*, múlt: *a—b*, jövő: *a—c*), 193—197. l. Óhajtó (jelen: *a—f*, múlt: *a—f*), 197—199. l. Igék időalakjai. Például elbeszélésben. Tanútságok. Szabályok (1—7). E gyakorlat nem általános (1—3). Több példa: 199—204. l. Igenevek. Igefőnév (1—6), stb., 204—208. l. Igemelléknevek: jelen, múlt jelentésűek (1—3), stb., 209—211. l. Határozói igenév: *-rán* (*a—c*), 211—212. l. Mondatkötés. Mondatfűzési sajátságok. Az írók munkálkodása korlátolt. Nem ismerik jól a nép nyelvét. Nem értették jól, a mit fordítottak. A grammatikai oktatás sem tett a magyar fogalmazásokra kellő hatást. Innen a sok homályosság, magyartalanság a szóegyeztetésben, *-rán* határozóval mondat bezárása, közbe tett mondások latinosan; *ki* alkalmazása mondatkötésben, *attractio* és *anakolestria*, 213—216. l. Kötőszók: *és, is, sem, se, sőt, sőt, ha, hogy, hát, de*, stb., *oly-, mi-, az-, ez-től* származók, *vala* kizdettűek, *ne, netulán, kedeg, viszon, monnal, tudniillik*, stb., 217—244. l.; indulatszók, erősítő: *való-bizony, tat, rah rajh, am ame ime, bátor, no nám lám*, 244—248. l.; *inkább, ingyen, egyem, ollyom, kim*, 248—250. l. Kötőszó-mellőzés és halmozás, 251. l. Általánosan a kötőszókról. Honnan eredtek? Mi pótolja a régi beszédben? A régi beszédben levő rideg névmások kötőszók gyanánt: *ki, oly, mely*, stb. A kötőszók és mondatviszonyok cserélődése. A régi hangoztatás, 251—257. l. Szórend (1—11), 258—266. l. *Stíl* (az akadémiában fölolvastott szakasz, átdolgozva). Gondolkozás, ízlés. Az írók, fordítók vagy utánzó. Tekintély és engedelmesség kora. Eredetiség csak egy-két helyen, főképp költeményekben. Idegenség a classikus íróktól, ismeretlenség szellemekkel. Nem értették a keresztyénség első nagy íróit. Nem ismerték a középkor világi jeles íróit. Mysticismus. A természet gyarló fölfogása. Hasonlataik ízléstelenek, allegóriáik erőltetettek, névfejtégetéseik gyermekiesek, 266—270. l. A nyelvezet tisztasága ellen: sok idegen szó, hiányos fordítások, hasznosságok miben áll? (*a—n*) 270—277. l. Nehézkesség, homályosság: *a)* körülírás, *b)* kivonva fordítás, *c)* kettős szólásokkal értelmezés, 277—281. l. Hosszasság, 282—285. l. Naivság, népiesség: érzelmes szólások, ismétlések, édelgő jelzők, ikerszólások (példák), alliteratiók, humor, 285—292. l. Szóbozság. Műszók és helyettők körülírások (példák), 292—302. l. Szépség. A magyar nyelv előnye mások fölött. A természet szépségeit megérzik egyes írók a miéink közül is. Szép szólások, 302—312. l.

Hangzatosság. A középkor jelessége; ebben némi önállóságok a miéinknek, 312—316. l. Rövidesség. Eszközei (1—7), 317—319. l. Érzékiség vagy öszszerűség. Érzékies szólások (példák), 319—323. l. A nyelvtan kezdete. Reflexio a nyelvre. Tulajdonnevek értelmét keresik. Kettős szólásokban a különböző alakok közt válogatnak. Alliterációkban néhol a szók eredetére gondolnak (példák). Fordítók a munkájokat nehezelik. Szógyűjtések: Nyírkállai. Az 1470-diki szógyűjtemény. Galeotti észrevételei. Az első magyar nyelvtan szerzője nem Janus Pannonius, inkább Erdősi. 323—333.

*Singer Mihály: Zsidó világ. Rajzok és vázlatok. Buda-Pest, 1891.
Ára 1 frt 20 kr.*

A ki még nem látott zokogó könyvet, vegye kezébe Singer Mihály *Zsidó világát*, s ha egy kissé keményebben összeszorítja, biztos lehet róla, hogy könnyeket facsar ki belőle. Azok a jelentéktelen történetek, melyekben semmi sem történik, olyan megindult hangon, olyan sóhajtásokkal és csuklásokkal vannak elmondva, hogy valósággal vizenyősekké válnak. Mi egészen mást vártunk e könyvtől, midőn olvasásához fogtunk. A zsidó fajban mély és erős költészet van; a ghetókban még megszólal az ó-testamentum hatalmas költészetének visszhangja; a német irodalom néhány ghetto-történetében igazi költői világításban láttuk feltűnni a zsidó faj specialis vonásait; vonzó és igaz, s idegenszerűségek ellenére vagy éppen azért kellemes képeket találtunk a zsidók külön életéből, melynek őseredeti sajátságait még nem csiszolta le az általános civilisatio. Ilyesmit szívesen olvasnánk, s ezt vártuk ettől a könyvtől is. E helyett találtunk egy pár színtelen rajzot, mely nem rajzol semmit. Merev, nehézkes nyelven, melyből kiérzik, hogy a szerző irásközben fordította idegen nyelvű gondolataiból, azt olvassuk, hogy a zsidók minden általános emberi erénnyel ékeskednek; van köztük szerető apa, ki orvost nevel fiából és megtanúl olvasni, hogy elolvashassa leveleit; van jó testvér, a ki csalódván Blumfeld Nácsi szerelmében, belátja, hogy pénz nélkül nem boldogulhat a leány s kis húga számára sok pénzt szerez és bevarrja szalmazsákjába, míg ő maga nyomorog; van mélyen érző szerelmes, mint a púpos Smúl, a ki platóilag szereti a szép Rachelt s boldog, hogy ennek kis Kóbi fiát kimentheti a vízből s ő maga meghal a meghülés következtében; van jótékony úri hölgy, ki hozományt ad a szegény Katiczának, hogy Silber

Károly feleségévé lehessen ; van becsvágyó szabógyerek, ki híres opera-énekesse lesz ; van olyan is, ki vitéz honvéd volt a szabadságharcban s most öregségére gyufát árul az István-téren. Persze, hogy mindez van ; de ezek nem specialis zsidó vonások, mert jó apa, jó testvér stb. feles számmal található másutt is. Ebből a könyvből ugyan senki meg nem szereti a zsidókat, pedig a szerzőnek ez a bevallott célja. Alig van könyv, melynek világosabb volna a tendenciája, de alig is van könyv, mely rosszabbul szolgálná tendenciáját. Singer Mihály úr jó zsidó, szereti fajtát és vallását s ez csak becsületére válik ; de rossz író, ha ily gyöngé dolgozatokkal akar propagandát csinálni. Hova jutnánk, ha minden ember, a ki szereti vallását, rossz novellákat adna ki ennek érdekében ? A szépirodalomnak nem ez a föladata. Főcélja az æsthetikai érték s a tendenciának csak úgy szabad érvényesülnie, ha neki alárendeli magát. Magyarországon ennek nincs is már értelme. Nálunk az antisemitismus csak egy pillanat elfutó rossz álma volt, s most már, hála Istennek, mindenki fölébredt belőle. Kissé meglepőnek találjuk hát, ha a szerző előszavában — szintén zokogva — azt mondja, hogy egy «üldözött és megvetett» fajt akar «szívünkbe zárni». A magyarországi állapotokat még sem illik összetéveszteni Oroszországgal vagy Corfuval.

br.

AZ IFJÚSÁG TESTI NEVELÉSE AZ ISKOLÁBAN.

Első közlemény.

I.

«A jövő azé a nemzeté, melynek legjobb iskolái vannak», mondja Jules Simon. De, hogy melyik a legjobb iskola? azt egy kissé bajos meghatározni. Az iskolától mást vár a szaktudós, mást az apa, mást az orvos; az iskola olyan gyám, melyre a nemzet legbecsesebb értékét, a család legféltettebb kincsét bízta, a gyermeket, az ifjút — a jövőt, de a melynek sáfarkodását, különböző kívánságai szerint, folytonosan ellenőrzi s élesen bírálja mindenki. Az iskola föladata nehéz, felelőssége nagy, hibái számosak, de ellenségei nincsenek. Helyzete könnyű, mert követeléseit mindenki teljesíti, a nemzet tudja, hogy meg kell adnia neki mindazt, mit követel, a család látja, hogy át kell adnia neki gyermekét — mert az iskola valóban az erő forrása egyesekre és nemzetekre nézve és így maga is hatalom, mely alól magát ki nem vonhatja senki. De a hatalom nyúga mindenestre érezhető, a parancs-szavára hozott áldozatok eredményét, hasznát, nagy föladatainak elért célját mindenki szeretné látni, pedig ezekről mindenki más képet alkot magának; így aztán természetes, hogy elfogúlt védők és elfogúlt támadók állanak szemben egymással. Az előbbiek már kifejelettnek, többé gyökeres változás alá nem eshetnek gondolják az oktatást, az iskolai nevelés mai szervezetét; az utóbbiak alapjától kezdve kívánnák újra építeni az iskolát, az «education homicide» fészkeit, végkép elszakítva azon történelmi talajtól, melyen emelkedett.

Mint az emberi társadalom minden intézménye, az iskola, az oktatás és nevelés ügye is vele fejlődik és formálódik az

emberiséggel. Azon három-négy század alatt, míg a párisi egyetem tanárainak előadásai a sötét zugokból, a csupasz földön, vagy elhintett szalmán kuporgó növendékek közül a fényes palotákba, a tengernyi világosságú termekbe, kincset érő festmények közé jutottak, nemcsak az iskola külső viszonyai s belső élete változtak meg, hanem a népek reá vonatkozó gondolkozása, hozzá kötött várákozása is. És ezért bizonyosak lehetünk felőle, hogy az iskola és a népek élete közt levő kölcsönös hatás ezután is nyilvánulni fog olyan módon, hogy a czélt, melyhez az iskolának, az ifjúság nevelőjének alkalmazkodnia kell, a nemzet szabja meg; az emberi élet örök törvényei a nemzetet mozgatják, annak lelkét, akaratát és céljait fejlesztik tovább; az iskola, a nagy célok e becses eszköze, mindenesetre idomulni fog a legnagyobb erőnek, a lételért való küzdés ösztönének nyomása alatt. Tehát az iskola épen úgy változó, fejlődő szervezet, mint az emberi társadalom, a mi fontosságát nem kisebbíti, sőt emeli.

Minél nevezetesebb hatása van az iskolának a nemzetek fejlődésére, annál szükségesebb, hogy föladataival tisztában legyen, tehát az is hogy e föladatokat a közvélemény, a nemzet, határozottan, jól megfontoltan tűzze azon intézmény elé, melyre az ifjúság nevelését, a jövő előkészítését bízza. A középiskola, melyre az alábbi fejtegetések vonatkoznak, folytonos viták és tervezések tárgya, sőt kísérletek színhelye is, az utóbbi időben. Látni való, hogy az elégedetlenség (nemcsak hazánkban, hanem minden művelt országban) meglehetősen erős. Egy felől keveslik azon ismeretek összegét, melylyel a tanulók a magasabb intézetekbe átlépnek; másfelől úgy találják, hogy a középiskola általános elme- és jellem-fejlesztő hatása csekély. És ehhez a forrongáshoz, ehhez a belső izgalomhoz az utóbbi időben hozzá járul azon külső izgatás az iskola ellen, melyet az orvosok indítottak meg, de ma már tudósok, tanféri-fiak, politikusok és még mások is folytatnak: az a vád, hogy az iskola helytelen szervezete, rosszúl kitűzött céljai, túlságos követeléseai által megrontja a tanulók egészségét, a helyett, hogy mint a «nevelés» igazi értelme követelné, inkább erősítené azt. Ez a vád hangzik, folyvást erősbödve, minden művelt országban; nemcsak az orvosoknak, talán elhamarkodott vagy elfogúlt egyoldalúságból eredő vészkiáltásairól van most már szó, minek sok időn át tartották az egészet; mindenki, a ki

figyelmet fordít a nevelés ügyére, láthatja, hogy gyorsan terjed, magokra a tanárookra is áttérjed az a gondolkodás, mely a tanulóban megtámadva látja az embert, az iskolától bizonyos értelemben félti a jövő nemzedékek épségét.

Bizonyos, hogy az iskola, ma mint vádlott áll a hygiene ítélőszéke előtt. Mint sok más intézmény, mely századokon át fejlődve, a társadalmi élet megszokott alkotó része lett, annyira, hogy terhét, hatását az emberek nem kutatták, nem érezték, az iskola is oda jutott, hogy a legifjabb tudományágak egyike, az egészségtan, felelősségre vonja, számadást követel tőle a reá bízott javakról s nem fogadva el mentségeket, vakmerő módon követeli, hogy alkalmazkodjék az emberi élet azon új fölfogásához, melyet hirdet, az emberi egészség azon új értékszámításához, melyet általánossá kíván tenni. Az egészségtan, e fogadlatlan prókátor a emberiség nagy érdekeinek, mint egy kis Dávid támadja meg az iskolát, e nagy Góliáthot — és nem fél, hogy ez eltiporja, sőt bizton várja, hogy meggyőzi és aztán, mint szövetségesek, együtt fogják védeni, gyarapítani a nemzetek erejét, jólétét.

Az iskolai egészségtannak, a hygiene és az iskola mai szervezete közt folyó küzdelemnek, külföldön kiterjedt irodalma van; Nemtországokon külön folyóirat tárgyalja az ide vágó kérdéseket. Hazánkban a hygiene még alig hódított egy kis tért, kevés hatása és kevés művelője van, nagyobb mozgalmakra ez irányban nincsen is kilátás. Kevés a gondolkozó ember, gyöngé a társadalom munkája; a kormányzattól várunk mindent. Az «Országos közegészségi egyesület» lassan gyarapodik; tehát igen apró adagokban, nagyon hígítva, a napi lapok fölületes és sokszor eltorzított közléseiből veszi a közönség némi hírét azon egészségügyi mozgalmaknak és munkálatoknak, melyek sok millió ember javára folynak más országokban, melyeknek szellemi élete elevenebb. Sok tekintetben nem is rosszabb így, mert nálunk is lehet ugyan jó ügyek mellett is «közvéleményt» csinálni, de ez legtöbbször a phrasisok hatalmát jelenti, már pedig a közegészségügy előmenetelére a meggyőződés, a mélyebb belátás szükséges, a minek kifejlődéséhez, érleléséhez sok idő kell, kivált nálunk. De azon a teren, melyre e sorok vonatkoznak, sürgetősen szükséges, hogy a művelt körök véleménye megállapodjék; oly sok a tenni való, oly nagy akadályok vannak azon tervek valószínűsítése előtt, melyeken a hygiene az isko-

lákra nézve dolgozik, hogy itt már valóban szükséges, hogy lehetőleg hamar jöjjön létre az átalakítások tervének főbb vonalaira nézve a megegyezés. Sokkal könnyebb ez, mint némelyek, főképen a tanférfiak, gondolják; igaz, hogy az orvosok részéről okos önmérséklésre, a tanárok részéről elfogultságok levetkőzésére van szükség. Főképen szükséges volna pedig, hogy minden művelt ember élénk figyelemmel kísérje az egészségtan, kivált az iskolai higiénie törekvéseit; nem méltó, hogy apa legyen, ki gyermekeinek testi-lelki fejlődéséről nem gondolkozik, ki magának erre vonatkozó ismereteket, ítéletet szerezni nem kíván.

Nagyon értem azt a türelmetlenséget, melylyel legtöbb tanár fogadja (mint nem régen hazánkban is, a fővárosban) az orvosok «beavatkozását tanügyi dolgokba»; legkevesbbé sem csodálom, ha nem ismerik el az orvosokat illetékeseknek, jogosútnak arra, hogy az oktatás és nevelés ügyében nekik tanácsokat osztogassanak. Valóban visszás dolognak látszhatik, hogy az orvos, kit soha neveléstanra nem tanítottak, szembe száll a tanárral, kinek ez a tudománya, állandó foglalkozása. De e visszásság, a beavatkozás jogosulatlansága csak látszólagos; az a félenken őrzött tér, melyen az iskola eddig háborítatlanul élvezte a monopoliumot, melyet tekintélye és erős szervezete, meg a szokás hatalma elzárt idegen befolyások elől, lassanként megnyílt némely újabb (bár nem egészen új) eszmék hirdetői előtt, kik az iskolával, a közoktatással legalább is egyenlő rangú nemzeti érdek: a közegészség nevében követeltek bebozsáttatást. Tulajdonképen tehát nem az orvos mint ilyen, hanem az emberi egészség hivatott szolgája, a higienista, emeli föl szavát az iskolák és tanulók ügyében, a nemzeti jólét érdekében, ezért a jogosulatlanság vádja nem alapos. A hozzá értés, az illetékesség kérdése már másként áll; de ennek meg két oldala van. Sok olyan dolog van, mihez az orvosnak nem szabad hozzá szólni, mert egyelőre nincsen képesítve alapos ítéletre; de meg több olyan, mely most a tanárok kezében van, egészen tőlök függ, pedig egész szellemi fejlődésök és tanulmányok olyan irányú, hogy azon dolgok elintézésére nem lehetnek képesek. Higgadt gondolkozással kell, és még ezután kell, megállapítani a határt, mely az ifjúság nevelésében a higienista és a tanár működését elválasztja; de ma már az egészségápolás emberét az iskolai nevelésben való közreműködéstől elzárni nem lehet.

Az iskola mindeddig arra való volt, Angolországot kivéve mindenütt, hogy csak az ifjúság szellemi képességeit és értékét fejleszsze; hiában beszélte mindenki, hogy az iskolában nemcsak tanítani, nevelni is kell, hiába vették be évtizedek előtt a «testgyakorlást» az iskolai foglalkozások közé, az ifjúság testi élete teljesen kimaradt a tanítás céljai közül, azon fatális hibája miatt az iskola, vagyis a tanférfiak gondolkodásának, hogy elég a lelket művelni s hogy ebből áll a nevelés. Ők értik a tanuló lelkét, lelkesülnek a szellemi fejlettség azon ideáljáért, melyet a tudósok történeteiben találhatunk; bizonyára a jellem is gondjaik tárgya. De nem ismerik az embert; nem ismerhetik az egész ember ideális fejlődésének föltételeit, a tényleges ember hiányait, a nevelés hatását a testi valóságnak, tehát az egész embernek felszegeire, visszahatását a lélek, a jellem rendellenességeiben — nem lelkesedhetnek az «emberileg tökéletes»-nek azon eszményképeért, melyet csak az képzelhet el, ki — mint az orvos — számtalan sok egyes ember testi szervezetének és lelki alkatának jó és rossz tulajdonságait ismeri és tudja, mitől, minő befolyások alatt fejlődtek azok jó vagy rossz irányban.

Századok óta tart a szellem kizárólagos művelése, a test rendszeres elhanyagolása. E fatális ketté választás a nevelésben nem maradhatott rossz következtések nélkül; hogy az egész köznevelés rendszerét mindig olyanok szabták meg és fejlesztették tovább, kik a testi embert élettanilag nem ismerték, kik többnyire önmagokban is elhanyagolták, sőt talán elnyomták a testi erő ápolása iránti szükség érzetét — ez maga mutatja, mennyire fejletlen volt mindez ideig annak tudata, hogy a testi épségre, a lehető legjobb kifejlődésre épen úgy nevelni kell az ifjúságot, mint a lelki tökéletesedésre, hogy az előbbinek épen úgy megvannak a maga szigorú föltételei, el nem hanyagolható szükségletei, mint az utóbbinak. Vajon van-e ma már olyan állattenyésztő, ki ne tudná: mily különböző módon kell nevelni a versenyfutó lovat, meg a teherhordó lovat? Brehmer, a hírneves görbersdorfi tüdő-orvos, mikor a tüdő gyöngye fejlődésére hajlandó gyermekek neveléséről szól, az angol lótenyésztőknek tudományosan is indokolt tapasztalásaira támaszkodik; ne sértse emberi büszkeségünket, ha azt mondom, hogy célszerű általános nevelés tekintetében az angolok versenylovainak jobb dolga van, mint a mi gyermekeinknek! Ha nem igaz

is az, mit Daryl Fülöp mond *Renaissance physique* című könyve kezdetén, hogy tetszésünk szerint nevelhetjük széppé, arcban, természetben, mozdulatokban széppé a legrútabb gyermeket is, de igaz az, hogy erőssé, egészségessé s ezzel boldogabbá tehetjük az ifjú nemzedéket, ha testi nevelésére a megkívántató gondot fordítjuk. Nemesítsük fajunkat! E jelszó legelső helyen a testi egészség s vele a jólét és elégedettség gyarapítását jelenti s a munka, melyet megkíván, egyedül csak az iskolában végezhető. Hiába mondják sokan, hogy az iskola erre nem ér, ez a családok dolga; az iskola oly tökéletesen uralkodik az ifjúság ideje, ereje, egész valósága fölött, úgy lefoglalja azt ma a maga részére, e mellett a családoknak ma már oly kevés képességek van a nevelésre, oly helytelen fölfogások van többnyire annak igazi eszközeiről és céljairól, (hiszen ignoti nulla cupido — és mikor ismerik meg családapáink az angol vagy régi görög nevelés előnyeit!) hogy a nemzetnek teljes joga van az iskolától követelni e föladat teljesítését.

Igen, a nemzet követeli ezt; nemzeti érdek, hogy értelmileg jól képzett, de testileg is jól fejlődött legyen az ifjúság, mikor az iskolából kikerül; hogy ne csak elméjére és talán szívére, de karjaira is számíthasson. Ha a testi nevelés oly nagy nemzeti érdek nem volna, és ha más valamely intézmény az iskolán kívül ezt teljesíthetné — bizonyára soha sem alkalmatlankodnék az orvos az iskolának ez irányban, s megelégednék azzal, hogy benne a rossz levegőt, a sötétséget, a gerinczet és mellet ferdítő roz padokat, meg más ilyen technikai hiányokat üldözzön. De ez nem elég; az iskola szelleme a test és lélek elválasztása, az egész emberi lény fejlesztésének, harmonikus nevelésének tudatos elhanyagolása, követeli a bele szólást, a küzdelmet egy olyan velünk született jog: az egészséghez való jog érdekében, melyet az iskola sokszorosan megsért s melyért küzdeni minden téren a hygiene kijelentett célja és föladata.

II.

Az iskolának hygiénikus intézménynyé kell átalakulni. Nem elég, hogy az iskola, engedve lassanként az általános, bár még sokaktól be nem látott szükség tudatának, lerázza magáról azon külső sajátságokat, melyek az épület és a fölszerelés

egészségügyi hiányosságai által veszélyeztetik a tanulók egészségét; ez oly egyszerű administratív előhaladás lesz, ha majd egykor megtörténik, mely csak a pénz kérdése s melynek alapja már oktatásügyi és egészségügyi törvényünkben le van téve. Még az sem elég, ha az iskola szellemileg kevésbé terheli meg a tanulókat, ha majd valamikor rendszerét, céljait megváltoztatja, eszközeit tökéletesíti, ha majd kevesebbet és jobban tanít — a mi beláthatatlanul távol látszik még lenni, úgy hogy reá alig számíthatunk. Mindezekon kívül el kell fogadni az iskolának azt a feladatot, hogy a nemzet ifjúságát egészséges emberekké nevelje.

Hogy ma még az iskola az értelmi nevelésen kívül alig foglalkozik mással, igen természetes és érthető dolog; e miatt az iskolát és a tanfőfiakat kárhoznátni botorság volna. De ha beláttuk, hogy az egészségre való nevelés, a test nevelése, éppen olyan szükség, mint az értelmi és erkölcsi nevelés, és hogy e célra az iskolán kívül más hely nincs, akkor mégis szükséges szemlét tartani az iskolában, fölkeresni a hiányokat, melyeket célunk érdekében el kell hárítani és minden olyan mozzanatot, mely ennek elérését akadályozhatja. És ha e közben ugyanazon tapasztalatot teszszük, mit a szárazföld minden országában tesznek, hogy tudniillik azok között, kikre az ifjúság nevelése bízva van, csak elvétve találtnak olyanok, kik nevelői feladatuk iránt annak igazi értelme szerint lelkesednének, kik az ifjúság lelki életén kívül testi valóját is értenek és méltányolnák, akkor be kell látnunk, hogy a testi nevelés elhanyagolásának legfőbb és eredeti oka az iskolán kívül van, az egész nemzet egészségügyi fölfogásának elmaradottságában. Ha tehát az imént azt mondtam hogy «a nemzet követeli» az iskolától a testi nevelésnek kezébe vételét, bizony nem lehetett más értelme, mint hogy azt a nemzetnek követelnie — kellene. Remélhetőleg teszi is ezt majd. De most még ott állunk, hogy a művelt közönség most kezd ebredezni. Még nem rázta föl öntudatlanságából se valamely nagy politikai fordulat, se a sajtó tervszerű és hatalmas izgatása, mint az utóbbi pár év alatt a francziákat, kikenél e dolog talán még rosszabbul áll, mint hazánkban; még csak néhány hang ütötte meg a mi közönségünk fülét. Ha tehát nálunk még a művelt emberek úgy nőttek föl, hogy soha a test céltudatos neveléséről nem hallottak, annak példáit soha nem látták, nem csoda, ha a tanárok, kik-

nek elég sok dolguk van úgy is, nem lettek ez ügy apostolaivá. De nem lesznek akadályai sem; hazafiságuk ezt nem engedi. Be kell azonban vallani, hogy az igazán helyes és tökéletes testi nevelés csak akkor lesz megvalósítható, ha minden tanár maga is hygiénikus nevelésben részesült, mint Angolországban. Addig tűrik, sőt talán hazafias szeretettel szemlélik a nagy munkát, de hathatós részt benne valószínűleg nem vesznek.

Épen azért, mert nálunk a testi nevelés érdekében megindult gyöngye mozgalmat nem támogatja, még kevésbé indította a nemzet közvéleménye, mely ebbeli nagy érdekeinkről nem nyert még kellő tájékoztatást, igen nehéz az ügy menete. Az egész közoktatásügy olyatén átalakítása, minőt angol példa után indulva sokan, és épen a hygienisták is, követelnek, nem volna indokolt mindaddig míg ez a nemzet fejlődésének egy követelményeül nem tekinthető. Addig ily irányú törvényhozási intézkedések erőszakoltak volnának. Épen ezért üdvösebbnek látszik, a tanítás rendszerének egyelőre békét hagyva, első helyen nem a szellemi túlságos megterhelés kérdésével foglalkozni, hanem azzal: minő eszközökhöz nyúljon az iskola az ifjúság testi nevelése végett és mi módon illeszse be azokat a tanításnak jelenleg főnnálló rendszerébe?

Volna még egy elébb való kérdés, ha egészen szigorú pontossággal akarnánk eljárni; az a kérdés, vajon mivel lehet bebizonyítani, hogy a mi ifjúságunk testileg és egészségileg aggasztó állapotban van? De ezzel a kérdéssel hosszasan foglalkoznunk fölösleges. Apák, tanárok, orvosok, kik figyelmesen nézik a fiatalság életét, nagyobb és kisebb városokban egyaránt, meg vannak arról győződve, hogy az tele van az erőt és egészséget megrontó kárhozatos mozzanatokkal, hogy a testi fejlődés épen úgy, mint a lelki, tele van abnormitásokkal, a korán érés, korán elhervadás, az ingerlékeny gyöngeség, az idegesség, bátortalanság, satnyaságjelenségeivel. De azért számokkal, statisztikával bizonyítani ezeket nem tudjuk. Legföljebb a katonaság tapasztalataira, a sorozások lajstromaira hivatkozhatunk, azokból állítván, hogy nálunk felényi ifjú sem válik le katonának, mint Németországon. Hivatkozhatunk arra, hogy Franciaországban mily elégedetlenek az ifjúság testi állapotával, sőt Németországban is mint igyekezzenek azt javítani. Fölmentlíthetjük Angliát, az idegességet, kedélytelen kávéházi életet, egészségpusztító éjjelezéseket és néma bűnöket nem ismerő

ifjúság hazáját és kérdehetjük: vajon lehet-e egészséges, erős, tartós életű az olyan fiatalság, mely épen ellenkező életet folytat, mint azok? Nem, bizonyára nem lehet; az egészségért épen úgy meg kell szolgálni, mint a tudásért, annak épen úgy meg van az ára, mint emennek. Nálunk pedig, mint jól tudjuk, az erő és egészség a nevelés céljai közzé nem tartozik, a nemzet és a családok számadásából ezeknek az ára hiányzik.

Nem lehet azon kételkednünk, hogy a mi ifjúságunk nem elég erős, nem elég egészséges; különösen nem kételkedhetünk pedig azon, hogy eddig az iskola e tekintetben csak ártott, soha sem használt. Ha egész közoktatási rendszerünkkel nem volna összefonva a testi élet elnyomása, az egészséghez szükséges tényezők rendszeres elhanyagolása, nem gyűjthette volna Fodor József azokat a valóban lesújtó adatokat a magyar tudósok és más szellemi munkások élettartamának rövidségéről, melyeket ismeretes akadémiai értekezésében tett közzé. És az iskolának az a hibája, hogy növendékeit túlságosan terheli szellemi munkával (a mire nézve abban a nézetben vagyok, hogy e terhelés lehetősége megvan, sok tanulón látható is a hatása, de legtöbb tanuló ki tudja magát vonni alóla) elenyészőleg csekély kárt okoz ahhoz képest, hogy semmi pozitív intézkedést nem tesz a hygiénikus nevelésre, hogy ez programjához csak a testgyakorlat heti két órája által van jelezve. Ez a fő baj; mert ha a tananyagot a leg-hygiénikusabb mértékig kevesbítjük is, de az iskolában csak az történik a testi nevelés érdekében, a mi eddig, az eredmény ugyanaz lesz. Most már még az is az iskola föladata, hogy az ifjúságban a régiebb időben természetes ösztönei által parancsolt testfejlesztő mozgások, játékok, versenyek, szabadban időzés vágyát fölébressze és ébren tartsa; a tespedés és egészségtelen szórakozások szokása oly általános és oly hatalmas lett. Igaz, hogy e szomorú állapot kifejlődésének egyik és talán legfőbb oka az iskolai élet folyamában van; részint az egyoldalú agyvelő-munka, részint a rossz levegőben sokáig ülés, részint a felsőbb osztályú tanulók házi dolgozatainak időt és kedvet rabló sokasága öli el a mozgás ösztönét, veszi el a mozgató idegek erejét, teszi petyhüdtté a lélegző izmokat és a szívet, melyek a mozgás által erősödnek, de egyszersmind az egészséges és erős mozgásban nagy munkát is végeznek, melyet 6—8—10 órai ülő munka után nincs kedvük teljesíteni, tőle egészen elszokván. Mindezt föltétlenül szükséges megváltoztatni. Legyen

a tanulók munkája kevesebb, a tantermek levegője jobb, a tanárok gondja növendékeik testi érdekeire éberebb; ne legyen a testi ügyesség, elevenség, viruló szín, jó kedély a jó tanulással ritkán egyező sajátság — buzdítsák a tanárok növendékeiket a tanuláson kívül a test-erősítésre is; róják meg a rest tanulón kívül a rest játszót és rossz gyaloglót is; mindezen változások az iskolai életben igen kívánatosak. Hiszen minden tanár tudja, hogy a mit ismeretekben elhanyagol a tanuló, később kipótolhatja, de a mit erőben és egészségben veszít a testi fejlődés e nevezetes időszakában, nem szerzi vissza soha. — De míg az iskola tananyaga, módszere, egész szelleme úgy átalakul, a hogy azt az egészség, a test és lélek közös érdeke, ez újabban kitűzött főczél, megkívánja — addig még hosszú sora az egymást fölváltó áldozatoknak (nem az iskola, hanem az emberiség elvakultsága áldozatainak) görbül meg és sorvad el, a kellő segítség hiányában.

Azt kell legelőször megváltoztatni, a mi most is benne van a programmban, de határozottan rosszúl: a testi nevelés eszközét, a testgyakorlást. Az iskola legtöbbet hibázott abban, hogy az által mit e néven teljesített, nemcsak jó eredményt nem mutatott fel, hanem egyenesen hitele vesztetté tette hosszú időre a testgyakorlás eszméjét.

Mindenki belátja, hogy az a hetenkénti két óra, melyet a középiskola az úgynevezett testgyakorlásra fordít, a semmivel egyenlő hatású. Ez a fő oka, a miért az apák oly csekély okok miatt is fölmentették fiaikat ez órák alól s az anyák az egészben nem láttak egyebet, mint a ruhaszaggatásnak előttök gyűlöletes alkalmát. Arról nem sokat gondolkozott a közönség, hogy szükséges-e a testgyakorlás fiainak, bár annak szükséges voltát, mit föl nem fogunk, hajlandók vagyunk tagadni; de azt mindenki érezte, tudta, hogy az a két órás «ugrálás» haszontalan formáság. De nem is két heti óra legtöbb helyen, mit erre fordítanak; hiszen igen kevés helyen van tornaterem téli használatra. Az esztendőnek legfőljebb öt hónapja alatt folyik a testgyakorlás, s így a legjobb esetben negyvenre megy a tornaórák száma! Az angol fiú, az etoni, rugbyi stb. iskola növendéke, hetenként fordít testedző játékokra 20—25 órát, még pedig télen-nyáron át.

De eddig az a parányi idő is legtöbb helyen haszontalanul telt el, sőt némely helyen kárt tett, mert elriasztotta a test-

gyakorlástól azokat, kiknek rá legnagyobb szükségök lett volna. A középiskolák egy részénél olyan tornatanítók voltak és vannak alkalmazva, kiknek a tanulók előtt tekintélye, a munkához kedve, lelkesedése, a neveléshez emelkedett szelleme hiányzott. Ismeretes dolog, általános rossz szokás lévén, hogy a tornatanítók rendesen csak néhány izmosabb, ügyesebb és föltünőbb mutatványokra alkalmas fiúval foglalkoznak, ezeket igyekeznek megnyerni a tornázásnak, hogy velők a közvizsgálaton dicsekedhessenek; a többit kevés figyelemben reszesítik, a gyöngébbeket, a bátortalanokat nem ritkán (ismerek ilyen tornatanítót) gúnyolják, leverik, elkedvetlenítik. Ezek már kezdettől fogva belátják, hogy nekik kevés szerepök van, félre húzódnak, előbb sértődve, később közönyösen tűrve, hogy a közös rendgyakorlatoknál a hátulsó sorba kergeti őket a tanító, a vizsgálatok előtt pedig jó előre fölmenti vagy éppen eltiltja őket a productióktól. Oly helyeken is, hol a fölszerelés elég teljes, kevés gond van arra, hogy a tanulók mindnyájan hasznát vegyék.

A sikertelenség egyik oka az is, hogy a testgyakorlásbeli eredményeket igen nehéz vagy talán lehetetlen is ellenőrizni az igazgatóságnak, ha ugyan van erre gondolja valahol. Melyik igazgató vagy melyik igazgató-tanács nézett utána valaha, hogy vajon van-e olyan a tanulók között, kinek testi ereje az iskolai gyakorlatok által gyarapodott és hogy egyáltalában van-e valami haszna a torna-óráknak? Megtartják az «erőméréseket», megadja a tanító a maga osztályjegyzékét minden tanulónak; vajon gondolt-e reá valaha valamely gymnasium igazgatósága, hogy nem az érdemel jobb osztályzást, a kinek sok «erőpontja» van, hanem az, ki kitartó igyekezettel, fáradsága leküzdésével, kötelességérzetét követve, az előbbi keveset, bizonyos idő alatt, valamennyivel szaporította! Minthogy az osztályjegyzéknek e tárgyból senki sem tulajdonít jelentőséget, egy tanuló sem tartja szégyennek, ha az rossz; minthogy a testgyakorlásbeli előmenetelt sem a vizsgálaton, sem máskor nem ítélt meg az, ki nem szakértő, magok a tanári karok sem foglalkoznak az egész ügygyel. Ezért nem szolgál eddig az iskolai tornázás arra, mire pedig mostani tökéletlen alakjában is hivatva volna, hogy a gyöngébb testalkatú tanulóknak és szüleikben fölébressze azt a meggyőződést, hogy rendszeres gyakorlással az emberi testet fejlettebbé, erősebbé és egészségesebbé tehetjük.

De a hiba nemcsak a kivétel módjában van; a mostani iskolai tornázás rendszere is hibás. Ez a rendszer, a nélkül, hogy az ifjakat a testgyakorlásnak megnyerni, lelköket is a látható, vagy legalább érezhető cél érdekében megragadni igyekeznék, mintegy gyárilag, tömegben akarja őket idomítani. Valamint a közös tanítás figyelmen kívül hagyja az egyes növendék egyéni sajátosságait és képességeit és (kénytelenségből) Prokrustes-ágyba helyezi őket, Finkelnburg kifejezése szerint, épen úgy a testgyakorlás mai rendszere is elhanyagolja a növendékek korát, erejét, testi alkotását s oly közös föladatokat mér rájuk, melyeket előre láthatólag nem teljesíthet mindenik. Ha pedig erőkifejtés tekintetében többet követelünk az ifjútól, mint a mire képes lehet egyénileg és hozzá még (mint látni fogjuk) jó részben czélszerűtlen alakban követeljük tőle, ez már nem csak haszontalan, de káros dolog is, mert a szellemi erőltetéshez járuló testi erőltetés az összes szervezet, kivált az idegzet erejét rombolja meg. Ha minden sikertelen erőlködés járna valamely haszonnal, az akarat gyakorlása által, még meg lehetne bocsátani, hogy a tornázás gyakorlatainak egy részét a tanulók egy része soha sem tudja végrehajtani; de a dolog úgy áll, hogy míg egy csoport versenyt futó fiú között az utolsó is ugyanazon hasznát veszi a mozgásnak, addig például harmincz fiú közül az a tíz, ki a nyújtón való átfordulást hiában erőlteti, egyrészt haszontalan erőpazarlást végez, másrészt végképen elveszti kedvét a testgyakorlástól. Az egyénhez alkalmazkodás e hiánya teszi egy jó részben, hogy a tornázás eredményei oly csekélyek és legföljebb az erőseknek született kiváló testalkatú fiúkon láthatók. És ezeken sem lehet kimutatni, hogy mit adott a természet és mit a gyakorlás.

Természetes, hogy mindezek a szertornázásra vonatkoznak; a rendgyakorlatok nem az aránytalan és így esetleg túlságos követelések, hanem a miatt esnek kifogás alá, mert legtöbbször mód nélkül unalmasak, a nagyobb tanulók számára mostani alakjukban egészen haszontalanok és fölöslegesek is. A tornázás leghasznavehetőbb alakja a szabad gyakorlatok; de ezeket nem használja föl eléggé a mai testgyakorlás. Ha saját visszaemlékezéseim utánítélhetek, ezeknek lehet mégis köszönni, hogy némely tanintézetben oly föltűnő vonzódást mutat az ifjúság a testgyakorláshoz; egy időben bizonyos iskolában a nagyobb tanulók igen magas kerítésen másztak át, hogy a zárt

tornakertben a szűken mért testgyakorló órákon kívül is kedvökre kiugrálhattak, mászkálhattak és gyakorolhattak magokat, míg aztán őket a tornatanár onnan ki nem kergette! Az ugrás, futás, tartós járás, birkózás, kötélhúzás, súlydobás és emelés egyrészt mert bennök egyszerre többen vehetnek részt, másrészt mert versenyzéssel vannak összekötve, mindig legkedvesebb mulatsága és gyakorlásmódja voltak a fiatalságnak; a természetes ösztön is megmutatja, miben van a fejlődő szervezetnek legtöbb haszna.

A testgyakorlásnak ezzel a rendszerével két régebbi hónapban: Német- és Franciaországban sincsenek megelégedve. Ausztriából hivatkozhatom Burgerstein Leo reáliskolai tanár jeles könyvére,*) melyben azt mondja, hogy «a tornázás mostani alakjában legkevésbé sem megújítólag ható testi működés, hanem csak egy — többnyire kárba veszett — tanóra, és nehezen a legérdekesebb; ezért csak erőszakkal lehet kieszközölni, hogy benne a tanulók mind részt vegyenek». Franciaországban, hol már 1818-ban meghonosította a testgyakorlást egy kivándorolt spanyol ezredes, Amoros y Undeano, hol ez 1854-ben kötelező tárgy lett a középiskolákban, hol azonban még 1867-ben is csak harminczhárom lycéennek volt tűrhető torna-helyisége, épen ilyen véleménynyel vannak a tornázásról, a mi Rochard könyvéből**) és egész újabb irodalmokból látható. Egy inspecteur d'academie mondja a következőket: «Elég egy torna-órát végig nézni, hogy megértsük egyfelől csekély hatását, másfelől azt, hogy oly kevésbé tetszik a növendékeknek. Ott állanak egy sorban, hallgatva, hűszan vagy harminczan. A tanító megmondja, hogy melyik gyakorlatot végezzék; mindegyik tanuló elvégzi azt, folyvást hallgatva, s újra elfoglalja helyét a sorban. Közel hozzájuk ott lógnak a trapéz, a gyűrűk, melyek csábítják őket, különösen mivel ma senki sem fog hozzájuk nyúlni; a ki esetleg hozzájuk nyúl, kikap. E közt en eltelt húsz perc, míg a csapat elvégzett egy gyakorlatot; három gyakorlat betölt egy órát. Vagyis minden növendék legföljebb három perczig gyakorolta izmait egy tornaleczke alatt — tehát egy héten át hat perczig gyakorol.»

Legerősebben tornáznak, bizonyosan legtöbb haszonnal

*) *Die Gesundheitspflege in der Mittelschule*. Wien, 1887.

**) Rochard: *L'education de nos fils*. Paris, 1890.

is, Németországon, hol 1883-ban 2698 torna-egyesület állott fönn, 119,624 működő taggal. Ezek közt nagy számmal vannak tanulók is, kik épen úgy, mint a művelt lakosság jó része, bizonyos hazafias szellemmel vetik magokat alá annak a más országokban elviselhetetlennek tartott idomításnak, pedáns gyakorlásnak, mely a tornatermekben végbe megy. Úgy látszik a német kitartás és egyesületi szellem szükséges ahhoz, hogy a testgyakorlásnak ez a módja általános elterjedést nyerjen. De azért a testi nevelés kielégítő eszközének magok a németek sem tekintik a mostani tornázást, sőt igen avatott emberek tartják szükségesnek, hogy a testi nevelés gondosabban és más eszközök segítségével is történjék. Mutatja ezt az maga is, hogy az utóbbi években több német középiskolában honosították meg az angol játékokat, legelőször Braunschweigban, és hogy általában sokat panaszkodnak a német fiatalság helytelen és egészségtelen szórakozásaira. Ha a testgyakorlás elfogadott rendszere megtenné kötelességét ott, hol legtökéletesebben és legtöbb buzgósággal valósítják, nem mondhatná Raydt, ratzeburgi conrector, a következőket, miután kiszámította, hogy 2400 tanóra-ra csak nyolczvan testgyakorló óra jut egy év alatt: «Mint-hogy pedig fiatalságunk kedve a szabad levegőben történő erős játéktól elment, a mihez a korcsmákban időzés járúl, csodálkozunk kell tulajdonképen azon, hogy egészségi tekintetben aggasztóbb jelenségek nem mutatkoznak, mint a melyeket valósággal tapasztalunk; valósággal különös, hogy nálunk, az általános katonai kötelezettség hazájában, még ma is oly kevésbé ismerik föl az iskola jelentőségét erőteljes, katonás nemzedékek nevelésére nézve, vagy ha fölismerik, nem tesznek egészen erélyes lépéseket a helyzet javítására. Az általános katonai kötelezettség sokat jóvá tesz e tekintetben, többet, nézetem szerint, mint legtöbben gondolják; de ettől sem várhatunk mindent és kivált azokon nem segíthet, kik nem kerülnek a hadsereg szigorú, de hasznos fegyelme alá.»*) Vagyis röviden: a tornázás klasszikus földjén sincsenek meglegedve annak fejlesztő, egészségesítő és nevelő hatásával. Ott is kívánják a testgyakorlás rendszerének átalakítását. «A testgyakorlás menetében — mondja Kollmann, az anatomia tanára Baselben —

*) H. Raydt: *Ein gesunder Geist in einem gesunden Körper. Englische Schulbilder in deutschem Rahmen.* Hannover, 1889.

nagyobb változatosságnak kellene uralkodni. Ki kell küszöbölni minden pedánságot. Kerülni kell minden rend- és botgyakorlatot, melyek a figyelmet erőltetik. Soha sem értettem azt a különös vágyat, hogy a tornázásra a pedagógikus méltóság köpönyegét akasszák. Igaz, hogy régebben emlegetni kellett a tornázás nevelő hatását, hogy a hatóságok és szülők ízléséhez alkalmazták; de ez most már nem szükséges. Az iskolai tornázásnak csak egy célja és föladata van: bőséges test mozgásra adni alkalmat az üléstől gyötört gyermeknek. Menjetelek vele a szabadba! testgyakorlás az is, ha egy óráig gyalogol; nem szükséges mindig a tornaszerekre erőltetni a gyermeket, hogy egészséges mozgása legyen. Ilyenkor aztán hagyjátok csevegni, hagyjátok dalolni, kiabálni és fütyölni — ez is jó a szívnek és tüdőnek!»

Elég annyi tanulságot meríteni a mondottakból, hogy a német tornázást, mostani alakjában, a test gyakorlására, az ifjúság testi nevelésére kielégítő eszköznek ma már sehol sem tekintik. Az tehát a kérdés: mit változtassunk rajta és mivel pótoljuk?

III.

Nem adhatunk feleletet e kérdésre, míg meg nem vizsgáltuk azt, hogy mi a testi nevelés közvetlen föladata, minő hiányai az egyeseknek azok, melyeket a testgyakorlás pótolhat és meddig terjed, miben áll a gyakorlás hatása.

Ha a középiskolák fiatalságát jól megnézzük, nemcsak futólag tekintve a körülünk zsibongó tömegre, hanem egyenként szemlélve, talán méregetve és mérlegelve is őket, igen meg fog lepni különböző fejlettségek, színök és magok tartása. Ugyanazon osztályban, ugyanazon korú fiúk között is igen nagy az eltérés. Egyiknek termete igen kicsiny, másik magas, de vékony és sápadt, harmadik nagy csontú, de lapos mellű, negyediknek hatalmas czombjai vannak, de vékony karja és domború háta, az ötödiknek arányos alkatához vézna, petyhüdt izmai vannak, a hatodiknak hangja föltűnően gyöngye, a hetedik Herculesnek indúlt, de korán aszott bőre és tört szemei rendetlen életfolyásra mutatnak — és így tovább. A hozzá értő leolvashatja alakjokról az örökölt sajátságokat, a szülei ház

jobb vagy rosszabb viszonyait, de egyszersmind az életfolyásnak a szokásoknak, az iskolának hatását is. A hygienista, ki ismeri Axel Key könyvét, tudja hogy e sok gyöngeség, bágyadság, vérhiány közvetlen oka egy egész csoport idült gyöngélkedés, idegbajok, gyomorajok, stb., melyeket mi is megtalálunk fiainkban, ha úgy vizsgálunk őket, mint a svédek, dánok s itt ott az oroszok és németek tették; tudja, hogy gyöngélkedőnek lehet tekinteni majdnem felét a középiskolák növendékeinek (Svédországban 48·8%) — és hozzá tudja azt is, hogy ennek legfőbb oka a mozgás hiányában, az izomzat teljes elhanyagolásában van. Az a visszásság, hogy izomzatunk, mely pedig testünk tömegének felénél többet tesz (egy 65 kilogrammos emberben 35 kilogramm), nem végez annyi munkát, nem kap annyi táplálékot, mint kellene, megboszúlja magát abban, hogy az egészség általában meggyöngül. A testi nevelés közvetlen feladata tehát az, hogy e visszásságot megszüntesse, a sok ülést, ha már elkerülhetetlen, ellensúlyozza, kellő mozgás által az egészséget javítsa. Ezért első sorban olyan testi gyakorlatokra van szükség, melyek általánosan erősítő hatásúak; úgynevezett hygiénikus gyakorlatokra.

De ez nem elég. Van egy másik, nem oly életbe vágó és nagy jelentőségű, de szintén az iskolát illető és nevezetes feladat: az izomzatnak és a mozgató idegzetnek, mint igen nevezetes életműszereknek, speciális kiképzése, az izmok használatában való gyakorlás. Az a félszegség, erőtlenség, kitartáshiány, a föllépés bátortalansága, meg sok más jele a fejletlenségnek, mit a tanuló ifjúságon észlelünk, nem csak az általános petyhüdségből ered; a legizmosabb fiúk, a legegészségesebbek sem mentesek ezektől. A fiúk nem tudnak bánni izmaikkal; idegeik, izmaik lehetnek épek, de nem elég gyakorlottak. Csonka és elítélendő volna a testi nevelésnek az a rendszere, mely az ifjú szervezet ügyességét, az izomzat és idegrendszer meglevő, de nem használt képességeinek fejlesztését czélul nem tűzné ki, annyival inkább, mert az egész jellem alakulása ezzel szoros kapcsolatban van. Erre pedig nem elég a hygiénikus gyakorlatok üzése; e czélra másfélék — mondjuk röviden: gymnastikai gyakorlatok szükségesek.

A testi gyakorlatok különböző fajtáinak orvosi, élettani és egészségügyi méltatásában, a melyre nagy szükségünk van akkor, ha a föntebbi kérdésekre felelni akarunk, egy lépést

sem tehetünk ma már Lagrange Fernand munkáinak figyelembe vétele nélkül. E jeles francia orvos, ki maga is sportman és athléta s kinek könyvei*) a francia könnyedség remekei és e mellett a legalaposabb dolgozatok, miket e tárgyról valaha írtak, talán első, ki élettani alapon különbözteti meg a játékok, a szertornázás és az athléтика hatásait. Adatainak bősége, személyes tapasztaltsága, a tárgy minden oldalról való figyelmes szemügyre vétele igen megbízható vezetővé teszük őt e kérdéseknek eddig exacte nem igen vizsgált terén. Arra nézve, hol minő fajta gyakorlatok vannak mintegy kijelölve, mely célra mit kell a testgyakorlatokból végezni, bátran lehet az ő véleményét úgy tekinteni, mint a mely ma az egész mozgalamban irányadó. Nézzük, miket mond a hygiénikus testgyakorlásról.

Egészségi tekintetben — így kezdi második könyvének ezt illető fejezetét — a gyakorlás nem cél, csak eszköz. Ha azt akarjuk, hogy a gyermek járjon, szaladjon és ugorjon, nem azért történik, hogy járni, szaladni, ugrani tanítsuk . . . A gyermekhez alkalmazott gyakorlásnak még az sem igazi célja, hogy tagjait erősebbekké és mozgulatait ügyesebbekké tegyük. Az egészségápolás magasabbra törekszik: oly tulajdonságot akar adni a gyermeknek, mely előbb való az ügyességnél, még az izomerőnél is, olyant, mely minden testi tulajdonság alapja, egészséget. Az egészség pedig a fő életműveletek tökéletes egyensúlyában áll. A gyakorlás egészségbeli célja az, hogy e fő functiókban föntartsa az egyensúlyt, mert az mindjárt megzavarodik, ha a gyakorlás hiányzik. Ha tanulmányozunk egy olyan gyermeket, kinek a sokat ülő élet és az erőltetett mozgástalanság kárára van — és korunkban nem hiányzanak az olyanok, kiken ily tanulmányt tehetünk — meglep bennünket, hogy nincsen a testnek olyan része, nincsen a szervezetnek olyan művelete, mely a gyakorlás hiányának veszedelmes következéseit elkerülné. Az olyan gyermeknek, ki gyakorlásban nem részesül, egy szóval lehet egész kinézését jellemezni, ezzel: csenevész. Külséjében, magatartásában van valami, a mi az olyan növényt juttatja eszünkbe, melynek, levegőt és napot nem kapva, egész vitalitása alászáll, elsatnyúl, összeaszik. Valamennyi izma erőtelen; ebből aztán testtartásának olyan

*) *Physiologie des exercices du corps*. Paris, 1889. — *L'hygiène de l'exercice, chez les enfants et les jeunes gens*. Paris, 1890. Felix Alcan.

hibái származnak, melyek egészen a törzsök valódi elferdüléséig fokozódhatnak . . .

De a gyakorlás hiányát nem egyedül az izmok érzik meg. A szervezet összes műveletei épen olyan tespedtek, mint az izomzat munkája. Az emésztés renyhe, étvágy nincsen; a vér keringése kevésbé élénk; az érverés kicsiny és szapora, a mi arra mutat, hogy a szív erőtlen; a lélekezés lassu, rövid, kevés levegőt juttat a tüdőbe. Az idegrendszer középpontja részéről is figyelemre méltó zavarokat észlelhetünk, melyek az összes activ képességek alászállásában állanak. A gyermek nem tud többé akarni; legyőzhetetlen irtózást érez a mozgástól és általában mindentől, a mi erőfeszítéssel jár. Minél tovább marad gyakorlás nélkül, annál inkább idegenkedik minden mozgástól, annál inkább kedveli az ülő szórakozásokat. Vannak gyermekek, kik mikor ennyire jutottak, valóságos szenvedélylyel olvasnak, fölfalva minden könyvet, mely kezökbe akad; mások egész napokon át firkálnak egy asztal szögletén. Ilyenkor aztán sok szüle azt hiszi, hogy fia túlságosan buzgó tanuló vagy hogy nagy hajlandósága van a rajzolásra. Nem veszik észre, hogy e hajlandóság nem egyéb, mint ürügy arra, hogy joga legyen mozdulatlanul maradni és menekedni minden olyastól, a mi egy kis megerőltetést kívánna.

De a mily mértékben vész el az akarat erélye, olyan mértékben lesz fokozottabb az érzékenység és hevesebb a képzelet, a hogy ez minden ideges állapotban történik. A gyermek erkölcsi épsége nem kevesebb veszedelemben forog, mint testi egészsége s ilyenkor mondhatjuk igazán egy belga szerzővel: «Gyermeked nem szeret többé játszani, vigyázz, hogy el ne romoljon!»

Az ily kóros lankadtság ellen az igazi orvosság az izomzat gyakorlása. Elég, ha rávehetjük a gyermeket arra, hogy naponként egy pár órát töltsön valamely mozgalmasabb játékkal, hogy néhány hét alatt összes szervei visszanyerjék szabályos működésüket s hogy az egyensúly az idegrendszer functióiban, sőt a gyermek jellemében is, helyre álljon. És ha azt keressük, hogy ez esetben minemű jó szolgálatot tett a gyakorlás, könnyen fölfoghatjuk, hogy nem ügyességét és agilitását fokozta, sem tagjait erősebbeké nem tette, hanem a szervezet összes életműveleteit tette élénkebbekké.

Hogyan áll elő ez az üdvös ostorcsapás, mely fölébreszti

az egész élet folyamát? Főképen annak lehet köszönni, hogy a gyakorlás a lélekzésre van befolyással.

A lélekzés az a legfőbb életművelet, mely a többieket mindet kormányozza. Olyan súlyos esetekben, mikor az egész élet menete látszik valamely okból megakadottnak, az orvos legelőbb is a lélekzést igyekszik újra megindítani; ha ez sikerült, azonnal helyre áll a vérkeringés és az idegrendszer működése is ... Azt pedig mindenki tudja, hogy az izomgyakorlás közben többet kell lélekzeni; mindenki tapasztalhatta, hogy például egy ideig futva, sokkal gyakrabban és sokkal mélyebben vett lélekzetet, mint nyugalom közben. Kiszámították, hogy a szaladó gyermek hétszerre több levegőt szív be, mint a mozdulatlan. Ez a fokozott levegőfogyasztás leglényegesebb haszna a gyermeknek a gyakorlásból, mert a levegőből kapja azt, minek főszerepe van a táplálkozásban, az oxygént. Ez a fő táplálék s ez minden életművelet valódi föntartója.

Egészségi tekintetben mindazon eredmények között, melyeket a testgyakorlástól várhatunk, legfontosabb a tüdő kifejlődése, mivel a vérbe jutó oxigén mennyisége a lelekző térség terjedelmétől függ, vagyis azon területtől, melyet a tüdősejtek alkotnak. A tüdő pedig a fejlődés ugyanazon törvényeinek van alávetve, mint a test többi szervei. Terjedelme működésével arányban gyarapodik. Valamint az izom megvastagszik, ha több munkát végez, úgy a tüdő is kiterjed, ha a lélegző mozgások élénkülnek.

A gyakorlástól megfosztott gyermek lélekzése minimumára száll alá, mert a test mozdulatlansága a lélekzés szükségét kevesbíti, a lelekző szervet erőtlenné teszi. A pihenésre kényszerített tüdő térfogata épen úgy megkisebbedik, mint a munka hiányában elsorvadó izomé. És az elégtelen lélekzés miatt a tüdő megkisebbedése még föltünőbb lehet, mint a sorvadó izomé. Hogy mily nagyon szükséges élénkíteni a gyermek lélekzését, legjobban mutatja az olyan emberek példája, kik különös körülmények miatt meg vannak fosztva a tüdő gymnastikájától, a beszédétől; ilyenek a siketnémák. Minthogy ezek nem beszélnek, nincs reá szükségök hogy gyakran tele szívják mellüket levegővel s ezt nagy erővel nyomják ki, a szóhangok létrehozása végett. E miatt tüdejök összelapúlt, táplálkozása nem rendes, hajlandó a gümőkórságra és igen gyöngye a lelekző izomzat; a spirométer a siketnéma gyermek lelekző képessé-

gét igen gyöngének mutatja. De nem is kell ily eszköz ennek a kimutatására; a siketnéma gyermek nem tudja elfujni a gyertyalángot, mely szájától néhány centiméternyire van. Hogy az ilyen gyermek beszélni megtanuljon, előbb lélekző izmait kell erősíteni, tüdejét kell tágítani — s e célra a gyertya elfúvását használják, ebből áll a tüdőgymnastika. Rendszeren néhány heti gyakorlás után elég erős már a kifujt levegő árama, hogy a beszédhez is hozzá foghasson. E gyakorlások alatt azonban a siketnéma tüdejemegerősödik, kitágul, apránként megnyeri rendszerét; a tüdősejtek, melyek egy része össze volt esve, jól fölfúvódnak, a vérkeringés bennök élénkké válik. E közben elmúlik a tüdővészre való hajlandóság is; — határozottan meg van állapítva, hogy e betegségben sokkal kevesebb siketnéma hal meg, mióta őket beszélni tanítják.

Ily nagy jelentősége van a gyermekek egészségére nézve a tüdő gymnastikájának. A gyermekek számára ezért olyan alakját kell kiválasztanunk a testgyakorlásnak, mely erős munkát ró a tüdőre. E végett nem szükséges bonyolult gymnastikai eljárásokhoz folyamodnunk. A beszélni tanuló siketnéma kitágítja tüdejét, mivel több levegőt szív bele s nagyobb erővel hajtja ezt ki belőle. Ugyanezt teszi a futó gyermek is. És ha erős lélekzés tekintetéből összehasonlítjuk a futót, ki beszaladta a kört és a tornászt, ki a szereken dolgozott, nem lehet kételkednünk az iránt, hogy az előbbinek tüdeje volt erősebb munkára sarkalva. A tornaszerek dolgot adnak az izmoknak, de a lélekzést aránylag nyugodtan hagyják.

A lábak gyakorlása, melynek typusa a futás és a mely a szabadban folytatott összes játékok alapja, előbb való a kargyakorlatoknál a tüdő kifejlesztésére nézve, mert sokkal inkább élénkíti a lélekzés műveletét . . . A kik a lábak gyakorlatának illetén eredményében kételkednének, nézzék meg az olyan ifjú embereket, kik több idő óta gyakorolják a futást, a nélkül hogy valaha kargyakorlatokat végeztek volna. Meg fogja őket lepni, mily igazán athlétai fejlettsége van ezek mellének, a mi annál föltünőbb, mert néha ellentétben van a felső végtag igen keyéssé tetemes izomzatával. E tekintetben gondoljon kiki saját tapasztalatára; mindenkinek eszébe fog jutni, mennyire gyorsítja a lélekzést minden gyorsaságbeli gyakorlat, különösen pedig a szaladás. És igen fontos dolog annak megjegyzése, hogy

a gyermek, ki nehezen bírja a nagy erőlködéseket s a localis fáradalmat, ellenben igen nagy előszeretettel van a gyors gyakorlatok iránt. Ennek az az oka, hogy a felnőtt embernél sokkal könnyebben állja ki az elfulladás, a lihegést, mely pedig az ilyen gyakorlatokat elég hamar követi.

Az egészségtan követelményeinek s a gyermek ösztönének sokkal jobban megfelelnek a játékok, mint más testgyakorlatok, mert valamennyinek inkább gyors, mint erős gyakorlás az alapja. Valamennyi futásra kényszeríti a gyermeket, részint kergetődzés alakjában, részint azért, mert gyorsan kell egyik helyről a másikra jutnia, hogy a lapdát megkaphassa stb. Azt kérheti valaki, hogy nem okoz-e bajt, hogy a játékok alkalmával igen is sok munkát végeznek az alsó végtagok? A test többi izmának nem lesz-e baja azon tétlenség miatt, melyben a játék hagyja őket? Erre az a felelet, hogy sok játék a gyermeknek nemcsak lábait, hanem karjait is nagy mértékben dolgoztatja. De a mi több, ha a játékot legegyszerűbb alakjában, a kergetődzésben, vesszük is szemügyre, belátjuk, hogy a végzett munka nincsen a lábak izmaiba localisálva. Az egymást kergető fiúk egész sorát vegzik az olyan mozdulatoknak, melyek a test összes izmait fölhasználják. Hogy szabaduljon, az üldözöttnek egész stratégiát kell gyakorolni, hirtelen megállani, oldalt vagy hátra hajolni, stb. E mozdulatok megkövetelik, hogy az egész test részt vegyen a gyakorlatban; de mindez semmi ahhoz képest, a mit a mell izmai végeznek. Futás közben a gyermek annyira dolgozik tüdejével, mint lábaival; kénytelen gyors és mely lélekzetet venni, mi végett a mellkas izmainak nagy erővel kell működni. Minden része működésben van a szaladó gyermeknek, de leginkább működik az a része, melyet leginkább szükséges kifejlesztetni, a melle. Ezért a legtermészetesebb gyakorlat egyszerűs mind a legegészségesebb is.

Lagrangének e fejtegetéseiből az derül ki, hogy a gyermekek testgyakorlására legfőbb eszköz a játék, sőt magában kellő ideig folytatva, elegendő is. Hozzá járul a játékok ajánlásához az is, hogy szabad levegőn történnek, s hogy mozgalomba hozzák a gyermek kedélyét is; már pedig úgy a szabad levegő bőséges beszívása, mint az örömrész hatalmas stimulansok, a gyors és erős fejlődés, az egészség kiváló tényezői. Bizonyos, hogy a játékok a testi nevelés egyik és főbb céljának, az egész-

ség javításának eszközlésére minden egyébnél többet érnek. Az a kérdés csak, vajon nem kell-e már a gyermekkorban más-nemű és célú vagyis az izomzat gyakorlására szolgáló athlétai és szorosabb értelemben vett gymnastikai gyakorlatokat is végeztetni?

A hét és tizenöt év közötti gyermek nevelésének az izomzat specialis fejlesztése még nem lehet célja. A pubertás kora előtt minden igyekezetünket arra kell fordítani, hogy a gyermek testsúlyban, általános egészségben gyarapodjék; minél jobban fejlődött tüdeje, szíve, csontozata, később annál erősebb izomzat rakodik le rajta. Ez még az anyaggyűjtés és nem az erőpazarlás kora. Úgy kell gondolkoznunk gyermekeinkről, mint a versenylovak gazdái gondolkoznak a nemes csikókról, melyeket eleinte egészen szabadjokra hagynak s csak kellő kifejlődésök után adnak át az idomítónak. Az olyan gyermek, ki még nem érte el tizenötödik évét, még a «tenyésztés» és nem az idomítás korszakában van. Testének minden szövete fejlődő félben van; a felnőtt embertől termete és kövérsége által különbözik, de még inkább a lágyabb hús, a tökeletlenül csontosodott váz s a gyöngén fejlett izomzat által. Mindenek fölött különbözik pedig növésre való törekvésével; ezért reá nézve előnyös minden, a mi a test anyagi fejlődését előmozdítja és káros minden, a mi gátolhatná a növekedést, csökkenthetné a szövetek térfogatát. Már pedig bizonyos gyakorlatok túlságosan fogyasztják a test anyagát, élénkebbé teszik a szövetek elégését. Ezek közt első helyen állanak azok, melyek az idegzet nagy megfeszítésével, erős munkájával járnak; ilyenek mind a nehéz gyakorlatok, azok, melyeknek célja, hogy a gyermeket ügyesebbé tegyék. Mindezek finomítják, vékonyabbá, karcsúbbá, teszik a gyermeket; ez a hatása a szereken való tornázásnak is. Az ily súlyvesztesség pedig lehet néha igen üdvös a felnőttre nézve, de mindig veszedelmes a gyermekre nézve, kinek mindig csak szerezni és nem vesztegetni kell.

De sajátlagos célját, az izomzat gyarapítását, sem éri el a gymnastika kisebb gyermekeknél. A fölserdülés kora előtt a munka nem növeszti az izmokat, a műszereken tornázó gyermekeknél, az akrobata-fiúknál nem látjuk a kiemelkedő izmokat, a karok vastag húsát, mely a felnőtt tornászoknál oly szembeötlő; izmaik igen vékonyak, mintegy kiszáradtak lesznek a gyakorlástól. És, a mi legfontosabb dolog, az erős gyakorlás

akadályozza a gyermek növést. A gyakorlás hiánya csenevészé teszi, a túlságos gyakorlás eltörpíti a gyermeket. *)

A serdülés idejében, tizenöt és tizenhat éves korában, megváltozik a gyermek állapota; csontjai megerősödnek, bár végeiken kissé meg lágyak maradnak, és izmai hirtelen meglepő fejlődésnek indulnak. Az izomerő nagy mértékben gyarapszik. Ebben a korban már foglalkozhatnak a fiúk az olyan nehezebb, több erőt kívánó gyakorlatokkal, melyeket a kisebb gyermekekre nézve tilosnak mondtunk. Föl kell használni azt az erőt, mely minden mozdulatban nyilvánul; az ifjú érzi a maga erejét, keresi az alkalmat, hogy bebizonyíthassa, terheket emel, birokra kel társaival, épen annyira keresve az erőfeszítésekre való alkalmat, a mennyire kerülte azt egy évvel azelőtt.

A gyakorlás módszerének követni kell az ösztön e nyilatkozásait. Minthogy az ily korú fiú igen alkalmas ugyan még mindig a gyors gyakorlatokra (gyorsaságot kívánó gyakorlatokra), de már alkalmas kezd lenni az erőt kívánókra is, a gymnastika adja meg neki azt a munkát, melyre mintegy kívánczik. Tapasztalni fogjuk, hogy ekkor már az izmok gyorsan vastagszanak, az egész test férfias alakot vesz föl. Ebben a korban elkezdhetjük már az olyan gyakorlatokat, melyek elég tetemes helybeli erőfeszítésekkel járnak; a gymnastika (a szorosabb értelemben vett) nyújtóival és korlátaival, ilyeneknek való. Az intensív izom-összehúzódasok, a merész és nehéz mozdulatok, melyeket elítéltünk a gyermeknél, kitünők az ifjú embereknél, kiknek izmai erősebbek és csuklóí, csontjai ellenállóbbak. Ez az akrobatai gymnastika ekkor már minden egyénél jobban gyarapítja az izomrendszert, bámulatos erőt ad a karnak s az egész testet mintegy «emberfölötti» képességekkel ruházza fel.

Nem minden ifjú fejlődése halad ugyanazon gyorsasággal; de valamennyinek legkésőbbén fejlődik ki a mellkasa. Ezt bizonyítják a szabómesterek is, kiknek jegyzékei érdekes adatokat szolgáltatnak e kérdéshez. Minthogy pedig a mellkas bősége a legfőbb érdek, addig míg ez nem elegendő, nem szabad igen fárasztó erőgyakorlatoknak vetni alá a serdülő ifjút s a gyakorlásban mindig nagy részt kell engedni a mellkas főtágítójának,

*) Ezt már Galenus is tudta, kinek szavait idézi Frank I. P.: *System einer vollst. medic. Folizey* című könyvében, II. köt. 936. l.

a futásnak, melyben természetesen szintén mértéket kell tartani. Ne feledjük tehát, hogy a mellkas fejlettségét, mint a legnehezebb gyakorlatokra való képesség mértéket, szemmel kell tartani.

A gymnastikai gyakorlatoknak kétféle általános haszna van; a fiúk gyarapszanak tőlök, erőben és testsúlyban. Az iga-vonás természetesebbé teszi a lovat; a fiúkra nézve ugyanezt teszi a súlyzók használata, vagy a nyújtóé. Az erőfejlesztő gyakorlatoknak azonban a «birkózás» a typusa; ez egészségi tekintetben, a futás mellett, legalkalmasabb s egyszersmind par excellence gyarapító gyakorlat. Általánosan föltűnt az észlelők előtt, hogy a professionatus birkózók mind megnehezednek, némelyek korosodva, el is híznak. A tizenöt—tizennyolcz éves fiúk számára ez a legajánlhatóbb testgyakorlat, csak az a kár, hogy nem igen ismerik.

E két általános hatáson kívül helybeli hatása is van az erős testgyakorlásnak, tehát általában a gymnastikának; ily hatást tesz magokra az izmokra, a mi már említve volt, az idegrendszer középpontjaira, (a gerinczvelőre és agyvelőre), meg a csontvázra. A rendszeres gyakorlás nemcsak erősebbé, tartósabb, intensivebb összehúzódnásra képessé, hanem kitartóbbá is teszi az izmot; a végzett munka pontosabb és kevésbé fárasztó is lesz, az egész szervezet mindig kevésbé törődik el heves izommunka után, az ez által okozott bomlástermékek mindig gyorsabban ürülnek ki s mindig csekélyebb mértékben képződnek a testben, tehát a folytonos gyakorlás az erőfeszítések végzésére és eltűrésére egyaránt alkalmasabbá teszi a testet. A localis hatások közül legkevesebbé kedvező az, melyet a csontrendszeren tapasztalhatunk, a túlságos vagy czélszerűtlen gymnastika elferdítheti a csontvázat. Ha tudjuk azt, hogy az orthopædiai testgyakorlással helyre lehet hozni a testalkat hibáit, beláthatjuk, hogy elő is lehet vele idézni ily hibákat; általában maga a szertornázás a testtartásra csak akkor nem tesz kedvezőtlen hatást, ha igen változatos, mert azokon, a kik többnyire egy fajta gyakorlatokat üznek, például, a kik egyedül a felső végtagot gyakorolják, többnyire meglátszik ez a hát domborúságában. Ezért a szereken tornázás ilyen irányú hatását gondosan kell megfigyelni a növendékeken és fölhasználni jó irányban, kezdődő ferdülések megelőzésére és a test egyes elhanyagolt részeinek jobb kifejlődése érdekében.

Legnevezetesebb azonban a gymnastika hatása az idegrendszerre. Minden izomgyakorlat egyszersmind az idegzet gyakorlása is, hiszen minden mozgás az agyvelőből, vagy a gerinczvelőből indul ki. Ha már most azt az elvet, hogy minden szerv fejlettsége arányos annak gyakorlásával, az agyvelőre alkalmazzuk, be kell látnunk, hogy a fiatalság mai életviszonyai szerint e szervnek majdnem kizárólag azon részei vannak gyakorolva, melyek értelmi functiókat végeznek, a tudatos, akarat szerinti mozgásokat kormányzó, megindító vagy gátló részei, az egész mozgató terület gyakorlásban alig részesül. Vajon nem ebben van-e az oka annak, hogy a mai fiatalság oly «gyöngye idegzetű», neurasthénias, oly igen rabja érzelmeinek, oly kevés akaraterővel bír? Hogy az egyéni jellemre, lelki erőre és más nagy fontosságú tulajdonságokra befolyást nyerjen a nevelés, semmi szín alatt sem szabad az agy nevelését elhanyagolni, ez pedig csak az egész szerv működésének kellő gyakorlása által lehetséges. Az akarat megfeszítésével járó, bonyolódott és mesterséges gymnastikai gyakorlatoknak nemcsak az a becse van, hogy fáradságot tűrni, tagjait pontos műszerekként használni tanítják, hogy gyorsá és ügyessé teszik az ifjú embert, hanem az is hogy az agyvelő mozgató részeinek ezek a speciális gyakorlatai. Minden játék, minden tartós, de egyszerű gyakorlás, még az athlétikai gyakorlatok és sport fajok jó része is, automatikussá válik több gyakorlás után, mindezek egyszerű, természetes mozgásokból állanak, a mi nagy előny gyöngébb és fiatalabb egyénekre nézve — de mintegy a testgyakorlás felsőbb tanfolyamaként szükség van a megfeszített figyelmet és akaratot kívánó műveleteknek, vagyis az agyvelő mozgató működéseinek gyakorlására is. Ez lesz e szerv arányos és tökéletes fejlődésének egyik főeszköze.

De nemcsak az agyvelő, az egész idegrendszer hasznát veszi a tornázásnak; csakhogy e haszon már oly általános jó hatás, melyet mindenféle gyakorlás előidéz. Az általános bágyadsággal járó idegbetegségek szempontjából, melyek most oly igen gyakoriak, csak az fontos, hogy általában gyakorlás történjék s ez által az egészség javuljon; a szertornázás és athletika nehéz gyakorlatai csak egészséges egyének nevelésének tökéletesítésére, gyöngítő hatások ellensúlyozására alkalmazhatók. Tehát itt is előáll az egyének szerinti különbség-tevés szüksége, főleg a kifejtettebb ifjak között, a huszadik év felé; ha a testi képes-

ségek egyenletességét tüzzük ki egyik nevelésbeli célnak, akkor nem szabad azt néznünk, hogy mire van képessége az egyeseknek és csak azon irányban végeztetni a gyakorlást, hanem ellenkezőleg, a vékony, könnyű ifjakkal, kik nem igen látszanak erre képeseknek, nagy erőt kívánó gyakorlatokat tétessünk, mert ezektől súlyban gyarapodnak, a nehézkes, vastkos egyéneknek pedig a gyorsaságot kívánó gyakorlatokat jeleljük ki, hogy vékonyabbak és könnyebbek legyenek. Ily módon lehet az ifjak egyéniségére befolyást gyakorolni s megadni nekik azon ügyességet és gyorsaságot is, ha hiányzik, melyekről ugyan Lagrange azt állítja, hogy inkább világra hozott, mint szerzett sajátságai az egyeseknek, de melyek kétségtelenül gyarapíthatók a gyakorlat által.

A testi erő művelésének más, távolibb, de általánosan elismert hasznai is vannak még: erkölcsi és jellembeli sajátságok, melyekre szintén törekedni kell. Milyen eszközökkel, a testgyakorlás minő alakjával érhetjük el inkább ezeket?

A testgyakorlást ős időkben, már a régi görögök idejében is úgy tekintették, mint a tiszta erkölcs főtartóját, a korai vagy igen erős szexuális izgalmak akadályát; korunkban pedig orvosok és nevelők az angol iskolai nevelés egyik legfőbb eredményének tekintik azt, hogy az angol ifjakon a fajtalan képzeletlenség, az e miatti titkos rossz szokások, általában a korai izgalmak s ezek idegromboló hatásai nem észlelhetők. A spártai nevelésnek ugyanezen célzata és haszna volt. «Igen jól tudta azok okos fejedelme, hogy a kedély szórakoztatása és a test állandó foglalkoztatása nélkül — mondja Frank J. P., a múlt század vége felé — igen lágy érzékenység vesz erőt az összes idegeken és ha az érző idegrostok ily gyöngéd alkotásúak, elkerülhetetlen az ingerlés, melyet a kéjvágy, a dologtalanság elsőszülette, azonnal fölébreszt.» Mint látjuk, Frank, kinek legtöbb nézete ma is megáll, általában az elfoglaltságban, a kedély és az izomzat foglalkoztatásában látja azon jó hatás okát; utóbbi időben az a nézet volt elterjedve, hogy az izommunka maga, a testi kifáradás, gátolja meg a szexuális izgalmakat. Úgy fogták föl a testgyakorlás e hasznát, mint a test erejének, az idegzet ingerületének megkötését, vagy bizonyos más irányba való elterelését. Ennek határozottan ellene mond Lagrange, könyvének egy igen érdekes cikkében. Véleménye szerint a testgyakorlás azért és annyiban vonja el az ifjú lelkét

azon bizonyos izgalmaktól, a mennyiben természetes és jogos örömvágyát, valamely élvezetre való kívánczóságát, kielégíti; nézete szerint az élénk és élvezetes testi munka (a játék) ez irányban kielégítvén a serdülő fiút, nem kell képzelődésében és néma vágyakban, tehát a sexualis irányban keresnie a kielégítést. Ezért e tekintetben hatástalannak tartja az olyan testgyakorlást, mely nem szórakoztató. Valóban, mellette szól az angol tapasztalat, mert hiszen az angolok csak itt-ott és kevésbé gymnastizálnak, leginkább játszanak; de ellene szól a görögök rendszere (föltéve, hogy ezek is elérték a szóban levő czélt), mert az ő pentathlonjok már erős és nem oly szórakoztató munka volt, ellene szól továbbá az a tapasztalás, melyet már Frank is említ, hogy a sok testi munkát végző s kedélyileg elhanyagolt falusi paraszt fiúkban később ébredszik s szűkebb határok közt mozog, a genetikus ösztön, mely zsarnokilag uralkodik a városi fiatalság idegzetén. Úgy, hogy nézetem szerint általában minden erősebb izommunkának megvan, mintegy derivatorius módon, ez a nagyon üdvös következése, tehát a gymnastikának és a sport minden fájának is.

A bátorság is olyan lelki tulajdonság, melyre fiainkat nevelni kell. Az a tudat, hogy erőnk van, hogy izmainknak hasznát tudjuk venni, hogy bennök s magunkban bízhatunk, annak az érzése, hogy tudunk, bírunk akarni s hogy akarattunk erejének kifejezést tudunk adni, tehát az izomzatnak és az akaratnak kellő gyakorlattal kiművelt ereje, az egyéni jellemnek, a férfiasságnak, a bátorságnak egyik alapja; de ebből ered az önmagunkon uralkodás, a határozott, higgadt föllépés is. Az így nevelt embernek csak egyre van még szüksége, hogy bátorsága, lelki ereje hiánytalan legyen: hogy ne legyen érzékeny, hogy «ne féltse a bőrét». A bátorság hiányának sokszor az az oka, hogy az illető, nem lévén szokva fájdalmas érzések elszenvedéséhez, nem lévén bőrének érzékenysége eltompítva durva érintések iránt, az ilyenek gyakori tapasztalása által, vonakodik magát ilyeneknek kitenni, a szó valódi értelmében a bőrét félti. Lagrange a francziákról általában azt mondja, hogy inkább félnek egy ökölcsapástól, mint a pisztolygolyótól. Már Angolországban másként van a dolog; az iskolás fiú legelőször is azt tanulja meg társaitól, hogy a fájdalmat panasz nélkül kell tűrni. A testgyakorlás minden faja edzi a bőrt, kevésbbé érzékenynyé teszi, hozzá szoktatja mindenféle kellemetlen érzéshez,

ütődéshez, nyomáshoz, dörzsöléshez, stb. Ezért a tornászok és a sokat játszó, versenyző, edzett angolok nem tűrik el az alacsonyabb műveltségű emberek sértéseit, nem félnek azokkal szükség esetén ököllel küzdeni meg. A bőrnek ilyen erősödése és eltompulása nélkül néha a legbátrabb szívű is gyáván viselheti magát; ezért szükséges, már korán szoktatni a gyermeket olyan gyakorlatokhoz és játékokhoz, melyek a bőr érzékenységet csökkentik az által, hogy gyakori kemény és kíméletlen érintkezéseknek teszik ki. A túlságos érzékenység, a vele járó sok reflex-hatással, uralkodó jellemvonása a mi «ideges századunknak»; igen szükséges, hogy ellene ilyen módon is küzdjön a nevelés.

Dr. IMRE JÓZSEF.

AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMET- ORSZÁGON.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

VII.

AZ ARANYVALUTA ELLENI ÁRAMLAT NÉMETORSZÁGON.

Azon idő óta, hogy Németországon a sokaktól oly könnyűnek és egyszerűnek képzelt átmenetel az aranyvalutára oly nagy és előre nem várt akadályokba ütközött és annak már részben való megvalósítása is oly nagy pénzügyi és közgazdasági károkat okozott, — nagy és meglepő fordulat állott be a valuta-kérdés tudományos irodalmában. A tudósok többsége Németországon ma is az aranyvaluta híve ugyan, mint ezt a német nemzetgazdáknak 1880-ban Berlinben tartott tizenkilencedik congressusának és a német kereskedők ugyanott tartott gyűlésének határozatai bizonyítják, de újabban mégis inkább csökkennek, mint növekednek híveik, és a többi nemzeteknél még inkább terjednek a kettős érték tanai. A német nemzetgazdák 19. congressusán Hertzkának, a kereskedők gyűlésén Soetbeernek sikerült a túlnyomó többséget az aranyvaluta elvének megnyerni, de Hertzka indítványa már két tekintélyes ellenzőre talált; az egyik Wagner, a berlini egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára, a másik Arendt, a kettős valuta legkiválóbb németországi képviselője. — A német nemzetgazdák gyűlése kimondá, hogy «a nemes fémek nemzet-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 176., 177. és 178. füzetében.

közi mozgalmának helyesen fölfogott törvényei és jelenségei minden visszalépést az aranyvalutától az ezüst vagy kettős valuta javára, megengedhetetlennek tüntetnek föl», es hogy «az ezüst-eladások fölfüggesztése a német pénz- és bank-rendszer veszélyeztetésének tekintendő».

A német kereskedők pedig a német gazdasági érdekek veszélyeztetésének jelenték ki a létező pénzügyi törvényen változtatni akarni, minek következtében az ezüst-eladások fölfüggesztésének megszüntetését sürgetik.

De mindezzel szemben a tudomány, a sajtó, a parlament és a közelet terén hatalmas mozgalom indult meg Németországon az aranyvalutába helyezett egyedüli üdvözítő hit megdöntésére és a félig végrehajtott pénzrendszernek új irányba való telerelésére.

Az aranyvaluta elleni tudományos harczot Arendt indítá meg, kinek műve*) a német tudós világra oly nagy hatással volt, hogy az aranyvaluta két tekintélyes híve, Schäffle**) és Wagner***) kijelentették, hogy az aranyvalutához való merev ragaszkodás helytelenségéről meggyőződtek, és Wagner kevéssel Arendt főművének megjelenése után, a berlini közgazdasági congressuson már Arendttel együtt szállt síkra az aranyvaluta ellen.

Arendt főleg a német pénzügyi reform szempontjából tárgyalja a kettős valuta kérdését és az aranyvaluta következetes keresztül vitelének lehetetlenségét, és a szilárd érték nélküli ezüst váltópénz szaporításának káros voltát bizonyítja Németország összes hitel- és üzleti viszonyaira. De műve mindenütt a magasabb és általános szempontokra is kiterjed és a megoldást célzó végső javaslatai, ép úgy, mint az aranyérték éles bírálata, nemcsak a német pénzügyi reform szempontjából, hanem magasabb tudományos szempontból is igen becses adalékot szolgáltatnak a kettős valuta jogosúltsága mellett. Arendt

*) Arendt: *Die vertragsmässige Doppelwährung*. Két kötet. 1880. E mű nézetei röviden összefoglalva találhatók: *Die deutsche Münzreform und die Pariser Münzkonferenz*. Berlin, 1881. Grothe: *Sammlung wissenschaftl. Schriften*.

**) Schäffle: *Für internationale Doppelwährung*. 1881. és *Die Grundsätze der Steuerpolitik*. 1880—81. főleg 582—601. lap.

***) Wagner: *Für bimetallistische Münzpolitik Deutschlands*. 2-te Aufl. 1881.

egyenesen és csaknem kizárólag a német pénzügyi reformnak tulajdonítja az ezüst elértéktelenülését és azon nagy árforradalmat, mely a világpiacz összes üzleti viszonyaira oly zavaró befolyással volt, mert mindazon egyéb okok, melyek fölhozataknak, a német pénzügyi reform által idéztettek elő. *)

Művének sok helyütt szenvedélyes és heves polemikus hangja főleg Sœtbeer ellen irányúl. Érvei nagyrészt azonosak Wolowsky, Cernuschi és Laveley érveivel, szerinte már az arany és ezüst termelési viszonyai is a kettős érték helyessége mellett bizonyítanak, mert egyszer az, máskor a másik fém termelési kilátásai kedvezőbbek, s így a kettős valuta már ez okból is állandóbb értéket képez. Azt, hogy Németország egymagában térjen át a kettős érték rendszerére, ő sem javasolja, mert ez esetben Németország csakhamar elárasztatnék ezüsttel és aranya a külföldre folya. Ő is tehát, mint minden bimetalista, csak több állam nemzetközi szövetkezésével reméli a bimetalismus rendszerének sikeres megvalósíthatását és műve második részében ezt a latin pénzügyi unió, az éjszakamerikai Unió államai és Németország pénzügyi szövetkezése által, Anglia hozzájárulása nélkül is, oly módon véli létesíthetőnek, hogy a) Németország ne adjon el több ezüstöt, hanem a forgalomban maradt 500 millió márka értékű régi tallérját veresse birodalmi márkákká, az aranyhoz való $15\frac{1}{2}$ -szerez viszony szerint; b) az amerikai Unió az 1:16 arány helyett szintén 1:15 $\frac{1}{2}$ arányban verje a Bland-bill által megszabott mennyiségben ezüst dollarjait, végre c) a latin unió 20 millió ezüst francot verjen havonként és mindezt addig folytassák, míg a londoni piacon a Standard uncia ezüst ára az 1:15 $\frac{1}{2}$ arálynak megfelelőleg 61 pence-ra emelkedik, ha ez megtörtént, akkor a szövetkezett államok nem kötelesek többé ezüst pénzt verni, és csak arra kötelezik magokat, hogy pénzverdékben magánosok szám-lájára, a pénzverési díj megtérítése mellett, az 1:15 $\frac{1}{2}$ arány szerint vernek ezüst pénzt. (II. kötet 103. l.)

Wagner a kettős valuta védelmére írt fönnidézett iratát azzal végzé, hogy «a demonetizált ezüst pénzként való szere-

*) Die Münzreform führte die Preisrevolution herbei nicht dadurch, dass sie Silbermassen auf dem Markt warf, sondern dadurch: dass sie dem Silber seine Eigenschaft als Geld raubte, dass sie ganz Europa fortriss zu einer allgemeinen Suspendirung der Silberausprägung.

pének teljes visszaállítása a nemzet- és világgazdasági érdekeknek annyira megfelel, hogy annak létesítése a culturállamok szerződésének méltó célját képezhetné és egy állam érdekével sem ellenkeznék». «Pénzügyi törvényeinkkel szemben pedig azon fölhívást intézzük államférfiainkhoz: Videant consules ne quid detrimenti capiat respublica!»

Lexis közvetlenül az 1873. évi pénzügyi törvény meghozatala előtt felhívta a figyelmet egy fölovasásában *) azon nehézségekre, melyekkel 380 millió tallér ezüstnek a világpiacra dobása jár és igen éles bírálat alá vette azon félrendszabályokat, melyekkel az aranyvalutát életbeléptetik. Lexis nem föltétlen híve a bimetallismusnak, a mennyiben egy távol jövőben, mikor az angol «Clearing House» rendszer a legszélesebb mértékben ki lesz fejlődve, az aranyvaluta általános behozatalát lehetőnek tartja. Összes, e tárgyra vonatkozó, művei mégis főleg a kettős valutához szolgáltatnak nagy becsű érveket és adatokat,**) a mint hogy újabban egészen csatlakozott is a kettős valuta érdekében megindult társulati mozgalomhoz. Adatokkal bizonyítja, mily óriási áringadozások keletkeznének, ha még csak egy culturállam is aranyvalutára menne át, vagy ha Németország mai csonka aranyvalutáját megszüntetné és a teljes aranyvalutára akarna átmenni. Meggyőző érvekkel igazolja, hogy nem mindegy, ha az államok fele ezüsttel, fele pedig aranynyal él, — vagy pedig, ha az államok egy nagyobb complexusa használ együttesen aranyat és ezüstöt, mert az előbbi esetben az arany- és ezüstvalutájú államok között folytonos és állandó áringadozások fognak előfordulni és a két fém közötti érték-ingadozás majd az egyik, majd a másik állam kereskedelmi mérlegében okoz óriási veszteségeket, míg a két fém közös használata mellett ezek értékének ingadozása által okozott veszteségek egészen elesnek. A különféle valutájú államok között a forgalom és nemzetközi fizetés kiegyenlítése nehezítve, — az egyforma valutájú államok között könnyítve

*) *Strassburger Zeitung*. 1873. márcz. 9.

**) Lexis: *Kritische Erörterungen ü. die Währungsfrage*. Leipzig, 1881. Lenyomat Schmoller: *Jahrbücher*. 1881. 1. f. *Zur Währungsfrage*. Hildebrand-Conrad: *Jahrb. für nat. Ök.* 34. k. 364. l. és 39. (új V.) k. 1. l. *Neuester Stand d. Währungsfrage*. Schmoller: *Jahrb. f. Gesetzgebung* etc. VII. (1883) Jahrg. 1. f. 273. l.

van. Ez is bizonyítja, hogy nem az aranyvaluta, hanem a nemzetközi kettős valuta felel meg a szabad kereskedelem és forgalom érdekeinek.

Erörterungen című művében azt javasolja, hogy azon esetre, ha a latin unió államai az ezüst pénz verésének fölfüggesztését megszüntetnék, Németország kötelezze magát tallérjait a forgalomban meghagyni, vagy a mi helyesebb volna, azokat a $15^{1/2}:1$ arányban négy márkás ezüstben újra kiveni. Ehhez elegendő lenne az 1876. évi törvény által a birodalmi tanácsnak adott fölhatalmazás visszavonása.

Haupt*) lényegében Cernuschi híve és egy nemzetközi egyezmény alapján az $1:15^{1/2}$ értékviszonyt az arany és ezüst között helyreállíthatónak és föntarthatónak véli. E kiváló szakember művében sok érdekes és becses adat foglaltatik, e részben főleg 1884-ben megjelent német és legújabban megjelent francia műve igen nagybecsű adatokat tartalmaz, melyek részben általunk is fölhasználtattak.

Jacobj**) inkább a létező bajoknak gyors és praktikus megoldására vonatkozó javaslattal, mint tudományos érvekkel áll elő, és csak az ezüst nagyobb értékesítésére tesz javaslatot oly módon, hogy a kereskedő világ szövetkezése által egy «ezüst bankérték», «Banksilberwährung», alkottassék. A kereskedők, úgy mint az első genuai girobanknál, deponáljanak ezüstöt és azt váltók, átírások és kölcsönös leszámítolások által kölcsönös fizetéseikre használják. A fő kereskedelmi pontokon tartsanak ezüst-letéti pénztárakat s így alakítsanak az egyes államok értékével szemben egy «világforgalmi értéket», ezüst letéti jegyek alakjában. De ez által az ezüst értéke az államok pénzverési politikájától legkevésbé sem lenne emancipálva.

Kardorff-Waibnitz***) Angolország hozzájárulása nélkül nem tanácsolja ugyan a kettős valuta behozatalát hazájában, de egyúttal kimutatja, hogy Anglia vonakodása egy nemzet-

*) Haupt: *Gold, Silber und Währung*. Bécs, 1877. (240. l.) és *Stellung der Scheidemünzen im deutschen Münzsystem*. 1878. — *L'histoire monétaire de notre temps*. Paris, 1886.

**) Jakobj: *Gold und Silber im Landes- und im Staatsverkehr*. 1881. Ism. *Nemzetg. Szemle*. V. évf. 4. f. 132. s. köv. l.

***) *Die Goldwährung. Ihre Ursachen, ihre Wirkungen und ihre Zukunft*. 1880.

közi szerződéshez a kettős valuta érdekében hozzájárulni, oda vezetne, hogy Franciaország, Amerika és Németország a tiszta aranyvalutára lennének kénytelenek átmenni és ez által az ezüst gyors elértéktelenülésének és az arany megdrágulásának pusztító hatását, mely a szükség és nyomorúságok hosszú láncolata után ismét a nemes fémek természetes használatához vezetne vissza, első első sorban Angolország fogná megérezni. Könyve sok érdekes adatot tartalmaz az aranyvaluta behozatalára nézve Angliában és az amerikai Unió államaiban.

Kardorff-Waibnitz, Mirbach-Sorquitten és Schalscha a politikai agitáció terén is nagy tevékenységet fejtenek ki és szeretik a kettős valuta tanait úgy föltüntetni, mint a conservatív politika egyik lényeges tételét, mi által a szabadelvű politika hívei mintegy mesterségesen távol tartatnak a kettős valuta melletti mozgalmtól, holott éppen a szabadelvű gazdasági politika és névleg a szabad kereskedelmi tanok legbuzgóbb hirdetői voltak a kettős valuta elméletének úgyszólván megalapítói és legelső pártolói, minek igazolására elegendő Wolowsky, Bastiat és Princ-Smith nevére hivatkoznunk.

A kettős valuta hívei Németországon különben a politikai és tudományos izgatás eszközeit egyaránt fölhasználják a kettős valuta tanai terjesztésére. Főleg a földműves-osztályt sikerült pártjokhoz terelni és a kettős valuta tételeit az agrár politika egyik lényeges pontjává tenni azzal, hogy kimutatni igyekeztek — a mi különben csak igen csekély mértékben áll — hogy a gabona olcsó voltának oka éppen abban keresendő, hogy a főbb gabona-kiviteli államokban ezüstvaluta létezik és így az aranyvalutás országba bevitt gabonáért fizetett árban egyúttal valóságos kiviteli jutalomdíj foglaltatik, melyet az aranyvalutás ország fizet a másíknak és mely abból áll, hogy az aranyért beszerezhető ezüstmennyiség otthon 20—25%-kal magasabb értékkel bír, mint azon országban, hol gabonájokat eladják. Bár ez állítás helyessége csak nagyon korlátozott értelemben fogadható el, a németországi agrár-pártra mégis döntő hatással volt és őket a kettős valuta buzgó híveivé tette. 1886-ban 800 paraszt-egyesület kérte a kettős valuta behozatalát a német birodalmi gyűléstől és a mezőgazdáknak Berlinben 1886 márczius hóban tartott congressusa szintén a kettős valuta mellett nyilatkozott. A kettős valuta hívei még 1881-ben Kardorff elnöklete alatt egyesületet

alakítottak, mely népszerű íratok terjesztése és nyilvános gyűlések és fölolvadások tartása által kíván a kettős valuta tanainak híveket szerezni. Az egyesületnek jelenleg 1200 tagja van. A felhívás szavai szerint «az $1:15\frac{1}{2}$ arány helyreállítása az alap, mind a két fém szabad kiveretése ez arány szerint a végső cél és a német érdekeknek az átmeneti idő alatti megvédése a kötelesség, melyet az egyesület maga elé tűzött».

Az egyesület kezdeményezése következtében 1882 október hóban Kölnben tartott bimetallista congressuson határozatképen kimondották, hogy a tallérok a forgalomban végképen megtartandók, a két és öt márkás ezüst pénzek, a birodalomnak még rendelkezésére álló ezüst tégláknak felhasználásával együtt, az $1:15\frac{1}{2}$ arány szerint két márkás ezüst pénzekben kiverendők és úgy mint a tallérok korlátlan, az arannyal egyenértékű fizetési eszköznek nyilvánítandók.

A bimetallisták e congressusán a belga Laveleye és az angol bimetallista egyesület is képviselve volt és az angol képviselők a németekkel egy közös határozatban állapodtak meg, melyben kimondották, hogy «az arany és ezüst közötti szilárd érték helyreállítása szempontjából Német- és Angolország egyetértése kívánatos az iránt, hogy 1) mindkét országban az ezüst használata teljes értékű ezüst pénzek veretésével növeltessek; 2) hogy Németország minden tíz márkán alúli papírját és aranyát a forgalomból kivonja; 3) hogy ezüst-eladásait végleg megszüntesse, és 4) hogy az angol bank éljen azon jogával, hogy fizetésének egy része ezüstről állhat».

A német egyesület irodalmi működését Laveleyenek az ezüstérték ingadozása okairól írt értekezésének német nyelven való kiadásával kezdte meg és azóta az értekezések, fölolvadások és országgyűlési beszédek egész sorát, ezek között Mirbach-Sorquittennek egy fölolvadását és egy íratát és Dirichlet országgyűlési képviselő egy népszerű íratát a pénzről tette közzé.

Mindezzel szemben az aranyvaluta hívei is nagy tevékenységet fejtenek ki, bár írataik egész irányán bizonyos változás észlelhető. Míg ugyanis azelőtt egész általánosságban az aranyérték tudományos jogosultságát hirdették az összes művelt népeknél, addig ma főleg arra szorítkoznak, hogy Németországnak aránylag kedvezőbb helyzetét tüntessék föl a latin unió

államai és névleg Franciaországgal szemben. Az aranyvaluta híveinek legújabb álláspontját leginkább Bambergernek egyik műve*) tüntette föl, melyben az ezüst-eladásoknak óvatos és mérsékelt részletekben való eladását sürgeti, nehogy a Bland-bill fölfüggesztése és az ezüstnek a latin unió államaiban valószínű bekövetkezése az ezüstöt még jobban elértéktele-
nitse. Különben Bamberger,**) a szabad kereskedelem buzgó apostola és a híres parlamenti szónok, ma is ugyanazon hévvel védi az aranyértéket, mint akkor, mikor annak életbeléptetését a törvényhozás elhatározta. Az aranyérték tudományos védelmével főleg *Reichsgold* című munkájában találkozunk. Főérvei az arany mellett, hogy *a*) az arany, mint mértékmérő, már megállotta a próbát 1850 után, a mikor a kaliforniai aranyföldök fölfedezése után az aranytermelés iszonyú növekedése ellenére az arany értéke csak 20%-kal csökkent, holott az ezüst értéke a comstocki bánya megnyitása után 200%-kal; *b*) az aranyvaluta ép azért, mert szilárdabb érték, határtalanul szaporítja az aranyvalutás országokban a checek stb. iszonyú tömegét; *c*) az aranyérték által előidézett aranydrágulás lehetővé teszi a mélyebben fekvő és szegényebb aranyrétegek művelését is, és így növeli az aranytermelést; *d*) a főbb szükségleti cikkek áremelkedése sokkal hátrányosabb, mint a pénzé, vagyis a pénz drágasága kisebb baj, mint az árúk olcsósága.***)

Legújabb művében végre azon nehézségek riktó kiszínezése által, melylyel a latin unió meghosszabbítása járt, a nemzetközi szerződések útján létesítendő kettős érték eszméjét igyekszik nevetségessé tenni és a latin unió új szerződését úgy tekinti, mint az aranyvaluta elismerését az unió egész területére nézve. E mű minden esetre valószínű remeke a dialektikának és a szójátékoknak. Az egész szellemesen írt mű összes érvei egy szójátékra vannak alapítva, mely a «pénzszövetség

*) *Verschleppung der deutschen Münzreform. Ein Appel an die Reichsregierung.* Köln, 1882.

**) Bamberger főművei: *Reichsgold.* 1876. — *Reichstags-Verhandlungen über Münzreform und Bankwesen. Volkswirtschaftliche Zeitfragen,* 11. f. 1880. — *Schicksale des lateinischen Münzbundes.*

***) A magyar olvasót e művel bővebben ismerteti B. Vécsey Sándor: *Nemzetgazd. Szemle.* II. évf. 3. f. 106. 1. és 4. f. 20. l.

fogalmát azonosnak veszi a kettős érték behozatalára vonatkozó szerződéssel) («Internationaler Doppelwährungsvertrag»). De míg a pénzügyi szövetség egészen egynemű pénzek veretését és azoknak a szövetség mindenik államának területén minden korlát nélkül biztosítandó szabad forgalmát czélozza, addig a nemzetközi kettős érték-szerződés csak arra kötelezné az államokat, hogy saját területökön bizonyos, közösen megállapítandó értékarány szerint verjenek arany és ezüst pénzeket, a nélkül, hogy a verendő pénznemeket meghatároznák és egymás pénzeit kölcsönösen törvényes fizetési közegnek nyilvánítanák, pedig a nemzetközi éremszövetségnek épen ezek képezik főkellékeit. Egy szójátékra alapított érvelésből áll tehát az a fényes diadal, melyet Soetbeer és mások nézete szerint Bamberger ez íratával aratott, és mely e mű egy bírálójának szavai szerint «a nemzetközi értékviszony megállapítását örök időkre szétdőlt»).*) Nasse**) igen higgadt és gyakorlati érvei főleg az ellen irányulnak, hogy egy állam, melynek aranyvalutája van, ettől eltérjen és kettős valutát hozzon be. Minden nemzetközi szerződés e téren mesterséges és természetellenes eszköz lenne az egyik vagy másik fém értékének föntartására és célhoz még sem vezetne. Ha e téren minden állam föltétlenül megtartja rendelkezési szabadságát, akkor úgy is egyik állam aranyat, másik ezüstöt fog a pénz anyagául választani, és így az ezüst továbbra is a pénz anyagául fogna szolgálni. A kettős valutát különben is kivihetetlennek tartja, mert az tényleg csak addig állhat fönn, míg a két fémnek törvény által meghatározott értékaránya a tényleges állapotnak megfelel, mihelyt az arany értéke magasabb lesz a megállapított törvényes árviszonynál, mindenki azon lesz, hogy ezüstjét azon

*) *Neue freie Presse*. 1885. évf. decz. 4. sz. *Vierteljahresschrift für Volkswirtschaft*. 23. (1866. évf. I. k. 2. f. 227 l.)

**) Nasse: *Die Demonetisation des Silbers und das Werthverhältniss der edlen Metalle*. Holtzendorf-Brentano: *Jahrbuch für Gesetzgebung. Neue Folge*. I. Jg. 1877. 115—158. l. (Az angol *Select Committee* ismertetése.) — *Binetallismus und die Währungsfrage in Amerika*. U. o. II. Jg. 1878. 191—228. l. *Das Geld- und Münzwesen*. Schönberg: *Handbuch der polit. Oekonomie*. I. k. 237. l. — *Der Währungsstreit in Deutschland*. Preuss. Jahrb. 1885. márczius havi füzet. — Ez utóbbi értekezés érvei ellen van irányozva Arendt hason című legújabb műve. (1886.)

országban értékesíthesse, hol több aranyat adnak érte, mint a mennyi az ezüst piaczi áranak megfelel, és így egy ilyen államban mindenki ezüsstel fog fizetni, az arany pedig vagy egészen eltűnik a forgalomból, vagy csak fölülfizetés (agio) mellett lesz a forgalomban megtartható; tényleg tehát az ezüst fog az illető államban az általánosan használt fizetési eszköz lenni.

Süss nézetét, az aranytermelés csökkenését illetőleg, alaptalannak tartja; az évi aranytermelés, szerinte, épen nem oly csekély, hogy a kettős valuta elfogadására késztetne.

Knies*) a pénz- és hitelről írt művének legújabbban megjelent második kiadásában beható bírálat alá vette a «mai bimetallismus» fogalmát és azt igyekszik bebizonyítani, hogy a nemzetközi kettős érték az államkormányok között létesítendő nemzetjogi alapon kötelező szerződés által sem valósítható meg, illetőleg fönn nem tartható. Főérve abból indul ki, hogy a nemes fémnek kettős használata teszi annak értékét és épen az teszi a nemes fémeket pénzverésre különösen alkalmassá, hogy azok egyúttal különféle eszközök és ékszerek készítésére is kiválóan alkalmas anyagot szolgáltatnak. E tulajdonság nélkül az ezüst vagy arany pénz egyszerű pénzjeggyé (Zeichengeld) válnék. Az arany- vagy ezüstnek különféle fénnyűzési és ipari czélokra szolgáló értékét azonban úgy megállapítani, hogy a két fém egymáshoz való értékviszonya állandó és minden időre változhatatlan legyen, semmiféle nemzetközi szerződéssel nem lehetne. De a nemes fémeknek ez irányban való minden érték-változása okvetlen az illető fémből vert pénz értékére is visszahat, mert Soetbeernek — Knies nézete szerint nagyon is mérsékelt becslése szerint — az aranynak $\frac{1}{3}$, az összes ezüstnek $\frac{1}{4}$ része ily célra használtatik. De épen Knies ez érve bizonyítja azt, hogy az ezüst értékét okvetetlenül csökkenti oly állami intézkedés, mely annak pénzverésre való fölhasználását korlátozza, mert hisz ez esetben épen fönmaradó $\frac{3}{4}$ rész ezüst használati értéke van leszállítva. Minthogy pedig az ezüstnek ipari és fénnyűzési czélokra való fölhasználása a népek szokásaitól, gazdasági viszonyaitól, anyagi jóletétől és végre az ipari technika állapotától függ, tehát az állam ezzel szemben igaz,

*) Knies: *Geld und Kredit*. 1885. Geld főleg 319. s köv. l.

hogy nem sokat tehet, de az ezüstnek pénzverésre való felhasználását épen állami intézkedések korlátozták, és ha egy nagyobb állam az ezüstnek ez irányú használatát tetemesen megszorítja, akkor ezzel a többi államokat is hasonló intézkedésre készíti, mert azon állam, mely a többiek óvintézkedéseit követni nem akarja, összes aranykészletét elvesztené. A nemzeteknek egyetértő intézkedése épen ez ellen az állapot ellen biztosítaná az államokat és ez által egyúttal biztosítaná az ezüstnek természetes használati értékét. Így azután az értékingadozás oly csekély lenne, hogy a kiverő ezüst pénz értékére zavaró befolyást nem gyakorolna, a mint nem gyakorolt 1803-tól 1875-ig Franciaországban.

Az aranyvaluta hívei különben Bambergerrel élőkön külön közlőnyt alapítottak *Währungs-Korrespondenz*, melynek szerkesztője, Kleser, részint közlőnyében megjelent cikksorozatokban, részint pedig önálló füzetben közzé tett művében, újra beható bírálat alá igyekezett venni a kettős valuta érdekében Németországban fölhozott összes érveket és főleg azok tudományos meczáfolására kívánt szorítkozni. Legújabbán Gehlert és Eggers a kettős valuta nehezen megvalósítható eszméjével szemben a parallel-valuta eszméjét vetették föl oly módon, hogy az aranyvaluta, mint törvényes (állami) fizetési eszköz mellett az ezüst, mint a nemzetközi világforgalom fizetési eszköze szerepeljen. E célból a főbb kulturállamokban letétlét bíró girobankok állíttatnának föl és a fizetések ezüstre szóló váltók alapján leszámítolás és kölcsönös átírás által eszközöltetnének. Az ezüst értékét az állam nem biztosítaná ugyan, de a számítási és fizetési egység minden államban Eggers indítványa szerint 25 gramm $\frac{9}{10}$ finomságú ezüst lenne, 100 részre osztva és ez lenne az ezüst bankó (Silberbanco), melyre a kereskedők váltói szólnának. A nemzetközi kereskedelem e fizetési eszközét mindenki használhatná, a kinek a bankok valamelyikében ezüst-követelése van.

Gehlert ez eszmét teljesen magáévá teszi és a tizenhárom év óta fönálló gazdasági válság okát kizárólag azon körülményben keresi, hogy az aranyvaluta behozatala megszüntette a gazdasági élet azon lényeges alapföltételét, hogy az ember szabadon és tetszése szerint használhassa föl a természet azon anyagát, mely csere közvetítésére alkalmas. E föltétel megszüntetése által az arany monopol-értéket nyert és a pro-

ductiv munka annak rabszolgájává lett. Ez az állapot a productiv munka, illetőleg a cultura elpusztulásához vezet, miért is az arany kizárólagos uralma vagy a bi- vagy parallel metallismus útján megszüntetendő. Az előbbi kivihetetlen lévén, az utóbbihoz kell folyamodni oly módon, a hogy azt Eggers javasolja.

Eggers Németország új valuta-rendszerét bíráló tárgyává téve, annak hiányait még az esetre is, ha az aranyvaluta elvét, mint helyeset elfogadja, a következőkben foglalja össze:

1. Az adósok irányában a törvény igazságtalan volt és nagy jogsérelmet ejtett rajtok, miután azokat, kik ezüsttel tartoztak, arra kényszeríté, hogy aranyat oly arányban fizessenek, hogy ez által a hitelezők többet kaptak, mint mivel az adósok tartoztak.

2. A tíz, illetőleg húsz márkás arany színsúlya nem volt helyesen megválasztva, az utóbbi súlya ugyanis $716 \frac{236}{279}$ centigr. 750 ctgr. helyett, mely utóbbi aranytartalommal a nemzetközi fizetési eszközök sorában szerepelhetett és a 25 frcos és 20 \mathcal{L} strges aranynyal egyenértékű lett volna.

3. A márkának száz részre való osztása a legkisebb forgalom számára is hasznavehetetlen egységet teremtett.

E három pontot főleg azért vettük át Eggers íratából, mert névleg a két első hiányt mi is igen lényegesnek tekintjük, a harmadikon újabban $2\frac{1}{2}$ fillérek veretése által némileg segítve van, a mennyiben azokból 40 darab épen egy márkát ad.

Igen messze vezetne, felsorolni mindazon íratokat és czikkeket, melyek a német valuta-rendszer reformjával, vagy végleges keresztülvitelének módozataival foglalkoznak és még kevésbbé tekinthetjük ide tartozóknak azon műveket, melyek nem specialiter a német valuta-kérdéssel, hanem e kérdés általános megoldásával foglalkoznak és melyek száma főleg a még alább említendő párisi 1878 és 1881. évi nemzetközi pénzügyi értekezlet ideje alatt és után csaknem gomba módra szaporodott.

A német ezüst-eladásoknak 1879-ben történt fölfüggesztése óta a német pénzrendszer végleges befejezésének kérdése csaknem minden évben szóba hozatott a német birodalmi gyűlésen és pedig többnyire a költségvetési vita alkalmával.

1880 február hó 24-dikén Bamberger az ellen szólal föl, hogy a kormány a költségvetésbe a pénzügyi reform keresztülvitelének költségei czímén semmiféle összeget nem állított be és ezzel nézete szerint az ezüsteladások fölfüggesztésének továbbra való föntartását elvileg mondja ki. Hosszú beszédben fejtegette az ezüst tarthatatlanságát és a pénzreform befejezésének szükségességét. Főbb indokai, hogy 1. a kormány azon kísérlete, hogy az ezüst-eladások abbahagyásával az ezüst árának emelkedése legyen elérhető, sikertelennek bizonyult; 2. hogy a tallérok a bank pénztárában azért halmozódnak föl, mert a forgalomban azok fölöslegeseznek mutatkoznak; 3. hogy a kormány késedelmezése a reform keresztülvitelében a törvény természetével ellenkezik és arra a hitre vezet, hogy a kormány a fönnálló pénzrendszer megváltoztatására gondol.

Ezzel szemben Scholz, birodalmi kincstár államtitkára tagadja, hogy a kormány az ezüst-eladások fölfüggesztésével az ezüstárának emelkedését remélte elérni, a kormány elhatározásának egyedüli oka, mint ezt az államkanczellár akkor határozotlan kijelenté, az volt, hogy az óriási veszteségekért a felelősséget tovább viselni nem volt hajlandó. A még készletben levő 300,000 font ezüst visszatartásának egy másik oka pedig abban keresendő, hogy a kormány a fejenként tíz márkában megállapított birodalmi ezüst váltópénz állományának főlebb emelésére gondol és e czélból legközelebb törvényjavaslatot szándékozik benyújtani.

Schraut kormánytanácsos ez alkalommal a reform teljes keresztülvitelének további költségeit 50 millió márkára számítja, a mi elég nagy összeg ahhoz, hogy szükségtelenül ne kelljen a reform végrehajtásával sietni. A kormánytól eddig gyűjtött adatok szerint alig 100 millió birodalmi arany márka ment ki az országból és a váltó-árfolyam kedvező állása következtében az arany pénz kivonulásától nem kell tartani. A reform végrehajtása tehát ez okból sem sürgős. Bamberger e szavakkal végzi beszédét: «Sachen, die sich in die Länge ziehen, werden zu Schlangen». Kardorff pedig saját álláspontjának kifejtése után, mely abból áll, hogy a törvényt most már csak azért is végre kell hajtani, hogy siettetni lehessen azon katasztrófát, melynek szerinte okvetetlen be kell következnie és mely Németországot épen úgy, mint a többi államokat a kettős valutához fogja vezetni — azon szemrehányással végzi szavait,

hogy az «aranyvaluta behozatala kizárólag a járadékosok és nagy fökebirtokosoknak volt előnyére, a hátrányait pedig valamennyi többi osztály viselte, a birtokosok osztálya épen úgy, mint a munkásoké».

1881 márczius hó 10-dikén a pénzügyi reform keresztülviteléről szóló kilenczedik jelentés tárgyalása és a Párisban ápril hóban tervezett nemzetközi érem-conferentián való részvétel kérdése adott okot a pénzügyi reform újabb megvitatására.

Az aranyvaluta híveinek ismeretesálláspontját Bamberger, Delbrück és Sonnemann védelmezték, a kettős valuta szempontjából pedig Mirbach, Leuthe és Kardorff szólottak a kérdéshez. Az aranyvaluta híveinek törekvése főleg oda volt irányozva, hogy a kormányt annak kijelentésére bírják, hogy a pénzügyi törvényeket mielőbb teljesen végrehajtani szándékozik — a kettős valuta hívei pedig a német kormánynak az 1881. évi párisi pénz-conferentián való részvételét sürgették, miután az 1878. évi hasonló célú párisi conferentia, főleg Németország távolléte miatt, nem juthatott semmi eredményhez.

A kormány képviselője, Scholz, lényegében a múlt évben tett nyilatkozataihoz ragaszkodott, kijelentve, hogy a «status quo lényegében továbbra is föntartandó,» de egyúttal több oldalról jött provocatio következtében hozzá tévé, hogy Bismarck herczeg személyesen is a status quo föntartását tekinti egyedül helyesnek és nevében föl van hatalmazva kijelenteni azt, hogy «ő semmi esetre sem fog e kérdésben szabályrendeletileg intézkedni, sőt ellenkezőleg, azon rendszabályokat, melyek legközelebb szükségeseknek fognak bizonyúlni, úgy a szövetséges kormányok, valamint törvényjavaslat alakjában a magas ház elé fogja terjeszteni».

Ezzel a kormány és névleg a birodalmi kancellár álláspontja lényegesen eltért az aranyvaluta híveinek és főleg Bambergernek azon álláspontjától, hogy a kormány föladata a törvényeket egyszerüen végrehajtani és az azzal járó felelősséget viselni. Bismarck álláspontja egyértelmű az 1876. évi törvény fölfüggesztésével, mert fönnidezett nyilatkozatból kétségtelenül kitűnik, hogy a birodalmi kancellár a szövetségtanácsnak adott fölhatalmazással, az aranyvaluta életbeléptetését illetőleg, élni nem kíván.

A kormány képviselője végre még kijelenté azt is, hogy a német kormány magát az 1881. évi párisi conferentián kép-

viseltetni fogja, de a nélkül, hogy ezzel a német viszonyokat bármely irányban lekötő helyzet létesíttessék. De a kormány saját kijelentése szerint még is úgy tekinti a Párisban tartandó conferentiát, «mint megbeszélését azon kérdéseknek, hogy mi módon lehetne egy közös hiánynon segíteni és egy közös veszélyt, mely könnyen nagy terjedelmet ölthetne, elhárítani».

A kettős valuta hívei e kijelentéseket nagy meglepéssel fogadták. A német kormány az Amerika és Franciaország együttes fölhívására 1881 ápril havában Párisban tartott II. pénzügyi congressuson csakugyan képviseltette magát és a conferentián Németország nevében báró Tielmann kijelenté, hogy kormánya a conferentián való megjelenésével nem kíván praëjudikálni «későbbi határozatainak» s így küldötteinek nyilatkozatai «nem tekintendők olyanoknak, melyek a császári kormányt kötik, hanem inkább csak további alkudozások alapjául szolgálóknak». Az ezüst rehabilitációját azonban a német kormány is kívánatosnak tartván, e czél elérésére következő concessiókra hajlandó: 1. Németország bizonyos számú évekig az ezüst eladását teljesen megszüntetni kész; 2. ez időszak letelte után is csak korlátolt mennyiségben és oly csekély mértékben eszközölné azt, hogy a piacz nem lenne e miatt elhalmozva. A határidő megállapítása későbbi alkudozások tárgya lenne. 3. Németország hajlandó öt márkás aranyait, ezüst tallérjait, öt és két márkás ezüst pénzét bevonni és az 1 : 15¹/₂ arány alapján (most 1 : 14) újra kiverni.

1882 január hó 27-dikén Leuschner bányatanácsos hozta a valuta-kérdést a német birodalmi gyűlés alsó házában szóba és statisztikai adatokkal az aranytermelés csökkenését és az aranynek a fölmerülő szükséglethez képest elégtelen voltát igyekezett kimutatni.

Beszéde végén azon kérdést intézte a kormányhoz, vajon hajlandó volna-e Angolországgal vagy a nélkül csatlakozni azon nemzetközi szerződéshez, melyet Franciaország és az amerikai Unió államai szándékoznak a kettős valuta érdekében a párisi érme congressus ez évi ülése elé terjesztetni? Leuschner beszédére másnap Bamberger egy két óráig tartó beszéddel válaszolt, melyben főleg a kettős valuta legtekintélyesebb híveinek eljárási módját tette éles bírálat tárgyává. Mindenesetre szellemes megjegyzéseinek éle nem annyira Leuschner, mint

inkább Arendt, Cernuschi, az amerikaiak és a berlini *Börse-zeitung* ellen volt intézve.

Különös említést érdemel azon körülmény, hogy Bamberger után a szabadelvű pártnak, a baloldálnak, hova Bamberger is tartozik, egyik híve, Reden emelt a kettős valuta álláspontja mellett szót és tiltakozott az ellen, mintha a kettős valuta kérdése a reakciónak és a conservatív politikának volna egyik sarktétele.

Legnagyobb tevékenységet 1885-ben fejtettek ki a kettős valuta hívei, a mikor részint a paraszt-egyesületek fölíratái és küldöttségei, részint pedig egy nagy szabású egyleti tevékenység útján oda kívántak hatni, hogy a birodalmi kancellár az 1881-ben elnapolt párisi pénz-conferentiának újabb egybehívására a kezdeményező lépéseket tegye. Kardorffnak az 1885. évi birodalmi gyűlésen tett azon indítványát, hogy a birodalmi kormány fölhívassék az 1881-ben elnapolt érme-conferentiának újabb egybegyűlését eszközölni igyekezni, a birodalmi gyűlés nem fogadta ugyan el, de a birodalmi kancellár minden alkalommal nagy hajlandóságot mutatott a kérdés tanulmányozására és főleg e célból hívta egybe a «nemzetgazdasági tanács»-ot, melynek tagjait egy estélyre magához vendégül híván, ott a többi között Schalcha és Mirbachchal kizárólag a valuta-kérdésről beszélve, azt mondá, hogy ő a szalonkavadászat alkalmával is óvakodik oly helyre előnyomulni, hol ez veszélylyel jár, a kettős valuta sokat hirdetett előnyeivel is úgy van, hogy azokat igen kéteseknek, annak hátrányait ellenben, ha Angolország nélkül akarnók azt létesíteni, kétségtelennek véli. Sok tekintetben akkor még az ezüst-valutát is jobb szeretné, mint a kettős valutát Anglia nélkül. Különben a kettős valuta terrenuma eddig nincs annyira sondirozva, hogy ő mint tényeiért felelős hivatalnok rálephetne.

Ily szellemben közöltek, legalább a kancellárhoz közel álló lapok, Bismareknak ez estélyen tett nyilatkozatát és tudjuk, hogy ez államférfiú nagyon szereti nézeteit ily fesztelen formákban közölni.

Még ugyanazon évben a köstriczi paraszt-egyesület küldöttségének azt válaszolta a kancellár, hogy «a kettős valuta behozatalának kérdését jelenleg az illetékes hatóságok tanulmányozzák». E tanulmányozáshoz a kettős valuta hívei akkor sok reményeket fűztek, mert tudták, hogy «az illetékes ható-

ságok» körében a birodalmi bank elnökének, Dechendnek, nézete különös súlylyal bír, ez pedig határozottan a kettős valuta híveinek kedvezett. Dechend véleménye ekkor az volt, hogy a törvény, a mely a kormányt a talléroknek a forgalomból leendő kivonására hatalmazza föl, hatályon kívül helyeztessék, az öt és tíz márkás aranyok és papírpénzek bevonassanak és helyettök mintegy 300 millió márka erejéig újabb ezüst pénz veressék.

A gazdasági tanács, illetőleg az illetékes hatóságok nézetéről tudtommal legalább nem jutott semmi a nyilvánosság elé, míg az 1886. évi február 11-diki birodalmi gyűlésen a kérdés Huene egy indítványa következtében újra napirendre nem került.

Kevéssel ez ülés előtt a költségvetés tárgyalása alkalmával a porosz országgyűlésen Scholz, mint porosz pénzügyminiszter Rickert néhány megjegyzése következtében kijelenté, hogy ő nem fanatikus híve ugyan az aranyvalutának, nem közönyös azon súlyos veszteségek iránt, melylyel az ezüst elértektelenülése járt, de az aranyvaluta behozatala nem egyes állam tettségétől, hanem oly általános viszonyoktól függött, melyek ellen egyes kormány nem tehetett semmit, azért nézete szerint a német kormánynak maradandó dicsőségére fog szolgálni, hogy a világpiacz helyzetét helyesen fölismerve, oly kedvező helyzetet létesítettek, mint a minőnek ma Németország tényleg örvend. Cernuschi nemzetközi szerződésének tervezetét «a kettős valuta egyetlen egy híve sem írhatja alá a nélkül, hogy ez által saját hazájában hazaárulóvá ne legyen».

Scholz e nyilatkozata ellenére Huene a birodalmi gyűlés 1886. évi február 11-diki ülésén azon indítványt tevő, hogy a kormány fölhívassék a valuta-kérdés újabb beható tanulmányozására és annak eredményéről a birodalmi gyűlés elé terjesztendő jelentés tételére.

Burchard birodalmi államtitkár kijelenté, hogy a birodalmi kancellár azon esetre, ha Huene indítványa elfogadtatnék, azt a szövetséges kormányokkal közölni fogja, de annak már kiinduló pontját sem tartja helyesnek, mert a szövetséges kormányok napirendjéről a valuta nagy fontosságú kérdése eddig egy perczre sem tűnt volt le, s így a ház bölcs belátására bízza annak megítélését, vajon ily körülmények között szükségesnek tartja-e a fönti határozat hozatalát. A kormányok egyike

sem jutott eddig e nehéz és sokat vitatott kérdésben oly meggyőződésre, mely kezdeményező föllépésre ösztönözhetne volna. Az indítványt Huene, Kardorff és Schalscha védelmezték, utóbbi főlemlítve a többi között azt is, hogy a jelenlegi állapot hatalmas ösztönzésül szolgál a birodalmi tallérok hamisítására és neki tudomása van róla, hogy két berlini bankház Svájcban tallérokat veret és azokat Németországban forgalomba hozza, mire Schraut, titkos tanácsos és szövetségi meghatalmazott, fölkérte szólót, hogy ily kényes ügyben, mely a birodalom nagy károsításához vezet, vele az ügyre vonatkozó adatokat közölni hazafias kötelességének ismerje.

A két napig tartó vita folyamán főleg Scholz a parlamentarizmus illedelem határait csaknem túllépő szenvedélyességgel lépett föl, saját és a birodalmi kancellár legbuzgóbb párthíve, Kardorff ellen, és úgy látszik Kardorff azon megjegyzése korbácsolta föl annyira a birodalmi kormány e tagjának szenvedélyét, hogy az ő beszéde Bamberger előbbi beszédeiből szedett szóvirágokból állott. Huene, Kardorff és társainak indítványáról azt mondá, hogy «közönyösebb, fölöslegesebb és semmit mondóbb indítványnyal ritkán volt alkalmunk a magas háznak foglalkoznia». Egy bimetallicus irányú nemzetközi szerződés létrehozatalát lehetetlenségnek tartja, mert Cernuschi szerződési tervezetének figyelmes tanulmányozása után azon meggyőződésre jutott, hogy «oly szerződés-tervezet, a hazaárulás bűnének elkövetése nélkül aláírhatni nem képzelhet magának». Bamberger hosszabb beszédben szólalt föl az indítvány elfogadása ellen, szappanbuboréknak és gummi-indítványnak nevezvén azt.

Kardorff azon vádjával szemben, hogy őket Scholz az ország színe előtt nevetségessé tenni és a honárulás bűnével gyanúsítani törekszik, ez utóbbi csak azzal válaszolt, hogy az «urak a legegyszerűbb dolgot sem értik meg, a mi e tárgyban mondva lesz».

A szenvedélyes hangon folytatott vita azzal végződött, hogy Huene indítványát 149 szóval 119 ellenében elfogadták. A kormány hívei, a centrum és a jobboldal, az indítvány mellett, az ellenzék ellene szavazott. Windhorst és Hatzfeld kijelentették, hogy az indítványnak párthíveik részéről történt elfogadása által még nem kívánnak a bimetallicus mellett állást foglalni.

Scholzot e gyűlésen tanúsított magatartásáért főleg a *Kreuz-Zeitung* támadta meg, szokatlan élességgel.

Ezután még egyszer és utoljára 1887 márczius hó 14-dikén került a birodalmi gyűlésen szóba a kettős valuta kérdése, mikor köztudomásra jutott, hogy a kormány a készletben levő ezüst rudakból a berlini pénzverdében Egyiptom számára pénzeket vert és e célra még a tallérok állományából is bevont egy és egy negyed millió márk értéket. Az államkincstár képviselője kijelenté ugyan, hogy ez ezüstmennyiség eladása a kormánynak a valuta-kérdésben elfoglalandó állására semmi befolyással nincsen, mégis Mirbach és Kardorff ezzel be nem érve, a gazdasági válság kérdésével kapcsolatban arra kívánták indítani a kormányt, hogy tekintve azon körülményt, miszerint az ő lépése volt az, mely első sorban okozta az ezüst értékcsökkenését, egyúttal az első kezdeményezés megtételétől se vonakodjék, az ezüst értékének visszaállítása érdekében.

A kormány azonban egészen tartózkodó állást foglalt e kérdéssel szemben és egyszerűen annak kijelentésére szorítkozott, hogy újabban a lakosság 1885. évi számának megfelelőleg a birodalmi ezüst pénzek 16 millió márkával fognak szaporodni és hogy azok összes mennyisége ennek következtében 468 millió márkára fog rugni. Mindez újabb ezüst pénzek verése céljaira azonban egyetlen egy tallér sem fog bevonatni és így azok állománya érintetlen marad.

A vita folyamán Bamberger azon nagyfontosságú nyilatkozatot tevő, hogy «azon esetre, ha Angolország valamikor a kettős valuta behozatalát fogná elhatározni, ő ez által még annak helyességéről meggyőződve nem lesz, de szavára kijelenti, hogy kötelességének fogja tekinteni az általa mondottakért helyt állani és a kettős valuta behozatala elleni ellenszégülésével fölhagyni».

Kardorff ezt tudomásul véve, a kormányt is hasonló szellemű nyilatkozat tételére hívta föl, de a kormány képviselője ezt a fölhívást hallgatással mellőzte.

Ha a valuta-kérdésben folytatott összes parlamenti tárgyalásokra visszapillantunk, úgy azokból a németországi közvélemény jelentékeny átalakulására vonhatunk következtetést. Kezdetben, mint láttuk, az aranyvaluta hívei egyedüli urai voltak a helyzetnek a német parlamentben, a kettős valuta csekély számú hívei még szavokat sem emeltek föl a kérdés-

ben. Az ezüst-eladások fölfüggesztése után kezdetben a kormány az ellenzékkel állott szemben, mely a törvények teljes végrehajtását sürgette és követelte, később azonban saját párt-híveivel, kik a kettős valuta érdekében teendő kezdeményező lépésre igyekeztek bírni a kormányt, de sikertelenül. A kormány ma épen ott áll, a hol 1879-ben. Helyzete csak annyiban változott, hogy akkor a törvény végrehajtását követelték tőle, és ezzel szemben kellett védeni álláspontját, ma ellenben az ezüst tallérok bevonását és az ezüst-eladások folytatását nem sürgeti még Bamberger sem, és a kormány a fönnulló pénz-, illetőleg valuta-rendszertől eltérő irány követésére serkentetik.

Mit akar tulajdonképen a német kormány, azt nehéz volna megmondani, mert Scholz személyes jellegű heveskedéséből Kardorffal szemben, erre alig lehet következtetést vonni, annál inkább, mert Scholz elvi álláspontjával a mai tényleges állapot épen nem egyeztethető össze, a tényleges állapot fönntartása pedig a kormány egyedüli programja látszik lenni e kérdésben.

Jellemző a kormány álláspontjára nézve még azon körülmény, hogy Bismarck nyolcz év óta, a mikor kijelenté, hogy az ezüst-eladásokkal járó veszteségekért a felelősséget nem hajlandó viselni, e kérdésben a parlament színe előtt semmifele nyilatkozatot nem tett, az elől határozottan kitért; azon közel kilátásba helyezett javaslatok pedig, melyeket nevében a tözvényszerzés elé ígértek terjeszteni, ma sem láttak napvilágot, sőt azok irányára nézve sem lehetett hallani semmit sem.

Ma tehát Németország valuta- és pénzrendszere félig keresztül víve, úgy áll előttünk, hogy annak végleges keresztülvitelének idejét és irányát még csak sejteni sem lehet.

Ha már most az egész német valuta-rendszer történetére visszapillantunk, úgy abból az érdekes tanulságok egész sorát meríthetjük. A német pénzrendszer egész története egy 350 éves küzdelemből áll, a valuta rendezése, illetőleg egy egységes valuta létesítéseért, de mindazon törekvések, melyeket e cél létesítéseért V. Károly korától a bécsi conventióig, illetőleg a német birodalmi egység létesítéseig kifejtettek, hajótörést szenvedtek részint azért, mert a kisebb értékű váltópénz korlátozására, vagy pénzlábjának meghatározására a reformszabályok soha ki nem terjedtek, részint, mert a német

ezüst pénz névleges értéke, illetőleg pénzlába többnyire igen lényegesen eltért az ezüst pénz piaczi arától. Ez utóbbi körülménynek különben meg volt az a haszna, hogy a német bányászat nyereséggel volt üozhető és hogy a német pénzverdekek soha sem szenvedtek szükségét ezüstben, de más részről a német pénzt teljesen elzárta a világpiaczoctól.

Még a kölni márka súlya is csak 1838-ban lett úgy szabályozva, hogy az az egész német birodalom terén mindenütt egy és ugyanazon mennyiséget jelentette. A bécsi conventio útján létesített jelentékeny pénzreform után pedig még mindig hétféle pénzláb és azoknak megfelelő számtalan számítási és fizetési mód létezett a német birodalom területén. A különböző pénzlábú tallérok, márk, forint, arany tallér és frank mellett még Louis d'orok, Friedrichs d'orok, ezüst garasok, jó garasok, schillingek, többféle krajczárok, groték, stb. szerint számolt és fizetett a német közönség, úgy hogy a különböző pénzek használata következtében még az egyes országok is elszigetelve maradtak egymástól «ép úgy, mintha vasútaik különböző szélességgel bírtak volna és az árúkat mindannyiszor, valahányszor egy másik birodalmi alkatrész határához érnek, átrakni kellene» (Roscher).

Ily állapottal szemben minden esetre óriási volt azon haladás, melyet az 1871. és 1873. évi törvények egy egységes birodalmi pénzrendszer behozatala által létesítettek.

«A pénzrendszer átalakítása, mondja Roscher, a nyilvános életbe legmélyebben benyúló intézmenyek sorába tartozik, mert az egész népet, a legalsóbb rétegekig gazdasági alapfogalmainak átalakítására és átszámítására készteni.»*)

És valóban a történet nem mutathat föl egyetlen példát sem, melyben egy nép pénzrendszerét egyszerre és minden fokozatos átmenetel nélkül oly teljesen és gyökeresen megváltoztatta, vagy az egyik valutáról a másikra átment volna, mint Németország. Angolországban, mely oly gyakran például hozatott föl, az aranyvalutára való átmenetel észrevétlenül a közönség tudta és hozzájárulása nélkül úgy jött létre, hogy az arany pénzverési díjának teljes megszüntetése következtében

*) *Betrachtungen über die Währungsfrage der deutschen Münzreform.* 1872. Holtzendorff: *Deutsche Zeit- und Streitfragen.* I. Jahrg. 2. B. 6. lap.

előnyös volt Angolországba aranyat be- és ezüstöt kivinni és mikor az aranyvaluta behozatala törvényben kimondatott, akkor Angolországban már tényleg aranyvaluta létezett. Németország ellenben úgy szólván egyetlen egy napon, minden előkészület nélkül ment át a századokon át fönnálló ezüstvalutáról az aranyvalutára. Nem tudunk rá példát, hogy egy nép, melynek úgyszólván összes nemesfém-készlete ezüsből állott, rögtön és egyszerre arra határozta volna el magát, hogy ezentúl arany pénzt fog használni. Az áldozatok, melyekkel egy ily elhatározásnak multhatatlanul járnia kell, minden más népet vagy uralkodót visszariasztottak volna egy ily lépéstől és Németország is csak mint az öt milliárd franc hadi sarcznak tulajdonosa tehette azt. Ha nem ily úton jut Németország a szükséges arany mennyiség egy részének birtokába, akkor az aranynak nagymérvű megdrágulása bizonyára még rohamosabban következik be, mint tényleg bekövetkezett, vagy pedig a német pénzrendszer végrehajtása hamarabb akad fönn és még tökéletlenebb és csonkább marad, mint a milyennek azt jelenleg találtuk.

Vajon helyesen cselekedett-e Németország, midőn az aranyat választá egyedüli törvényes fizetési eszközül; vajon alkalmas időben tette-e e lépést és vajon czélszerű módon eszközölte-e az egyik valuta-rendszerről a másik valutára való átmenetet? — Ezek oly kérdések, melyekre többnyire a szerint nyerjük a választ, a mint valaki a kettős valuta, vagy az aranyvaluta híve.

Még is úgy véljük, hogy az általunk eddig előadottak, a tudományos pártállást teljességgel nem eltekintve, az imént fölvetett kérdésekre nézve nem egy érdekes tanulságot nyújthatnak.

Így mindenekelőtt jellemző, hogy éppen azon időben, mikor Németország legkönnyebben és legolcsóbban juthatott volna az aranyvalutához, a német tudósok többsége egészen ugyanazon érvekkel élt az aranyvaluta behozatala ellen, a melyeket később az ezüst ellen használtak. Akkor az aranytól óvták a pénzreform tervezőit, mint oly árútól, mely nagy elértéktelenségnek indul, később az ezüstről állították ezt.

Ha Németország 1855-ben hozzájárul Ausztria azon indítványához, hogy az aranyvaluta alapján létesíttessék a pénzszövetség, akkor Németország nemcsak azon 70—80 millió márka áldozattól meg lett volna kímélve, melylyel az arany-

valuta behozatala már eddig járt, hanem még nagy ezüstkészletén is nyereménynyel adott volna túl. Pedig ha az arany csakugyan oly kiváló tulajdonságokat rejt magában az ezüsttel szemben, minőket ma az aranyvaluta hívei tulajdonítanak neki, akkor kétségtelen, hogy ezt a kiváló tulajdonsággal bíró fémet akkor kell megszerezni, mikor olcsó, és nem mikor drága. A német államférfiak és szakemberek tehát nem ismerték föl és nem tudták megválasztani az egyedül alkalmas időt az aranyvaluta behozatalára. 1871-ben természetesen a szerencsés győzőknek az arany ára nem sok gondot okozott. De nagyon valószínű, hogy e nagy történeti esemény nélkül, mely a pénzrendszerrel semmi kapcsolatban nem állott, Németország soha sem lett volna képes pénzrendszerét aranyra állapítani, mert az erre kínálkozó egyetlen alkalmas időt, Ausztria pénzüembereinek és államférfiainak figyelmeztetése ellenére, elmulasztotta.

Az aranyvaluta behozatalát közvetlenül megelőző időszak irodalma, mint láttuk, annak költségeivel alig foglalkozott, arra semmi súlyt sem fektetett, ellenben a módozatokat, melyek a behozatalnál követendők, nagyon behatóan tárgyalta. A törvény azonban ezt a nehezen fölöldható gordiusi csomót egyszerűen ketté vágta annak kimondásával, hogy az ezüst a $15^{1/2}$ arány szerint váltatik aranyra és ennek megfelelőleg az ezüstben vállalt fizetési kötelezettségek is aranyban lesznek teljesítendők. Minthogy azonban az arany az ezüstnek csakhamar 17-szeres, sőt később 20-szoros értékét tette, azok, kik 1871 előtt ezüstöt kaptak kölcsön és 1873 után aranyat voltak kénytelenek fizetni, nagy hátrányban voltak, mert értékesebb dolgot kényszerültek adni, mint a mit ők kaptak és ez által az adós hátrányára és a hitelező előnyére sértetett meg azon jogi elv, hogy «*tollitur autem omnis obligatio solutione ejus quod, debetur*».*) Ez okból mondá Kardorf egyik beszédében, hogy az aranyvaluta egyetlen előnyeit a nagy tőke és a járadékok birtokosai élvezték, míg valamennyi többi osztály annak hátrányait kénytelen viselni. Sæetbeer azt állítja, hogy az esetre, ha a $15^{1/2}$ arány helyett a törvény a Weibezahn által indítványba hozott $15:31$ arányt fogadta volna el, ez által az adósok 87 millió tallérral lettek volna kénytele-

*) *Justiniani jog. III. 30. Quibus modis tollitur obligatio.*

nek többet fizetni, mint a 15·50 arány szerint, ha ellenben a többek által javasolt 15·75 arány lett volna a pénzrendszer átváltozásának alapja, akkor a hitelezők a 15·50 arányhoz képest 113 millió tallér tőkét és öt millió tallér évi kamatot vesztettek volna. De ebből nem következik semmi sem. A törvényben megállapított fizetési módozat védelmére Söetbeer inkább azt hozhatta volna föl, hogy miután az állam 15 $\frac{1}{2}$ font ezüstért mindenkinek az ezüst piaczi árára való tekintet nélkül egy font aranyat adott, tehát nem is követ el semmiféle jogtalanságot, ha a magánfeleket ez arány szerint szorítja fizetésre. De ez csak akkor állana, ha az ezüst akkor, mikor az állam bevonta, az adósoknak és nem a mi valószínűbb, a hitelezőknek volt birtokában. Kétségtelen tehát, hogy az olcsóbbá lett fémtől a megdrágult fémre való átmenetel előnyeit kizárólag a kész pénz birtokosai élvezik az esetre, ha a korábbi valuta olcsóbbá lett fémje az államtól magasabb érték szerint lesz a drágább fémre beváltva és ha ez a művelet rövid idő alatt hajtatik végre. Németországban ez így történvén, kétségtelen, hogy a pénz birtokosai egymagok élvezték azon nagy előnyt, melyet az állam részökre törvényben biztosított azzal, hogy az ezüst értékét az aranyhoz 15 $\frac{1}{2}$ -ben állapította meg. Ha Németország e helyett más államnak példáját követve, az aranyat valamivel magasabb névértékben veri ki, mint annak piaczi ára, akkor valószínűleg kedvezőbb pénzügyi eredménnyel képes az aranyvalutára átmenni, mert az arany az országba be, ellenben az ezüst abból kifolyt volna és az államkinestárt semmi kár sem éri, a magánosok kára pedig sok millió ember között úgy oszlott volna meg, hogy azt senki meg sem érezte volna. E célra talán 15·75 szerinti arány megállapítása is elegendő lett volna, a törvény azon rendelkezésével kiegészítve, hogy az adósnak tetszésére bizassék, arannyal vagy ezüsttel fizetni.

Ha a német pénzrendszert abból a szempontból tekintjük, hogy általa egy egységes fizetési eszköz létesítettett az egész birodalomban, mely az államok egymás közti és nemzetközi forgalma szabad fejlődésének legnagyobb akadályát eltávolította és a pénzegység létesítésével a birodalom politikai és gazdasági egységének és egybeforrásának leghathatósabb és legbiztosabb eszközét alkotta meg: akkor ez eredményhez képest bizonyára csekélyeknek tűnnek föl mindazon áldozatok, melyek-

kel az aranyvaluta behozatala járt. A német közvélemény ez eredmény tudatának hatása alatt fogadta oly nagy örömmel és helyesléssel a reform behozatalát, melynek hátrányos következményeit még csak fontolóra sem vette.

Egészen más színben tűnik azonban föl a pénzrendszer reformja akkor, ha azon kérdést vetjük föl, nem lehetett volna-e ugyanezt az eredményt, tudniillik a pénzrendszer egységét, más módon, például egy Franciaországgal kötendő olyan érme-szerződés útján elérni, mely lényegében a kettős valuta elvén alapulván, Németországra nézve lehetővé tette volna ezüstjének egy részét minden veszteség nélkül a világpiacra tolni. Nem lett volna-e czélszerűbb a mark-rendszer helyett a franc-rendszert behozni? Mindezek oly kérdések, melyek megítélése főleg attól függ, hogy a kettős vagy az aranyvalutát tekintik-e valaki előnyösebbnek. E kérdés vitatásába azonban most nem kívánunk belebocsájtkozni, nyílt kérdésnek hagyva azt fönn, melynek megbírálásához bizonyára a német pénzrendszer története szolgáltatja a legbecsesebb anyagot. Annyi bizonyos, hogy a francia-német háború elmaradása esetén a német pénzrendszer nem azon módon lett volna megvalósítva, mint a hogy azt tényleg megvalósítva láttuk; már az áldozatok nagysága is, melylyel annak behozatala járt, arra kényszerítette volna Németországot, hogy óvatosabb körültekintéssel fogjon pénzrendszerének reformjához és valószínűleg a latin unióhoz való csatlakozás és a kettős valuta elvének föntartásával jött volna az létre.

Különben a német pénzrendszer nagyszerű épülete ma is betetőzetlenül, mint egy nagy kérdőjel áll előttünk. Az aranyvaluta azon nagy áldozatok mellett is, melyek érette hozattak, életbe léptetve nincs. Aranyat fog-e valaki fizetés fejében kapni, vagy ezüst tallérokat, melyeket három márka aranyértékben kell elfogadni, bár azok értéke alig két és egy harmad márka, azt senki sem tudhatja. Az ezüst tallérok száma még mindig oly nagy, hogy azok a korlátlan mennyiségben elfogadandó törvényes fizetési eszközöknek legalább is 25%-át teszik, az ezüst váltópénz pedig a pénzkészletnek egy hatod része. Az ezüst tehát még mindig oly nagy szerepet játszik a német pénzrendszerben, hogy válságos időkben az aranynyal szemben diszagiója támadhat és ez esetben Németország egész pénzrendszere a külföldön ez idő szerint fönnálló szilárd hitelét elvesz-

tené. E bajon pedig Németország csak két módon segíthet, vagy újabb 100 millió márka összegre rugó áldozatot kell hoznia pénzügyrendszerének megmentésére, vagy oda kell törekednie, hogy még idejekorán oly nemzetközi intézkedések és megállapodások létesíttessenek, melyek az ezüst értékének megszilárdulásához és emelkedéséhez vezetnek. Az előbbi út választására ma Németországon senki sem hajlandó, az utóbbi lépés megtételében pedig az aranyvaluta hívei igyekeznek Németországot megakadályozni.

Helyesen-e vagy nem, azt a jövő fogja megmutatni.

PISZTÓRY MÓR.

EGY FRANCZIA KÖVETSEG KELETEN. *)

(1728—1741.)

Harmadik és utolsó közlemény. **)

VII.

A törököket néha az őket környező veszély nagysága mentette meg. Franciaország nyilatkozása után Mahmud szultán és meghitt tanácsosai, a kik elhatározásait befolyásolták, fölocsúdtak tompúltságukból. A hadsereg a küzdelem vágyával es reményével gyűlt egybe, csakis a nagyvezér indolentiája és hiszékenysége tartotta vissza mintegy foglyúl, egy év óta a táborban; a tétlenségtől elpuhulva, már-már kétkedni kezdett önmagában és most a fejedelem egyetlen szava visszaadta a szabadságát és egyszersmind önbizalmát is. Augusztus 4-dikén a Silihdár-aga váratlanul megjelent a táborban. A nagyvezér, megérkezéséről értesülvén, egybegyűjtötte a főbb tiszteket, hogy megértsék a szultán akaratát. A szultán levelének legelső sorai azt a parancsot tartalmazták, hogy rögtön adja át a jancsárok főparancsnokának a hadsereg ideiglenes vezényletét, a levél többi része értésére adta, hogy a hivatalától elmozdított és egy távoli tartomány kormányzósága bízott reá. Mahmud méltóságosan hagyta el a tábort, ezeröttszáz ember élén, a kik udvarát képezték. A fővezéri méltóság azután csakhamar

*) *Une Ambassade française en Orient, sous Louis XV.* Par Albert Vandal. Paris. Librairie Plon.

**) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 177. és 178. füzetében.

egy pasára bízott, a kit a törökök erőszakos jelleménél es kérlelhetetlen szigoránál fogva Yeghennek (ördög) neveztek el.

Ekkor a harcziás erely ihlete szállta meg az oszmánokat. A táborban, a határszéleken, az ostrommal fenyegetett helyeken, szünet nélkül folytak a hadi készülődések; a fővárosban maradt jancsárok segélyével egy tartalék-hadsereg alakult. Mahmud az előde által megtakarított kincsekből 270,000 erszény aranyat fordíthatott a csapatok szükségleteinek fedezésére. Az összes fegyverfogható férfiaknak készen kellett állniok az indulásra és a khalifa fölhívására, a mely a legtávolibb tartományokig is elhangzott, Kis-Ázsia és Örményország fősíkjairól, az Euphrát partjairól és Arábia homoksvatagjairól előjöttek azok a kimeríthetetlen tartalékok, a melyekkel a muzulmán világ rendelkezik.

Ez a harcziás hív azonban rendetlen erőlködéssé fajult volna el, ha a hatalom új birtokosai nem folyamodnak európai tanácsadóik ügyességéhez és tapasztalataihoz. A törökök ezentúl csakis Villeneuve tanácsaira hallgattak és a francia követ volt néhány hónapig a porta összes elhatározásainak egyedüli sugalmazója. A török kormány egyúttal igénybe vette Bonneval segélyét is és őt azon térre állítván, a mely képességeinek leginkább megfelelt, fölhasználta tehetségeit a védelem szervezése körül. Villeneuve mindenekelőtt czélul tűzte ki magának a törökök magoktartása méltóságának biztosítását és rábírta őket a Njemirovban időző meghatalmazottak visszahívására, a mi megtörtént és azt tanúsította, hogy a szultán most már csupán a háborúra gondol. Bonneval fáradhatatlanul foglalkozkodott katonai szervezési teendőivel és a védelemre vonatkozó terveit az Issatában tartott nagy hadi tanács elfogadta. E terv egyébiránt megegyezett Villeneuve tanácsaival, a melyeknek lényege az volt, hogy a nagyvezér serege maradjon abban a központi posztóban, a melyet a két támadó közt elfoglalt és csupán egyes csapatokat küldjön ki a legveszélyeztetettebb pontokra, vagyis az Ausztria által megtámadott vagy fenyegetett tartományokba.

A császáriak Nis bevétele után előőrseiket előre nyomultatták Szofiától mintegy hét mérföldnyi távolságig; innét egy gyors mozdulattal megszállhatták volna a Balkán-szorosokat és Ruméliát akadálytalanul ellephették vagy pedig Nisből egyenesen előre hatolhattak volna a tenger felé, ketté vágván

az oszmán birodalmat és elzárván Konstantinápolyt Macedoniától, Albániától, a mely tartományokban a keresztyén törzsek már a nélkül is föllázadtak és segítségül hívták az osztrákokat. E két vállalat közül valamelyik bizonyára csábitotta volna a megelőző évben elhunyt Savoyai Jenőt, de utódai csak közepeszerű hadvezérek voltak. A lotharingiai herceg a főparancsnokságot inkább előkelő származásának, mint tehetségeinek köszönhette, a hadi műveleteket az ő neve alatt pedig Seckendorff tábornagy, egy vitéz katona, de félnék hadvezér igazgatta, a ki, a helyett, hogy a kivívott előnyöket gyorsan kiaknázza volna, mindenekelőtt biztosítani akarta a hadsereg bal szárnyát Widdin elfoglalásával, a mely várat rendszeres ostrom alá vett, és a jobb szárnyat Bosznia megszállásával. Nisből tehát átcsapott kelet felől e tartományba, a melyben a szász-hildburghauseni herceg hadteste máris előnyomult éjszokról. Ez utóbbi hadtest július első napjaiban kezdte meg a küzdelmet, de csak lassan és óriási veszteségek árán hatolhatott előre. A támadás első cselje Banjaluka volt, melynek védői rommá engedtek lövetni a várost a nélkül, hogy megadták volna magokat és ez ellentállásukkal lehetővé tették a tartomány kormányzója, Ali pasa, egykori nagyvezérnek a védelem szervezését az ország belsejében. Ali egybegyűjtötte az összes fegyverfogható lakosságot és e miliciával, a mely úgyszólván a földből termett elő, elindult Banjaluka felé, az ostromlókat hátulról támadta meg és a szász-hildburghauseni herceg hadtestét annyira tönkre verte, hogy a hadjárat hátralevő részére teljesen csataképtelenné vált.

Ali ezután a jobbról közelgő Seckendorff tábornagy csapatai ellen fordult, mely a hegyek közt egyes csatározásokban máris megtizedeltetett. Egész századok hullottak el a mohamedánok pusztító fegyvereitől. A kis Uzicza erőd körül, a mely egy sziklán emelkedett, patakonként folyt a vér. A császáriak bevették ugyan Uziczát, de vereséget szenvedtek Zwornik alatt és elvesztették a korábban elfoglalt Novibazárt. Seckendorff, egy hónapi erőlködés után kénytelen volt csapataival visszatérni Szerbiába, míg mögöttük a nagyvezértől küldött török segélycsapatok berontottak Nis és Widdin környékén. Ez utóbbi várat a törököknek nem is kellett fölszabadítaniok, mert a császáriak ostrom- és élelmiszerek hiányában kényszerítve látták magokat, fölhagyni az ostrommal. Erre a törökök

október legelső napjaiban támadólag kezdtek föllépni. Egy hadoszlopuk Widdinből elindult a Timok felé, a mely maig is határfolyót képez Szerbia és Bulgária közt. E folyó mögött az osztrákok megerősített tábort alakítottak, Khevenhiller parancsnoksága alatt. A török spahik, egy-egy jancsárt vevén a nyeregkapájokba, átkeltek a Timokon, mielőtt még a vezéreik tanácskoztak a teendőkről, az osztrákokat meglepték, midőn a katonák épen étkezni készültek és nagy mészárlást vittek véghez köztök. Három héttel később Nis is újra a törökök hatalmába került, Seckendorff, a ki segélycsapataival elkésett, ezután csak Belgrád megvédésére szorítkozott, mígnem megfosztották rangjától, visszahívták Bécsbe és felelősségre vonták a hadi tanács előtt. A törökök a Duna balpartján szintén támadólag léptek föl és mire a téli évszak bekövetkezése szétválasztotta a hadsereget, az osztrákok elvesztették összes kivívott posztóikat, Uzieza kivételével.

Az oroszoknak valamivel jobban kedvezett a hadi szerencse. A cárnő katonái határozottan jobban értettek a rendes hadviseléshez a szultán katonáinál, de hogy az utóbbiakat legyőzhessenek, a közelökbe kellett volna jutniok, már pedig a nagyvezér hadseregét, a mely a Duna és a Dnister közt táborozott, egy kopár és forró zóna választotta el az Otsakov mellett táborozó orosz hadseregtől. München megkísérlette e területen áthatolni, de minél előbbre nyomult, annál inkább kimerült hadserege, annál nagyobb akadályok támadtak az útjában és annál inkább zaklatták csapatait a tatárok, a kik nem támadtak ugyan tényleg, de igen gyakran fölgyújtották a teljesen száraz és méröldnyi kiterjedésű réteket, úgy hogy az oroszok mintegy lánggyűrűtől látták magokat környezve és emberek és lovak elhullottak a forró légkörben. Végre München megunt a dolgot, belátta, hogy hasztalan küzd a természettől eléje gördített akadályok ellen; szeptember közepén hirtelen félbeszakította a hadi műveleteket, újra átkelt a Bugon és visszavezette seregét az ukrainai téli szállásokra. Oroszország kénytelen lévén a tatár tartományból kivonulni, legalább meg akarta tartani a háború elején elfoglalt posztóit, hogy azokon egy jövődő hadjárat esetén megvethesse a lábát. Mikor München Otsakovot elhagyta, a melynek védműveit kijavíttatá, hatezer emberből álló helyőrséget hagyott ott hátra. A törökök azt hitték, hogy e kis csapattal könnyen el fognak banni és ez

egy esetben mellőzvéen Bonneval tanácsát, Benderből egész hadsereget küldtek Otsakov ellen, de három sikertelen roham után, huszezer embernyi veszteséggel visszaverettek, és elszéledtek, hátrahagyván egész táborukat fegyverestül, lőszerestül és sebesültjeikkel együtt.

A komoly vereség mellett is, Törökország csaknem érintetlenül fejezte be a hadjáratot, a melyben csaknem a végelpusztulás szélére jutott. Ellentállási képessége meglepte Európát, de a tények igazolták a francia követet, a ki egymaga nem esett kétségbe Törökország sorsán. Azonban Franciaország azzal, hogy a törököket segítette ellenségeik celszövényeinek megghiusításában és fölébresztette bennök a harczias szellemet, csak a felét oldotta meg földadatának; hátra volt még, hogy a szultán bizalma következtében ráruházott közvetítői szerepénél fogva, gyors egyesség által biztosítsa a kivivott eredményeket. A törökök váratlan és csakis mulékony körülményeknek köszönhető sikerei kedvező, de szintén csak mulékony alkalmat nyújtottak előnyös alkudozásokra. Franciaországnak sietve meg kellett ragadni ezt az alkalmat, hogy biztosítsa számukra a békét, a mely fátvolt fog vetni az oszmán birodalom tagadhatatlan gyöngeségére. Az ellenségeskedések fölfüggesztése a téli évszak alatt, kedvezett a vállalatnak; Villeneuve ezt belátta és azonnal a munkához fogott. Már 1737 deczember 7-dikén megkapta Versaillesből a parancsot, hogy a törökökkel megértesse az alkudozások szükségességét és mérsékletre intse őket. Yeghen nagyvezér kétségkívül elég okos volt belátni, mily veszélybe sodorhatná a birodalmat az ellenségeskedések folytatása, de attól félt, hogy ha a béke mellett nyilatkoznék, kockáztatná vitézi hírnevet, ennél fogva nem mert ellentmondani azoknak, a kik a serailban és a divánban a háború folytatását sürgették, vagy lehetetlen békeföltételeket követeltek.

Ezenfölül Bonneval is, a kit képzelme magával ragadott, egy óriási kiterjedésű háborúról álmodozott; közeledni vélte a rég óta várt perczet, midőn a császárnak oka lesz megbánni, hogy őt félreismerte és üldöztetni engedte.

E kérlelhetetlen lelkű ember még inkább sóvárgott a boszú, mint a hatalom után és régi terveihez híven, azt remélte, hogy forradalmat támaszthat Magyarországon és a császárt legyőzheti a saját föllázadt alattvalói segélyével. E czélból már

régóta egy alkalmasnak vélt eszközt szemelt ki magának: II. Rákóczi fiát.

Az öreg Rákóczi, rodostói számkivetésében megszerette Bonnevalt, megtisztelte őt bizalmával, sőt a halálos ágyán a családját ajánlotta annak a férfinak, a kivel utolsó órájáig bizalmasan közölte reményeit. A fejedelem idősebbik fia, Rákóczi József, kezdetben vonakodni látszott a trónkövetelő hálátlan szerepének elvállalásától: Francia- vagy Spanyolországba szándékozott visszavonulni s e szándékáról Bonneval beszélt vele: «Figyelmeztetnem kell önt — így írta neki egyik levélben — hogy a hazát cserelő nagy családok hasonlóak a vén fákhoz, a melyeket más talajba ültetnek át: elvesztik azt a szép zöld lombot és az erőteljes nedvet, a mely őket az erdők díszévé tette, néhány év múlva kivesznek, elszáradnak a gyökereiken és lombtalan, gyümölcstelen törzsekké válnak. Bármily előkelő legyen is ön, Francia- vagy Spanyolországban csak egy előkelő alattvaló lesz, míg ellenben ha dicső emlékü atyja nyomdokain halad és fölhasználja a viszonyokat, a melyek önre nézve kedvezőknek látszanak előttem, visszahódíthatja azon államokat és javakat, a melyeket a családja bírt és souverain fejedelemmé lehet, a mi szerintem ezerszer dicsőségesebb és előnyösebb, mint a föld leghatalmasabb fejedelmének alattvalója lenni, bármily kényelemmel és kitüntetéssel is járjon ez a cím.»*)

Az ifjú Rákóczit elcsábították e lángoló szavak, továbbra is Rodostóban maradt, az elégületlen magyarok és Bonneval rendelkezésére. Az utóbbi 1737 végén azt tanácsolta a portának, hogy Rákóczit hívják meg Konstantinápolyba, kiáltsák ki Erdély fejedelmeül a szultán souzerainitása alatt és jogainak e nyilvános elismerésével éleszszek föl újra a párthívek reményeit.

1737 december 2-dika és 3-dika közti éjjel egy kivilágított hajóraj szelte át a Bosporus vizeit. Rodostóból Konstantinápolyba hozván az ifjú Rákóczit, mindazon magyarokkal együtt, a kik a pártjára szegődtek és ünnepélyesen elismerték őt «vezérok, fejedelmök és atyjok gyanánt». Másnap ünnepélye-

*) E levél masolata, melyet Villeneuve 1735 június 2-dikán küldött el Versaillesba, a francia külügyi hivatal levéltárában őriztetik.

sen bevonúlt Konstantinápolyba ; a porta semmit sem mulasztott el e szertartás fényének fokozására ; számos török főtiszt csatlakozott a kísérethez, a szultán azt parancsolta, hogy a menet előtt a császári istállók legszebb paripáit vezessék, azokat, a melyeket maga a szultán legbecsesebb kincseinek tartott, Mahmud császár kihallgatáson fogadta Rákóczit, beszélgetett vele, holott ily kegyben eddig egyetlen keresztyén sem részesült és azt ajánlotta neki, hogy kövesse az atyja példáját. Végre egy szerződés íratott alá, a melyben a szultán elismerte Rákóczit «Erdély fejedelmeül és a magyarok vezéreül», egyúttal kötelezvén magát, bizonyos évi adó fejében, őt teljes erejéből támogatni. Bonneval magának tartotta fönna dicsőséget, hogy fiatal védenetzét a trónra ültesse. A tavasz beálltával Rákóczit Oláhországba szándékozott kísérni, az oláhokat a kiket Erdély lakosságának egy részével az ország kötelékei kapcsoltak egybe, előnyösen fölhasználhatni vélte Erdély föllázítására, másrészt nem kételkedett a felől, hogy mihelyt egy Rákóczi a Duna partjain megjelenik, a magyar nemesség nagy része hozzá fog csatlakozni. Azt remelte, hogy egy jelentékeny hadsereg élén, a melynek névleges vezére Rákóczi, valódi vezére pedig ő maga (Bonneval) lesz, beronthat előbb Erdélybe, azután Magyarországra, míg egy török hadtest, a mely utána fog nyomulni, támogatja a fölkelést.

Villeneuve mindenekelőtt ügyesen kipuhította a nagyvezér és meghitt tanácsosai valódi nézetét a tüntetően színlelt harci hevet illetőleg, meggyőződött róla, hogy ők teljességgel nem osztoztak Bonneval vérmes reményeiben Rákóczi sikerei iránt, hanem inkább csak elégtételt akartak nyújtani az Ausztria ellen uralkodó közelkeseredésnek és szívesen megragadták az alkalmat, hogy újabb okot adjanak a hatalmasságnak a nyugtalanságra. Sokáig szándékosan ignorálta a Bonneval és védencze által tett lépéseket, sőt a szerződés aláírása után is úgy beszélt folyvást a török államférfiakkal a békéről, mintha Rákóczinak semmiféle ígéreteket sem tettek volna. A nagyvezér büszke és gyanakvó jelleme nem csekély mértékben mozdította elő a francia követ törekvéseinek sikerét. Yeghen kezdetben ugyan támogatni látszott Bonneval kalandos terveit, de magát a tervezőt, hegyke és kihívó magaviselete miatt, csakhamar teljesen meggyűlölte és mindinkább hajlandónak mutatkozott Villeneuve tanácsainak meghallgatására és az alkudozások

megindítására, csakhogy a dolgot titokba akarta burkolni, elejét veendő a nép és a katonaság gyanakvásának.

1738 május 24-dikén a nagyvezér elúta Drinápolyba, hogy személyesen intézkedjék a legközelebbi hadjárat előkészületei iránt; kíséretében volt egy fiatal ember, a ki ruházatában és modorában legkevésbé sem különbözött a többi török tiszttól. E fiatal ember De Peyssonel francia követségi titkár volt és kevéssel ezelőtt érkezett Konstantinápolyba, hogy Villeneuve marquis oldalán fejezze be diplomatai tanéveit. Éles elmével és gyors fölfogási képességgel bírván, sikerrel folytatta a nagyvezérnél a főnökétől megkezdett művet, több ízben szembe szállt vitatkozás közben Yeghennel és meghitt embereivel, és végre rábírta őket, hogy komolyan fontolóra vegyék a Bécsből küldött és Franciaországtól átnyújtott kibékítési tervet.

Ausztria békét óhajtott és nem késett elfogadni a francia közvetítést. Villeneuve már 1738 elején megkapta Bécsből a császártól óhajtott föltételeket és egyúttal a meghatalmazást is, hogy a császár nevében alkudozzék. VI. Károly a passarowitzi béke egyszerű visszaállítását követelte, vagyis a század elején tett hódítások megerősítését, minden újabb területi nagybodás nélkül. Fleury bíbornok e föltételhez, némi habozás után, hozzájárult.

Egészen másképp álltak a viszonyok Francia- és Oroszország közt. Törökország földarabolásának eszméje VI. Károlynál csak mulékony volt, de a cárnőnél és tanácsosainál a szilárd állhatatos és átgondolt akarat alakját öltötte föl. A szentpétervári kabinet tudta, hogy törekvéseinek sikere tönkre tenne Franciaország befolyását keleten és noha a légutolsó hadjárat viszonylagos sikertelensége következtében nem idegenkedett volna föltétlenül a békétől, semmi áron sem akarta azt Franciaország közvetítése alapján aláírni. Azon kezdte tehát a dolgot, hogy megkísérlette félrevezetni Angolország és Holland féltékenységet Franciaország ellen, de a törökök csakis a francziákban bíztak és csakhamar kijelentették, hogy minden collectiv közvetítést visszautasítanak. Erre az oroszok Thomas Kuli khánhoz fordultak, és miután Perzsiától is kossarat kaptak, egyenesen és közvetítő nélkül igyekeztek egyezkedni a törökökkel, Villeneuve ügyessége azonban meghiúsította ezt a szándékot is. Ekkor az öreg beteges, de a mellett ravasz Ostermann megadást színlélvén, érintkezésbe tette ma-

gát Villeneuve-el, megígérte neki, hogy megindítja az alkudozókat, csupán azt jegyezte meg, hogy a cárnő Otsakovot és Kinburnt óhajtja megtartani; miután Villeneuve e föltételt a török kormány elé terjesztette, a cárnő titokban tudatta a szultánnal, hogy beleegyezik e két hely visszaadásába. E durva cselszövény kevésbe múlt, hogy nem sikerült. A francziák hitele Konstantinápolyban megrendültnek látszott; de ekkor a francia kormánynak egy szerencsés ötlete támadt. A király kijelentette Villeneuve által, hogy biztosítani fogja a közvetítése mellett megkötött szerződéseket. A törökök halásan fogadták e kijelentést és az oroszok ismét felsültek fondorlataikkal. A szentpétervári kabinet végre belátta törekvéseinek sikertelenségét, fölhagyott a cselszövényekkel és egy lépést tett Franciaország felé: hivatalosan elfogadta a francia közvetítést, Villeneuve-nek meghatalmazást küldött az osztrák meghatalmazás mintájára és megbízta őt képviselétével az alkudozásoknál.

Villeneuve tehát nemcsak közvetítő volt, hanem egyzersmind a két szövetséges társ meghatalmazottja is; valamennyien elfogadták a francia közbenjárást. Franciaországnak egyelőre be kellett érnie ez első sikerrel és nem eszközölhette ki a békeelőzmények rögtöni aláírását. A nagyvezér érett megfontolás után visszaútasította Ausztria föltételeit és némely szerbiai kerületek átengedését kívánta a császártól, kárpótulásul az igazolhatatlan támadásért; másfelől a cárnő utasításai és meghatalmazó levelei csak 1738 nyarán érkeztek Villeneuve kezeihez. A nagyvezér ekkor már elindult Drinápolyból a Duna felé, a császáriak ellen, miután ünnepélyesen kijelentette volna, hogy «ha győzelmesen nem térhet vissza, akkor el fog esni e hadjáratban».

VIII.

A háború legelőször Boszniában kezdődött, a hol Ali pasa körülzártá csapataival Uziczát és meghódolásra kényszerítette. A rendes hadsereg főleg a Duna balpartján volt kénytelen az erejét megfeszíteni, minthogy a törökök Oláhországból be akartak nyomulni a temesi bánságba. A török sereg mindenekelőtt kézre kerítette Mehádiát, majd lement Orsova felé,

hogy e várat ostromolja. A császári hadsereg a lotharingiai herceg parancsnoksága alatt, kinek ezuttal gróf Königsegg tábornagy segédkezett, elindult a fenyegetett pont fölszabadtására. Kornianál találkozott az eléje vonuló ellenséggel és alkalmat nyújtott neki a megbánásra, hogy csatára hagyta kerülni a dolgot. A törökök végkép megverettek és cserben hagyták a táborukat és félbeszakították Orsova ostromát, a nélkül, hogy időt vettek volna magoknak halottaik eltakarítására. Az osztrák hadsereg most már közel volt Orsovához, a várparancsnok máris eljött a fővezérrel tanácskozni, de ekkor a törökök ismét minden oldalon előbukkantak. A nagyvezér, a ki eddig a Duna túlsó partján maradt, néhány csapatot ismét összeszedett és az ellenséget megtámadta. Egy újabb ütközet elmaradhatatlannak látszott, a császáriak türelmetlenül várták is, de a herceg és Königsegg ejtszakának idején visszavonulást parancsoltak seregöknek, még pedig a legmélyebb csöndben, dobszó nélkül, a min a tisztek és a katonák nagyon megbotránkoztak. A német hadvezérek az orsovai parancsnok biztatásait elhívén, meg voltak róla győződve, hogy a vár képes lesz ellentállni a tél beálltaig és czélszerűnek tartották, hogy a törökök hűtsék le hercei hevőket Orsova falainak hasztalan ostromában. De e véleménynyel ellenkezőleg, a vár tizenennyolcz napi bombáztatás után meghódolt. A nagyvezér diadalmaskodott, de őrizkedett kiaknázni győzelmét, nehogy azt veszélyezze és csupán Belgrád ellen intézett katonai tüntetést, miután azonban előcsapatát az osztrákok erőlesen visszavertek, ő is visszaindult seregével és hazatért Konstantinápolyba.

Rákóczi az összes hadműveletek alatt a török seregek mögött barangolt. Szemeit Magyarországra és Erdélyre függeszté és bizván Bonneval jóslataiban, mindennap az ígért lázadás kitörését várta ez országokban. Szerencsétlenségére, Bonneval gyűlölete és nagyravágyása ezuttal is, mint annyiszor, hiú reményekkel kecsegtette magát. A százados küzdelemben kimerült magyarság szunnyadozott, a nemesség az osztrák házhoz pártolt és nem sokára iránta való hűségének emlékeztetés tanújelét adta. Ezen felül a trónkövetelő sem bírt egyikével sem azon tulajdonságoknak, a melyek a népeket elcsábítják és magokkal ragadják: gyöngé testében korlátolt szellem lakott, melynek nélkülözhetetlen vezetője is hiányzott, minthogy a nagyvezér nem engedte meg Bonnevalnak, hogy a hadseregnél

legyen. Rákóczi magára hagyatván, manifestumok kibocsátására szorítkozott és hasztalan keresett alkalmat, hogy beront-hasson Magyarországra.

Az oroszok ez évben a Dnisterhez eljutottak, de a túlparton levő ellenséggel szemben nem mertek átkelni rajta és München nem sokára vissza is vonúlt, múlt évi ellenségeitől: az éhségtől és a betegségektől legyőzve. Egyidejűleg Lascy is megint lement a Krimbe, de e meddő, eredménytelen séták Oroszországnak óriási veszteségeibe kerültek és a nagy birodalom emberek dolgában kimerülni kezdett. A bekealkudozások, melyek voltaképen soha sem szűntek meg egészen, november hó derekán Konstantinápolyban újra serényebben megkezdődtek.

A bécsi kabinet elvben elfogadta a határigazítás eszméjét, Törökország javára, de nem nyilatkozott engedményeinek kiterjedése felől; a törökök azonban csakis formaszerű ajánlatokat akartak tárgyalni. Oroszország pedig, miután tavaszkor ajánlkozott Otsakovot és Kinburnt visszaadni akkori állapotukban, a két várat teljesen leromboltatta a föld színéig és most már csak két kopár térséget kínált, két erőd helyett. Ezenkívül ragaszkodott nemcsak Azov, hanem azon egész terület birtokához is, a mely innét a Kubán torkolatáig vagyis a Fekete tengerig terjed és a francia kormány, a mely folyvást igyekezett a Fekete tengert az orosz hajók elől elzárva tartani, egyenesen megtiltotta Villeneuve-nek e követelés támogatását. E szerint Török- és Oroszország közt e háború vég nélkül való elhúzó-dással fenyegetett, de szerencsére a francia diplomácia megkísérlette azt, a mit a török fegyverek nem birtak véghez vinni és politikája segédeül Oroszország szomszédjait, a svédek, szemelte ki, elhatározván, hogy minden áron többséget fog biztosítani magának az 1737-ben egybehívott országgyűlésen és az oroszokkal kaczerkódó miniszteriumot megbuktatja és a hatalmat Franciaország párthíveinek kezébe játszsza. E diplomáciai hadjárat vezetése Saint-Severin d'Aragn grófra, mint követre, bízott. A svéd országgyűléseken a pénz volt a legfőbb tényező, a megvesztegethetőség csaknem általános volt, néha az országgyűlés kétszáz tagja közül alig akadt száz hozzáférhetetlen és ezek is csodálkoztak volna, ha szolgálataik legalább utólag meg nem jutalmaztatnak. Saint-Severin gróf ügyesen és okosan tudott vesztegetni. Az erők legelső mérkőzése az országgyűlésen elnöklő nemesi marschall

megválasztásánál történt. Saint-Severin, ellenére Ulrika-Eleonora személyes közbelépésének, megválasztatta Tessin grófot, a ki Svédország legtiszteltebb embere és Franciaország jó barátja volt. E siker döntött sok egyéb siker fölött, az egymással szemközt álló pártok közt legtöbb tagja az országgyűlésnek azon párthoz szegődött, a mely az erejét bebizonyította. Legelőször csatlakozott a nemesség és a papság, majd a parasztság és végre a polgárság, úgy hogy Saint-Severin döntött a törvényhozás határozatai fölött. Az országgyűlés hajlandónak látszott azonnal alkudozni Franciaországgal, de Saint-Severin tartózkodóan viselte magát, mert a versaillesi kabinet mindekelőtt be akarta várni a miniszterium teljes újjáalakítását, továbbá a senatus és az állami kancellária «epurálását». A stockholmi kormány, mindamellett, hogy csaknem valamennyi tagja tényleg beteg volt, összeszedte minden erélyét, védelmezte magát lépésről lépésre és legalább is hatalmát akarta meghosszabbítani, de Angolország cselszövényei sietteték a kibonyolódást.

A londoni kabinet Oroszország képviselője gyanánt viselkedett mindenütt, a hol e hatalom nem mert nyíltan működni; két kézzel szórta a pénzt a svéd országgyűlés tagjai közt, hogy újabb fordulatot idézzon elő szövetségese javára. Ez árverezés hatását megghiusítandó, Saint-Severin fölhatalmaztatott az alkudozások megindítására, de csak azon föltétel alatt, hogy a szerződés előbb a titkos bizottságban fogadtassék el. Alig, hogy ez utasítások köztudomásra jutottak, valódi lelkesedés tört ki Franciaország javára. Frigyes király és tanácsosai nem voltak képesek ellenszegülni az árnak és kénytelen-kelletlen aláírták a szerződést, a melyben a két korona kötelezte magát «teljes egyetértéssel működni mindenben, a mi az egyiknek vagy másiknak közülök javára és előnyére szolgálhatna». Franciaország évenként háromszázezer tallért fog fizetni Svédországnak, a mely viszonzásul tényleg Franciaország kezébe adta diplomatiái viszonyainak vezetését. Ez utolsó pont elfogadása különösen nehezökre eshetett a svéd minisztereknek, a kiket egyébiránt engedékenységek nem mentett meg, mert csaknem közvetlenül a szerződés aláírása után kénytelenek voltak lemondani és helyet adni egy új kabinetnek, a mely Franciaországgal rokonszenvezett.

Ezentúl Franciaország rendelkezett Svédországgal. Vajon

mit fog tenni ez új szövetségessel, hogy keleti terveinek diadalát biztosítsa? Versailles-ban a vélemények eltértek egymástól. Az udvarnál létezett egy merész és mozgékony actio-párt, a mely Törökország megszabadítását úgy vélte legbiztosabban elérhetőnek, ha Svédország mozgósíttatik Oroszország ellen, de Fleury sokkal jobb eredményeit tapasztalta eddigi politikájának, hogysem hajlandó lett volna rajta változtatni, bármelyik állammal szemben is. Oroszország eljárása sértő volt ugyan, de Fleury beérte azzal, hogy meghiusította a szentpétervári kabinet terveit és Ostermann cselszövényeit; egyéb boszút nem kívánt. A bibornok ezen felül azt is tudta, hogy a francia politika eddigi sikereit nagyrészt színleg egyenes és őszinte magatartásának köszönhetette, végre belátta, hogy Svédország katonai diversiója csak meghosszabbítaná a válságot, a melynek véget akart vetni, mert ez esetben az oroszok talán ideiglenes békét kötnének Törökországgal, de csakis azért, hogy teljes erejükkel Svédország ellen fordulhassanak.

A párt, a mely Svédországban diadalmaskodott, azonnal Konstantinápolyra irányozta figyelmét és megbizottakat küldött oda, a kik a törököknek offensiv szövetséget ajánlottak. A nagyvezér nem mutatott különös hajlandóságot az ajánlatok elfogadására. Franciaország közbenjárására lett volna szükség, hogy a svédek czélt érjenek. Fleury e helyzetet fölhasználván, meghagyta Villeneuve-nek, hogy bátorítsa a svédek kitartására, de ő maga legkevesbbé se vegyen részt az alkudozásokban, hagyja azokat folyni, egyelőre eredmény nélkül, és sejttesse a muszkákkal létezőket a nélkül azonban, hogy megtudhatnák, mennyire haladtak a tárgyalások.

Mihelyt az oroszok a Stockholmban történt miniszterváltozásokról értesültek, csakugyan nyugtalankodni kezdtek és gyanús érintkezéseket tapasztalván Svédország és Törökország közt, iparkodtak fölvilágosítást nyerni a két udvar közt észlelhető közeledés célja és természete felől. De törekvéseik sikertelenek voltak.

A beérkezett jelentések nagy zavarba ejtették az orosz kabinetet, mert sejtetni engedtek valami veszélyt, de nem tudták megmondani, hogy voltaképen mitől kell félni. Ostermann a cselszövényben a francziák kezének működését sejtván, elszánta magát újabb előzékenységre a francia udvar iránt, abban a reményben, hogy így a francia politikát talán jobban

fogja ellenőrizhetni, sőt le is fegyverezheti. Cantémir Antiochus, herceg, a ki eddig Angolországban képviselte a cárnőt, XV. Lajos udvarához küldetett hasonló minőségben. Ivanovna Anna büszkeségét fölládozta érdekeinek, midőn kezdeményezte a közvetlen diplomatai viszonyok helyreállítását Franciaországgal. Fleury, előzékenyen sőt szívesen fogadta az orosz követet, de egy árva szócskát sem mondott, a melyből azt lehetett volna kimagyarázni, hogy belenyugszik az Oroszországtól ajánlott bekeföltételekbe, vagy pedig hogy jót állna a felől, hogy Svédország nem fog támadólag föllépni Oroszország ellen. Ostermann ekkor rendszert változtatott és emlékeztetvén Franciaországot azon jogokra, a melyek a Svédországgal kötött és időközben közhírré tett szerződés erejénél fogva megillettek, hivatkozván továbbá Franciaország közbenjáró és közvetítő szerepére, azt követelte, hogy a király tiltson meg a stockholmi udvarnak minden szövetkezést a törökkel. Ez az egyenes fölhívás kissé zavarba ejtette a francia kormányt, de Fleury egész nyugodtan kijelentette, hogy Franciaország soha egy szóval sem bátorította Svédország harcziás velleitásait.

De a két császári udvar nyugtalansága fokozódott az 1739-iki tavasz közeledtével; a hadviselésre kedvező évnek beállta, választásra kényszeríté őket a rögtöni békekötés és egy harmadik és talán veszélyes hadjárat közt. Az oroszok, a kiket Ausztria sürgetett, hogy harmincezer embernyi segílyt küldjenek az Aldunára, valódi aggodalmat kezdtek érezni és minden áron tudni akarták, mihez tartsák magokat, Svédország szándékait illetőleg. Kétségbeesett kíváncsiságukban még bűntényre is vetemedtek. Már bizonyos idő óta jeleztetett egy svéd tiszt, Sinclair őrnagy jelenléte Konstantinápolyban. Küldetésének az volt a bevallott célja, hogy bizonyos pénzügyeket rendezzen, a melyek XII. Károly király egykori tartózkodásával Benderben, kapcsolatban álltak. De az éber ellenségek ezt csak ürügynek vélték és midőn Sinclair elindult Konstantinápolyból hazafelé, Pétervározt és Bécsben nem kétkedtek a felől, hogy magával viszi a diván elhatározásainak titkát. A svéd tiszt egy Couture nevű francia kereskedő társaságában utazott. Mielőtt még a török határt Ausztria felé átlépte volna, meghallotta, hogy a császár államaiban díjat tűztek ki elfogatására. Azonnal megváltoztatta tehát az úti irányt és Lengyelország felé vette útját. A mikor Sziléziát elérte, azt hitte, hogy

minden veszélyen túl van. De egyszerre az utazók lódobogást hallottak hátul. Egy orosz lovas-csapat, két tisztt vezénylete alatt, üldözőbe vette őket. A katonák körülvették, egy ideig kísérték, aztán a szász területen lévő Naumburg város kapui előtt megállították a kocsit. Itt a két utast elválasztották egymástól, Couture az útszélen maradt és egyszerre a szomszéd erdőtől egy lövést, kiáltásokat és zajt hallott; nemsokára a katonák ismét visszatértek, az ijedtében félholt kereskedőt Drezdába vitték, a hol néhány napig fogságban ült, végre szabadon bocsátották, a nélkül, hogy akár az elfogatása, akár a szabadon bocsáttatása okát tudtára adták volna. Sinclair összevagdalt holttestét másnap megtalálták, de a nála volt papírok és okiratok eltűntek. Késérő csalódást tapasztalhattak azonban azok, a kik a büntény elkövetését elrendelték, vagy legalább megengedték, mert Sinclairnel nem találtak egyebet, mint az időtől megsárgult kötelezvényeket XII. Károly aláírásával, szóval történelmi okiratokat az élő példány helyett és semmit, a mi fölvilágosítást nyújthatott volna holmi titkos alkudozások felől. A büntény nemcsak fölösleges volt, de ártott is szerzőinek. Most már nemcsak egyes párt, hanem az egész svéd nép követelte a háborút Oroszország ellen; a korona kénytelen volt engedni ez áramlatnak és elrendelni a hadi előkészületeket.

E helyzettel szemben a két császári udvar nem módosította kétszínű tervét, a melyet már ez évre megállapítottak. Villeneuve-öt mindkét oldalról biztatták újabb meghatalmazások elküldésével, a melyek lehetővé teendik neki, hogy a francia óhajtasoknak megfelelőbb föltételek alatt kössön békét, e közben pedig, azon esetre, ha a kísérlet nem sikerülne, oly előkészületeket tettek, a melyeknek segélyével megtörhessék Törökország ellentállását, mert földolog volt ez utóbbi hatalmasságot harczképtelenné tenni, mielőtt Svédország megjelenhetnék a harcztéren.

Villeneuve, értesülvén a szövetségesek terveiről, azt hitte, hogy minden áron siettetni kell az alkudozásokat, nehogy az események által megelőztessék. Mindaz, a mit Konstantinápolyban bizonyos idő óta látott, megerősíté őt e szándékában; úgy tapasztalta, hogy egymásután elenyésztek mindazon akadályok, a melyek eddig óhajtasai teljesülésének útjában álltak. Rákóczi meghalt és e haláleset a törököket nemcsak egy kényelmetlenné

vált embertől szabadította meg, hanem egyszersmind fölmentette őket könnyelműen elvállalt kötelezettségek alól is. Bonneval szintén letűnt a színpadról. A legutóbbi hadjárat egész tartama alatt kénytelen lévén csupán aprólékos részletekkel foglalatoskodni, folyvást a zabláját harapta Konstantinápolyban. A nagyvezér ellenséges indulata üldözte őt a távolból úgy, mint közelről, sőt a fizetése leszállításával is bosszantotta. Ez üldöztetés egészen kihozta Bonnevalt a sodrából, kevésbbé hallgatván az okos szóra, mint valaha, házáat a tényleges kormány ellenfeleinek gyűlhelyévé tette és heves kifakadásával előkészítette a saját bukását. Végleges vesztét az okozta, hogy a csapatokat, a melyeknek begyakorlásai rá voltak bízva, minden tekintetben egyenlőkké akarta tenni a legjobb európai katonákkal, és azt követelte, hogy rendesen fizessék őket. E csapatok egy ízben a szultánnak útját állták és viharosan követelték zsoldhátralékaik kifizetését. Yeghen a fegyelmetlenség e tényeért Bonnevalt tette felelőssé és mint lázadóval bánt volna el vele, hanem a kalandor valamely rejtélyes támaszt talált a szultán háremében. A serail csakis Bonneval eltávolíttatását engedte meg. Mikor a portán megjelent, elfogták, őrizet alatt átvitték az ázsiai partra és bellebezték Kastamuni (Koztambul) városban, mely Konstantinápolytól 510 kilométernyi távolságra, Kis-Ázsiában fekszik. De Bonneval a szerencsétlenségben sem csüggedt el, alkalmazkodott a körülményekhez és mindemellett bízott a jövőben. Csakugyan, kényszerült eltávózása után nem egészen négy hónap múlva, újból megjelent Konstantinápolyban, visszanyerte ezímeit és hivatalait, de többé nem bírta visszaszerezni azon befolyást, a melylyel az előbbi években bírt és végkép háttérbe kellett vonúlania Franciaország illetékes képviselője előtt.

Villeneuve, Bonneval számkivetése alatt, új meghatalmazásokat kapott a császártól, a ki most már hajlandó volt bizonyos területi áldozatokra Szerbiában, csakhogy Villeneuve a legutóbbi alkudozások óta tartózkodóan viselte magát, tudván, hogy a nagyvezér óhajtott volna még egyszer megküzdeni a császáriakkal, de ez óhajtása nem teljesült: kényúri hajlamai fölszították ellene a kedélyeket, Mahmud szultán engedett a közkíváratnak és egy szép napon egész váratlanul visszavette tőle a birodalmi pecsétet. Utóda, Eloias Mehemed pasa, több alkalommal kevésbbé makacs és az érvek iránt fogékonyabb

jellemet tanúsított, így tehát ez a kinevezés is megkönnyítette a béke helyreállítását. Az új nagyvezér azonnal elindult a hadsereghez, de nemsokára fölszólította levélben Villeneuve-öt, hogy menjen utána. Villeneuve marquis most már elhatározta, hogy nyíltan fog föllepni. Most vette föl először és nyilvánosan a hivatalos közbenjáró jellegét, elővette fiókjából a francia király leveleit, a melyek több mint egy év óta ott zárva voltak és meghatalmazását tartalmazták. Mint a közvetítéssel megbízott rendkívüli követ, kijelenté abbeli szándékát, hogy a királyának leveleit ünnepélyes kihallgatáson személyesen nyújtsa át a szultánnak, egyúttal köztudomásra juttatta, hogy nemsokára el fog menni a hadsereghez és előkészületeket tett rendkívüli pompa kifejtésére mind a két alkalommal.

IX.

Az ünnepélyes fogadtatás május 19-én ment véghez, csakugyan szokatlan fénynyel és pompával. Villeneuve marquis ekkor látta legelőször színről-színre Mahmud szultánt, a kinek udvaránál már kilencz év óta volt megbízva, mint követ. Igaz, hogy a fogadtatás elmúlt a nélkül, hogy Mahmud egyetlen szót szólt, vagy egyetlen mozdulatot tett volna, de hiszen az nem volt újság Villeneuve előtt, a ki a török udvarnál uralkodó szokásokat jól ismerte. Néhány nappal később Villeneuve elhagyta Konstantinápolyt és elútazott a hadsereghez, hatszáz emberből és kétszáz társzekérből álló kísérettel.

Két napi járásnyira Drinápoly előtt utolérte őt az orosz udvar egyik ügynöke, a ki egyenesen Szent-Pétervárról jött. Az ügynök alárendelt állású és bizonytalan származású ember volt; Caquoninak hívták és azt állította, hogy Angolországban született, nápolyi szülőktől. Köztudomás szerint Ostermann nagyon kedvelte és oly missiókra használta, a melyek titoktartást és ügyességet igényeltek. Caquoni meghozta Villeneuve-nek a meghatalmazást, a békeszerződés aláírására a czárnő nevében, de csak azon föltétel alatt, hogy Azov és területe orosz birtok maradjon. — Villeneuve azt remélte, hogy még az ellenségeskedések megkezdése előtt megérkezhetik a táborba: de számításon kívül hagyta a török csapatok harczi hevét. Mihelyt százezer főnyit meghaladó hadsereg gyűlt egybe Bul-

gáriában, azon hadállások közelében, a melyeket a császáriak Szerbiában elfoglaltak, lehetetlen volt a török katonákat visszatartóztatni és a nagyvezér kényszerítve látta magát, őket az ellenség ellen vinni. Másfelől Ausztria, nem kapván ajánlataira választ a kitűzött határidő alatt, e hallgatást visszautasításnak vette és csakis a hadi készülődésekkel foglalatoskodott. Hadserege újra szervezkedett a Duna balpartján, aztán átkelt a folyón és Belgrád körül táborozott. A két hadsereg kölcsönös hadállásai elkerülhetetlenné tették az összeütközést.

Július 22-én az osztrákok előre nyomultak Groczka felé, a mely Belgrád alatt, a Duna mellett fekszik és a hol a törökök jelenléte jeleztetett. Wallis tevesen és hiányosan lévén értesítve az ellenség mozdulatairól, azt hitte, hogy csak egyes hadtest áll vele szemközt, a melyet könnyű lesz meglepni és eltiporni. Mielőtt Groczka alá ért, kenytelen volt hadseregét keskeny hadoszloppá sorakoztatva, egy erdős hegyszoroson átvezetni. E hegyszoros kijárásánál várta a császáriakat a nagyvezér összes hadereje, a félkör alakban kiterjeszkedő magaslatokon. Wallis egész hadserege veszve lett volna a Pálffy-vasasok vitézsége és önfeláldozása nélkül. Ez az egész hősies ezred elpusztult, de makacs ellentállása lehetővé tette a hadoszlop hátralevő részének kibontakozását a szorosból és megjelenését a csatatéren. Hosszú, dühös és szívós küzdelem fejlődött ki. A császáriak, miután a jancsárok tizenöt támadását visszaverték volna, azt hitték, hogy másnap folytathatni fogják a harczot, de Wallis, megijedvén egész előcsapata lemeszároltatásától és tízezer embere elestétől, éjnek idején visszavonulást parancsolt. A főparancsnok e csüggettsége a csapatok bátorságát is lelohasztotta: csaknem győzteseknek hitték magokat és most futniok kellett. Eleinte jó rendben, majd rohamosan vonultak vissza és csak a Duna balpartján állapodtak meg, miután Belgrádon megállás nélkül átsiettek. Július 27-én a török csapatok megjelentek a város előtt és vezéreik parancsait be nem várva, az ostrom-árkok elkészítéséhez láttak.

Villeneuve mindez eseményekről Nisben értesült és nagyobb nyugtalanságot, mint örömet érzett miattok. Vajon nem hagyja-e el a szerencse a török fegyvereket épen Belgrád falai alatt, a melyet a német mérnökök húsz év óta új és nagyszerű védművekkel szereltek föl? Igaz, hogy a török katonák lelkesedése a tetőpontra hágott, de maga a lelkesedés, a mely

minden akadályt kicsinyelt, kezdett végzetessé válni rájuk nézve. A császáriak máris fölkonczoltak egy jancsár-csapatot, a mely átkalandozott a Duna túlsó partjára. Belgrád meg-rohanásának szintén csak ilyen eredménye lehetett volna, csak-hogy sokkal súlyosabb következményekkel. Az egyetlen mód, a törököket megóvni a balsikertől, a mely catastrophává fajulhatott volna el, az alkudozások gyorsításában állt. Egy esemény, a melyet Franciaország már régen várt, hirtelen megkönnyíté Villeneuve föladatát és törekvéseinek sikerét. A két császári udvar meghasonlott egymással. A szövetségek ritkán szokták túlélni a balsikereket: a bécsi és a pétérvári kabinetek máris éles szemrehányásokkal illették egymást. Mindazonáltal a császár még habozott ügyét elválasztani a czárnő ügyétől, de a groczkai vereség és Belgrád ostromának híre elenyésztette kételyeit. Az oroszok mozdulatlansága az osztrák hadsereg ismételt vereségei alatt, az a hír, hogy az orosz tábornokok gyanús érintkezésben állnak a közös ellenséggel, VI. Károlyban föléleszté a félelmet, hogy a szövetségese cserben hagyhatná. Mirepoix marquis, francia követ a bécsi udvarnál, értesíté Villeneuve-öt, hogy a császár környezete meg van rémülve, ennél fogva hajlandó alkudozni Oroszország nélkül is és hogy Wallis tábornagy fölhatalmazást kapott aláírni a császár külön békeszerződését a portával, és pedig Villeneuve közbenjárása alapján. Villeneuve azonnal tisztában volt a teendők iránt. Fölhasználni Ausztria pillanatnyi rémületét és azonnal létrehozni az egyezséget e hatalmasság és Törökország közt, aztán az elszigetelt Oroszországot szintén kényszeríteni a fegyverletételre; ez volt a terv, a melyet megállapított és melynél a siker legelső föltételét a végrehajtás gyorsasága képezte.

Kezdetben minden kedvezni látszott Villeneuve óhajtságainak. A nagyvezér, értesülvén, hogy a francia követ Nisben van, magához kérte őt Belgrád alá, a táborba. Villeneuve augusztus 15-én odaérkezett és igen kitüntető fogadtatásban részesült, de csakhamar be kellett látnia, mily roppant nehézségekkel lesz kénytelen megküzdeni; nem titkolhatta el maga előtt, hogy nemcsak egy minisztert kell rábeszélnie, hanem le kell csillapítania egy egész hadsereget, a mely egybesereglett Belgrád, «a szent háború városa» körül, a melynek visszahódítására a muzulmánok megesküdtek. — A táborban rendkívüli élénkség uralkodott. Ali pasa, Bosznia kormányzója, új és

hatalmas segélycsapatokat hozott tartományából. Mindenki a rohamot sürgette, a melyhez minden előkészület megtétetett. Úgy látszott, mintha e veszélyes hev magával ragadta volna a nagyvezért is. Mikor legelőször tanácskozott Villeneuve-vel, tüntetőleg beszélt arról, hogy «az Isten keze súlyosodik a hitetlenekre». Végre azt kérdezte Villeneuve-től, vannak-e hírei Bécsből? A követ azt felelte, hogy a császár hajlandó alkudozásokba bocsátkozni és Szerbia egy részét átengedni. Eloias Mehemed azonban nyersen kijelentette, hogy csak azon esetre kötne békét, ha Belgrád azonnal átadatnék neki és Villeneuve eltávozása után az ostromlók csakugyan még hevesebben kezdték lódózni a várost.

Ugyane nap Villeneuve újabb sürgönyöket kapott Bécsből; Ausztria lemondott az egész Oláhországról és Szerbiáról, Belgrád kivételével. Másnap megtudták, hogy a császár külön küldötte, gróf Neipperg, tűzértábornok, a várba érkezett és azonnal a török sátorba kívánt menni. Augusztus 18-án Neipperg csakugyan megjelent a táborban és Villeneuve-vel egy külön e célra fölállított táborban találkozáván, ismételte a császár azon ajánlatát, hogy Szerbiát átengedi Belgrád nélkül, de kész e várat leromboltatni, egyszersmind kijelentette azonban, hogy megbízása nem terjed e legvégső engedményen túl. Villeneuve megvitte az üzenetet a nagyvezérnek. Eloias Mehemed válasza így hangzott: «Csak egy Istenem és egy szavam van. Belgrádot követelem és semmit sem fogok meghallgatni, mielőtt a kulcsokat át nem adják». — Neipperg e válaszról értesülvén, kinyilatkoztatta, hogy nincs mit hozzátennie eddigi ajánlataihoz és lovakat kért, hogy visszatérhessen a várba. — A következő nap elmúlt a nélkül, hogy a törökök e kívánságát teljesítették volna, mert, mint mondák: «a nagy dolgokat nem lehet egy nap alatt elvégezni». Vajon e szók azt jelentették-e, hogy mersékelni szándékoznak követeléseiket? Villeneuve eleinte ezt remélte, de bizonyos aggasztó jelek csakhamar kiábrándították és elárulták a váratlan veszélyt. A török vezérek, a kikkel érintkezett, mintha kétkedni kezdtek volna a francia közbenjárás őszinteségében vagy hatályosságában. Villeneuve attól kezdett félni, hogy az osztrák meghatalmazott nincs többé biztonságban köztük, és a gyanút igen rövid idő alatt a bizonyosság váltotta föl.

Augusztus 19-ről 20-ra éjjel a sátorának függőnye ki-

nyílt és belépett hozzá a porta dragomanja, Ghyka Sándor, az oláh hospodár öcsese. Ghyka meghatottan, hevesen beszélt, szavai majd a kéréssel, majd a fenyegetéssel voltak határosak, szinte nem lehetett tudni, vajon tanácsot akar-e adni, vagy föltételeket szabni. Bármint volt is, Villeneuve a dragoman szavaiban fölismerte a nagyvezér óhajításainak, türelmetlenségének és elhatározásainak titkát. Eloias Mehemed minden áron bírni akarta Belgrádot, azt híven, hogy e hódításban becsülete és jövője van érdekelve. Másfelől azt vélte, hogy Ausztria sem idegenkedik nagyon ez engedménytől. Neipperg tagadó válasza tehát nemcsak nyugtalanította, de ingerelte is a nagyvezért, a ki részben Villeneuve-öt tette felelőssé a visszautasítás következményeiért. A porta százötven erszény aranyat akart ajándékozni a francia követnek, ha kieszközli békés úton a város átadását és e sértő ajánlat volt a dragoman éjjeli látogatásának egyik főtárgya. A mennyiben e kísérlet nem sikerülne, a következő módot gondolták ki Belgrád kézrekerítésére: Neipperg a török táborba jött, a nélkül, hogy kezeseket követelt volna, a kik a személyes biztonságaért jót álljanak; mikor a meghatalmazásait a törökökkel közölte, ezek észrevették, hogy a meghatalmazó levelek semmiféle föntartást sem tartalmaznak, az alkudozó tehát beleegyezhetett mindenbe, a nélkül, hogy meghazudtoltatástól kellene félnie.

Ellentállása tehát tisztán személyes volt, a melyet meg kellett törni és a nagyvezér e czél elérésére kész volt még erőszakot is alkalmazni. Ezentúl Neipperget foglyául és egyszerű vendégeül tekintette; szándéka volt őt letartóztatni és fogságban tartani mindaddig, míg bele nem nyugszik a töle követelt áldozatokba. A csapatok elkeseredése igazolta a nagyvezér szemeiben ezt az erőszakos rendszabályt.

Az alkudozások megindítása óta soha sem volt a pillanat ily válságos. A népjog ellen, Reipperg gróf személyében, a francia követ sátorától néhány lépésnyire elkövetett merénylet, nemcsak általános fölháborodást keltett volna e merénylet szerzői ellen, hanem foltot ejtett volna Franciaország becsületén is. Villeneuve nem vesztette el lélekjelenlétét. Fölismerte, hogy csupán a félelem tette a törököket követelőkké, hogy a dragoman és a vezérek a nagyvezértől féltek, a nagyvezér a hadseregtől és mindnyájan a serailtól; azt is tudta, hogy a félenk kedélyekre a szilárdság és erély mindenkor biztos hatást.

gyakorol. A porta tolmácsával nagyon fennem beszélt és egy cseppet sem kímélte az éjjeli látogatót, a kinek ajánlatát természetesen, kereken és nyersen elutasította. Másnap korán reggel Neippergért küldött, a ki sejteni kezdte a törökök szándékát. «Látom» — mondá — «hogy a tábor reám nézve most már csak becsületes börtön, de jobb szeretem itt hagyni a fejemet, minthogy Bécsben a vérpadra vigyem». Villeneuve kitüntető tisztelettel fogadta a császár küldöttét, a saját sátorában szállásolta el és ezentúl gróf Neiperg Franciaország oltalma alatt állt. — Ez a bátor föllépés egyúttal igen ügyes fogás volt. Megmentette az osztrák meghatalmazottat az anyagi erőszaktól, de egyszersmind biztosította a táborban való tartózkodásának meghosszabbítását, és minthogy gróf Neipperg Franciaország vendége volt, esetleges engedményei megőrizhették a saját jószántából meghozott áldozatok jellegét. Villeneuve nem esett kétségbe azon, hogy védenczét engedékenységre bírhatja. Egyebek közt azt is kérdezte tőle, hogy midőn a belgrádi erődök lerombolásáról beszélt, nem úgy értette-e a dolgot, hogy a védműveitől megfosztott város a törököké maradjon. Neipperg kapott az alkalmon, és azt felelte, hogy ajánlatának csakugyan ez volt az értelme. Villeneuve sietett e nyilatkozatot megvinni a reiss effendinek, de nem új ajánlat, hanem csak az előbbi ajánlat kiegészítése gyanánt adta azt elő. «Ön eddig mint követ beszélt velünk» — mondá a reis-effendi — «most adjon tanácsot, mint jóbarát». Villeneuve melegen ecsetelte előtte az osztrák ajánlatok előnyeit és rábírta a törököket az alkudozások folytatására, a mely augusztus 22-én vette kezdetét nagy ünnepélyességgel. A tanácskozásokon Villeneuve elnökölt, kivüle csupán Neipperg és a nagyvezér képviselői, Mustafa és Said pasák, voltak jelen. Az utóbbiak folyvást követelték Belgrádot, az erődítményekkel együtt. Neipperg állhatatosan visszautasította e követelést és két hosszú ülés eredménytelenül végződött.

E közben Belgrádban is fontos események történtek. A bécsi udvar végre elhatározta, hogy a várparancsnoki állást egy értelmes és vitéz katonára, Schmettow tábornokra bízza. A tábornok augusztus 22-én érkezett meg Belgrádba és másnap mindjárt csolnakra ült és golyózápor közepett fürkészte ki az ellenség hadállásainak gyöngéit. Igyekezett a helyőrség bátorságát és önbizalmát föléleszteni; terve az volt, hogy Wallis

hadseregét fölhasználja a vár fölszabadítására az ostrom alól és a szerepeket fölcserélvén, az ostromlottakkal kirohanást intéz a törökök ellen és azokat a védelmi állás elfoglalására kényszeríti. Schmettow föllépése nem is maradt eredmény nélkül. A császáriak kiverték a jancsárokat a borsai sánczokból, daczára a jancsárok kétségbeesett ellentállásának.

E vereség mintegy figyelmeztetésnek látszott, melylyel a hadi szerencse még egyszer megintette a törököket, mielőtt végkép elfordulna tőlök. Ez utolsó pillanatban Villeneuve egy módot gondolt ki, a melylyel a két ellenfelet közelebb hozhatta egymáshoz és kielégíthette a nagyvezér hiúságát is. Miért ne rombolhatnák le az osztrákok azon erődítményeket, a melyeket ők magok építettek és miért ne adhatnák át a törököknek a várat régi falaival, ugyanolyan állapotban, a milyenben a törökök húsz év előtt kénytelenek voltak azt átengedni az osztrákoknak! A nagyvezér ekkép azzal dicsekedhetnék a szultán előtt, hogy egy megerősített várost hódított vissza, a császár pedig nem volna kénytelen látni, hogy egy védbástya, a melyet ő emelt a hitetlenek ellen, most a török uralom határvárává lesz.

Az eszmét, mely a leleményes Ghyka dragoman elméjében fogamzott meg, Villeneuve azonnal magáévá tette és közölte Neipperggel, a ki semmit sem tudott Schmettow megérkezéséről és legelső sikereiről és czélszerűnek tartotta ez utolsó engedmény megadását. Miután Neipperg megadta magát, még a törököket kellett rábeszélni. Villeneuve a fővezérek egyikénél, Ali boszniai pasánál, békülékeny hajlamokat tapasztalván, őt használta föl a francia részről indítványozott közvetítő mód védelmezőjeül. Ali ép oly ravaszúl, mint sikerrel járt el a megbízatásában és a békekötés alapföltételei a török vezérek meghitt tanácskozásai alatt megállapíttattak, mielőtt köztudomásra jutottak volna.

Augusztus 29-én Villeneuve-öt és Neipperget meghívták a nagy sátorba, a melyben a török vezérek rendesen tanácskozni szoktak. A nagyvezér nem volt ugyan jelen, de ott találta a boszniai és ruméliai pasákat, a reis-effendit, a jancsárok agáját, szóval az összes alvezéreket és a porta alsóbb rangú minisztereit. Legelőször Ali szólalt föl és sürgette Neipperget Belgrád átadására, a vár mostani állapotában. Neipperg tagadó válasza után Ali fölszólította Villeneuve-öt, hogy közbenjárói

kötelességéhez képest, ajánljon valamely módot, a melyben mind a két fél megnyugodhatnék. Villeneuve ekkor előterjesztette a fönnebb említett indítványát. A törökök erre magok közt tanácskoztak, végre elfogadták a francia követ javaslatát és a nagyvezér is kijelentette, hogy belenyugszik, hiszen voltaképen örült rajta, hogy ily tekintélyes gyülekezet elhatározásával fedezhette a saját felelősségét.

Szeptember 1-én Eloias Mehemed, Neipperg és Villeneuve aláírták a békét — valóban a legutolsó pillanatban, mert Schmettow tábornok már éppen azon a ponton volt, hogy megvalósítsa kirohanási szándékát. Mihelyt a békeszerződés aláíratott, a törökök azonnal jelek és fehér zászlók lobogtatása által figyelmeztették az ostromlottakat. De azért a várból csak folyvást dörögtek az ágyúk. Neipperg ekkor ugyanazzal a tollal, a melylyel a békeszerződést aláírta, levelet írt a várparancsnoknak, hogy szüntesse meg az ellenségeskedéseket. E parancsnak nem lévén fogamatja, kénytelen volt személyesen Belgrádba menni, hol igen heves jelenet folyt le közte és Schmettow közt, a ki e jelenetet részletesen leírta Mirepoix marquishoz intézett és a bécsi levéltárban őrizett levelében. Végre Wallis tábornagy közbelépésének sikerült lecsillapítani a derék katona fölháborodását és kieszközölni, hogy az ágyúzás az egész vonalon elnémuljon.

IX.

Néhány nappal később, nem egészen huszonnégyszeres órai időközben, két futár érkezett Bécsbe. Az egyiket Neipperg küldte a belgrádi békekötés súlyos föltételeivel, a másik Moldvából jött s átkelt a Kárpátokon, keresztül vágatott Magyarországon és meghozta München táborából az oroszok fenyves győzelmének hírét. Az orosz hadsereg megütközött augusztus 28-án Stavucsáninál Vély pasa hadseregének zömével, es azt ketté vágta, úgy, hogy a sereg romjai mindenfelé elszéledtek. Moldvaország szabadítói gyanánt fogadta a muszkákat; München diadalmasan vonúlt be Jassyba, hol a fejedelemség rendei a tartományt a cárnő védnöksége alá helyezték. Az orosz előőrsök előre hatoltak a Dunáig, a sereg jobb szárnya pedig kiterjeszkedett Oláhországban, hogy egyesülhessen az osztrá-

kokkal, a kik a tartomány határszélén folytatták hadi műveleteiket.

Képzeltető, mennyire megbánta a császár azt a pillanati gyöngeséget, a mely őt arra indította, hogy külön köszön békét. Rendkívüli haragra gerjedt; arról beszélt, hogy lefejezteti Wallist és az első gondolata az volt, hogy megtagadja Neipperget. Komolyan gondolkozott azon, hogy az előzetes békepontokat nem szentesíti, de csakhamar észrevette, hogy ez már nem állt többé hatalmában és hogy a francia diplomatia ügyessége megfosztotta őt még a lehetőségétől is annak, hogy a nevében adott szót visszavonja. Mihelyt a békeszerződés aláíratott, Villeneuve sietett azt ellátni Franciaország jóállásával. VI. Károly tehát le volt kötve nemcsak a szultánnal, hanem XV. Lajossal szemben is és nem téphette szét az egyezményt a nélkül, hogy Franciaországhoz való viszonyát is ne kockáztatta volna. Ezenfölül a megállapodások arra is kiterjeszkedtek, hogy a császáriak öt nappal az ellenségeskedések megszüntetése után, tehát mielőtt még Bécsből ellenparancs érkezhetett volna, tartoznak átadni a törököknek Belgrád egyik kapuját és maga a helyőrség köteles elkezdni az erődítmények lerombolását.

A császár kénytelen volt meghajolni az elháríthatatlan baj előtt, de nem mondott le azon reményről, hogy sorsát Oroszország sikerei következtében némileg enyhíthesse. Neipperghez parancsot küldött, a melyben meghagyta neki, hogy térjen vissza a török táborba és jelentse ki, hogy a császár teljesíteni fogja az előzetes békepontok föltételeit, de nem engedi azokat végleges békeszerződéssé átalakíttatni, ha egyidejűleg Oroszország is nem írja alá saját egyezményét a portával.

Villeneuve most minden igyekezetét ez újabb föladat megvalósítására fordította. Mióta Moldvaország meghódolásáról értesült, nem volt egyéb gondolata, mint fölhasználni a czárnőtől előbb kapott meghatalmazást a béke aláírására, a nélkül, hogy időt engedne neki akár a meghatalmazás visszavonására, akár követeléseiinek fokozására. Mindazonáltal se a porta, se Franciaország nem szándékozott az oroszok kezei közt hagyni Azovot, és mint tudjuk, a szentpétervári utasítások nem hatalmazták föl Villeneuve-öt a hely átengedésére. Caquoni, a ki Villeneuve mellett maradt, talán azért, hogy őt Ostermann megbízásából szemmel tartsa, semmikép sem volt rábírható,

hogy határozottan nyilatkozzék azon kérdés iránt, vajon Oroszország megmásíthatatlanúl ragaszkodik-e a követeléséhez; csupán azt engedte sejtetni, hogy az oroszok beleegyeznének Azov leromboltatásába. De a törökök ezzel nem érték be és azt kívánták, hogy az azovi terület sivataggá változtassék át és senki se legyen, hanem válaszfalul szolgáljon a két birodalom közt. Azonban az idő sürgetett; a nagyvezér türelmetlenül várta a pillanatot, midőn majd Konstantinápolyban élvezheti a Belgrád alatt aratott dicsőséget, minden előkészületet megtett a tábor fölosztatására és kijelentette, hogy három nap múlva útnak indul. Másfelől Neipperg, noha a békekötés már hivatalos alakban le volt írva, halasztotta az aláírását az udvartól kapott parancsok értelmében és az ediginél szilárdabb hangon kinyilatkoztatta, hogy semmiesetre sem fog eltávozni a török hadsereggel. Nemhogy az erődítmények lerombolása, de még Belgrád kiürítése sem volt befejezve; mialatt a török helyőrség a városban elhelyezkedett, az osztrákok visszavonultak a felső várba, a mely elég erős volt, hogy egy ostromot kiállhasson és határozottan harczias állást látszottak elfoglalni.

Villeneuve nagy zavarban volt és zavarát még inkább fokozta azon körülmény, hogy Caquoninál gyanús tevékenységet vélt észrevehetni. Az orosz ügynök, a ki folyvást igen tartózkodóan látszott magát viselni és egész nap sürgönyöket és leveleket írt, kéz alatt nagyon ügyesen és erélyesen működött és két kézzel szórta a törökök közt a pénzt, a melyből, úgy látszik, szinte kimeríthetetlen készlettel látták el Szent-Pétervárból. Az orosz udvar, sikereinek ellenére, fenyegetve érezte magát Svédországtól és elment minden kedve az Ausztriával való együttműködéstől; hajlandó lett volna békét kötni, de újra föltámadt benne a remény, hogy elháríthatja a francia közvetítést és előnyösebb föltételeket eszközölhet ki közvetlen alkudozással. E célból Caquoni meghagyást kapott, hogy minden áron vásárolja meg a portát. Fáradozásának máris mutatkoztak eredményei: a törökök merevsége lazulni kezdett, Franciaországot e szerint kettős veszély fenyegette: ha Caquoni célra ér, Törökország megköti a békét Oroszországgal francia közbenjárás nélkül és a francia érdekek ellenére; ha törekvései megghiúsulnak, mind a két szerződés függőben marad és az Ausztria ellenében kivívott előnyök egyszerre kérdésesekké válnak. Villeneuve csakis a merész kezdeményezésben látta a

menekülés lehetőségét. Túlment a meghatalmazáson és Oroszország nevében elfogadta Azov semlegesítését. Mindazonáltal még a merészségben is óvatos lévén, nem akarta magát kitenni a csárnó részéről oly szemrehányásoknak, a milyenekkel a császár a saját meghatalmazottját elhalmozta, világosan kijelentette, hogy a megállapodások Oroszországra nézve csak azon esetben lesznek kötelezők, ha a csárnó azokat helybenhagyja, és föntartotta egyúttal Franciaország jóállását is. Október 18-án, ugyanazon napon, a melyet a nagyvezér a tábor föloszlatására kitézett, reggeli hat órakor mindkét szerződést aláírták és a török hadsereg elindult a birodalom belseje felé.

Különféle okok arra bírták a csárnót, hogy az engedékenységet a végletekig vigye. Míg egyfelől a svédek harczi heve folyvást fokozódott és éjszakon az ellenségeskedések minden pillanatban kitöréssel fenyegettek, a birodalomban összeesküvést fedeztek föl, a melynek czélja volt, Ivanovna Annát a trónjától megfosztani. A Dolgoruckiak és a Galitzinek is részei voltak ez összeesküvésnek és a legelőkelőbb családok tagjai életökkel lakoltak a verpadon. A csárnó, látván, hogy a szövetségese is végkép elfordult tőle, helybenhagyta a Villeneuve-től megkötött békét, noha az legkevésbbé sem felelt meg reményeinek és régi követét, Wisnjakovot, bizta meg azzal, hogy jóváhagyását elvigye Konstantinápolyba. A végleges béke-okiratok kicserélése november 5-én és december 1-én történt.

A császárral kötött békeszerződés csupán az előzetes békepontok megerősítését és kibővítését tartalmazta. Ausztria Belgráddal együtt visszaadta Szerbia mindazon részeit, a melyeket húsz év előtt fegyverrel meghódított; ezenfölül lemondott oly területről is, a melyet a passarowitzi békekötés biztosított a számára Boszniában. E terület a Száva déli partján nyúlt el és szabad bejárást engedett a császáriaknak Törökország nyugoti tartományaiiba. A Duna éjszaki partján Ausztria elvesztette keleti Oláhországot és visszavonult a magyarországi határhegyekig; az újorsovai erőd (Ada Kaleh), a melyet a császáriak építettek, török kézre került. Ausztria összes eddig kivívott előnyeit elvesztette: a belgrádi békekötés százhusz évvel késleltette előnyomulását kelet felé.

Oroszország ugyan elérte, hogy Azov leromboltatott és semlegesített, de ez eredményt jelentékeny engedményekkel kellett megfizetnie. Mindenekelőtt kénytelen volt visszaadni

összes hódítmányait. Csapatai kivonultak Moldvaországból, odahagyták Choczimot, a Dnjeper torkolatait Otsakovval és Kinburn-nal egyetemben, továbbá a Bug és a Kabán torkolatait és az összes helyeket, a melyeket még elfoglalva tartottak Krimben. Oroszország elismerte a törökök azon jogát, hogy a Don torkolatánál és Azov alatt erődítményeket építhessenek, a melyeknek célja volt az oroszokat elzárni a Fekete tengertől. Igaz, hogy Oroszországnak is jogában állt a saját határán erődöt építeni, a tatárok féken tartására, de Taganrogot nem volt szabad újra fölépítenie. A békekötés legfontosabb pontja az volt, a mely az összes orosz hadi és kereskedelmi hajókat kitiltotta a Fekete tengeről, sőt a czárnő alattvalóinak is csak a török hajókon engedte meg a kereskedést. A muszka hajózás e szerint teljesen kizáratott a déleurópai tengerekről, a Fekete tenger pedig a porta őrizete alatt maradt.

Az ellenségeskedések megszűnése keleten, válságos helyzetbe juttatta Svédországot, mindazonáltal Villeneuve véleménye szerint az Oroszországtól való megtámadtatása veszélyének elejét lehetett venni azzal, ha Törökország szövetséget köt Svédországgal; e szövetség, a jelen körülmények közt csak is védelmi jellegű lehetett és biztosította Svédország biztonságát, a helyett hogy veszélyes kalandokra csábíthatta volna. Ellenére az orosz cselszövényeknek, Villeneuve fáradozásai következtében 1740 július 19-dikén aláíratott a védelmi szövetségi szerződés, a legelső, a melyet a törökök keresztyén hatalmassággal kötöttek. Mindkét fél kötelezte magát, hogy szövetségesét, megtámadtatás esetén, egész erejével támogatni fogja. A belgrádi békekötés az oroszokat megállította útjokban kelet felé, a Svédországgal kötött szerződés egyelőre lehetetlenné tette, hogy újra megpróbálják az előnyomulást.

Franciaországra nézve pedig a belgrádi béke azon befolyás tetőpontját jelentette, a melylyel a versaillesi udvar a tizennyolczadik században keleten bírt.

X.

Ennyi szolgálat és ily eredményes működés után Villeneuve-nek is szabad volt nyugalom után vágyódnia. A belgrádi békekötés és annak különböző következményeinél fogva követi

pályája egy egész külön és bevégezett történelmi korszakot ölelt föl. E korszakot azon küzdelem jellemezte, a mely Franciaország és a leghatalmasabb európai államok befolyása közt, különféle téreken kifejlődött és az előbbinek diadalával végződött. Villeneuve azt hitte, hogy a döntő győzelem után elhagyhatja a csatatér, a nélkül, hogy valaki a köteleességérzet hiányával vádolhatná. Visszahívását kérte és meg is kapta, de mielőtt Konstantinápolyt elhagyhatta volna, várnia kellett míg XV. Lajos kinevezi utódját. Keleti tartózkodásának utolsó óráit elviselhetőkké tették a kitüntetések, a melyekkel őt minden oldalról elárasztották. A porta családja tagjait és a házi személyzetét is részesíté hálája tanújeleiben. A követségi palota lakói közt százhusz kaftánt osztottak ki és a marquis fiának, a ki még alig lépte túl a gyermekkor határát, a szultán egyenes kívánságára jelen kellett lennie minden szertartásnál, nagyértékű és pompás kaftánnal földiszítva. A bécsi és pétervári udvaroknak nem volt okuk hasonló hálával viseltetni Villeneuve iránt, de ildomosabbnak és ügyesebbnek tartották, el nem árulni boszúságukat és úgy bántak Villeneuve-vel, mintha a saját ügyük legbuzgóbb támogatóját találták volna föl benne. A császár megküldte neki arczképét, gyémántos keretben. A cárnő Visnjakov által megkináltatta egy tizenöt ezer tallerről szóló váltóval és egy nagyértékű gyűrűvel a marquisné számára. A gyűrű köszönettel fogadtatott, ellenben a váltó udvariasan visszautasított. Wisnjakovnak egyszersmind egy kényesebb természetű megbízatása is volt: ki kellett puhatolnia, vajon Villeneuve hajlandó volna-e az orosz Szent-András rend lovagjai közt szerepelni. Wisnjakow ejtett némely célzást ez irányban, a melyeket azonban a marquis nem értett meg, vagy nem akart megérteni. A muszka követnek ekkor az a szerencsés ötlete támadt, hogy Villeneuve marquisnéhoz forduljon e kényes kérdéssel és csakhamar úgy tapasztalta, hogy a francia követ nejeinek hiúsága könnyebben lángra lobban, mint a férjeé s ennek következtében a rend jelvényeit csakugyan el is küldték Szent-Pétervárról. Azonban Villeneuve marquisné vágya még sem teljesült, mert XV. Lajos nem engedte meg képviselőjének a Szent-András rend elfogadását — mivel, így hangzott az indokolás — ő felsége nem akarja, hogy az idegen rendjelek nagyon elszaporodjanak királyságában.

A francia király máris gondoskodott hű szolgája meg-

jutalmazásáról. Húsz ezer livrenyi nyugdíjat rendelt neki és fölruházta őt az államtanácsosi czímmel. Villeneuve annál nagyobb örömmel fogadta el a kegyet, mert mintegy a visszatérhetés előjелеül tekintette. Csakugyan, 1741 május 19-dikén két francia királyi hajó jelent meg Konstantinápolyban, Castellane gróffal, az újonnan kinevezett francia követtel és kíséretével. E hajók rendeltetése volt egyszersmind, Villeneuve marquist visszaszállítani hazájába. A volt követ, búcsu-kihallgattatása alkalmával a jelenvoltakat egy rendkívüli látvány lepte meg: a szultán fölemelkedett a trónjáról, a bálvány életre kelt, szoborszerű arczán mosoly siklott végig, ajkai néhány szót ejtettek ki, a melyekben köszönetet mondott a követnek, a béke helyreállítása körül való fáradozásaiért. Ez volt kelet búcsúja az öreg diplomatától.

Az általános sajnálkozást, a mely Villeneuve eltávózása miatt nyilvánulni készült, egy eles hang zavarta meg: Bonneval nem szűnt meg ellene beszélni, írni es áskálódni. Villeneuve cselszövényeinek tulajdonította ideiglenes számkivetését és őt tette felelőssé kegyvesztéseért. Nemcsak, hogy a belgrádi békekötésről írt kímeletlen bírálatot és azt egy titkár útján a francia udvar kezéhez juttatta, hanem magán levelekben is igyekezett mindenkép ártani ellenségének és szokott könnyelműsége annyira vitte, hogy megvesztegethetőséggel vádolta azt az embert, a ki a czárnő ajánlatait több ízben oly erélyesen visszautasította. — E mellett kényelmesen és hajlmainak megfelelőleg élt a Bosporus partjain, a nélkül azonban, hogy szellemi tevékenysége e miatt csökkent volna. Mindenféle terveket kovácsolt; majd a Marmara tenger szigeteit akarta benépesíteni svájczai telepítvényesekkel, majd lapos hajókat igyekezett föltalálni, a melyek megkönnyítenék a francziák ellenséges támadását Angolország ellen. Mindezt azonban csak ideiglenes időtöltésnek tekintette és nem tett le végkép azon reményéről, hogy még valaha kiváló szerepet fog játszhatni Franciaország keleti politikájában. Minthogy pedig a közte és Villeneuve közt fönnállott viszony képezte e titkos vágyak megvalósulásának legfőbb akadályát, képzelhető, mily örömmel értesült az eddigi követ eltávózásáról és utódja megérkezéséről, a ki talán hajlandóbb lesz magát általa befolyásoltatni. Ismét csalódott. Még hét évig élt Konstantinápolyban körülbelől, úgy mint eddig; igaz, hogy gyakran kértek tőle tanácsot,

de ritkán hallgattak reá, be volt avatva mindenbe, de soha sem bírt döntő befolyással az elhatározásokra; végre hetvenkét éves korában, rövid betegség után kimúlt egy imam és egy szerzetes közt, a kik utolsó perczeinek tanúi voltak. A péterváradí és belgrádi hős, az igazhivők közt nyugszik a perai temetők egyikében, egy turbánnal és török siríráttal díszített sírkő alatt, a keringő dervisek mecsetének árnyékában.

Villeneuve utolsó évei föltűnő ellentétben álltak Bonneval életének végső korszakával. Villeneuve az általános tiszteletben, mely őt környezte és a véghez vitt nagy dolgok öntudatában találta föl az állam szolgálatában töltött élet jutalmát.

1744-ben XV. Lajos őt szemelte ki a külügyek vezetésével megbízott államtitkári hivatalra. A dologban csak az volt az egyetlen nehézség, hogy a hatvankilencz éves ember egészsége erőben hanyatlani kezdett és attól lehetett félni, hogy a súlyos teher alatt csakhamar le fog roskadni. A király belátta a veszélyt, de azt hitte, hogy lehet rajta segíteni. Tetszésére bízna Villeneuve-nek, két segédet választani és e kettő közül annak idején a legalkalmasabb foglalhatná el a fontos hivatalt. Villeneuve e szerint azon ritka és különös kiváltságban részesülne, hogy utódját ő maga jelölhetné ki és úgy szólván fölnevelhetné. A királyi bizalom ily tanújelére kevés példa van a történelemben.

Mialatt e dolgok történtek, Villeneuve a ki minderről sejtelemmel sem bírt, a vidéken időzött. Mikor a király tervéről értesült, nagy mértékben megijedt és barátai tanácsa és kérelmei ellenére elhatározta, hogy megkéri a királyt, kímélné meg őt e kegytől.

XV. Lajos a Tuileriákban fogadta Villeneuve-öt magán kihallgatáson. Az udvaroncok sápadt arczezal, «inkább holtan, mint élve» látták bemenni az öreg diplomatát, de örömtől sugárzón jött ki a királytól. Azonnal mindenki odasietett hozzá és elhalmozta őt bókokkal és önérdeksugallta hízelgésekkel, azt hívén, hogy az új miniszternek hízeleg. «Csakugyan szerencsét kívánhatnak nekem, felelé végre a marquis, mert a király megengedte, hogy ajánlatát el ne fogadjam.» XV. Lajos engedett öreg és hű szolgája kéréseinek és fölmentette őt a neki szánt terhes hivatal alól.

Villeneuve nem is használt színleges ürügyöt, midőn erejének hanyatlására hivatkozott, az események csakhamar igazolták

szárait. Az előtte oly kedves Provenceban hasztalan keresett egészsége helyreállítására alkalmasabb égaljat. Állapota gyorsan fordult súlyosabbra; végre 1745 július 1-sejen Marseilleben kimúlt. Halálát Luynes herczeg, az udvar akkori krónikaírója valóságos esemény gyanánt jelezte és tény, hogy Villeneuve magára irányozta a közfigyelmet a miniszteri állás el nem fogadásával. D'Argeneon marquis, emlékirataiban azt mondja róla: «Villeneuve marquis ma a legkelletlenebb tettet követte el, a melyet ember valaha látott». Az udvaroncok azon tünődtek az első pillanatban, vajon viselkedését helytelennek, vagy magasztosnak kell-e tartani; de a józanabb fölfogás mégis túlsúlyra vergődött és a közvélemény végre úgy ítélte, hogy a belgrádi szerencsés alkudozó megpecsételte hírnevét, midőn visszautasított egy hivatalt, a mely után annyian áhítoztak. Minket ez utolsó ténye nem lephet meg, mert olyanak mutatja az embert, a milyen mindig volt. Ez önmegtagadás logikai kifolyását képezte Villeneuve jellemének, a mely mindenkor, még a legnagyobb sikerek közepett is, megtudta őrizni a tapintatot és mérsékletet, hogy a siker tartóságát biztosítsa.

HUSZÁR IMRE.

KÖLTSÉGVETÉSI KÉRDÉSEK.

Az alkotmányos államokban évről-évre fölmerülnek a költségvetés tárgyalásánál új meg új kérdések, melyek a költségvetési jog alkalmazásával kapcsolatban állanak. Ily viták világítják meg azon nehézségeket, melyek a költségvetési jog gyakorlása körül mutatkoznak, azt is, mennyire fontos, hogy az világos és lehetőleg részletes elvekben ki legyen fejtve. Az évi költségvetés megszavazása a törvényhozó testületek jogainak egyik legnevezetesebbje. Az államháztartásnak a lehető legkevesebb áldozatokkal való vitele és a pénzeknek a legcélszerűbb módon való fölhasználása oly fontos érdek, hogy mindenkor a költségvetési jogban egy hathatós eszközt fogják látni a kormánynak a nép által való ellenőrzésének. Mindenütt tényleg látjuk, hogy a parlamentek tevékenységének főérdeke a budget-tárgyalás körül csoportosúl; mindenütt a parlament munkaidejének egy jelentékeny részét, egy harmadát, gyakran felét is a költségvetési viták veszik igénybe. Időszerűnek tartjuk néhány főbb kérdését a költségvetési jognak tárgyalni, különös figyelmet fordítván a külföldi államjogokon kívül a magyar törvényhozás gyakorlatára és álláspontjára, mint az részint országgyűlési vitákban, részint hivatalos okiratokban stb. kifejezést talált.

A következő sorok korántsem karolják föl a költségvetési jog egész körét, melyet egy rövid értekezésben még körvonalaiban sem lehetne föltüntetni. Csak néhány pontra szorítkozzunk, melyből leginkább kitűnik e jog fontossága egyfelől, politikailag és pénzügyileg czélszerű megállapításának nehézsége másfelől. Abba sem bocsátkozunk, hogy a költségvetési jog történeti fejlődését ábrázoljuk, bármily érdekes volna az, összeesvén az

újkori történet legfontosabb mozzanataival. Legyen elég azt megemlítenünk, hogy Anglia az első nagy állam, mely a költségvetési jog föelvét korán ismeri és alkalmazza, és mely később nagy küzdelmeket folytat e jog elismerése végett, míg végre 1688-ban az teljesen biztosítatik. A későbbi időknek földadata már csak részleteiben kiépíteni e jogot. Franciaországban a költségvetési jog sokkal később fejlődik. A francia forradalom megírja annak alapvonalait, a restauratio azt részleteiben kifejti, nagy parlamenti küzdelmekben. A harmadik köztársaság némely irányban tovább fejleszti. Különösen e két állam érdeme, hogy e jog nagy jelentősége el van ismerve és elméletileg teljesen ki van fejtve.

A költségvetési jog szűkebb értelemben véve azon jogot jelenti, mely a parlamentet az államháztartás megállapítása körül megilleti, és mely különösen a költségvetés megszavazásának illetőleg megtagadásának jogában és ennek kapcsán az államháztartás törvényszerű vitelének ellenőrzésében nyilvánul. E jog a legfontosabb alkotmányjognak tekintetik és az e körüli küzdelmekben fejlődött a modern alkotmányjog, melynek amaz egyik legfontosabb vívmánya. Különösen Franciaországban és Angliában a politikai történet legküzdelmesebb korszakai közé tartoznak azon összeütközések, melyek a költségvetési jog gyakorlása körül fölmerültek. E küzdelmek eredménye azon jognak elismerése, hogy a nép illetőleg annak képviselte az állami bevételeket és kiadásokat évenként megszavazza. E jog jelentősége egyfelől abban rejlik, hogy ez által határozott kifejezést nyer a nép souverainitása, mert csak souverain népek gyakorolják e jogot; oly népek, melyek a souverainitástól meg vannak fosztva, az államháztartás megállapítására nem folynak be, legalább nem döntőleg. Továbbá fontos a költségvetési jog, mert ez által a nép a régi kormányok túlköltekezései ellen vélt erős zsilipeket fölállítani, mi ugyan nem igen éretett el, sőt újabban szüntelenül hallani panaszokat a parlamentek pazar hajlamai felől.*) A költségvetési jog fontossága abban is kere-

*) Say: «Les chambres, au lieu d'être un frein, sont devenu une excitation à la dépense». (A corps législatif 1882 július 20-án tartott ülésében.) — Cucheval-Clarigny: «C'est donc se bercer d'un espoir imaginaire que d'attendre de la chambre des économies sérieuses. c'est le fait ontraire qui se produit sous l'influence de ces mêmes

sendő, hogy annak gyakorlása útján a parlament a kormányt kényszerítheti, hogy vagy az általa kívánt szellemben kormányozzon, vagy pedig helyét ott hagyja. Végre pedig a költségvetési jog gyakorlása útján a kormányzat vitele és a közigazgatás egészében és részletében a parlament ellenőrzése alatt áll. Ennek tulajdonítandó, hogy a költségvetési vita elhagyva szűkebb medrét, a kormányzat általános bírálatos tárgyalásává alakul át, melyben gyakran igen szerény rész jut a tulajdonképeni költségvetési vitának. Így nálunk az 1891. költségvetés tárgyalásánál a költségvetésről csak mellékesen volt szó, a vita fő részét az elkeresztelés kérdése foglalta le. Ausztriában az 1891-diki költségvetés rövid tárgyalása majdnem egészen pártpolitikai kérdések körül forgott. Ez bizonyos tekintetben baj, de ha másfelől szem előtt tartjuk, hogy a legfontosabb mindig az, hogy a hatalmon lévők tudják, miszerint eljárásuk a parlament által beható bírálat tárgyává tétetik, mégis e bajt nem fogjuk túlozni.

A költségvetési jog gyakorlása, épen azért, mivel esetleg lehetetlenné teszi az államgépezet működését, nagy államférfiúi bölcseséget tételez föl. Különösen áll az a költségvetés megtagadásáról. Bizonyos, hogy a költségvetés megtagadása nagy politikai válságot idéz föl; a költségvetés megtagadása az állam létének megtagadása. Nem csoda, ha e ténnyel szemben a költségvetési jognak azon értelmezést is akarták adni, hogy a költségvetés megtagadását nem foglalja magában, hanem csak a költségvetés megállapításánál való részvételt jelenti. Ezt a történelem megczáfolja. Tény az, hogy igen kritikus korszakokban a parlamentek a költség-megtagadás jogát is igénybe vették és gyakorolták és hogy például még Poroszországban is, a

intérêts personnels». (*Revue d. deux Mondes*, 1888 febr. 546 l.) — Bagehot: Ha tapsvihart akarsz magadnak biztosítani a képviselőházban, úgy tarts egy dicé-érő beszédet a takarékoságról általánosságban; ha pedig biztos vereséget akarsz szenvedni, javasolj megtakarítást valamely tételnél. (*Englische Verfassungszustände*, német fordítás 179 l.) — Belgiumban az 1882-diki költségvetési vita alkalmával egy képviselő következőképen szól: «Les grands coupables, ce sont les membres de la Chambre. C'est nous tous qui avons tort de demander sans cesse des faveurs non raisonnables au point de vue des finances et c'est pour être agréables à nos électeurs — je ne hésite pas à le dire (*Journ. d. Econ.* 1886, Mai. 202 l.).

hol a költségvetési jognak szűkebb magyarázatot adtak, az 1862—66-ig a birodalmi tanács ellenére történt vitelét a háztartásnak, későbbben a király és a kancellár törvényellenesnek nyilvánították. Annál kevésbbé szükséges a költségvetés megtagadásának jogát megszorítani, mert az erre irányuló votuma a népképviselőnek soha sem jelenti azt, hogy a nép semmiképen sem akarja az állam föntartásához szükséges eszközöket megadni, hanem csak azt, hogy ezek megszavazását bizonyos föltételekhez köti. Semmikép sem csatlakozhatunk azon újabb német iskolához (Laband), mely a költségvetési jog gyakorlását akkép akarja magyarázni, hogy a költségvetés megállapítása nem is törvényhozói functio, mivel nem jogszabályok alkotásáról van szó, hanem a költségvetés megállapítása csak egy közigazgatási actus, mely a törvényhozás által gyakoroltatik a következő hatálylyal: hogy ha a költségvetési törvény létrejön, akkor a kormány a törvény értelmében vitt államháztartás iránt felelősséggel nincs terhelve, ha pedig a költségvetési törvény létre nem jön, azért a kormány jogában áll, kiadásokat tenni és adókat beszedni, csak hogy saját felelősségére. Ez következik abból, hogy — a mint Laband és iskolája mondja — a költségvetés csak alakilag törvény, de nem anyagilag is. Ez által a költségvetési joga a parlamentnek nagyon összezsugorodik, mert ha a parlament a költségvetést nem tagadhatja meg azzal az eredménnyel, hogy a kormány megfosztatik a lehetőségtől, addig míg e conflictus tart, máskep mint alkotmányselelem útján az ügyeket tovább vezetni, a parlament közreműködése a költségvetés körül alkudozási functióvá válik. E fölfogás tudományosan helytelen, gyakorlatilag is csak oly államban bírhat jelentőséggel, a hol tényleg törvény szerint a parlament költségvetési joga teljes terjedelmében nincs elismerve. Így például már nálunk szó sem lehet a költségvetési jog ilyen magyarázatáról, mert törvényeink határozottan tiltják, hogy az önkormányzati testületek az országgyűlés által meg nem szavazott adókat behajtsák. Belgiumban is a törvény határozottan azt mondja, hogy az összes, az adókra vonatkozó törvények is csak évről-évre szavaztatnak meg, ha tehát a költségvetés nem jön létre, az adók behajtása is lehetetlenné válik. Lehetnek azonban esetek, hol a parlamentet a költségvetési jog csak korlátoltan illeti. Így Seydel szerint Bajorországban nem létezik adómegtagadási jog. Ha a költségvetés létre nem jön, akkor a kamarák a bele-

egyezésőktől nem függő bevételeken kívül még annyit tartoznak megszavazni, a mennyi belátásuk szerint az állami szükségletek földözésére kívántatik. A kormány maga állapítja meg költségvetését, de kénytelen a rendelkezésre levő eszközökkel beérni. Vajon a bajor alkotmányjog illetén magyarázata helyes-e, azt különben itt nem keressük.

Labandnak ezen a legfontosabb alkotmányjogok egyikének megszorítását célzó tanában mindenek előtt abban téved, hogy a törvény fogalmát ilyen szűken fogja. Az állami élet bizonyos erőket és bizonyos intézményeket tételez föl. A közjogi törvény célja ez erők és intézmények iránt a legmagasabb állami akaratot kifejezésre hozni. Vannak közjogi törvények, melyek az állami erők működésére, és olyanok, melyek az állami intézményekre vonatkoznak. A költségvetés azon törvény, melynek célja méregetni és somnázni azon pénzügyi erőket, melyek bizonyos időszakban az állami föladatok teljesítésére rendelkezésre állanak. A költségvetés tehát nemcsak hogy törvény, sőt a legfontosabb közjogi törvények közé tartozik, mivel az állam pénzügyi erejét állapítja meg. Mint olyan, a költségvetés az állami functiókat szabályozó törvények egyike, melyek ép oly jelentőséggel bírnak, mint az állami szervezetre vonatkozók (működési — szervezeti törvények). Az is teves, hogy a költségvetés nem állapít meg jogszabályokat, mert megállapítja kötelezőleg, mit tartozik a nép szolgáltatni, mit tartozik a kormány végezni. Minden költségvetési törvény mindenek előtt azt jelenti ki — habár ez külön kifejezésre nem jut — hogy bizonyos pénzügyi rendszer, bizonyos adóintézmények stb. föntartatnak, továbbá, hogy bizonyos közigazgatási, közoktatási, igazságügyi stb. intézmények föntartatnak vagy fölláttatnak. De ha ezeket nem tekintjük is és hajlandók volnánk elfogadni azon fölfogást, hogy a költségvetés nem törvény, hanem csak közigazgatási functió — mely különben sem zárja ki a törvényhozás közreműködését, — akkor sem áll Laband következtetése. Mert az államjogi jelentősége a költségvetésnek épen abban rejlik, hogy a népképviselőnek a költségvetéshez hozzá kell járúlni, mi ha nem történik, akár az egyik, akár a másik fölfogás legyen a helyes, mindenesetre a hatalmak összeűtközése, esetleg alkotmányselem következik be.

A kérdés nehézségei nem a parlament jogainak csorbítása útján távolítandók el, hanem annak hangsúlyozásával, hogy két

akarattól függvén e fontos törvény létrejötté, mindkét akaratnak a legnagyobb állambölcséségtől kell vezettetni. A lehetőségig elkerülendők az összeütközések, mert azok végső esetben vagy államesinyhez, vagy forradalomhoz vezetnek. És itt még egyszer arra kell utalni, hogy minden expediens, mely el akarja kerülni a nehézségeket, például egy harmadik forum fölállítása, hasztalan volna. Mert ott, hol a két hatalom között a feszültség akkora, ott egy, bármily módon eszközölt, alku a két tényező kibékülése, egymáshoz simulása, kiegyenlítése nélkül nem vezetne célhoz. Tehát csak arra lehet törekedni, hogy ily conflictusok lehetőleg kerülessenek. Az angol parlament mutatja példáját azon önmérsékletnek, melylyel a költségvetés tárgyalása vezetendő.*) Ez már abban talál kifejezést, hogy egy jelentékeny része a költségvetésnek nem is kerül évenkénti megszavazás alá, hanem hosszabb időre állapíttatik meg, bár a parlamentnek természetesen jogában állana, ezt bármikor megváltoztatni. Továbbá korlátolva van a parlament önkenye és szeszélye azzal, hogy a kormánytól előterjesztett jövedelmi tervezetet nem emelheti, új vagy magasabb bevételeket nem hozhat javaslatba. Ép oly kevésbé indítványozhat oly kiadásokat, melyek a kormánytól nem terjesztetnek elő. A kormány gondja lévén, az ily kiadásoknak fődözetét előteremteni, csak neki adnak e tekintetben kezdeményezési jogot. Ha a parlament valamely új intézmény fölállítását kívánja, az külön kéretik. Ez eljárás azért is előnyös, mert különben könnyen történhetik, hogy fontos intézmények felállítása, megváltoztatása, megszüntetése csak alkalmilag, a költségvetés tárgyalásánál intéztetik el. A költségvetés megtagadásának jogát sem gyakorolja tényleg az angol parlament, részint azért, mert minden párt, mely ellenzékben van, óhajtja, hogy a mennyiben kormányra kerül, az ő költségvetése is elfogadtassék, azon kívül pedig, mivel a parlament igen jól tudja, hogy a költségvetés megtagadása igen veszélyes fegyver, melynek alkalmazása annál inkább kerülendő, mivel sokkal enyhébb, de azért hathatós egy-

*) Stourm, 54. l.: «La chambre des Communs a renoncé à son propre droit d'initiative budgétaire, afin de laisser intacte celle du gouvernement. Elle s'est interdit spontanément toute motion individuelle en matière de recettes ou de dépenses. L'initiative budgétaire en Angleterre appartient exclusivement à la couronne».

verek állanak rendelkezésre céljainak elérésére. A költségvetési jog bölcs alkalmazása a legjobb fék a költségvetés megtagadásának könnyelmű használata ellen, a nélkül hogy ez, mely világos időkben nagy szolgálatokat tehet a nemzeteknek, egyszerűen elkoboztatnék vagy mesterkélt jogi constructiók útján elmagyaráztatnék.*) A költségvetés megtagadása és azzal a kormány megbuktatása ellen többen azt is fölhozták, hogy ezzel az uralkodó jogai csorbíttatnak, minthogy annak jogában áll tanácsosait választani. Parlamenti kormányzat mellett természetesen csak oly miniszterium viheti az ügyeket, mely a parlament bizalmát bírja, és ennyiben az uralkodó sem választhatja tetszése szerint a tanácsosait, hanem csak azok közül, kik a parlament támogatásában részesülnek. Ha a tanácsosok nem bírják a parlament bizalmát, akkor ez megtagadja a kormányzat vitelének előfeltételeit. Történetileg sem áll az nálunk, hogy az uralkodó tetszés szerint választhatja tanácsosait, mert tudjuk, hogy például nem egyszer mondatott ki az, hogy idegeket nem alkalmazhatni a király tanácsában. Végre megjegyzendő, hogy az országgyűlés nem tolja a miniszteriumot félre, hanem a miniszterium belátván ily körülmények között a kormányzási lehetetlenséget, kéri elbocsáttatását.

Ha pedig tényleg a költségvetés megtagadtatott, mi történik addig, míg a két állami tényező között az összeütközés meg nem szűnt? Kétségtelen, hogy az állami gépezet nem szünetelhet, a mit különben a törvényhozás sem akarhat, mert maga magát szüntetné meg. Az állam fentartásához szükséges kiadásokat teljesíteni kell. Joggal mondhatta Bismarck a német birodalmi tanácsnak 1885. december 1-én tartott ülésében: «Ha önök törölni fogják a fizetésemet, akkor egyszerűen a bíróság előtt pörölni fogok és a birodalom arra fog ítéltetni, hogy addig, míg kancellár vagyok, a fizetésemet kiutalványozzák».

*) Nem bocsátkozhatunk e helyen a költségvetési jog elméletének bővebb tárgyalásába. A német irodalomban Laband fölszólalása egy sokoldalú, sok elme éllel vezetett vitának bevezetése, melyben számos író részt vett, köztük különösen Jellinek, Meyer, Arndt, Schulze, Seligmann, Fischer, Rümelin, Seidler, Hänel stb. részint pártolván Laband fölfogását, részint visszautasítván azt. Különösen Hänel kimerítő tanulmányban bonczolja Laband tételeit és kimutatja azok helytelenségét. Hänel fölfogása igen közel áll ahhoz, melyet föntebb előadtam és melyhez egészen önállóan jutottam.

Az államnak minden elvállalt kötelezettségeit teljesíteni kell és a létehez szükséges intézményeit fönnt kell tartani. Azonban van a kérdésnek egy másik, eddig teljesen elhanyagolt oldala. A mennyiben ugyanis a kormánynak nem szabad a költségvetés megtagadása után se bevételeket gyűjteni, se kiadásokat teljesíteni, megszűnik-e az állampolgár kötelessége adókat fizetni, és joga, az állami intézményeket igénybe venni. *) Nézetünk szerint az I. Károly által önkényűleg kivetett hajópénz, a «ship-money» esetében John Hampdennek, a bukinghamshire-i földbirtokosnak, joga volt, a meg nem szavazott új adót, megtagadni. Bölcséletesleg ugyan következőkép okoskodhatni. A kormány és parlament közti conflictus az állam és állampolgárok közti viszonyt nem szünteti meg. Az állampolgár tartozik adót fizetni tovább, viszont tovább is igénybe veheti az állam bírát, rendőreit, tanítóit stb. A viszony abban változik, hogy a conflictus tartama alatt a kormány ügyvitele az államháztartás körül alkotmányellenes és nem csak pénzügyi, hanem államjogi felelősséggel is jár. Igaz az is, hogy különben is sok baj jár ezzel. Így a közvetett adóknál az adó-megtagadásból a gazdasági viszonyok megzavarása következhetik be; ugyanis azon baj keletkezik, hogy azon iparosok és kereskedők, kik adóval vagy vámmal terhelt árúk birtokában vannak, nem tudnak versenyezni azokkal, kik most vám- vagy adómentes árúkat árulnak. Ily eset fenyegette Angliát II. Jakab trónraléptekor, mivel a vámok csak II. Károly uralkodása idejére voltak megszavazva. Guildford úgy akarta az alkotmány szellemének megóvásával e kérdést megoldani, hogy a királynak tanácsolta, mikép a vámok tovább is szedessenek, de addig visszatartassanak a kincstárban, míg a parlament azokat megszavazza. **)

Azonban e felfogás újabb nehézségeket okozván, az ultima ratio az alkotmány föntartása.

Nálunk az adómegszavazás joga már igen korán törvényes biztosítékot nyert. Erről tanúskodnak számos törvényeink; így az 1471: II. «Ne szedjen a király semminemű rovást az ország lakosaitól, azok akarata nélkül»; továbbá: 1504: I., 1715: VIII., 1791: XIX., 1848: III—IV. és 1867: X. tvezzikkek stb. Hogy tör-

*) Helyesen mondta Say (idézve Stourmnál 305. l.): «Les impôts sont permanents, mais l'autorisation de percevoir est annuelle».

**) Macaulay: *History of England* vol. 2 (Tauchnitz ed. 27. l.).

vényeink szerint az adómegszavazási jog tényleg az adómegtagadás jogát is magában foglalja, azt is törvényeink világos szavával lehet bizonyítani. Így az 1583: I. tvczikkben az országrendei tisztán kijelentik, hogy ha régi szabadságaik helyre nem állíttatnak, adót jövőre nem fognak ajánlhatni. *) A közösügyekre vonatkozó 1867. 12. tvczikk a közös költségeknek előállítását az alkotmány föntartásához, mint föltételhez köti. És legnagyobb tekintélyeink az adómegtagadás jogát határozottan állították, mire nézve elég Deák Ferenczre hivatkozni. **) Sőt a magyar országgyűlésnek jogában állott a törvényen túl egy hónappal később történt összehívás miatt az ezen egy hónapra eső adót az ajánlatból levonni. ***)

A kormány pénzügyi tevékenységének ellenőrzése a parlament által azonban nagyrészt attól függ, vajon mi módon gyakoroltatik ez ellenőrzés? E tekintetben fontos körülmény az, vajon mikor történik a költségvetés tárgyalása a törvényhozó testület által. A költségvetés tárgyalásának időpontjára különböző körülmények vannak befolyással. A költségvetést mindenek előtt oly időpontban kell tárgyalni, hogy előreláthatólag törvénytényé válhassék azon év megkezdése előtt, melyre a költségvetés vonatkozik. Ha a költségvetés a pénzügyi év megkezdése előtt nem kész, ez mindenek előtt csorbítja a parlament pénzügyi jogait, mivel az államháztartás tényleges vitele nem a költségvetési törvény alapján történik. Azonkívül a költségvetés el nem készülése okvetetlenül a kormányzatot is megzavarja. Ha azonban egyfelől a költségvetés ugyan oly időben tárgyalandó, hogy a háztartási terv az év megnyílta előtt elkészülhessen, más fontos érdekek meg nem engedik, hogy jóval a pénzügyi évet megelőzőleg készíttessék el, mivel a kormányzati gépezet bonyolultsága, nagysága és változékonysága miatt hosszabb időre a költségek pontosan, előzetesen meg nem állapíthatók; ha tehát például a költségvetés már egy évvel előbb állíttatik össze a miniszteri hivatalban, bizonyynyal csak nagyon is hozzávetőleges képet fog nyújtani a kormányzat számos ágairól. Szükséges tehát, hogy a költségvetés összeállításának

*) Kiss István: *Magyar közjog*, 53 l.

**) Lásd következő beszédjét: az adó megajánlása tárgyához (1840 ápr. 13.) és követjelentését. (Kónyi: *Deák F. beszédei* II., 452 l.)

***) *Deák F. beszédei*, I., 392 l.

ideje elég közel legyen azon évhez, melyre vonatkozik, de mind-
amellett elég távol, hogy annak előkészítése, összeállítása és
különösen megvitatása a parlamentben elég gondos, alapos,
szakszerű lehessen; különben azon körülményre is kell tekin-
tettel lenni, hogy a költségvetési vitára nyújtott túlhosszú idő
miatta a költségvetési vita el ne sekélyíttessék és alkalom ne nyúj-
tassék üres perorálásokra. Mindezeket szem előtt tartva és ter-
mészetesen nem tekintve azon esetet, hogy fontosabb tárgyalások
a költségvetési vitát kiszorítják, ott, hol a pénzügyi év január
1-ével kezdődik, a parlamentnek minden év szeptember 1-én vagy
15-én, legkésőbbén október 1-én kellene a költségvetés tárgyalá-
sához fogni. Még ez időpont sem nyújt biztosítékot arra,
hogy a pénzügyi év költségvetés alapján nyílik meg; ott, hol
heves parlamenti tusák folynak, a költségvetés még sem fog
elkészülni; azon esetre pedig, ha az államháztartás vagy a kor-
mányzat valamely ágában nagy reformok viendők keresztül, a
költségvetésnek december végén való elkészülése ellenére a
kormány esetleg nem rendelkezik azon idővel, melyet azoknak
életbeléptetése igénybe vesz.

Tekintettel azon körülményre, hogy a parlamentek ülés-
szakai a nyári szünidő utáni őszi hónapokban kezdődnek, több
állam újabban a pénzügyi év kezdetét januárról áttette vala-
mely tavaszi vagy éppen nyári hónapra, hogy így elegendő
idő nyújtassék a költségvetés elkészítésére. Kétségtelen, hogy
szemben azon nagy hátrányokkal, melyekkel a költségvetési jog
csorbitása jár, ez eljárás csak helyeselhető, ha ugyan nem vihető
keresztül, hogy az ülőszak minden év szeptember 1-én kez-
dődjék. Gyakorlatilag természetesen némi hátránynyal jár a
pénzügyi és folyó év közti különbség, és az állami élet statisztikai
megfigyelése is megnehezítettetik.

Ha e szempontból a tényleges viszonyokat vesszük vizs-
gálat alá, azt találjuk, hogy a mi mindennek előtt Magyarorszá-
got illeti, itt a költségvetés elkészítésére vonatkozólag törvé-
nyeink csak annyiban intézkednek, a mennyiben a kormányt
utasítják, hogy a költségvetés oly időpontban terjesztessék a
ház elé, hogy az a pénzügyi év megkezdése előtt törvénynyé
válhassék. Azon szokásnál fogva, hogy nálunk a pénzügyi év
január 1-ével kezdődik,*) és a parlament rendes ülőszakai

*) A rendes királyi jövedelmekre nézve a budget-év már I. Fer-

ősszel nyílnak meg, a kormány a költségvetési tervezetet az őszi hónapokban terjeszti elő és a ház határoz a költségvetés tárgyalásának időpontja fölött. Az utolsó évek tapasztalatai azt mutatják, hogy ez eljárás mellett a költségvetés csak kivételesen készül el a pénzügyi év megnyíltával, hanem rendszeren néhány hónappal későbbben és nem egyszer történt, hogy közel fele az évnél elmúlt, mire a költségvetési törvény létre jött. A közösügyi költségvetés elkészítése is bonyolulttá teszi nálunk a viszonyokat. A költségvetési törvény szentesített:

az 1869. évre szóló költségvetés	1868 decz.	8.
" 1870. " " "	1870 ápr.	29.
" 1871. " " "	1871 márcz.	29.
" 1872. " " "	1872 febr.	26.
" 1873. " " "	1873 ápr.	27.
" 1874. " " "	1873 decz.	30.
" 1875. " " "	1875 máj.	17.
" 1876. " " "	1875 decz.	27.
" 1877. " " "	1876 decz.	28.
" 1878. " " "	1878 jún.	26.
" 1879. " " "	1879 ápr.	6.
" 1880. " " "	1880 máj.	16.
" 1881. " " "	1880 decz.	14.
" 1882. " " "	1882 márcz.	25.
" 1883. " " "	1883 jan.	15.
" 1884. " " "	1884 febr.	27.
" 1885. " " "	1885 febr.	20.
" 1886. " " "	1886 márcz.	19.
" 1887. " " "	1887 márcz.	19.
" 1888. " " "	1888 márcz.	15.
" 1889. " " "	1889 jún.	15.
" 1890. " " "	1890 márcz.	20.
" 1891. " " "	1890 decz.	26.

Összesen tehát 23 költségvetés közül csak hat készült el a megelőző évben, a legtöbb az illető év folyama alatt; a 70-es években még háromszor, a 80-as években már csak egyszer volt arra eset, hogy a költségvetés idejekorán elkészült. Kétszer volt arra eset, hogy a költségvetés csak májusban, kétszer, hogy épen csak június hóban szentesített.

dinand idejében is összeesett a naptári évvel (Acsády: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt*, 73. l.)

Ausztriában az 1891-diki költségvetés tárgyalása csak 1891 június közepén vette kezdetét.

Ha persze a költségvetési törvénynek elkészített szentesítése állami életünk egyik baja, másfelől nem tagadhatjuk el azon körülményt, hogy a költségvetés elkészítésének időpontja nem esik túlságosan távol, a mennyiben akárhányszor olvashatni, hogy még csak szeptember elején fejeztetik be véglegesen a költség-előirányzat. Így lehetségessé válik a közeledő év pénzügyi követelményeit tisztábban látni és egy, a valóság-hoz közelebb álló tervezetet elkészíteni. Ha tehát mint fentebb mondtuk, lehetségessé tétetnék az ülésszak megnyitása szeptember elsején vagy 15-dikén, a költségvetés elkészítése a kellő időben szabály szerint lehetővé válnék, a nélkül, hogy a pénzügyi évet át kellene helyezni. Ha azonban ez elérhető nem volna, saját tapasztalataink azt javalnák, hogy a pénzügyi évet áttegyük például május vagy június elsejére, mivel csak ily módon menthető meg a parlamentnek egyik legfontosabb és gyakorlatilag leghatályosabb joga.

A költségvetés tárgyalásának időpontjára nézve leggyakorlatibb az eljárás Angliában. Angliában a pénzügyi év kezdődik április elsejével; a költségvetés összeállíttatik rendszeren októberben, benyújtatik januárban, úgy, hogy igen nagy közvetlenséggel bír. A pénzügyminiszteri exposé jóformán az új pénzügyi év küszöbén találja a parlamentet. Azonban Angliában is igen gyakran fordul elő az eset, hogy a költségvetés tárgyalása a pénzügyi éven belül történik, a mi ott azért kisebb baj, mint másutt, mivel a költségvetés nagy része állandó és a nem állandó részszel szemben is a parlament nagy tartózkodással viseltetik. Míg Anglia jóformán stante sessione tárgyalja a költségvetést, addig Franciaországban ép ellenkezőleg oly korán történik a költségvetés elkészítése, hogy annak értéke jelentékenyen csökken. Többszörre egy egész évvel előbb terjesztetik elő; például az 1891-diki költségvetés 1890 február 22-dikén nyújtatott be; minthogy pedig a budget elkészítése is hónapokat vesz igénybe, úgy tehát legalább 14—15 hónappal előbb kell az államháztartás viteléről intézkedni. «*Les prévisions perdent toute valeur, toute solidité*» mondja Stourm. Ennek természetes következményei azután a póthitelek, a rendkívüli hitelek, a költségvetési tételek megállapításábani önkény stb. Hozzájárul, hogy a korai benyújtás

ellenére, a költségvetés még Franciaországban is akárhányszor csak az illető pénzügyi év folyama alatt szavaztatik meg. Így például az 1887-diki költségvetést csak 1887 február 5-dikén fogadta el a corps législatif, tehát 10 hó és 19 nap benyújtása után; az 1888-diki költségvetés elfogadtatott 1888 márczius 16-dikán, tehát 11 hó 25 nap benyújtása után. *) E körülményből érthető sok más visszasság, mely ez országban a költségvetési jog gyakorlása és az államháztartás vitele körül fölmerül és mely egyik baját képezi a francia parlamentarismusnak. Régen is észrevették e hibát, de mindeddig nem gondoskodtak orvoslásáról.

A többi államokra vonatkozólag csak röviden legyen még említve, hogy a pénzügyi év csak Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában, Dániában és Romániában kezdődik januárral, ellenben Poroszországban és Németországon áprilissal, Portugáliában, Olaszországban, Norvégiában, Éjszakamerikában júliussal. Hock az amerikai rendszer mellett különösen azt hozza föl, hogy a csendesebb nyári hónapok legtöbb időt engednek az évváró munkálatok elkészítésére.

Több állam a költségvetés elkészett megállapításán azzal segített, hogy egyes hónapokra szavazta meg a szükséges bevételeket és kiadásokat. Ez az úgynevezett «douzièmes provisoires» rendszere. Egyes államokban — így különösen Belgiumban — úgy látszik teljesen bevált, Franciaországban ellenben sok bajt okozott, igaz, részben nem az eljárásban rejlő okok miatt. Részünkről a költségvetési év kezdetének áttételét határozottan kisebb bajnak tartjuk.

*) Az 1890. francia költségvetés története igen jól illusztrálja a költségvetés létrejöttének nehézségeit. Az említett költségvetés

benyújtatott	---	---	---	---	1889 február	9-dikén
bizottsági jelentés benyújtatott	---	---	---	---	« márczius	23-dikán
ez elfogadtatott	---	---	---	---	« július	5-dikén
a senatusnál benyújtatott	---	---	---	---	«	5-dikén
ennek jelentése	«	---	---	---	«	8 dikán
elfogadtatott	---	---	---	---	«	12-dikén
a módosított javaslat visszaküldetett	«	---	---	---	«	12-dikén
tárgyaltatott	---	---	---	---	«	15-dikén
visszaküldetett a senatusnak	---	---	---	---	«	«
végleges szavazás	---	---	---	---	«	«
kihirdetés	---	---	---	---	«	18-dikán

Más módon is akartak azon segíteni, hogy a költségvetés megállapítása alkotmányilag, pénzügyileg megfeleljen minden követelménynek. Így keletkezett azon eszme, hogy a költségvetés vagy annak egyes részei hosszabb időre állapíttassanak meg. E tekintetben legmesszebb menő azon terv, hogy a költségvetés egy egész uralkodás,*) vagy egy kormány tartamára megszavaztassék. Újabban különösen Bismarck törekvése vált nevezetessé, ki a német birodalom költségvetését két évre akarta megszavaztatni. Azonban ebbeli törekvése megghiúsult. Szerencsésebb volt ő a septennatus eszméjével, mely a hadügyi költségeknek hét évre való megállapítását követelte. Angliában mint már említettük, egy igen jelentékeny része a költségvetésnek az évi megszavazás alól ki van véve, a meny nyiben bizonyos kiadások, bizonyos bevételi forrásokra — a consolidated fundra — vannak utalványozva. A kiadások közül állósítva vannak a civillista, az államadóssági teher, fizetések; ezek az összes kiadások egy harmadát teszik. Az adók közül csak a jövedelmi adó szavaztatik meg évenként, míg négy ötöd-része az összes bevételeknek nem esik az évi megszavazás alá.***) Ez a normalis vagy jobban stabilis költségvetés rendszere. Nem szenved kétséget, hogy bizonyos kiadások — civillista, tisztviselők fizetése, államadósságok stb. — változtatlanul vagy majdnem változtatlanul ismétlődnek évről évre és így folytonos újabb megállapodást nem tesznek szükségessé. Arról sem lehet komolyan szó, hogy e tartozások teljesítése fölfüggesztessék, mivel az orvosság rosszabb volna a bajnál, mely ezzel gyógyíttatni óhajtatnék. Ha e tételek tehát hosszabb időre megállapíttatnak, ez alig járhat nagyobb hátránnyal. Másfelől az évi tárgyalásoknak fölszabadítása e fölösleges ballast alól okvetetlenül komolyabbá, alaposabbá teszi a költségvetés többi részének tárgyalását. Angliában ez annál kevesebb nehézséget okoz, mivel a parlament sem a kiadási, sem a bevételi részre vonatkozólag önálló indítványokat nem tehet, tehát se új kiadásokat, se új bevételeket nem indítványozhat. Minthogy azonban az angol parlament, mint mondani

*) Régebben dívott azon eljárás, hogy bizonyos jövedelmek, melyek a király jövedelmeit képezték, annak egész élettartamára megszavaztattak, illetőleg följánltattak.

**) Stourm, 305. l.

szokás, mindent tehet, csak fiúból nem csinálhat leányt, a normalis budget természetesen csak addig marad az, míg a parlament akarja. Más államokban sokkal feltékenyebben őrzik a parlamentek költségvetési jogukat, semhogy beleegyeznének, miszerint nekik annak gyakorlására csak minden második évben nyújtassék alkalom. A mi alkotmányunk is követeli, hogy az országgyűlés minden évben összehívassék és előbb föl ne oszlattassék, míg a jövő év költségvetése és a megelőző év zárszámadása el nem készül. Ez intézkedést elméletileg és gyakorlatilag is minden körülmények között a leghelyesebbnek tartjuk. Pénzügyi szempontból az egész költségvetésnek több mint egy évre való elkészítése lehetetlen, már az egy évre való megállapításnál csak valószínűségi értékekkel dolgozunk. Alkotmányjogi szempontból pedig épe körülmény a kormányt annál könnyebben és gyakrabban fogja arra bírni, hogy a költségvetési törvényt ignorálja, mikor úgy is tudva van, hogy egy több mint egy évre megállapított költségvetés nem lehet pontos. A pénzügyi ellenőrzés is ily körülmények között illusoriussá válik, mivel a költségvetés nem lehet normativum, hanem csak approximativum. Nehezíti az ellenőrzést azon további körülmény is, hogy igen sok esetben lehetetlen volna meggyőződést szerezni az iránt, vajon a kormány eljárása indokolt volt-e vagy sem? Nem szükséges megjegyezni, hogy a költségvetés évi megállapítása nemcsak pénzügyi okokból, hanem főleg alkotmányjogi szempontból kívántatott, mivel ez a fő biztosíték arra, hogy évenként országgyűlés tartatik.

Bizonyos, hogy csendes időkben és alkotmányos korszakokban a költségvetési jog feltékeny megőrzése nem bír oly fontossággal, mint válságos korszakokban, midőn az alkotmány veszélyeztetve van. Nem valószínű, hogy az európai államokban egyhamar oly állapotok fejlődhessenek, melyek a nép alkotmány-biztosította jogait veszélyeztetnék. Mindamellett ertjük, hogy a parlamentek e jogokat csorbítani nem engedik. Az állami tevékenység roppant kiterjedése és a nép anyagi jólétének a kormány jóindulatától való függése mellett a parlamentek csökkenő hatalma még jobban összezsugorodnék, ha a pénzzsákot kiadnák a kezökből. Hazánkban a költségvetési jog gyakorlása a parlament részéről egészben véve épen nem vétezik szigorúnak. Csak ritkábban adatik kifejezés azon körülménynek, hogy különösen az előbbi években, a kormány igen

könnyen vette ezt a jogot. 1870-ben és 1886-ban a zárszámadási bizottság ki is jelenti, hogy a kormány eljárása meg nem egyezik az alkotmányos budgetszerű kezeléssel és a törvényhozásnak a költségvetési törvény megállapításában nyilvánuló sarkalatos jogát jelentékeny részben «illusoriussá» teszi. Az 1886-dik évi budgetről szóló pénzügyi bizottsági jelentésben is hangsúlyoztatik annak szüksége, hogy a költségvetési jog szigorúbban kezeltessek. Mindenesetre a kedélyesség netovábbja az, midőn egyik miniszter, (1886-ban a május 22-dikén tartott országos ülésen) kijelenti, hogy ő soha sem tagadta, hogy miniszteriumában túlkiadások történnek és hogy az egész ország azt tudja!

Az államháztartás helyes vitele nem csak a pénzügyi év czélszerű megállapítását követeli, hanem azt is, hogy az e pénzügyi évre adott fölhatalmazások, hitelek különböző kiadások teljesítésére, mikor veszítik hatásukat. Egyfelől ugyanis azon nézettel találkozunk, hogy a kormánynak adott fölhatalmazás föltétlen és az egyszer megszavazott hitelek, ha a pénzügyi éven belül nem voltak foganatosíthatók, később sem veszítik érvényöket. Másfelől pedig azt állítják, hogy minden költségvetés csak azon éven belől bír érvénnyel, melyre vonatkozólag megállapított. Egyik nézet sem bírja el végső következményeit. Bizonyos, hogy minden költségvetés szabály szerint bizonyos évhez van kötve, miből az következnek, hogy — ha például a pénzügyi év december 31-dikevel végződik — az év utolsó napján túl a költségvetés erejét veszíti. Másfelől azonban nem lehet tagadni, hogy az államháztartás szövevényes volta mellett hátrányos volna a 365. napon elvágni a fonalat, különösen, ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy a költségvetés gyakran későn készül el. Azért sem mutatkozik az czélszerűnek, mert ha a kormánynak nem adatik meg a jog bizonyos összegeket még a pénzügyi év lefolyása után utalványozni, derűre borúra fognak a megszavazott összegek elköltetni. Ez eljárásnak továbbá az a veszedelmes következménye, hogy a pénzügyminiszter, hogy a zárszámadást és a pénzügyi ügyvitelt kedvezőbb színben tüntesse föl, egyszerűen csak valamely kiadást elhalaszt. Kereskedelmileg természetesen ez eljárás az egyedüli helyes és csak ez nyújt biztosítékot az államháztartás nem vontatott, halogató vitele és gyors ellenőrzése iránt. Annak ellenben, hogy e rendszer mellett a költségvetési

évek egyéni jellege elvész, nem vagyunk képesek nagy jelentőséget tulajdonítani. Czélszerű lesz tehát megengedni, hogy a költségvetés még egy ideig érvényben maradjon. Másfelől bizonyos, hogy nagy hátrányok nélkül ez időszakot meghosszabbítani nem szabad. Ennek következménye ugyanis az volna, hogy az egyes pénzügyi évek csak lassan, talán csak évek múlva záródának le, úgy hogy a zárszámadások csak későn készülhetnének el, és esetleg olyan időpontban, midőn a parlament már nem volna képes azokon bírálatot gyakorolni. Sőt rosszhiszeműleg is lehetne a zárszámadások elkészítését lehetlenné tenni azzal, hogy a költségvetés egy része folyvást nyitva állana. Ennek további hátránya abban is mutatkoznék, hogy minden évben tulajdonképen több költségvetés volna érvényben, mi minden tekintetben zavarólag hatna. Czélszerű lesz tehát, a pénzügyi éven túl kiterjeszteni a pénzügyi ügyvitelt («exercice»), nem pedig azzal lezárni («gestion»).* Tényleg látjuk, hogy a legtöbb állam e rendszert követi (Franciaországban a legújabb időig az «exercice» nyolcz hónappal, 1890 óta négy hónappal későbbben záródik le); a szigorú, inkább kereskedelmi fölfogásnak ellenben Anglia hódol, a hol a pénzügyi év lezárásával együtt végződik a költségvetési év és minden későbbi bevétel illetőleg kiadás a következő év javára, illetőleg terhére íratik.

A költségvetési előirányzat a legnagyobb pontosság mellett csak nehezen érheti el azt, hogy a későbbi alakulásnak teljesen hű képe legyen. Még a legkisebb háztartásban sem volna lehetséges a bevételeket és a kiadásokat egy évvel előbb egész szabatossággal megállapítani. Ebből következik, hogy szükségessé válik a később mutatkozó szükségletekről gondoskodni. E későbbben fölmerülő szükségletek elismerése nagy hátrányokat idéz elő. Először azért, mivel tudva lévén, hogy a költségvetési törvény utólagos szükségletek miatt megváltoztatható, már a költségvetés tárgyalására is e körülmény vissza fog hatni, minthogy annak fölállításai nem tekinthetők véglegeseknek. Az utólagosan a költségvetés keretén kívül történő följavulások azon hátránnyal is fognak járni, hogy a kormány a kénye-

*) A francia tudományban használt «exercice» a költségvetési év meghosszabbítását jelenti, a «gestion» annak szigorú megtartását.

sebb tételekkel csak utólagosan fog az országgyűléshez fordulni, tudván azt, hogy később az országgyűlés csak a tétel czél-szerűségét vagy szükségességét mérlegeli, míg a költségvetés tárgyalásánál azonfelül még a költségvetési egyensúly érdeke is tekintetbe jön. Innét van, hogy minden rendezett államháztartásban lehetőleg kerülni kell az ily pótszükségleteket, mint erre az angol államháztartás példát ad és újabban Franciaország is mutatja, a hol azelőtt e baj nagy mérveket öltött, míg újabban igen szűk térre szorították. Az okok szerint, melyek a pótszükségletekre alkalmat szolgáltatnak, a következő eseteket különböztetjük meg: 1. a rendkívüli szükségletet, midőn ugyanis a költségvetésben előre nem látott célú intézmény, tehát egészen új cím alapján keretik egy pótösszeg megszavazása. A rendkívüli szükségletnél ismét szokás különbséget tenni azon két eset között, ha tudniillik egészen új intézményre vagy új szükségletre kíváncsítják a költségvetés fölemelése, vagy egy új intézmény vagy cél csak egyik részére, melyről eddig nem volt gondoskodva. 2. a pótszükségletet, mely azon esetben merül föl, ha egy a költségvetésben bizonyos célra megszavazott összeg elégtelennek bizonyul. Úgy a pótszükségletet, mint a rendkívüli szükségletet természetesen csak az országgyűlés szavazhatja meg.

Ha a költségvetési törvény kellő időben nem készül el, a kormány ideiglenesen fölhatalmaztatik az államháztartás további vitelére. Erre szolgál a helytelenül úgy nevezett «indemnity». E fölhatalmazás általánosságban adható akkép, hogy a kormány az állam bevételei alapján a szükséges kiadásokat saját belátása és a későbbi jóváhagyás föltétele alatt teljesítheti, vagy pedig e fölhatalmazás akkép adatik, hogy az előbbi év költségvetése irányadó, mint ez nálunk történik. Azonban ez utóbbi eljárás ellen is lehet némi kifogásokat emelni. Az előbbi év költségvetése sok tekintetben változó körülményekkel találkozhatnak és ennek következtében, míg egyfelől a kor-

*) A francia terminologia nyomán — mely *credit extraordinaire* és *credit supplémentaire*-ról szól — nálunk is póthitelről és rendkívüli hitelről szólottunk, de a «credit» itt nem hitelt jelent, hanem fölhatalmazást bizonyos kiadásokra, miért is tévedések elkerüléséről helyesebbnek tartom, ha «pótszükségletről», «rendkívüli szükségletéről» avagy «pót-, rendkívüli fölhatalmazásról» szólunk.

mánynak megengedendő, hogy szükséges kiadásokat teljesíthessen, habár a régi költségvetésben nem fordulnak elő, másfelől az, hogy egy tétel a régi költségvetésben előfordul, még nem lehet ok annak föntartására, ha arra szükség nincs. Azért az indemnity-re vonatkozó törvényünknek mindenesetre a szabatos formulázás nem volna hátrányára. Különösen az illető törvény második §-a jön itt tekintetbe, mely jelenleg így hangzik: «A kiadási tételekre nézve az . . . -dik évi állami költségvetésről szóló X. sz. törvénycikk rendelkezései irányadók, felhatalmaztatik azonban a kormány, hogy oly kiadásokat is fedezhessen e törvény érvényben léte alatt, melyek időközben alkotott külön törvények vagy törvényes intézkedések következtében fedezendő». Ehhez hozzá tétethetnék: «Ellenben az illető költségvetésben előforduló, de a folyó államháztartási évben nem indokolható kiadások nem eszközölhetők.»

A költségvetési jog gyakorlása a parlament két háza által is igen fontos és sokat vitatott kérdés. Többnyire azon különbséget találjuk, hogy a kezdeményezés az alsó háznál van, ott kell a költségvetési törvényt benyújtani és többnyire csak annak határozata alapján veszi a felsőház tárgyalás alá. Azonban e megszorításon kívül, a legtöbb államban a költségvetési jog egészen egyformán megilleti a felsőházat épúgy mint az alsóházat, sőt e tekintetben még köztársaságok, mint az éjszak-amerikai és svájci, sem tesznek kivételt. Éjszak-Amerikában a senatusnak messzeterjedő jogai vannak és másodszori visszavető határozatának következménye az, hogy a conflictus kiegyenlítésére közös bizottság választatik. Franciaországban a kérdés vitás. A törvény szavai kételyt engedvén, némelyek a senatus jogait ez alapon igen szűkre szorítják, mások véleménye szerint azonban ott is a két kamara egyenlő jogokat gyakorol. Angliában is a jogállapot nehezen körülírható. Minden hitel először a parlamenttől kérendő (1678 óta). A felsőház csak visszavetési jogot gyakorol, azonban tényleg jóformán csak hibák kijavítására szorítkozik. Csak a consolidated fund és bills of money körül gyakorol egyenlő jogokat az alsóházzal. Olaszországban a két kamara egyenlő jogokat gyakorol. Németalföldön és Belgiumban a felső ház csak visszavetési jogot gyakorol. A skandináv államokban bizonyos esetekre a közös ülések rendszere van elfogadva. Nálunk az 1848-diki törvény (III, 37. §.) szerint a következő szabály áll fenn: a minisz-

terium az ország jövedelmeinek és szükségeinek kimutatását... országgyűlési megvizsgálás s illetőleg jóváhagyás végett évenként az alsó táblánál bemutatni köteles. A költségvetéshez tehát országgyűlési határozat kell és annak hozatalára nézve különbség a két ház között nem tétetik.*) Azonban nálunk is a képviselőházat illeti meg az elsőség, a mennyiben a költségvetési törvényjavaslat nála terjesztendő elő. Sok körülmény szól kétségtelenül a mellett, hogy a felsőház különösen az adóteher és a kiadások csökkentésére, mint mérséklőleg ható testület befolyással legyen. Azonban e kérdésnél minden attól függ, milyen az a felsőház? Ha hatalma és befolyása az ügyek vezetésére igen csekély,**) akkor, ha egyenlő joga is volna az alsó házzal szemben, azt nem tudná érvényesíteni. Ha befolyása és népszerűsége jelentékeny, akkor jótékonyan folyhat be a költségvetés megállapításába és minthogy bizonyos tekintetben függetlenebb testület vagy legalább annak kellene lenni, higadtabb, mint a pillanatnyi áramlatoknak alávetett népképviselő, kétségtelenül jótékony lehet a működése.

Tágabb értelemben a költségvetési jog alatt azon szabályok összeségét értjük, melyeknek tárgyát a költségvetés, különösen annak szerkesztése és tárgyalása képezi. A költségvetés szerkesztésének és tárgyalásának különböző rendszerei vannak, melyek részint pénzügyi, részint államjogi szempontból különböző következményekkel járnak. Mielőtt a részletes kérdésekre áttérnénk, jegyezzük meg mindenekelőtt azt, hogy vannak bizonyos általános követelmények, melyeknek minden költségvetésnek meg kell felelni. Ide tartozik 1. a teljesség követelménye. A költségvetés teljessége kívánja, hogy minden állami bevétel és minden állami kiadás a költségvetésben föl legyen tüntetve. Így például a magyar költségvetés nem felel meg a teljesség követelményeinek, minthogy bizonyos alapok, ilyenek a vallási és tanulmányi alap, a költségvetésből hiányoznak. A költségvetés teljessége hiányában a törvényhozás nem

*) Helytelen tehát azon fölfogás (l. *Handwörterbuch d. Staatswissensch. Budget*. II. k. 776. l.), hogy e törvény szerint a főrendiház a költségvetési jog gyakorlásából ki van zárva. A fennálló gyakorlat szerint azonban a főrendiház csak a költségvetés egészére nézve gyakorol visszavetési jogot.

**) A magyar főrendiház az 1891-diki költségvetést egy rövid ülésben tárgyalta le és a költségvetésre vonatkozólag egyetlen egy lényeges fölszólalás sem történt.

tekintheti át az egész államháztartást és nem gyakorolhatja ellenőrzési jogát. Ellenben zavarólag hat, ha a költségvetésben az államháztartáson kívül az önkormányzati testületek költségvetése van fölvéve, mire Franciaországban példát találhatni.

2. A pontosság követelménye. Úgy a bevételi mint a kiadási tételek a lehetőségig pontosan és nem csak hozzávetőlegesen, nagyjában állapíttassanak meg, mi a költségvetés realitását teljesen megsemmisíti és a parlamenti tárgyalás jelentőségét leszállítja. Minthogy azonban a költségek és bevételek jövőbeli alakulása csak becslés útján ismerhető föl, minden attól függ, mi alapon és mennyi értelmiséggel és őszinteséggel történik e becslés. Leghelyesebbnek látszik e becslést az előbbi év eredményei szerint megtenni, esetleg bizonyos különös körülmények tekintetbevételével, melyekben az évek között különbség mutatkozik. Egy másik eljárás az, mely különösen a bevételek szabályszerű emelkedéséből kiindulva, az előbbi év eredményeinél nagyobb összegeket állít be (*«majorisation»*). Ez utóbbi eljárás mellett fölhozták azt, hogy ha a bevételek fokozatos emelkedése nem vétetik tekintetbe, számos visszaállás származik. A kiadások is visszatartatnak, és ha aztán a nagyobb bevétel bekövetkezik, vagy könnyelműen fognak nagy kiadásokba vagy adók eltörlésébe avagy leszállításába bocsátkozni, mint azt Franciaország példája a nyolczvanas évek elején mutatta. Pedig itt alig lehet váratlan többletjövedelemről szó, mert többnyire azért mutatkozik, mivel a bevételek nem helyes alapon állapítottak meg. Másfelől azonban nem lehet tagadni, hogy a bevételek ily módon becslése is kifogásolható. Először, mert abban mindig bizonyos önkény van és igen könnyen lehet a tényleges hiányt a bevételek túlbecslésével eltakarni. Ha azután mégis kiderül a hiány, az helytelen magyarázatokra nyújt alkalmat, mert hiszen csak azért van hiány, mert túlbecsülték a bevételeket. Ily helyzetek aztán súlyosan visszahatnak az állam hitelére és a kormány helyzetére. Azon körülményre is kell még utalni, hogy a bevételeknek a régiek alapján való fölvétele azon előnnyel jár, hogy többletjövedelem esetén majdnem mindig előforduló rendkívüli kiadásokra fedezet van. A mi pedig a kiadásokat illeti, azoknak megállapítása is sok nehézséggel jár, és a kormány ellenőrzése nehéz, mert a parlament nincs azon helyzetben, pontosan megítélhetni a szükségletet. Annál nagyobb felelősség hárul a kor-

mányra, mely a kormányzat jelentékeny részében egész pontossággal tudja a szükségletet megállapítani. *) Mily mértékben felel meg a költségvetési előirányzat a tényleges eredményeknek, azt legjobban a költségvetési törvény és a zárszámadás végösszegének összehasonlítása mutatja. Az 1890. évre volt

előirányozva	millió forint	tényleges eredmény
rendes kiadás --- --- ---	330.9	323.7
átmeneti « --- --- ---	6.8	39.7
beruházások --- --- ---	17.9	18.6
rendkívüli közösügyi kiadás	6.2	4.6
rendes bevétel --- --- ---	348.2	373.2
átmeneti « --- --- ---	12.5	46.9

További követelmény 3. a költségvetés valóságára. A költségvetés igaz tényeket tüntessen föl, nem pedig fictiókat. Ha például nálunk egyes miniszterek divatba hozták, hogy lakbéreket szerepeltettek a költségvetésben, pedig tényleg nem fizettek lakbéreket, hanem e czímen kölcsönöket vettek föl házak építésére, ez homlokegyenest ellenkezik a költségvetés valóságának követelményével. Minden a valóságtól eltérő föltüntetés a költségvetésben vagy a költségvetés alapján való elszámolás hiba, melyet ép oly kevéssé szabad elnézni, ha kis összegről van szó, mintha akár a legnagyobb összegről volna szó. Végre alaki tekintetben igen fontos 4. a költségvetés könnyű áttekinthetősége, **) 5. a költségvetés egysége. A mi különösen a költségvetés egységét illeti, figyelembe veendő az, hogy az absolut államban egyes alapok és pénztárak szerint történt a költségvetés fölállítása, mi nemcsak alaki tekintetben hátrányos, hanem azért is, mivel nagy akadálya a bevételek helyes fölosztásának, a közigazgatási szükségletek arányosságának és általában az államháztartás takarékos vitelének. A költségvetés egysége különösen a francia költségvetésben hiányzott a legújabb időkig. ***)

*) Nálunk is az 1886-diki költségvetés tárgyalásánál a «majorisation» eljárása megtámadtatott.

**) Az 1891. évre vonatkozó francia költségvetés indokolása azt mondja: «Sous un gouvernement démocratique le budget doit être clair, simple, tels que tous les citoyens puissent se rendre compte des charges de l'Etat et apprécier l'emploi des deniers publiques.»

***) Azért mondja az 1891-diki francia költségvetés indokolása, hogy a költségvetés egysége ismét helyreállítatik.

A költségvetés föllállítása vagy úgy történik, hogy abból az államháztartás egész terjedelemben fölismerhető, vagy úgy, hogy különösen a bevételekre vonatkozó rész csak azon tiszta fölöslegeket tünteti föl, melyek a szükséglet fődözésére rendelkezésre állanak. Az előbbi a brutto-budget, az utóbbi a netto-budget rendszerének neveztetik. A netto-budget a régibb és azon körülményre vezetendő vissza, hogy régebben az egyes pénztárak a központnak csak a fölöslegeket küldték föl, kiadásaiik levonásával. Különösen a parlamenti kormányzat tette kívánatossá, hogy a költségvetés az államháztartás egész menetéről nyújtson fölvilágosítást. E szerint a brutto-budget a bevételeknél az összes nyers bevételeket tünteti föl, az azok előállítására fordított költségek levonása nélkül, viszont a kiadásoknál az egyes közigazgatási ágak összes költségeit az illető ágak esetleges bevételei levonása nélkül. Így tehát a brutto-budget a dohányjövedéknél a bevételi részben föltünteti annak összes nyers bevételeit a dohány beszerzésére, gyártására stb. fordított költségek levonása nélkül; viszont például az igazságügyi költségeknél a kiadási részben az összes nyers költségeket az igazságügyi tárczának rabtartási költségek, bírságok stb. czímén befolyó bevételek leszámítása nélkül. Tehát úgy a kiadások, mint a bevételek brutto-összegeit tüntetik föl, bár gyakran a brutto-budget lényegét csak abban keresik, hogy a bevételek nyers tételekben vannak föllállítva. Pedig amannak sincs kisebb jelentősége, mivel a régi államháztartásoknak egyik nagy viszássága abban mutatkozott, hogy a mennyiben bizonyos közegek költségeiket saját bevételeikből fődözték, nagy pazarlás és költséges közigazgatás volt a következménye. Nálunk is 1869-ben a brutto-budget rendszere fogadtatott el, mi alól a nagyobb tételeknél csak a közös költségek tesznek kivételt, a mennyiben csak a vámbevétel levonása után fönmaradó szükséglet szerepel a költségvetésben. A brutto-budget rendszere több okban találja magyarázatát. Először abban, hogy a parlament és a közönség az államháztartás egész terjedelmét ismeri. Ez által továbbá lehetséges tudni, hogy tényleg mennyi költséget vesz az állami gépezet működése igénybe és mennyi az összes teher, mely az állampolgárok vállaira nehezedik. A brutto-összegek föltüntetésének van azonkívül még azon előnye is, hogy így lehetővé válik annak megítélése, vajon valamely jövedelmi ágból az államnak jutó bevétel és az annak előállítására

fordított költség között nincs-e nagy aránytalanság. Ha például az tapasztaltatnék, hogy valamely jövedelmi ágban a bruttó-bevétel egy millió forint, de annak előállítása elnyel kilencszázezer forintot — ehhez hasonló esetek a régi pénzügyben, például a vámoknál, előfordult — akkor alkalmasint a jövedelmi ágat el fogják ejteni, mert nem észszerű dolog, hogy az állam az állampolgárok zsebéből egy milliónyi áldozatot követeljen, midőn ebből csak százezer forint marad rendelkezésére. Ily jövedelmi forrást más helyesebbel fognak helyettesíteni. A bruttó-budget azért is tökéletesebb, mert annak segítségével könnyű szerrel összeállítható a netto-budget, tehát annak föllállítását bárki eszközölheti. Előnye a bruttó-budgetnek az is, hogy gátat vet annak, hogy ott, hol bevételek vannak, már eo ipso kiadásokat is szabadjon tenni.

A költségvetés nem egy tételben foglalja össze a kiadásokat illetőleg bevételeket, hanem részletezi azokat fejezetek, címek, rovatok szerint. Minden tétel külön megszavazás tárgyát képezi. A tételek részletezése Angliában kezdetet vette II. Károly alatt, nehogy a Németalföld elleni háborúra megszavazott költségek az udvar költekezéseire fordíttassanak. Voltak esetek, midőn a költségvetés úgy szavaztatott meg, hogy egyszerűen egy summában állapították meg a bevételeket, úgyszintén a kiadásokat. Azonban ilyen költségvetés semmi tájékoztatást nem nyújthat az államháztartás és a kormányzat vitele iránt, következképpen nem nyújt alapot arra, hogy a parlament az államháztartást és a kormányzatot bíráló tárgyává tegye. Ez tehát a parlament működését megbénítja és föladatának teljesítését majdnem lehetetlenné teszi. Magától értetődik, hogy másfelől a részletezésnek is meg vannak természetes határai. E határok meg vannak szabva már számtanilag is, az által, hogy tovább nem szabad a részletezésnek menni, mint a meddig bizonyos valószínűséggel a tételek megállapíthatók. Hogy például minden állami iskolában a fogyasztott ténia vagy tűzifa megállapíttassék, az majdnem lehetetlen. De czélszerűtlen még akkor is, ha lehetséges volna, mivel a parlamentnek ily részletes költségvetés tárgyalására még a mostaninál is sokkal több időt kellene szentelni. Nem czélszerű továbbá, hogy a költségvetésben túlságos kis összegek szerepeljenek.*) Az an-

*) Helyesen mondja a *Dictionnaire des finances* (Budget): «La

gol «Miscellaneous revenues» közt szerepelnek oly tételek, mint bevételek katalógusok eladásából, belépti díjak (múzeumokba) stb.; sőt e vegyes bevételek czíme alatt oly tétel is szerepel, mely néha csak néhány shillingre rúg. De a főbb jövedelmek 1000 fontnyi összegekre vannak kikerekítve. Nálunk is helyesebb volna kikerekítés, mivel például ilyen tételnek: «234,561 forint» nincs értelme. A költségvetés túlrészletes megállapítása azon nagy hátránnyal járna, hogy a parlament oly mélyen avatkoznék be a kormányzatba, hogy a kormány hatásköre pénzügyileg nullifikáltatnék; a parlament vinné jóformán a kormányzást is és a kormányra ily körülmények között a felelősség terhét is csak igen szűk mértékben lehetne hárítani. A felelősség-érzet csökkenése pénzügyileg abban is jutna kifejezésre, hogy ily kötött útírány a végrehajtó közegekben egészen előlven minden önállóságot, a megszavazott összegeket többnyire elköltenék, még akkor is, ha ez szükséges nem volna. «Trop de division conduit à trop de dépenses» mondta Thiers. Majdnem minden államban a költségvetés részletezésének elve keresztül van víve. Igen nagy a részletezés a németalföldi, dán, olasz költségvetésben. Az angol költségvetés több mint 250, a francia több mint 700, de az olasz 900-nál több tételből áll. Csak Görögországban hiányzik a részletezés, a költségvetés en bloc szavaztatik meg.

A költségvetés részletezésének célja kijátszatik, ha a kormánynak megadatik a jog a megszavazott összegeket más-ként is fölhasználni. A kormánynak e joga, mely szerint a bizonyos célra megszavazott tételt másra is fordíthatja, átruházási jognak neveztetik. Az átruházási jog bő alkalmazása kijátszsa a költségvetés részletes megállapításával járó szándékot. Ha az átruházási jog segítségével mégis a kormány megnyeri a fölhatalmazást, hogy a költségvetéstől eltérőleg rendelkezzen az összegekkel, akkor természetesen a költségvetés részletes megállapítása is jóformán fölösleges: akkor egyszerűen csak nagyobb ügyágak és bevételi források szerint kellene a költségvetést megállapítani, mi azonban, mint láttuk, a parlament ellenőr-

spécialité est limitée par le bon sens. Qu'elle decompose les chapitres qui sont trop massifs, mais qu'elle ne pulvérise point le budget jusqu'à le faire voter mille francs par mille francs, en ôtant aux ministres toute action sur la manutention des services et toute responsabilité».

zését igen szűkre szorítja. Ebből következik, hogy az átruházási jog csak igen gyéren alkalmazandó és egészen azonos természetű ágagnál. Nálunk is az átruházási jog csak a törvényhozás külön fölhatalmazása alapján gyakorolható. *) Nem szükséges megjegyezni, hogy az átruházási jog gyakorlása két költségvetési év között, teljesen kizárandó. Az átruházási jog gyakorlása majdnem minden alkotmányos államban ki van zárva, sőt Oroszországban is csak a költségvetés egyes czikkei között és csak a pénzügyminiszter és az állami fő ellenőr tudósítása után alkalmazható. Angliában csak a hadügyi és tengerészeti miniszter gyakorolhatják, tekintettel ügykörük nagy és jóformán az egész világot magában foglaló terjedelmét. Különben itt is az átruházási jog csak rendkívüli és szükséges esetekben alkalmazható.

Az átruházási jogtól különbözik az ideiglenes fölhasználása valamely tételnél mutatkozó fölöslegnek egy másiknál mutatkozó hiány pótlására (*virement à titre provisoire*, vagy *à charge de restitution*) akkép, hogy az illető költségvetési éven belül az összeg visszatérítettik. Ez átruházás semmi visszassággal nem jár és az ügyvitel érdekében szükségessé válhatik, minthogy az igények különböző ágakban tényleg különbözően alakulnak az egyes hónapok szerint.

Az előbbieken a költségvetési jog némely tételeit tárgyaltuk. Természetes, hogy ezeket nem tekintve, még számos fontos elv megállapítandó a költségvetési jog gyakorlása körül. Ilyen például azon elv, hogy a költségvetésbe új kiadási tétel be nem állítható, a nélkül, hogy annak fedezetét nem mutatja ki a kormány. Fontos az is, hogy a költségvetésbe nem állítható be oly intézmény költsége, melynek föllállítása iránt az országgyűlés még nem intézkedett. Nálunk e kérdés az utolsó években kétszer merült föl az 1890-dik évi költségvetés tárgyalásánál és pedig az igazságügyi orvosi tanács föllállítása és a honvédségi szervezet átalakítása alkalmából. Mindkét esetben fölszólalások történtek azon értelemben, hogy az ez intézkedések által okozott költségek addig nem vehetők föl a költségvetésbe, míg az országgyűlés az azon intézményeket létesítő törvényeket el nem fogadta. Az igazságügyi orvosi tanács tétele

*) Így kérte az átruházási jogot a pénzügyminiszter az 1890-ik évi költségvetésnél az állandó kataszter címére.

a költségvetés tárgyalása alkalmából tényleg függővé tétetett a törvény elfogadásától. A honvédelmi költségvetés ugyan elfogadtatott, de kifejezték világosan, hogy ez csak kényszerhelyzet következménye, mely praecedent nem alkothat és hogy különben «organikus törvényt budget-törvényben módosítani nem lehet». A költségvetés realizálásának egyik követelménye, hogy a megszavazott összegek oly fölhasználást nyerjenek, melyet a törvény megállapít. Ezzel ellenkezik például azon már említett eljárás, mely nálunk előfordult, hogy az országgyűlés által megszavazott házbérek házak építésére vagy megvásárlására fordítottak. Így alattomban milliókra menő adósságokat lehet fölhalmozni. Ez irányban is javult a helyzet a zárszámadások iránt hozott határozatok következtében. Fontos elv az, hogy ingatlan vagyon elidegenítése a törvényhozás beleegyezésétől függ, minek jelentősége a naszodi erdők kérdésének tárgyalásánál mutatkozott. *)

E részletes kérdések tárgyalásába azonban már nem bocsátkozunk és megelégszünk azzal, ha sikerült a költségvetési jog egynehány fontosabb tételét kellő világításba helyezni.

FÖLDES BÉLA.

*) Képviselőház ülése 1890, ápr. 16.

PIROSLIK A CSERESZNYE . . .

Piroslik a cseresznye a
Fán,
Ilyen piros még soh'se' volt
Tán.
Rigó füttye üdvözli is
Már,
Rája szegény olyan régen
Vár.

Megcsipkedi, megénekli :
«Ó!
Milyen piros, milyen édes
Jó!
Ne haragudj' édes-kedves
Fám,
Egy-két szemért ne haragudj'
Rám.

«Az Isten ezt így rendelte
El,
Énnekem is enni, élni
Kell.
A ki szegény miért legyen
Bús?
Neki is jut, ez a világ
Dús.

«Lám reád is ingyen süt a
 Nap,
 Töved, lombot ingyen esőt
 Kap,
 S a mit bárki kész-örömet
 Hall,
 Csak úgy ingyen szól neked e
 Dal.»

GYULAI PÁL.

AZ ÉNEKESEK.

Isten három küldöttje jön,
 Dalukban fájdalom, öröm,
 Hogy érintvén ember szívét
 Az égbe visszaintenék.

Egyik lánglelkű fiatal,
 Arany lantján zendül a dal,
 Érnél, ligetben jár s ehol:
 Mind álmaink zenéje szól.

A másik dús szakállas arcz,
 Hallja dalát vásár-piarcz
 S hallván mély, harsány énekét:
 Hő lángra lelkesül a nép.

A harmadik agg ősz vala,
 Komor templomban szól dala
 S hozzá bűnbánatot sohajt
 Az orgonán az arany ajk.

S vitatják, a kik hallgaták,
 Jobb dalnok melyik volna hát?
 Mert, ha e három énekel:
 Rá minden szív másként felel.

De szól a nagy Mester ekép :
«Ne faj szerint mérd érdemét,
Mindhárom adománya más :
Bűbáj, erő és tanítás.

«A három erős hur ezek
S a szív, mely vélők érezett,
Zsivaj helyett, mit visszaád,
Hall teljes, szép harmoniát . . .»

LONGFELLOW *után, angolból*

SZÁSZ BÉLA.

JENATSCH GYÖRGY.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

NEGYPEDIK FEJEZET.

Mikor Jenatsch ezredes naplementekor a herczegnek rövid pihenésre berendezett lakásába lépett s a kölépcsőn sietve fölhaladt, az első emelet nyílt előcsarnokában ott találta a zürichi hadnagyot. A harapós eb éberségével őrizte vezére ajtaját minden hivatlan vendég ellen.

Ép akkor haladt át halk léptekkel az előcsarnokon, búcsúzva, egy karesú, finom alak, Priolo a herczeg, titkos írnoka, kit az adjutáns mogorva szemmel kísért — mert ép harapós kedvében volt — s aligha mormogott áldást utána.

— Milyen égtájról fújta ezt a szél ide? — kérdé az ezredes fojtott hangon. — A mennyire tudom, nem a herczeggel jött át a hegyen.

— Már egy hete előreküldötték Churba, hogy a legújabb párisi sürgönyöket elhozza, melyeket urunk már régen óhajtván várt — felelé Wertmüller.

— S a herczeg kezei között vannak már? — kérdé Jenatsch halkan s szokatlan heveséssel, mert szíve dobogni kezdett. — Ismered a határozatot? Megjött a király aláírása?

— Én csak parancsomat ismerem — mondá udvariatlanul a másik — s ez az, hogy Jenatsch ezredest minden késedelem nélkül bebocsássam.

S Wertmüller egy esti fénytől világított, kényelmes

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 176., 177. és 178. számaiban.

szobába nyitott, melynek ablakai a szép Heinzenberg napos rétjeire s ősziiesen piros erdőire tekintettek. Az ezredes a kis erkélyre lépett, míg Wertmüller halkan egy mellékszobába ment, hol a herczeg még pihent.

— Kérlek, várakozzál egy pillanatig — mondá visszatérteben érdes hangon a hadnagy s rögtön őrhelyére vonúlt vissza az előcsarnokba.

Az egyedül maradó tekintete egy nyitott bőrtáskára szegeződött s a mellett két levélre, mely fölbontva ott hevert az asztalon. Tartalmuk határozott országa boldogsága, boldogtalansága fölött.

Most lassan megnyílt az ajtó s a küszöbön Rohan Henrik sápadt és sovány alakja jelent meg. Önkénytelen, örömes mozdulattal haladt a bündeni felé, ki a nagy úrnak gyors készséggel egy mély karosszéket tolt az ablak elé, honnan az útazásban kifáradt vezér kedvencz hegyének aranyos esti nyugalmit szemlélhette. A herczeg most látható kimerültséggel foglalt helyet s tiszta tekintetét Jenatschra függeszté; azután halk hangon s kérdezve szóla: — Finstermünzből érkezel?

Ez hódolattal állott meg a székében hátra hanyatlott előtt s szakadatlanul a nemes vonásokra irányzá tekintetét, melyeket sok irányban elváltozotttnak talált. Nehéz betegsége természetes nyomain kívül valami rejtett, reménytelen bánat mélyen vésődő vonásai lepték meg, melyek különösen élesekké váltak, ha a herczeg tiszta, fénylő szemeit lesüté.

Jenatsch égett a vágytól, hogy megtudhassa, hitelesítette-e aláírásával a király Saint-Germainben azt a szerződést, melyet lankadatlan fáradozása a bündeniekkal elfogadtatott. Ez arccal szemben azonban a különben semmitől vissza nem riadó nem találta meg a bátorságot a kérdéshez. Beérte vele, hogy válaszolt a herczeg tudakozódásaira s pontos jelentést tett arról, hogyan oldották meg a határkérdést Tirol és alsó Engadin közt, a fegyverszünet tartamára.

— Az osztrákok lassúak és körülményesek; hitegettek s fölsaltak egész Innsbruckig — mondá. — Ha az országban vagyok, pajtásaim, parancsod ellenére, ugyan soha el nem hagyják állásaikat, s Thusisban nem üdvözölnek engedetlenségök visszataszító látványával.

— S csak nagy nehezen akadályozhattam meg, hogy valami rútabbá ne fajuljon a dolog — végzé vontatva. — Mikor

már semmi más hatásos eszközöm nem volt, saját vagyonommal s pénzzel kellett pajtásaimnak kezeskednem az elmaradó francia zsoldért. Reményem, mértéktelen hódolatomat rossz néven nem veszed! — tévé hozzá hízelegve.

A herceg megrezzenve, még mélyebben hajlott párnájába vissza s arcza fájdalmas vonása még élesebben előtűnt. Átvillant rajta a gondolat, mily veszélyes hatalom esik ez ember kezébe, kinek ily hallatlan, s soha nem kért szolgálattal tartozik. De visszafojtotta magába.

— Köszönöm, barátom — mondá — nem lesz benne károd, a míg csak nekem is van valamim. Tartok tőle, hogy Lasnier, kit az ezredek megnyugtatóására pénzzel eléjük küldöttem, nem tudott velők illő hangon beszélni.

— Mélyen megsértette őket. Ennyiben részökre kell állanom, főséges uram, s követelnem, hogy visszahívják. Dühös kitöréseit, személyünket érintő gúnyját nem akarom fölronni; hogy azonban, mint biztos forrásból tudom, hazámnak létjogát is kétségbe vonja, mert csak maroknyi föld s ezt itt Bündenben dobja fejünkhöz; hogy egyáltalán úgy bánik velünk, mint Franciaország valami megvetett függelékével — ez már minden bündeni szívét fölforralja s lehetetlen, hogy ilyen ember továbbra is kenyerünket egye, borunkat igya!

— Tedd meg nekem azt a szívességet, jó uram — kéré mérsékelt hangon — s gondoskodjál visszahívásáról.

— Lasnier visszahívása az én határozott akaratom is, melyet a bíbornok kétségtelenül teljesíteni fog. Vedd úgy, mintha már megtörtént volna.

— Hogy fontosabbra térjünk — fordítá el Rohan a beszédet, ki a kimerültség e pillanatában a bündeni hazaszeretetnek e föllobbanásait kikerülni látszott — Innsbruckban voltál; így hallhattál valamit a főhercegi udvar hangulatáról ellenünk. Meg akarnak-e még egyszer támadni Veltlinben az osztrákok?

— Babéraid még nagyon frissek, főséges uram. A míg a fővezéri bot kezében van, nem merészlik. — De — s a bündeni mélyen sóhajtott, — hadd öntsem ki fenéig szívemet előtted. Mikor halálad költött híre járt, a fondorkodások csuszó-mászó férgei újra megmozdultak s a spanyol pártnak száműzöttei földalatti aknákat kezdték ásni. E hitvány sírásók már azt hitték, hogy Bünden két legnagyobb kincse: szeretett személyed s drága szabadsága ugyanegy sírboltban fekszik.

— Innsbruckban — folytatá el nem titkolt izgalommal, egy rövidke figyelmes szünet után — még most is, mikor Isten újra életre hozott, azt hiszik, hogy a chiavennai szerződésből nem lesz semmi. Hogy merészelték volna különben spanyol részről megígérni nekem Bünden függetlenségét régi határai közt, ha Franciaországtól elválunk; sőt hitvány pénzzel is meg akartak kísértetni! . . . Kérve kérlek, uram, vess véget e csábítgatásoknak s a köztünk megállapított s királyod által aláírt szerződést add tudtára a népnek. Bünden különben kételkedni fog Franciaország szándékában, a spanyol ígéretek megzavarják a lelkeket s mi újra a polgárháború vérfürdőjébe hanyatlunk, melyből bennünket kivontál!

A herczeg nem felelt. Gyorsan fölemelkedett, az ablakhoz lépett s gondolkozva kitekintett a hegyi vidékre, melynek töve már árnyékban feküdt, de a magasban fekvő majorjai még a napban tündököltek.

— Isten látja, mennyire szeretem e földet — fordúlt most Jenatschhoz — s mily szívesen áldozok érte mindent, hogy boldoggá, szabaddá tegyem . . . Azért senki sem érti jobban, mint én, mily féltékeny hazaszeretet lakik szívedben még ha az türelmetlenül, durván s őszintén mondva, velem, Bünden őszinte barátjával szemben, ma kegyetlenül nyilatkozik is. De mivel hűségednek és áldozatkészségednek is oly meggyőző jeleit adtad, a mennyiben Franciaország becsületeért pajtásaid előtt minden vagyonoddal jót állottál, nekem pedig a spanyol csel-szövényeket s vesztegetéseket felfödöd — : azt hiszem, teljes bizalommal lehetek irántad én is s még a legnehezebb körülmények közt is számolhatok biztos szolgálataidra. — Tehetem-e ezt, György, még ha nagyon sok türelmet és önfeláldozást kívánék is tőled?

— Hogyan kételkedhetel én bennem — mondá Jenatsch meleg szenvedélylyel s fájdalmas szemrehányás tekintetével.

— Nyíltsággal viszonzom hát a nyíltságot — folytatá Rohan s kezét a bündeni vállára tevé — bizalommal bizalmadat. — Kínos kimondanom : a chiavennai szerződés aláírás nélkül érkezett vissza s oly változtatásokkal, melyeket nem helyeslek s népedtől nem is kívánhatok, neki nem is ajánlhatok.

E szomorúan s halkan ejtett szavaknál a herczeg a bündeni kifejező arczába nézett, mintha a nem szívesen tett vallo-

más hatását kutatná. Az nem változott, csakhogyl lassanként egészen fakóvá halványult.

— S melyek e változtatások, nemes uram? — kérde Jenatsch rövid hallgatás után.

— Két főpontra terjednek: a Rajna sánczában s Veltlinben az általános békéig francia őrsgnek kell maradnia; azon protestáns bűndeniek pedig, kiknek katolikus országrészben van birtokuk, ott évenként csak két hónapig tartózkodhatnak.

Félelmes villámlás vonult át a bűndeniek arcán, azután majdnem nyugodtan mondá: Az első pont politikai kiadatásunkat jelenti Franciaországnak; a második pedig tűrhetetlen beavatkozás vagyunk kezelésébe. Mindkettő lehetetlen föltétel.

— Nem is maradhatnak meg a szerződésben — mondá Rohan határozottan. — Minden személyes befolyásomat latra vetem a királynál, minden ékesszólásomat kimerítem a bíbornoknál, hogy a helyzet döntő komolyságáról fölvilágosítsam, mindent meg fogok kísértetni, hogy pater Josephus káros befolyását megbénítsam, mert úgy gondolom, ez a gonosz, ki konkolyt hint búzánk közé. Azon hitvány vörös kalapért, mely után ez a kapuczinus eseng s melyért nemes hazám politikájában a szent széknak olyan befolyást akar szerezni, a milyen idegen hatalmat meg nem illet — egy Rohan becsületszaván nem eshetik csorba. Már elhatároztam, hogy az ügyes Priolót sürgős levelekkel Párisba küldöm a királyhoz magához s a bíbornokhoz. Holnap fog elútatni. Ha személyemet, sértett becsületérzésemet tekinteném, még ma lemondanék a parancsnokságról; de miattatok nem teszem. Mert kételkedem benne, hogy irántatok való hajlandóságom s személyes kötelezettségeim is átszármaznának-e a hadvezéri bottal együtt utódomra.

— Azt ne tedd! — szóljt ijedve Jenatsch — saját üdvösségedre — nem, mindnyájunkéra kérlek — azt ne tedd! Ne rontsd le kezed művét! Minket a kétség ily örvényébe ne dobj!

— Ezért akarok helyt állani végig — folytatá a herceg azzal a szilárdsággal, mely a fölsimert köteleességből támad. — De tudd meg, Jenatsch, tőled várok mindent ez országban. Határtalan bizalmammal beavatta lakaggodalmaimba s föltártam előtted csalódásomat, mikor azt hívém, hogy hazád sorsát már biztosítottam. Csak te tudod ezt egyedül. Elvárom, hogy bizalmamat megtörhetlen hallgatással viszonzod. Nyugtasd meg földiedet. Látom, mily rendkívüli, csodálatos hatal-

mad van szellemökön. Eszközölj halasztást! Tartsd fön­n a bizalmat Franciaország iránt! Biztosítsd bündeni embereidet, hogy ha nincs is még kihirdetve a chiavennai szerződés, nem sokára mégis életbe lép; s igazat fogsz mondani, mert Isten segítségével győzedelmeskedni fogok az akadályokon. Még ma éjjel tovább megyek Churba. Oda hozz jelentést az ország han­gulatáról.

Jenatsch mélyen a herczeg keze fölé hajolt s azután vég­hetetlen fájdalom kifejezésével még egyszer szemeit kereste. Rohan e különös, hosszú tekintetben egy hű ember részvétét látta kivételesen kegyetlen sorsa iránt; nem is gyanította, hogy mily változáson ment keresztül ez órában a bündeni lelke s hogy Jenatsch György fájdalmas belső harez után szakí­tott vele.

— Helyesen teszed, nemes uram — mondá az ezredes búcsúzva — hogy a hű Chur városában ütöd föl székedet. Ott nagyon szeretnek, s míg a churiak a te arcodat látják s míg a királyt Bündenben te helyettesíted, Bünden Franciaországtól a legjobbat fogja várni.

A herczeg aggódva nézett a távozó után, de azon érzés­sel, hogy a mint ő maga oly biztos reményt mutatott, milyen fáradt szívében már nem élt, a bündeni is magába fojtá s eltit­kolá előtte féktelen lelke viharát. Egy ideig még, szíve mélyében elbátortalanodva s szomorúan a sötétülő hegyre tekintett. Mel­léből panasz emelkedett: — Uram — sóhajtott — miért nem engedted szolgálodat becsülettel elköltözni.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Jenatsch kisietett. Ellentétes gondolatok egész vihara dúlt belsejében, melyet a herczeg előtt csak nagy erőfeszítéssel tudott megfékezni. Még a gondolattól is irtózott, hogy most beszélni kelljen valami emberrel. Az eleven falu mozgalmát maga mögött hagyva, siető lépésekkel haladott föl a már esteledő hegyi réteken s haragos érzelmeinek féket eresztett, mintha zablájokat harapdáló ménnek volnának; számító elméje azon­ban még is biztosan tartá a gyeplőt s lelke áradó hatalmát mindig veszélyesebb, de jól kimért ösvények felé terelé.

Az a cél, melyért egész életében s valója legkülönbözőbb

erőivel harczolt, mely napjait foglalkoztatá s éjjeleit nyugtalanítá; az a cél, melyhez véres tévedéseken át küzdött föl magát s melyhez most éveken át megfékezett akarattal, mint egy nemes s — mint hivé — hatáskörében korlátlan hatalmú egyéniségnek odaadó eszköze az igazság és becsület útján közel jutni vélt — ez a cél, bár már-már kezével érinthető, ma újra messze távozott — nem — elmerült előtte! Mert az borzasztó világosságban állott előtte: Bünden nem nyerhette vissza szabadságát; az a hatalmas, de lelkiismeretlen elme, ki Francziaország gyöngé királyán uralkodott s a külső és belső politikát tetszése szerint intézte, azt akarta, hogy Bünden az általános békéig hatalmában maradjon. Akkor aztán Richelieu majd a többi fölosztható tartományok közé dobja, mint csereeszközt; s szegény hazája elodázhatatlan sorsa az lesz, hogy vásárra viszik, s előnyös kedvezmények fejében ennek vagy annak oda vetik.

A herceget e miatt nem lehetett okolni. Szerette Büdent s szabadjára hagyta volna. De nem volt annyi ereje, hogy akarátát a vele visszaélő bíbornok ellenében érvényesíthesse. Nem mert mérközni oly vetélytárssal, ki a lelkiismeret korlátaít semmibe sem vette; s átallotta ellenfelével szemben azon fegyvereket használni, melyekben Richelieu mester volt. De vajon lehetetlen volt-e megragadni e fegyvereket, melyeket Rohan gyermekes módon megvetett? Nem lehetett-e törbe csalni magát a vadászt is?

Vajon hol élt az az emberi igazságosság, melyet a herceg meg akart valósítani — hol élt annak eszményi képe: az égi igazságosság, mely amazt hatalomra emelje és megjutalmazza? Hiú álom mindakettő! . . . A herceg elég gyöngé volt elhinni — hogy a bíbornok a hatalmasok adott szavát szentnek fogja tartani a gyöngével szemben. Elég balgán úgy vélekedett: Richelieu valaha még is megbocsáthatja s elfelejtheti, hogy a polgárháborúban a hugenották javára vont kardot; azt gondolta, hogy dicső tettek a hatalmas miniszternek gyűlölségét megengesztelhetik!

S mire jutott most e keresztyén lovag! Az örvény szélén állott; elveszett ember! . . .

Jenatsch e pillanatban gyűlölte, mert így megcsalhatták, meggyőzhették! De hihetetlen! Hisz e nemes ember iránt érzett csodálata, szeretete őt magát is elkápráztatta! Úgy hitte, hogy

a herczeg tiszta jelleme, mely őt, Jenatschot elvarázsolta a bíbornok számításaiban is értéket jelent . . . Azaz valóban, számolt ez értékkel a bíbornok is — mint a halász a csalétekkel — s Jenatsch maga — de nem csak egyedül — elfogta a kétségbeesés: — hazája is e család áldozata lett.

De talán van még menekvés! Azért el minden akadályozó kétélylyel, a hála minden kötelékével, a szeretet minden csábításával s a tisztán megóvott jellem minden önösségével! El a múlt gondolatával! El szívünkbe nőtt meggyőződéseinkkel s előítéleteinkkel! Ám szakadjon szét a hála és hűség minden fonala.

S most Jenatsch, a veszély érzetétől élesült elmével, elmerült a francia politika kígyóútaiba s számításaiba. — Rohan egy aggodalma, melyet előtte nyilvánított, kulcsot adott neki a bíbornok gondolataihoz. — Nincs másként — mondá magában — Richelieu addig hagyja meg protestans hadvezérünket, míg a megcsalt ember öntudatlanul, akaratán kívül minket megcsalhat. — Ha azonban a herczeg hite vagy a mi bizalmunk oda lesz, hirtelen visszahívja s a keresztyén szavartartót egy katonával, saját teremtményével helyettesíti . . . Én azonban meg akarom vetni lábam e hugenot becsületen! Rá állok e sziklára. Markomban tartom e biztos francia zálogot! — s vas markát ökölre szorítá. S most gondolkozott, mikép tehetné ezt lehetővé — s egy judási gondolat fogamzott meg elméjében s hirtelen oly közel rútsággal látta azt maga előtt, hogy szinte borzadni kezdett. Csakhogy biztos mosollyal hozzátevén: — A jó herczeg nem fog szívembe látni, mint az ő istene Judásnak.

Erre hirtelen elfordítá lelke tekintetét e tiszta ember elárulásától; meg tudta ugyan tenni a dolgot, de nem tudott soká szemlélkedni rajta.

E helyett tekintetét a távol Franciaország felé irányzá s párbajra hívta a nagy bíbornokot az ő hegyes vidéke területén. Embert ember ellen, hamisságot hamisság ellen, bűn ellen bűnt.

S szíve vad örömtől égett, hogy volt valaki Bündenben, a ki a furfangos bíbornokkal versenyre kelhet.

Igy száguldottak Jenatsch gondolatai a lehetőségek birodalmában. Nem figyelt útjára s most már a legközelebbi völgynek fekvő falu mellett, a temető hosszú fala mentén sietett

tovább s nem vette észre, hogy hosszú lépteit egy mezítelen lábú parasztgyermek futva követi. A leányka már rég egy levelet tartott föl a levegőbe, melyet — mint tisztelettel mondá — Perpetua testvér adott át neki az ezredes úr ő kegyelmessége számára, a mikor a kolostorkert ajtaja mellett elhaladni látta.

Az ezredes körül nézett; Cazisban volt. Elbocsátotta a leánykát s mintha a sors újja érintené, befordult a falu utcájába, hol ép a mécseket gyűjták meg. A borítékon, a szürkület utolsó világánál régi barátja, Pancratius vonásait vélte fölismerni. Egy földszinti ablaknál görnyedt anyókat látott, a mint a méceses világánál font. Jenatsch kívülről a falhoz támaszkodott, úgy hogy egy vékonyka sugár a levélre esett s olvasá:

«Nagytekintetű ezredes uram!

Nem fogod rossz néven venni, ha egynémely dologról tudósítalak, mi rád s országunkra fontos lehet. A chiavennai szerződés múltó káprázat, melylyel ő eminentiája Párisban hitegetni akar. Mióta Milanóban tartózkodom, bizonyossá lettem felőle, miről különben egy véletlenül fölfogott beszélgetés után Como tavi kolostoromban is már gyanúm támadt.

Röviddel szünet előtt egy francia rendtársunk szállott ott meg, jeles szónok, ki megerőltetett tüdeje miatt s örök üdvössége okából — melyre Isten kegyelme juttasson el mindnyájunkat — Róma felé zarándokolt. Vacsoránál a refectoriumban együtt panaszkodott vele a prior az idők járásáról és sajnálta, hogy Veltlint a chiavennai szerződés következtében újra Bündenhez kapcsolják. — Ez ne aggaszson — tört ki a francia, ki nem tudta, hogy egy jó bündeni is ül az asztalnál — a legjobb forrásból tudom, hogy ez a szerződés egy soldót sem ér. Mikor Párisban a superiortól, pater Josephustól, útazásom előtt elbúcsúztam, a szent atya követével éppen a mondott szerződés tervét vizsgálgatták. A nuntius erősen kikelt ellene, a heves pater pedig markában összegyűrte a papirost, golyóbissá szorította s a szögletbe dobva mondá: — Eretnek szerződésének eretnekekkel nem lesz érvénye soha.

Én meg sem mukkantam; de azért elgondoltam a magamét; te pedig még nálamnál is jobban tudod, Josephus pater mit jelent.

Itt Milanóban, hol a rend ügyeiben már tíz napja tartózkodom, tegnap a gubernatore palotájába hívtak, hogy valami

házi tolvajság miatt a cselédsége lelkére beszéljek. Ekkor a herczeg, ki meghallotta, hogy bűndeni vagyok, magához hívatott s félig tréfásan, félig komolyan így szólt: — A mint most téged, Pankrácz atya, szemem előtt látlak, szeretném Jenatsch ezredest is látni. Az eszes embernek könnyen bebizonyíthatnám, hogy a chiavennai szerződés csak egy elrontott pergament, hogy Franciaország Veltlint visszaadni nem fogja, s hogy Spanyolország nektek, bűndenieknek, oly föltételeket ajánlhat, minőket a francziáktól nem is várhattok. — Pankrácz atya, elővarázsoltad elcsent pecsétgyűrűmet, ha a te Jenaschodat is, az egyetlen embert, kivel alkudozásba léphettek, ép ily csendes és biztos módon kamarámba tudnád hozni: csodákat érnél bizony te is!

Ekkor mint valami kinyilatkoztatás szállott reám, hogy e csodálatos beszélgetésről tudósítsalak.

Ha eljössz, gondoskodni fogok — mert egyelőre Milanóban maradok — hogy a hatalmas úron kívül senki meg ne lásson. Ha hazulról nem tudnál szabadúlni — a mi szerencsétlenség volna — küldj meghatalmazást, de csak oly emberrel, kiben úgy bízhatol, mint magadban, ha van ilyen.

Bocsásd meg kotnyeleskedésemet és ne késlekedjél!

Az ezredes úr földi és lelki üdvéért naponként imádkozó
pater Pancratiusz.*

Az ezredes a kapuczinusnak emberekkel bánni tudó okosságát s ravasz óvatosságát sokkal jobban ismerte, semhogy közlése súlya és komolysága felől csalódhatott volna. E levél egy nyaktörő ösvény kanyarulatait villámszerű megvilágításban tüntette eléje. Rossz, bátortalan óráiban nem egyszer tévedt már arra felé tekintete, de csakhamar az önmegvetés és utálat érzetével fordította el azt. A veszély és szűgyen ez útja a spanyollal való szövetkezésre vezetett. Az a hatalom, melyet gyermekkorától fogva ifjú szíve egész erejével gyűlölt, azután pedig fiatal évei vakmerőségében majdnem örült s az iszonyúságtól vissza nem ijedő szenvedélylyel támadott meg; melylyel egész életén át halálos ellenség gyanánt állott szemben s melynek szószerző, önző politikáját ma is mélyen megvetette — ez a hatalom ma kezét nyújtá feléje. S most rajta múlt, elfogadja-e a feléje nyújtott békejobbot — nem hűségre, hitre — hanem hogy majd újra visszataszíthassa, ha országát, a franczia hurokból kiszabadítja.

S csakugyan erre határozá magát. Lépést haladt a sötét országúton vissza Thusis felé. Múltjával csak nagy nehezen szakíthatott. Tudta, hogy lelkében mintegy szétzúzza vele magát. Amott a Rajnán túl, Domleschgben feküdt Scharans falucska, melynek szegény papja, az ő istenfelő atyja egyszerűségben, becsületben nevelte s protestans hűségre s a spanyolok gyűlöletére oktatta. Ott nem messze emelkedett Riedberg tornya, hol Lucretia atyját, ki gyermekkorában szerette, mint önkényes vérbíró éjjel megtámadta s kegyetlenül meggyilkolta. A hű leány intését «Giorgio, guardati» rosszúl hálálta meg. Ott a távolban most a magános Lucretia kivilágított ablakai fénylettek . . .

S gondolatai most megint új mesgyét törtek. Ő maga a Serbelloni megbízásából cselekvő Pankrácz sürgős meghívásának e pillanatban semmikép sem tehetett eleget. A hűség álarca alatt, mint vészes démonnak, a herczeg oldalánál volt most helye; vigyáznia kellett a vezér minden lépésére s minden áron meg kellett akadályoznia, nehogy az elgyöngült beteg végre még is Richelieu kezeibe tegye le a hadvezéri botot.

Ki alkudozhatnék azonban helyette Serbellonival? Csak olyan, kiben úgy bízott, mint magában; ilyen férfi azonban nem létezett. — Még egyszer átpillantott Riedberg ablakaira. Egy hirtelen gondolat repült át elméjén s pillanatnyi fontolgtás után szilárd elhatározássá lett.

Gyors léptekkel haladt vissza Thusis felé. A vendéglő előtt egy csapat vásáros állott, hallgatva, nyomott hangulatban, mert már régen várakoztak reá s a herczegtől érkező jó hírre. Az öreg lugnetzi a sötétben összebújt tömegből azonnal eléje lépett s ajakán volt már a kérdés, mely mindannyiok szívét nyugtalanította.

De Jenatsch nem engedte szóhoz jutni.

— Hallgassatok meg, kedves földieim, s zárjátok szívetekbe — mondá átható, de fojtott hangon: — A tél a küszöbön van, maradjatok szép csendesen falutokban s várjátok a kikeletet. Ha márczius elején a hó olvadni kezd, akkor talpon legyetek s tartsátok készen hű fegyvereiteket. Gyűlésre hívlak Churba. A napot és jelszót majd tudatom veletek. Ott aztán Bünden régi szabadságát újra föltámasztjuk.

Az emberek ünnepélyes csendben hallgatták. A mikor Jenatsch elvégezte, egy ideig még csendesen maradtak. Azután

suttogva kezdék egymásnak magyarázni a dolgot, míg végre késő éjjel mindenik falujába indúlt.

A ki azonban hozzájuk beszélt, már nem volt körükben. Guler ezredes magával vitte s a vendégszobában a tisztek között egy papirdarabot s egy tintába mártott tollat nyújtott feléje.

— Itt az egység — katonás módra röviden — mondá — ha még megvan az a nemes bátorságod, a melylyel reggel dicsekedtél, ventrebleu — írd alá.

A megszólított a gyertyatartó alá állott s olvasá :

— Ha a bündeni ezredek hátralékos zsoldjukat Franciaországtól egy év alatt meg nem kapják — ez összegért alólírott a bündeni ezredeseknek összes ingó és ingatlan vagyonával jót áll.

Jenatsch fogta a tollat, kitörölte e szót «Franciaországtól» s aláírta a papírt.

HATODIK FEJEZET.

Nem sokkal azután, hogy Perpetua testvér távollevő gyónatójuknak levelét, melyet fontos voltaért okos figyelmébe ajánlottak, szerencsésen rendeltetése helyére juttatá, gyógyszeres kosárával karján s világító méccsel kezében a Rajua hídján tipegett át Sils falu mellett. A hídon túl a kolostornak volt egy majorja, melynek bérlője most betegen feküdt. A láztól győtrött ember a kolostori iskolába járó egyik gyermeke útján kérte a gyógyvitához értő testvért tanácsért, segélyért. Perpetua nem félt az éjjeli úttól, annyira nem, hogy, miután a beteget tanácsaival megvigasztalta, a sötét, de előtte jól ismert útakon abban az irányban haladt tovább, honnan Riedberg várából csillogott feléje a fény.

Már a kapunál zörgetett, melyet az öreg Lukács morogva nyitott meg neki s nem sokára a vár nemes úrnője mellett ült egy ódonszerű, cziczomátlan, de kedvesen világított kamarában, kandalló tüze mellett s mialatt kolostori öltözeke széléit a rá hullott éjjeli harmattól szárítá, épületes beszédeivel mulattatta a hallgatag Lucretiát.

A pater levele, kinek rábeszélő képességét az apácza nagyra tartotta, az ezredes futólagos megjelenése a zárda kapuja előtt, a fényes arany pénz, melyet a kis mezítlábú postás-

nak érte oda dobott — mindez erősen foglalkoztatá jámbor kepzelmét. Az Isten tudja, milyen képzettársítás után a dolgok arra bírták, hogy a kisasszonynál éjjeli látogatást tegyen s neki mindent töviről hegyire elbeszéljen. Az ezredes — szóla — mint a lelkiismeretében furdalt Kain bolyongott a szent zárda falai körül. Imádná Istent s dicsőítené, de épen nem csodálkoznék, ha valami nagy csoda történnék s a keresztyén katolikus vallás e dühös ellensége, az eretnekek szégyenére, az egyedül üdvözítő egyház kebelébe visszatérne.

S mivel Lucretia minderre a maga csendes módja szerint szomorú mosolylyal felelt, az apáczta emelkedő buzgalommal folytatá: — Ah, édes leányom, ne maradj egykedvű s hideg a boldogságos reménnyel szemben, hogy ily nagy bűnös újra megtér! Imádkozzál inkább, hogy megtörténjék a hallatlan dolog! Mert a szentek előtt, Lucretia kisasszony a te imád kétszeresen hatásos s mint fájdalmas áldozat kellemes is lehet, minthogy természet szerint gyűlölnöd s utálnod kellene azt a véres embert! Még nagyobb foganatja volna az imának, ha mint Isten jegyese, a háromszoros fogadalmat letéve, világi érzelmektől megvált szívvel mondhatnád el!

Perpetua testvér e szavakat mély sóhajjal bocsátá ki ajkain s lehajolt a tüzet szítani, várva a feleletet, mely azonban elmaradt. Oh! nem kerülte ki figyelmét, hogy Lucretia előtt kolostori hivatása, melyben pedig Perpetuának törhetetlen hite volt, még mindig nem nyilatkozott meg világosan, sőt még jobban homályba burkolódzott, mióta elárvult atyai házába költözött. Egyedül állott e háborús időkben, mindinkább elvaduló udvari cselédsége s falusi népe közt, mely egyre szegényült s a franczia nyomást mindinkább kiállhatatlannak érezte. S ez a magánya semmikép sem volt reá jó hatással: Mindig előtte állott Lukács, a boszút szomjazó öreg, ki a fekete keresztet a gyilkos falon nem engedé elhalványulni s a mindig élesre köszörült hóhér-szekerczét, mint valami ereklét tartogatta elzárva egy szuette tölgyfa ládában. A testvér attól félt, hogy a kisasszonynak mindig mélyebben kell elmerülnie bánatában s a minden oldalról lelkére gubbaszkodó, s minden életkedvet elfojtó emlékeiben. Nem léphetett át azon korláton, mely a régis s újat egymástól elválasztá. Keveset élt a valóságban, mindig halott apjával társalkodott, kinek lelkületéből sokat öröklött s kihez az évek folyamán vonásaiban is föltűnően hasonlítani

kezdett. Ugyanaz a pompás alak, az a büszke magatartás! Nagybátyja, Rudolf lovag, meghalt a száműzetésben s ennek alacsony lelkű, önös fián kívül a kisasszonynak más közeli embere nem volt. Churban élt még anyjának egy nőrokona, kit meg szokott látogatni; azonban Travers grófnét a sors csapásai s mértéken túl hosszú élete egészen elfásulttá tették, s ha katolikus volt is, lelke csak rég elmúlt napok tompa visszhangja maradt. Hogy Lucretia a fürstenauai s a szomszéd kastélyokban székelő nemességgel nem érintkezett, azt Perpetua Lucretiának nem vehette rossz néven, mert e nemések mind protestansok s francia-pártiak voltak. Így hát Lucretia egészen egyedül maradt, de miért nem hagyta el sötét, magános ösvényét? Miért nem lépett Szent Domokos alázatos leányainak közösségebe?

Mialatt az apácza így kedvencz gondolatain átrepült, Lucretia orsóját forgatva, más képzetekkel foglalkoztatá elméjét.

Azt kérdezte szívéből, mikép lehetséges az, hogy György legvadaabb, legvéresebb idejében érzéséhez, értelméhez közelebb állott, mint most, mikor az ország tanácsában, a francia herczeg hadi kíséretében a tiszteltek s tekintélyesek között van.

Lucretia, visszatérte óta, két ízben látta Györgyöt távolról, mikor churi rokonánál látogatáson volt. Egy este az öregasszony karos széke mellett állott s az ablakrostélyzat vas virágdíszén át a szabadba nézett — mialatt a napsugár a tér kövezetéről nyomról nyomra elvonúlt s már csak a piacz kútjának fölhabzó vizén fénylett. Az ezredes a szemközi oldal ház-sora mellett járt föl s alá valami komoly tanácsossal, ki ajka minden szavát vágyó kíváncsisággal hallgatta s mondásait helyeslő fejbólintással kísérte. Valami nehéz pörös kérdéstről lehetett szó.

Másszor pedig francia nemések fogták körbe az ezredest, kikkel ebéd után gyors, vidám tréfaszóval mulatott. — De minden szó oly csengőn hangzott ajakáról, homlokán pedig oly derült szellem ült, hogy a sors azon kegyeltjeihez hasonlított, kik előtt a siker minden útja megnyílik s kik a múltat s megváltozhatatlant, mint valami alkalmatlan bilincset, dobják le magokról.

Most tudom már — vallotta meg magának Lucretia — ez a mindenki barátja nem az a György többé, a kit én szerettem — nem az a sötét, rejtett szemű, huzakodó s merész fiú, a ki védelmezőm volt — nem az a dühösen föltajtékozó, ki

szerencsémeket szétzúzta, mint valami partját szétszakító hegyi patak — nem az a férfiú, ki ellen boszúm álmában kezemet emelém — nem az a meghitt jó barát, kit gyötrelmes évek után a Bernát hegyén újra föltalálni véltem s karjaimba ölelém; — nem! — világban jártas udvaronc, számító államférfi lett belőle . . . El akar tőlem válni, meg akarja vásárolni szabadságát, ezért adatta nekem vissza Riedberget. Visszahökken előlem, mint valami szemrehányás elől, fut arczom elől, mint ha halott volnék! — S Lucretia elfelejtette, hogy ő volt az, ki kérte s fenyegette, hogy háza küszöbét többé át ne lépje.

— Boldogságos szűz Mária, milyen lárma! — kiáltott föl Perpetua testvér, mert az udvarból riadó kutya ugatás hallatszott. Majd a csitító szolgálk zaja is fölhatott; ismételt dörömbölés a kapun; s mikor Lucretia ablakot nyitott, hallotta, a mint valaki parancsoló hangon bebocsáttatást kér a lassú fontolgatással akadékoskodó Lukácstól. Végre megjelent maga az öreg, oly megütődéssel arczán, a milyenre sziklakemény vonásai csak képesek voltak. — Valaki egyedül akar veled beszélni, kisasszony . . . — mondá — Jenatsch ezredes, kit Isten büntessen! — tévé hozzá halkan s lelkében föllázadva.

Lucretia ott állott, magasan, halványan. Az ezredes hangját a kapunál az első szóra megismerte.

— Ne várasd! Vezesd ide! — parancsolta az öregnek, ki kérdezve nézett reá s csak habozva engedelmeskedett.

Az apácza fölállott s csendes figyelő állást foglalt egy ablakmélyedésben. Ott feküdt a padon éjjeli köpenye. Kisimítá ránczait, de nem öltötte magára.

Gyors léptek közeledtek s Jenatsch György Lucretia előtt állott, határozott, örömet mutató arczczal s bár nagy tisztelettel, de mint ismerőst köszönté.

Perpetua testvér félig csukott szemeiből egyszerű jámborsággal, de éles figyelemmel nézett a két nagy alakra — és elcsodálkozott.

Az ezredes magas, nyílt homlokán nem volt semmi Kain-bélyeg sem látható s — nevezetes — a Planta-lyány sugárzó tekintettel állott mellette, merészen, daczosan, mint a hogy Pompeius úr szokta, s hatalmas ellenfele magasságaig látszott fölegyenesedni.

A beszélgetés azonban, melyet Perpetua esengve várt, nem

kezdődött meg. A kastély úrnője Lukácshoz fordult, ki fenyegető arcczal állott meg az ajtónál: — A kegyes Perpetua haza akar menni. Az éj sötét, az út messze van. Kisérd el legalább a hídon túl. — S ezzel a kisasszony Perpetuától szívesen elbúcsúzott.

Így a testvér — maga sem tudta hogyan — már a várkapunál állott, Lukács pedig egy szurokfáklyát gyújtott meg s előtte lépdelt füstölő világgal a sötét éjbe. — Most küld el hazulról — mormogá hallhatón, mintha a kegyes asszonynak panaszkodni akarna — pedig itt volna a kellő idő s alkalom.

Mikor Jenatsch a kisasszonynyal egyedül volt s a tűznél vele szemben ült, rövid, világos szavakkal így kezdé:

— Méltán csodálkozhatol, Lucretia, hogy atyád házába belépek. Azonban tudom: fölteszed rólam, nem azért jövök, hogy nyugalmaidat zavarjam oly vágyakkal, melyeket szívem legtitkosabb rejtekébe zárok — különben Riedberg falai közé be sem eresztettél volna. De azért még is kérni jöttem valamit — nagy szolgálatot, melyet azonban végre fogsz hajtani, ha hazádat úgy szereted, a mint hiszem s a mint én szeretem; mert helyettem kell cselekedned. — Spanyolországgal szövetségre lépek. Ez egyetlen menekvésünk. Richelieu elárul bennünket — Rohan csak az ő játékszere — szép káprázat, melylyel a lelkiismeretlen bennünket elámít és fogva tart. De ki kösse partra a mentő kötelet? — Én innen nem távozhatom, mert népemben a fenyegető veszély érzetét kell fölkeltenem, a herceget pedig zálogul kell tartanom s hűségem jeleivel elaltatnom . . . Csodálkozol, hogy én, Spanyolország ellensége, e méreghez nyúlok? . . . Ne csodálkozzál. Ha le nem rombolom múltamat, ha nem dobom magamtól régi éneket, nem lehetek hazám megváltója s Bünden elveszett. Serbelloni vár engem, vagy valakit, kiben úgy bízom, mint magamban — ha, mint mondja, ismerek ilyet. Egyedül benned bízom.

Lucretia kétkedő, kérdő tekintetet vetett a lángtól megvilágított, régen ismert arcra, s a legmegfeszítettebb tetterőt s halálos komolyságot olvasta le róla.

— Tudod, Jenatsch — mondá — mily párthoz tartozott atyám, miért és hogyan halt meg. Tudod, hogy hittem neki s mennyire szerettem. Soha nem barátkozhattam oly gondolattal, mely nem volt az övé. Így ez a franczia mód is — a hercegnek atyai jósága ellenére is — távol és idegen maradt tőlem

mindig. Sohasem találtam magamat belé. Téged azonban Spanyolországtól már régtől sok vérbűn választ el. György, életedet, dicsőségedet a jó herczegnek köszönöd! Bizalommal halmozott el s ismered jóakarátát hazánk iránt — hát nem szereted? Mindig tudsz — hinni akarom, hazád javára — valami újon kapni, s régi voltodat úgy lehámlíthatod magadról, mint valami kizyóbórt, a nélkül, hogy elvesztenéd magad?

— Mi neked a herczeg, Lucretia! — kiáltott föl Jenatsch. — Mit aggódol egy idegenért! Olyan lágy szívű vagy-e még, azok után, a miket szenvedtél, a mit én ellened s házad ellen elkövettem? . . . Tekints körül; völgyeinkben mindenütt rom és pusztulás! Hát ne honoljon itt többé soha béke; törvény és szabadság többé ide soha vissza ne térjen? A herczeg nem vonhat ki a hinárból. Ártatlan színű ünneplő ruháját nem akarja bemocskolni. Csakhogy nekem is szól az Isten egyik mondása. Magamnak készítem az eget — mondja az Úr — a földet pedig átadom az embereknek. Nem veszed-e észre Lucretia, hogy mi, kik a polgárháborúban születünk, mind istentelen, vétkes nemzetség vagyunk? . . . s szerencsétlenek. Itt testvér gyilkolt testvért, amott egy holttetem fekszik, elválasztva egymástól azokat, kik egymáshoz tartoznak s egymást szeretik. Azért ne legyünk hitványabbak sorsunknál! Én a kormányon állok s Bünden hajócskáját vezetem szirtek közt, már rég vértől ázott kézzel. — Kapj föl egy evezőt te is s segíts nekem! Csak most ne kételkedjel bennem, Lucretia, segíts nekem!

— S mit kívánsz, hogy megtegyek — mondá a bündeni nő s szemeiben a vállalkozás fénye villant meg.

— Menj Milanóba — mondá Jenatsch gyorsan és örömmel — ott megtalálod Pankráczot, ki majd a gubernatorehöz elvezet. Serbelloni már korábról ismeri, hogy ki vagy. Alkudozzál vele a föltételekről, melyeket majd leírok neked. Ha lesz valami üzenni valód, a pater útján tedd, ki mindenben segítségedre lesz.

— Komolyan úgy érted — kérde Lucretia csodálkozva — hogy mint megbízottodat küldesz Olaszországba? Mikép tájékozzam magam a politika tömkelegében?

— Csak azt kívánom tőled — bátorítá — a mit tudsz s a mire képes vagy: hogy megóvjad titkomat, ha életeddel kellene is védened s hogy az alkudozásokban egy vonalnyira se térj el föltételeimtől. Egyébként a derék Pankrácz mindenben jó

tanácsosod leszen. Adj tollat s tintát ide, hadd jegyzem föl azon pontokat, melyektől eltérned nem szabad.

Lucretia fölállott s a toronyszoba rovátkos diófa-lappal takart hátulsó falához lépett, s a burkolatba művészileg beillesztett íróasztala lapját lebecsátá a villaszerű vas támasztékra; az ezredes pedig oda ült, s míg vállán át Lucretia a papírra nézett, a következő sorokat írta:

Donna Planta Lucretia, megbizottam, Serbelloni herczeg ő kegyelmességével a következő föltételek alatt bocsátkozhatik alkuba.

A gubernatore tízezer főnyi sereget állít Fuentesnél a Veltlin bejáratához.

Egyezkedni fog azonkívül az innsbrucki udvarral, hogy Bünden éjszaki határaihoz is ugyan ily nagy császári csapat vonúljon Finstermünznél és a Lucia-hágónál.

A két sereg vezérei Jenatsch ezredes parancsainak engedelmeskednek s az ő írásbeli meghagyása nélkül nem lépnek bündeni földre.

Jenatsch ezredes pedig Spanyolországgal szemben kötelezi magát, hogy egy év leforgása előtt módját ejti, hogy a francia csapatok az utolsó emberig kivonuljanak Bündenből.

Ezért Spanyolország koronája megígéri, hogy Bünden teljes függetlenségét elismeri régi határai közt s biztosítja is azt.

Még egyszer átfutott Jenatsch a megszáradt sorokon, azután teljes nevét jegyezte az írat alá.

Mialatt Jenatsch a szörnyű tett eléje lépő alakjától, mint valami fölidézett démontól belsejében titokban megrezsent, mely őt segíthette vagy örvénybe dönthette — a kisasszony tekintete átfutott a lapon s a várhatónál gyorsabban megbarátkozott a vállalattal, melynek gyakorlati oldala azonnal szemébe tűnt. Azt hitte, hogy egyetlen egy gyors, világosan kieszelt s talán vérbe sem kerülő csapásról van szó; s ezt jobban szerette, mintha azt kívánták volna tőle, hogy szövevényes fondorlatok szálait vegye kezébe s kötözgesse egybe.

Mikor Jenatsch a meghatalmazást összehajtotta s a kisasszonynak átadta — ép e pillanatban jelent meg a sietve visszatérő öreg várőr is a küszöbön s az ezredes megparancsolá, hogy vezesse elé pejlovát.

— Ezt a szürke medvét ne feledd útnadra magaddal vinni, Lucretia; hűsége régi s karmai még veszélyesek — mondá Jenatsch; fölugrott helyéről s a kisasszonynyal az ablakhoz lépett. Késleltette az elválást. — Az éj kitisztult — mondá kitekintve — mikor akarsz utazni?

— Holnap hajnal előtt — felelt Lucretia. — Pankrácztól fogsz rólam először hallani. György, ugyan nagy úr lettél; — hogy ne sikerülne dolgod, ha kapuczinusok s kisasszonyok a futáraid! — S könnyek tolúltak szemeibe.

Ez a fél tréfás, fél szomorú szó megint ifjúkora Lucretiájára vallott. Újra ott állott Jenatsch mellett, csakhogy nagyobb, pompásabb volt, s hegyei fuvalma alatt viruló egészségben. Az éjjeli szellő halántékán fürteit mozgatta, a mint sötét vastag hajfonataiból ki-ki szabadultak s fénylő szemei tiszta erővel néztek Jenatschra, a mint azt a dél lankasztó ege alatt nem tapasztalhatni.

Régi, kedves emlékek ébredtek a férfiúban, s nem állhatta meg, hogy át ne ölelje a leányt.

— Úgy érzem, mintha nem is lett volna oly régen, hogy együtt játszottunk oda lent — mondá lágyan, a riedbergi várkert halkán susogó fáira mutatva.

Lucretia borzadva összeijedt — atyja tűnt eleje — a ki Györgytől elfordulva, a sötétbe kinézett.

— Milyen fákyák azok ott az úton a Heinzenberg oldalán — valami temetés? — kérdé a Rajna túlsó partjára mutatva.

Jenatsch éles tekintetet vetett a tájra. — A herczeg fákyái, ki az éj védelme alatt most Churba utazik — mondá; azután még egyszer Lucretia könnyes szemeibe tekintett, gyorsan megcsókolta kezét s elsietett.

HETEDIK FEJEZET.

Henrik herczeg Churban doctor Sprecher Fortunatus lovag tekintélyes házát választotta lakásúl. A tudós bündeni szíves szolgálatkészséggel bocsátotta azt a herczeg rendelkezésére, mert régtől óta büszkeségének és szerencséjének tartotta, ha nemes történeti személyekhez közeledhetett s azokkal történeti munkájára hasznos érintkezésben állhatott.

A herczegi háztartás még alig hogy elhelyezkedett a tágas patriciusi lakás legjobb termeiben, oly fényt fejtve ki, a minő e republikanus hegyi vidéktől csak telhetett —: mikor több homályos, viharos nap után nehéz pelyhekben esni kezdett a hó. Korán beállott a tél s a régi püspöki városnak meredek

tetőit, komoly párkányzatait majdnem szakadatlanul fehér lepel borította, míg végre február végén a déli zivatarok kisöpörték az országot s az első márcziusi fénynyel a napnak is meg-nőtt ereje.

A telet a herczeg kénytelen semmittevésben töltötte, mert veltlini seregétől a járhatatlan hegyi hó választotta el s a francia udvarral való alkudozásai is megakadtak s sehogy sem jutottak célhoz. Ha sok más gond és bizonytalanság mellett nem nyomja a herczeget a szerződés hitelesítésének gondja s ha a tevékeny természetén rágódó unalom nem bántja —: Sprecher házában nem érezte volna rosszul magát s őszinte, egyszerű modorú protestans hitsorsosaival bizonyosan szívesen eltársalog.

Doctor Sprecher nagy tiszteletnek érezte, hogy Rohan az ő házában szállott meg. Egy régi forró vágya teljesült: főséges vendége élete folyását a forrásból merítve, írhatta meg. Ez pedig a legszeretreméltóbb szívjósággal nyugodott belé, hogy naponkint sorsa egy részletét beszélje el neki olasz nyelven s ezen a nyelven írta meg a doctor is az életrajzot, mely aztán — nemes vendége egvényes kívánatára — ajándéku! volt szánva a herczegnének, ki még mindig Velenczében tartózkodott s Rohan leányának, a Weimari Bernáttal eljegyzett Margitnak. Doctor Sprecher szép és lelkiismeretes munkájának ez örvendetes, de mégis csak családi rendeltetésével nem volt egészen megelégedve. A herczeg dicsőségére és a szerzőnek sem szégyenére rögtön kinyomatni és a világgal közölni szerette volna.

Más módon szorgalmaskodott a herczeg segédje, Wertmüller. Nyugtalanul sürgött-forgott a kis város felsőbb s alacsonyabb rétegeiben is. Rövid idő alatt ismeretes személyiség lett Churban a püspöki palotától kezdve, hol eles szeme és gonosz nyelve miatt félték tőle, de a játszó asztalnál mindenkor szívesen fogadták — le egészen a legsötétebb zugkocsmáig, hol a hosszú téli estéken szívesen látták érkezését s nem ritkán még szívesebben vették, ha távozott. Az egykedvű bűndenieket politikai bosszantásokkal s egyéb csalánoskodással addig szurkálgatta, míg olyan dolgokat is mondtak, melyekről később megbánták, hogy ajkukon kiröppentették.

Ha így a közönség érdeklődött Wertmüller iránt s őt is érdekelte annak viselkedése és hangulata: más titkos, a herczeg kamaráiban nem használható tudományokkal is előhuzako-

dott, mit rendszeresen űzött matematikai s physikai tanulmányainak köszönhetett. Értett a kártyabűvészethez és egyéb szemfényvesztő mutatványokhoz, a miért társasága alsóbb rétegeiben komolyan boszorkánymesternek tartották. Nagyon tetszett neki e kitüntetés; csakhogy ez oly körökben, hol a megijedt agytól a kemény ökölig csak nagyon rövid az út, nem egyszer életveszélylyel volt egybekötve.

Ez éjjeli támadások és csetepaték azonban a hadnagy hidegvérű bátorságát inkább még fölizgatták, mint sem hogy bolondos mulatságaihoz kedvét szegték volna. Oly szerencsével vonta ki magát belőlök, s oly gyorsan, hogy katonai becsületén soha sem esett csorba, s az elmék zavara s az öklök munkája csak akkor érte el tetőpontját, mikor ő már Sprecher csendes házában a hercegi lakás mellett lábújjhegyen sompolygott kamarája felé.

A herceget, kit Wertmüller föltétlen hűséggel s lankadatlan szorgalommal szolgált s ki ezért neki sokat megbocsátott — éleselméjű fölfedezéseivel, intő, óró jelentéseivel folyton nyugtalanította. Mintha csak az lett volna szándéka, hogy ura soha biztos nyugalomban ne érezze magát.

S Wertmüllernek különösen Jenatschra volt foga. Jenatsch fölálkozó hűsége a nehéz viszonyokkal együtt folyton nőtt; minden nap meglátogatta a herceget s föladatává tette, hogy gondjait eloszlassa, leghalkabb vágyait kilesse, aggodalmait kitalálja s vagy saját vidám biztosságával gyökeröket kimesse, vagy meggyőző szavaival eloszlassa. S a nyakas hadnagy különösen a hercegnek e leghasznosabb tanácsadójára, a népnek e bálványára vigyázott. Wertmüller figyelme az ezredest lépten nyomon követte s majdnem a bőréből bujt ki, mikor a herceg az ő intéseit mosolyogva mellőzte azon hitben, hogy kegyenczére való mértéktelen feltékenységből, vagy természetes ellen-szenvből fakadnak.

S mi mindent nem állított Wertmüller! A chiavennai szerződés fölbomlása, melyről Rohan csak a mélyen hallgató bündeninek szólt — a hadnagy szavai szerint már általánosan ismeretes volt; híre már a legtávolabbi kunyhóig elhatott; s nem csak csendben terjedt, hanem hangosan viszhangzott töle a rhätiai alpok mentén minden völgy.

De ez még a legcsekélyebb volt — még szörnyűbb fenyegetett — Bünden Spanyolországgal alkudozik, állítá Wertmül-

ler. S nem csak néhány pártember és zavarcsináló fondorkodott: az egész nép forrongott s összeesküvésben állott Franciaország ellen s a család szálait Jenatsch, ez az átkozott színlelő, tartá kezében.

A herczeg ezekre rendesen könnyedén azt szokta felelni, hogy ilyes árulás még nem fordult elő soha s egyáltalán hihetetlen dolog, hogy egy egész nép, mint valami titkos társaság, összeesküdjék s lehetetlennek mondá, hogy az országban hű követői közül őt ily esetben senki egy szóval sem figyelmeztetné. A legrosszabb esetben gazdája, a nyugodt, jól értesült s párton kívül álló doctor Sprecher, kinek becsületes érzelmeit még a hadnagy sem vonhatta kétségbe, óvta, intette volna őt ily hallatlan, áruló törekvések ellen.

A megtéríthetetlen zürichit azonban mindez nem győzte meg.

A mi egy egész nép összeesküvését illeti — szívesen elismeri — mondá — hogy másutt nem volna lehetséges, csak a bűndeniek között, kik éjszaki phlegmával szerencsésen vegyítik a déli népek furfangját. E népből találomra akármelyik a leg-ravaszabb diplomatának is adna fejtörésre valót. A politika itt annyira elterjedt s mindennapi kenyér, hogy az egész nép úgy beszél és hallgat, mintha csak egy szája volna, ha világos haszon forog kérdésben. A nehézség csak abban rejlik, hogy e lassan gondolkodó emberek előtt világossá tegyük a számítást; erről pedig a népszónok Jenatsch bizonyosan kellőleg gondoskodott.

A tisztelt tudós doctor urat ugyan nem akarja gáncsolni, hanem valami bátor embernek nem tartja, legalább egy bizonyos titkos fenyegető társulattal szemben nem, a melyről sutognak. Nem nevezheti meg forrásait; de azt hiszi, titkos szövetség áll fenn az országban, alapszabályokkal, melyeket lánczos íratnak neveznek, valószínűleg, hogy tagjai egymásba fonódását s összetartását kifejezzék. Árulásnak halál a büntetése. Azt nem akarja mondani, hogy a doctor úr is tagja a láncznak — nincs hozzávaló vas a lelkében — de hogy e haramiáktól a kelleténél jobban fél, több mint valószínű.

Ezt az összeesküvést, mely halált mond az árulóra, a herczeg unalom-szötte és tétlenség-táplálta rémtörténetnek tartotta. — Ezt azért kötötték reád, Wertmüller — szokott tréfálni — hogy gyanakvó természetednek legyen mitől tüszköl-

hessen. S csak valld meg, gonosz nyelvedért megérdemled ezt a tréfát.

A leggyanúsabb a hadnagy előtt az a merészség volt, melylyel Jenatsch a herczeg helyzetéről a francia udvarnál, hízelgő szóval magát a herczeget tévútra vezetni törekedett. Erre nézve Rohannak csak tisztában kellett lennie magával. Mi egyéb vihette erre a bűndenit, kérdé maga magától Wertmüller, mint ördögi szándéka, hogy a jó herczeget minden oldalról a csalás, a démoni tévedés hálójába fonja s a gyanútlanat annál biztosabban megrontsa? S gyűlölete az ezredes iránt hihetetlenül fokozódott.

Alig hogy Priolo elütazott, a bátor Lecques, kit Rohan serege clén a Veltlinben hagyott, arról tudósította a herczeget, hogy a bűndenit csapatokban az engedetlenség fenyegető jelei mutatkoznak, a mi a népben elterjedt általános forrongásra mutat. Az egyes ily eseteknek, írta tovább, nem tulajdonítana fontosságot, ha a spanyolok nem közelednének nagy tömegekben a határhoz, s a herczeg seregének közepette s nem egy oly országban volna, mely Franciaország politikájával napról napra elégedetlenebb. Azzal végezte jelentését, hogy könyörgött a herczegnek, egyesüljön minden áron hű seregével Veltlinben. Ha ez megtörtént, ő — Lecques — kínzó felelőssége alól kiszabadul s a parancsot győzelmes kezeibe teszi le. Egy ily hadvezér oldalán pedig, fegyverrel kezében, örömmel daczol az egész világgal.

Wertmüller újjongva hallotta e mentő ajánlatot — s szörnyen káromkodott, mikor az ezredes legközelebbi látogatása után észre kellett vennie, hogy ennek sikerült a herczeget meggyőznie, hogy churi tartózkodása épen semmi veszéllyel nem jár, a francia érdekekre Bündenben előnyös, sőt azon tiszteletnél fogva, mely az országban személyét környezi, a kedélyek megnyugtatóására fölötte szükséges is.

Egy pillanatra a nemes herczeget is megszállotta a kétség. Wertmüllernek sikerült oly nyomra akadnia, melynek tovább kutatása után még a legvakabb bizalmat is megingathatta. A *Poros kunyhó* kocsmában egy olasz kuruzslóval ismerkedett meg s véletlenül meghallotta tőle, hogy ép vissza készül indulni a babérok s myrtusok országába. A kalandos emberke, ki e hideg éghajlatban gyomrát a veszélyes fehér completi borral melengette, hányaveti boros kedvében büszkélkedni

kezdeti magas diplomatiái összeköttetéseivel és tehetségeivel. Wertmüllerben, ki bámulva hallgatta s szorgalmasan töltögetett neki, egyszerre megvillant egy emlékezés. Minap, mikor késő éjjel a püspöki palotából távozott, az udvar egy szögletében, halvány hold világánál, ezt a félreismerhetetlen figurát pillantotta meg egy Holofernesszerű alakkal élénk beszélgetésben — de csak egy pillanatra, mert a kardesörgésre mindketten eltűntek a kapualjában. Wertmüller éles szeme azonban a csodadoctor alakját jól megfigyelte; a másik, sötét köpenybe burkoltban, pedig Jenatsch ezredesre gyanakodott. Ennyi elég volt, hogy a vállalkozó s a téli nyugalomban unatkozó hadnagyot vidám kalandra tüzelje. Kikémlelte az olasz elútazását, néhány napra szabadságot vett, a vándor kuruzsló után lovagolt s tüzes fakó lován még az első nap estéjén utolérte. Mint valami útonálló, támadta meg a hegyi út egy elhagyott helyén. A megijedt kuruzslónak először kézi gyógyszerárát kellett kiraknia, azután még testét is kutatta megtámadója. Mennyire újjongott Wertmüller, mikor a doctornak vállát veregetve, a posztó alatt papír zizegését érezte, s a szerencsétlennek saját flastromos ollójával a skarlát kabátból ellensége sajátkezü íratát sértetlenül kivágta. Jenatsch egy levele volt valami kapuczinus paterhez, melyben neki megbízásokat ad Serbelloni gubernatoreval szemben Milanóban. A levél értelme homályos volt, de a tény maga annál világosabb. Miután a hadnagy a remegő foghúzó megnyugtatta s kulacsából erősítőt is adott neki — vidáman ismét visszavágtatott Churba. Most az áruló Jenatsch kezében volt.

A várost csak késő éjjel érte el s alig bocsátották már a herczeg elé. A türelmetlennek be kellett vele érnie, hogy urának az áruló levelet átadja s a dolgok kapcsolatát röviden vázolja. Mikor aztán következő napon Wertmüller édes álom után a herczeg elé lépett, azt nyomott hangulatban találta s épen nem oly kedvben, hogy vele e — mint mondá — megfoghatatlan s nagyon fájdalmas eseményt bővebben megbeszélje. Még más oldalról is fölvilágosítást akart magának erről szerezni.

Valamivel a rendes óra előtt, melyben Jenatsch naponként jelentkezni szokott a herczegnél, a hadnagyot egy napi parancsral a rajnai sánczhoz küldötték s így bármily gyorsan lovagolt is, már későn érkezett arra, hogy az ezredessel a herczeg előtt szembe léphessen.

Mikor visszatért, a herceget legjobb kedvében s mintegy nagy tehertől szabadon találta.

— Köszönöm dícséretes buzgóságodat, derék Wertmüllerem! — fogadta tisztjét. — Most azonban Argusszemmel néző gyanúd még is kelepczébe csalt. — Nem szívesen sebzem meg hiúságodat. — Jenatsch itt volt s minden hímezés-hámozás nélkül felelősségre vontam. Teljesen igazolta magát. A levél hamis s keze írását csodálatos ügyességgel utánozták. Az ezredesnek ellenségei vannak, kiknek érdekében áll, hogy bizalmamtól megfoszszák. Nem is sejtik, hogy fondorlataik által csak jobban megerősítik azt. S főleg a püspöki palotában vannak ellenségei, papi kártyás pajtásaid között, Wertmüller! Ezek ismernek téged, ismerik gyanakodásodat s vállalkozó szellemedet. Mert ellenszenvedet az ezredes ellen nem palástolod, s — becsületedre legyen mondvá — hozzám való ragaszkodásodat sem titkolod, a pap urak cselszövényét könnyű volt nyélbe ütni. Az a nyomorúlt dottore megvesztegetett eszközük volt. — Valljad be, jól játszottá szerepét! Az olasz ugyan nem mulasztja el soha a színeskedésre az alkalmat! A mi pedig Jenatschnak s a kuruzslónak éjjeli beszélgetését illeti püspöki residentiánkban — abban igazad van — tyúkszem-vágásról volt szó. Emlékezzél csak vissza, hogyan gúnyoltad az ezredest, mikor pár nappal ezelőtt ballábán házi papucsban lépdelt!

Wertmüller komor arcza e beszéd alatt annyira elsötétült, hogy a herceg vállára tette kezét s e barátságos szavakkal búcsúzott tőle: — Ne beszéljünk többé erről, kedves barátom, a dolog nem fontos.

Wertmüller távozott a herceg szobáiból s hiába törte fejét, hogyan keríthetné mégis lépre az ezredest. Elfojtott dühében nem is vette észre, hogy szőke angyalfej közeledik feléje a lépcsőkön fölfelé. Sprecher Amantia volt, a ház aranyhajú leánya, ki egy csokor hófehérke-virággal a herceghez sietett. Nem csak hogy észre nem vette a haragos, hanem nagyokat szökdelve, majdnem letaposta a leányt, mikor lefelé rohant. Megrettenve fogódzkodott az a gazdag fonatú vasrácsozathoz s ártatlan kék szemével mélázva s szemrehányón nézett utánna.

Ez-e az a Wertmüller, ki eddig az ő kedves voltának oly föltűnő módon hódolt s egész télen az ő kiszemelt tánczosa volt? Íme, holnapra is meghívta tánczra, a farsang utolsó s legfényesebb mulatságára. Milyen skorpió marhatta meg ma?

Néha-néha másszor is kissé udvariatlannak tűnt eléje a hadnagy, mikor bűndeni állapotokról s szokásokról gúnyolódva, megvetőleg szólt. Ki vagy mi is kerülhetne volna ki éles nyelvét! Vele szemben azonban ez ideig kivételt tett s a leány nem volt érzéketlen ez iránt.

Szelid, gyermeki szépsége, nyugalmas lelkületének egyensúlya vonzólag s megnyugtatólag hatott a kénese nyugtalan-ságú hadnagyra. A Sprecher-lyány pedig néha — minden illendőség határai közt — azzal a gondolattal foglalkozott, vajon milyen férj válnék a zürichi nyugtalan ördögből s bátorságát, tagadhatatlan hűségét a nemes, jámbor herczeg iránt s nemes fölfogását az életről bölcs szívvel latba vetette zordságai, megvető viselete, s a papokat s istentiszteletet gúnyoló tréfái ellen, melyek alapjában nem is voltak oly komolyak, mint a meny-nyire rosszúl hangzottak. Azonban — e durva találkozás után meg kelle magának vallania — ítéletében még teljesen kedvező eredményre nem jutott.

Így hát nagy fáradtság nélkül kiverte fejéből e gondolatokat s ezüstös fényű virágsokrárt kezében rendezve, lassanként az utolsó lépcsőkön is fölhaladt.

Amantia kisasszony atyjának nemes vendége iránt határtalan hódolatot érzett, melyet a herczeg szeretetreméltó nyájas-sága minden elfogódástól s tartózkodástól szabaddá tett. Naponkint megjelent oly órában, mikor a herczeg szívesen zavartatta magát, fogadó szobájában s óhajai után tudakozódott. Ilyenkor, ha nem voltak sürgős dolgai, a herczeg a jó gyermeket mindig tartóztatta s a napi dolgokról kérdezősködött.

Ma épen a heti egyházi beszédről jött, nem annyira lelkében épülten, mint kétségbe merülve, mert a pap egy sorrenden kívül fekvő szentírási helyről beszélt nagy szenvedélyvel — s mily szövegről! Judás Iskariotes árulásáról Máté huszonhatodik részében! Hallgatóit ez által nagy izgalomba hozta; mindannyian aggódva kutatták célzásait s — a mint Amantia kisasszony mondá — majdnem úgy tudakozódtak egymástól, mint hajdan a tanítványok: — ki az uram, a ki tégedet elárul?

NYOLCZADIK FEJEZET.

Néhány nappal később, márczius 19-én a tudós Sprecher Fortunatus lovag fölsietett a lépcsőkön, melyek főséges vendége lakásába vezettek. A kora hajnali óra aligha volt a herczeg életrajzának folytatására alkalmas; különben is ma nagyon komoran nézett maga elé a lovag s görcsösen szorított kezeiben egy nagy, a bündení czímerrel ékesített nyomtatványt, a minőket nyilvános hirdetésekre használnak.

Mikor fölért, egy pillanatra lihegve megállott, hogy összeszedje magát. Azonban alig hagyott időt a szolgának a bejelentésre hanem a szokott tekintetek s udvariasság nélkül rontott be a herczeg dolgozószobájába, a ki a bibliát olvasva, az erkélyen ült s csodálkozva a kora látogatáson, a belépőre fölnézett.

— Hallatlan dolgok történnek — kezdé Sprecher úr — s ezek kényszerítenek, főséges uram, hogy reggeli ájtatosságot zavarjam. Alig merem kimondani: nemes személyed biztonságáról való aggodalmam hajtott most hozzád. Csak olvashatnál szívedben, hogy látnád benne őszinte, minden kísértésen fölül álló hódolatomat, sokkal meggyőzőbben, mint ajkam kifejezheti! — Történeti műveimbe merülve s a nap hiú lármáját figyelembe nem véve, fájdalom, nem igen ügyeltem meg azon zavaros hangok értelmét, melyek különben az utolsó időben az én fülemhez is eljutottak. Nem akartalak ilyenekkel ok nélkül nyugtalanítani.

A herczeg gyorsan fölemelkedett. — A dologra, uram! — mondá határozottan s nyugodtan. — Milyen lap ez kezeden? Add ide!

Sprecher átnyújtá a vészes nyomtatványt s elhaló hangon nyogó: — Lázadás Franciaország ellen s Jenatsch György kinevezése vezértábornokká Bündenben.

Rohan átfutott a lapon s elhalványult. Felhívás volt a néphez, mely a bündeniek sérelmeit Franciaország ellen rövid, találó szavakban összegezte s bizalomra hívott föl Spanyolország es Ausztria iránt, melyek késznek nyilatkoztak Bünden régi határait s szabadságait biztosítani. Minden bündení fegyver Jenatsch György parancsa alá helyezettett.

Végül így hangzott az írat:

«Bünden községei, fegyverkezzetek, keljetek föl az Úr nevében! Gyülekezzetek Zizersben, Chur mellett, márczius havának tizenkilencedik napján.» Azután a három főbündeni aláírása következett; fölül Meyeré, a churi főpolgármesteré.

A herczeg haraggal dobta az íratot az asztalra. Szolgáit hívatta; parancsolta, hogy nyergeljenek s Wertmüller után kérdezett. Ezzel akart a rajnai sánczhoz lovagolni. Gyors lélek-jelenléte s katonai szívóssága egy pillanatra sem hagyta el.

Mialatt szolgálja öltözteté, a megfélemllett Sprecher váltig bizonyítgatta hódolatát s néhány tanácssal is bátor volt szolgálni.

— Az aláírottak mind a titkos szövetség tagjai. Isten a tanúm! Közhasznú társaságnak tartottam veszélyes melléczélok nélkül! — S ez a Meyer polgármester, ki a jellemtelen Jenatschról mindig oly megvetőleg, s a pápista Spanyolország ellen oly ellenségesen nyilatkozott! . . . Tartok tőle, fönséges uram, házi úri jogom nem védelmezhet meg . . . A Zizersbe áramló néptömegben át már nem juthatsz a rajnai sánczhoz . . . Csitt! Megkondúltak a vészharangok . . . Talán éjjel Zürichbe menekülhetnél s onnan kerülőkön eljuthatnál veltlini seregdedhez!

E szavak közben a kövezeten lódobogás hallatszott s Wertmüller hivatalos állásban, de haragtól villámló szemmel a herczeg előtt állott.

— A bündeni ezredek Domleschgben föllázadtak s lengő zászlókkal ide Chur felé jönnek, fönség! — jelenté. — Majdnem kezökbe estem, mikor reggel Reichenauban lovagoltam. Nyomomban vannak. Itt a városban, mint nemes uram tudja, csak a prätigauiak szabad csapata tanyáz. Hű emberek! Az éjszaki kapuhoz parancsoltam. Kapitányuk, Janett, megesküdött, hogy testtel lélekkel a tiéd s a spanyolkák s esküszegők ellen részedre áll. Lovaid, embereid oda lenn készen állanak. A rajnai sánczig még mindig eljuthatunk, ha a prätigauiak megvédik hátunkat. Ha csöcseléssel találkozunk, átgázolunk rajtok.

Henrik herczeg, mert saját határozatával egyezett, helyeslő fejbólintással fogadta a tanácsot s Sprecher urat futólag köszöntve, gyorsan a kijáratnak tartott.

De már fogoly volt.

Mikor Wertmüller az előterem ajtaját fölszakítá, alulról hangok moraja s vontatott nehéz léptek zaja hangzott föl. Sarkantyúpöngés és fojtott szóváltás. A herczeg megállott s kardjára tevé kezét.

Az ajtó előtt alakok szorongtak s késlekedtek; néhányan fegyverben, némelyek hivatalos egyenruhákban. Most oldalt állottak s útát nyitottak. Jenatsch György állott elő közülök s átlépte a küszöböt. Követték őt Guler, gróf Travers s egy széles vonású, húsos arcú, kissé kancsal szemű úr, polgármesteri díszben s arany lánczczal nyakán.

Jenatsch ezredes, kinek határozott léptei mögött a többiek szívesen hátra maradtak, hajadon fővel, merev halvány arcczal közeledett a herczeghez, ki büszkén s kérdőn állott előtte. Jenatsch hangja nyugodt s sajátságosan hideg volt, a mint beszédét kezdé:

— Főnséges uram, hatalmunkban vagy. A mi fölkelésünk védelem s nem ellenéd irányúl, hanem Franciaország koronája ellen. A mi homályban maradt előtted, előttünk világos lett: a bíbornok velünk kötött szerződésedet nem akarja aláírni. Marokban akar bennünket tartani, hogy a közelgő békénél mint francia árút harácsoljon el bennünket. Tiszta becsületed zálogán, melyet kezünkbe adott, vajmi könnyen túltenné magát. Így Franciaország királya s a bíbornok készítetett bennünket arra, hogy ősi ellenségünknel olcsóbb segítséget keressünk, a mit meg is kaptunk. Isten a megmondhatója, mibe került szívünknek, hogy szabadságunkat Spanyolország védpajzsa alá helyezzük.

A mit mi tőled kívánunk, s miért fogod azt te nekünk megadni, azt rövid szóval elmondhatom. Rajnai sánczod előtt sereglik össze Bünden összes fölkelő népe. Az ezredek Churba jönnek. Fölmentettem az irántad való engedelmesség alól s Bünden vezérei hűségére esküdtetem föl. Az osztrákok a Lucia hágónál állanak, a spanyolok Fuentes váránál; mindketten erőidet meghaladó számban. Egy szavamra átlépik a határt. — Ímé tekintsd meg meghatalmazásaimat, melyeket maga a császár és Serbelloni governatore írt alá! — s két íratot göngyölt föl. — Lecques nem szabadíthat föl, mert első mozdulatánál az alpesi hágók felé Fuentesből Veltlinbe vonólnak a spanyolok. — Mint láthatod, sereged minden oldalról körül van

véve; egyedül csak te mentheted meg királyodnak; s meg is fogod menteni, ha ez egyességet aláírod.

Jenatsch egy harmadik íratot vett ki a churi polgármester kezéből s olvasá:

«A rajnai sánczból s Veltlinből a francziák kivonúlnak.

Mint jó barátok távoznak Bündenből s a legrövidebb idő alatt.

Rohan Henrik herceg, Franciaország országnagya s a francia hadsereg tábornoka, vele kötött ez egyességünk végrehajtásáig, mint kezesünk, Churban marad.

S a fönséges herceg becsületére fogadja, hogy ez egyességet hűségesen végrehajtja még akkor is, ha a francia udvartól ellenkező parancsot kapna.

Így áll a dolog. Nincs jogunk, fönséges uram, Bündenhez való szeretetedre hivatkoznunk, mert nélküled s ellenedre segítettünk magunkon. Csak azt gondold meg, hogy ha nem írod alá ez egyességet, ellenállásoddal véres, elláthatatlan nyomorba döntöd ezt az országot, mely benned jó angyalát szokta tisztelni.

A herceg nem vette el az íratot. Haragos könnyecseppel szemében elfordult, azután rezgő hangon így beszélt: — Már sok hálátlanságot értem — de bizalmamért ily árulással — a gyöngye jogát is tisztelő eljárásomért ily kigyócsípésekkel s gyalázattal még nem fizettek soha! — Nem írom alá. — Ennyire nem alázhatom meg Franciaországot és annak hadvezérét.

A csendet, mely e szavakra beállott, a nyílt ajtó előtt zaj zavarta meg. A lépcsőket ellepő népen át egy széles vállú, vöröshajú harczos tört magának utat s sürgősen Jenatsch tábornok után tudakozódott.

— Parancsodat várom — kiáltott a durva hang. — Janett prätigaui emberei nem akarják letenni az új esküt. Azt hiszik, hogy a spanyol papoknak akarod elárulni s azt mondják: ők Franciaországnak esküdtek s nem engedelmeskednek másnak, csak a hercegnek.

Jenatsch a haragtól halálsápadt lett. Fejét a beszélő felé rántá s rekedt hangon oda kiáltott: — Ezredemet vezessed ellenök! Lőjétek agyon egytől egyig! — Azután újra a herceg felé fordult s mintegy magán kívül, fojtott hangon fenyegetődzött. — Vérök a te lelken, Rohan herceg!

A herczeg megrendült s egy pillanatig fájdalmas, belső küzdelemben állott. Végre remegő kézzel az asztalon fekvő íráshoz nyúlt, megfordult s dolgozó szobája ajtaja felé lépett, melyet az utána belépő Wertmüller maga után bevont.

Jenatsch, még mindig sápadtan, a polgármesterhez fordult. — Ügyünket megnyertük — mondá. — Csak nyugalmat kell engedni Rohan herczegnek. Jót állok érte, aláírja.

Azután Gallus kapitányhoz fordult, ki még mindig habozva állott s parancsolá: — Mondd meg Janettnek, hogy derek prätigauai embereit esküjük miatt nem zavarjuk. A herczeg Bünden kormányával egyet ért s nem sokára tudatni fogja akarátát a csapattal.

Néhány percze már, hogy a herczeg termeiből a nép távozni kezdett, mikor a belső ajtó megnyílt s Wertmüller a Rohantól aláírt szerződéssel kezében megjelent.

— Kinek kezében van az urak közül az a dolog, melyet nem ép illő néven «törvényes hatalomnak» neveznek? — kérdezé metszőn s a churi polgármesternek, ki hivatalos komolysággal jelentkezett, oly megvető kifejezéssel, nyújtotta át a Bünden sorsáról döntő íratot, a milyenre csak az ő arcza volt képes.

Sprecher Fortunatus úr, ki a lépcsőnél szerencsekívánatok közt épen néhány bündeni hivatalos személyt búcsúztatott kifelé, most egy fiatal embert látott úti ruhában, lihegve fölfelé sietni; hamar megfogta kezét, hogy sajnálkozó szavakkal tudósítsa a megtörténteokről. A régen várt: ép a döntő pillanatban Párisból érkező Priolo volt.

— Az Istenért — kiáltott Priolo — ne tartóztasson föl, doctor úr. Talán még van idő. A herczeghez kell mennem — a chiavennai szerződés alá van írva — mindent megadtak! Csak szövetséget ne kössetek Spanyolországgal! — S átsietett az előtérmen.

Mikor Jenatsch, ki a polgármesterrel beszélgetett, dült arcczal maga mellett elhaladni látta Priolót, keserű mosolylyal mondá társának: — A bíbornok azt hitte, markában tartja a sorsot; most azonban csalódott.

Meyer nem felelt, hanem kulcsolt kezekkel fogta át a fontos íratot.

Egy órával később a herczeg külső termeiben csendes és elhagyott volt minden. Csak Jenatsch járt az előszobában

föl s alá, forgatva elméjében a történetekből fakadó jövőt. A mi nyugtalanítá, az foglyának sorsa volt s azon reményben maradt itt, hogy a nem rég még oly barátságos arcot még egyszer láthassa. Hogy Henrik herceg adott szavának rabszolgája lesz, azon az áruló egy pillanatig sem kételkedett; de ép oly bizonyos volt, hogy a bíbornok most még jobban gyűlölni fogja Rohant, eszközét, melynek finom, nemes aczélja az ő durva kezei közt széttört s hogy boszújának lesz áldozata, ha a herceg Franciaországba visszatér. Jenatsch szerette volna, ha a boszú elől biztos helyre vonúl — de hová? Hol volt az a hely, melyet a bíbornok keze el nem ért s a mely nem volt a hercegre türelmetlen számkivetés helye?

Hiába várakozott. A herceg nem mutatkozott s mikor megnyílt az ajtó, Wertmüller lépett ki rajta, egy íratot rejtve tárczájába, s köszönés nélkül akart Jenatsch mellett elhaladni.

— Nem szerezhetnél-e nekem audientiát a hercegnél, Wertmüller? . . . Az ő saját dolgaiban — mondá a bűnden.

— Jobb lesz, ha megkíméled vele — mondá a hadnagy. — Tekinteted elvesztette előtte varázsát. A mi pedig személyes ügyeit illeti, te nem vagy az az ember, ki azokat meglegegedésére rendezhetné. Megtette már ő maga.

— Határozott már jövője felől? — kérdé Jenatsch érdekel. — Zürichbe vagy Genf-be megy? Ott nemes nyugalomban élhetne tanulmányainak.

— Hogy valami katonai kézikönyvet írjon? — csúfolódott Wertmüller. — Épen nem! Helyzetében, melyet oly művészileg segítél elő, Rohan herceg számára csak egy választás marad: a halál a csatatéren. Tudni kívánod, hová fordul uram, ha judási karjaidból kiszabadult — s nem akarok hazudni — a szokás ellenére, melyet ez országban meghonosítottál.

Levelet viszek nemes uramtól vejéhez, Weimari Bernáthoz, hol közönséges lovas szolgálatra ajánlkozik a német hadseregben. Vigyék-e részedről is valami üzenetet Weimari Bernáthoz? Ha nem csalódom, egyszer te is követted zászlaját. Csodálkozni fog rajtad. Még ma ellovagolok s így utoljára élvezem látásodat. Bár soha sem lett volna benne részem! Különösen akkor Fuentes vára előtt ne láttalak volna, mikor ott a megillető tisztességgel lépegettél el a falak mellett . . . már

akkor spanyol kísérettel! Sok dolog jobban állna, téged pedig már régen illő helyedre magasztaltak volna.

— Nem bosszantasz — mondá sötéten a másik. — Totig vagyok a vérrel s személyes becsüléssel épen nem gondolok. — A mit országomért én teszek, azt úgy sem értenéd. — Menj s mondd meg Bernát herczegnek — végzé Jenatsch s fejét büszkén hátra vetve a kijárat felé indúlt — vigyázzon, hogy az ő Elszászát ép oly szerencsésen ragadja ki Franciaország körmei közül, mint én az én Bündenemet.

MEYER F. K. után, németből

S. M.

A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL.

Volf György a *Budapesti Szemle* júniusi számában bírálat alá fogja a helyesírás ügyében tett javaslataimat. Azon kezdi, hogy én a hirlapjainkban nyilatkozó látszólagos közvéleménytől vezettettem félre magamat, midőn amaz újításokat javasoltam, melyek «a mellett, hogy merészek, is, tárgyilag sem teljesen megokoltak». Lássuk Volf ellenvetéseit pontról pontra.

Első az egyszerű c. Itt mindjárt kisül, hogy nem a hirlapok vezettek félre, s ha egyáltalán lehet szó félrevezetésről, akkor a nyelvészek vezették félre a hirlapírókat. Én Szvorényi nyelvtanából tanultam már iskolás koromban, s akkori tanítóim is nyomósan erősítették, hogy a cz-ben fölösleges a z betű. Ballagi Mór évtizedeken át alkalmazta közkézen forgó szótáraiban az egyszerű c-t, s ugyanezt vette utóbb alkalmazásba a *Magyar Nyelvrőr*. Szvorényi, Ballagi, Szarvas se nem hirlapírók, se nem merész újítók, s ezt, úgy hiszem, Volf sem fogja állítani.

De állítja ő azt, s ez már merészebb talán az én javaslataimnál is, hogy az akadémiai szabályok, mikor a cz megtartása mellett nyilatkoztak, «*az irodalmi hagyomány és szokás alapján állva, bátran mellőzhettek volna minden egyéb védelmet*». De hisz akkor, ha ezt az elvet fogadjuk el, soha semmiféle haladás nem lesz lehetséges, és Volf — hogy csak egy példát említsek — talán még az ósdi *podgyász* helyett sem merne *poggyászt* követelni, csak azért, mert amúgy szokták írni. De a cz használatát illetőleg már nem is lehet általános szokásra hivatkozni, mert az, hiába, tény, hogy a cz és c ma egyaránt szokásos, és Volf egyszerűen nem ismeri a tényállást, ha komolyan gondolja, a mit ír, hogy tudniillik az egyszerű c használata «ez idő szerint alig egyéb pusztá szeszélynél».

Fölhozza Volf azt is — és csodálom, hogy ehhez az elcsépzelt argumentumhoz folyamodik, — hogy ha az egyszerű *c*-t használjuk, akkor az *arcisme*, *marcona* szokat így találja valaki olvasni: *arszizm*, *markóna*; mert, úgymond, «azon irodalmakban, melyeknek szavaival a magyar olvasó legsűrűbben találkozik (a latinban, francziában, angolban, olaszban), a *c*-nek négyféle jelentése van». (S itt, mellesleg mondva, még ki van feledve az angol *c*-nek *š* hangja: *conscience*, *special*, *associate* stb. stb.) Azért csodálom, hogy ezt Volf emlegeti, olvasott nyelvész létére, mert ép olyan argumentum, mint mikor a *rajjon* szónak két *j*-vel írását avval okadatolták, hogy különben a *raj*-ra gondolna az olvasó, vagy mintha az *elől* mellett avval kardoskodnék valaki, hogy *elől* ige is lehet. A mily ritkán okozna kétértelműséget a *rajon* vagy az *elől* írásmód, ép oly ritkán esik meg az, hogy valaki a *marconát* *markónának* vagy viszont a *sicet* *sicznek* olvassa. S ha még erre is tekintettel akarnánk lenni a helyesírási szabályokban, ez már ugyancsak nagy pedánság volna, olyan, mint azoké a németeké volt, a kik a *Tau* és *Thau*, *Ton* és *Thon*, *Hut* és *Huth* szokat így különböztették meg egymástól, holott alig van rá eset, hogy ezeket félreértse az olvasó, ha egyformán vannak is írva.

Az akadémiai szabályok azzal a negatív ellenvetéssel is előálltak, hogy a *cz* «egyszerűsítése mindaddig, míg a többi kettős-jegyű betű épségben marad, csekély hasznót hajtana írásunknak». Erre azt jegyeztem meg, hogy a ki a krajezárt nem becsüli, az a garast nem érdemli. Volf nem érti, mit értek azon a garason, s azt gyanítja, hogy «talán a fonetikus írás áldását». Nem tudom, idei fölszólalásomban mivel adtam okot e gyanúra. Hisz nem kívántam én, hogy jelenleg élő etymologikus helyesírásunk *aggya* meg magát *s hallyon* meg; pedig ezt kellene legelőbb is kívánnom, ha arra a rettegett fonetikus írásra akarnám rácsalni az Akadémiát. Ha ezt kívánnám, nem tudom, mi bírna rá, hogy óhajtasomat «okosan titkoljam», mint Volf állítja. Tiltakoznom kell tehát föltevése ellen, mintha indítványaimmal az Akadémiának «kelepczét» állítottam volna. Azon kíváncsi garas, a melyet említettem, nem egyéb mint a kettős betűk egyszerűsítése, melyet a mai etymologikus írás mellett is kíváncsiának tarthat az ember, s melyet a nyugati népeknél is mindenütt kíváncsiának tartanak. Persze az ilyen gyökeres javítások már lassabban válhatnak népszerűekké. De tudom, hogy mihelyt a németek egy betűvel fogják írni az *sch*-t, pedig fogják előbb-utóbb, — nálunk is sietni fognak a kettős betűk egyszerűsíté-

sével, mert addig mi semminek az okosságát és czélszerűségét nem szoktuk átlátni, a míg a német meg nem cselekszi.

A második kérdésről, a kétjegyű mássalhangzók kettőztetéséről nem akarok vitatkozni, mert elismerem, hogy e tekintetben Volf ügyesen védi a fönnálló szabályt. Új és tetszetős az a magyarázat, hogy a *vesz-szen*, *asszony-nyal* írásmódnak czélja a szótó alakjának megőrzése (e h. *ves-*, *asszon-*), ép úgy, mint az *adlon*, *fogtam* írásmódnak (holott azt mondjuk: *aggyon*, *foktam*). Ebben tehát a mi józan etymologikus írásunkat következetesnek mondhatni, s igazságszeretetemnek engedek, midőn a fölhozott új okadatolással szemben e részben tett indítványomat elejtem, ennek a pontnak úgyis legkevesebb fontosságot tulajdonítok. (Azt a kibúvót javasolhatnám ugyan, de talán furesállanak, hogy hát ezentúl így kettőztessük a kétjegyű mássalhangzókat: *szz*, *nyy*. Akkor azután *veszzen*, *asszonyyal* az etymológiába sem ütköznék, s a *sziszen*, *anyyi*-féléktől sem különböznek.)

Harmadik az idegen szók magyaros írása. Ez Volf szerint «az idegen szókkal való visszaélést fogja előmozdítani. Ma az idegenszerű írás üdvös korlát, mely figyelmezteti az író, hogy a menyire lehet, magyar szóval tegye érthetővé, a mi mondani valója van.» Én viszont azt hiszem, hogy az idegen szókkal való visszaélés egészen független az idegen szóknak helyesírásától. Egy regényírónk sem alkalmazott több idegen szót, mint Jókai, pedig Jókai megtartotta az idegen írásmódot, illetőleg csak akarta megtartani, mert igen sokszor elhibázta. Viszont a magyaros írás épenséggel nem könnyíti meg azon szók használatát; hiszen Volf maga mondja, hogy a kik magyarosan *írják* őket, azoknak «meggyűlik a bajuk a kiejtéssel». Valóban igen sokszor fönnakad az ember azon, hogy hát magyarosan hogy kell visszaadni ennek vagy annak a szónak a hangzását, s ez nem sokkal kisebb bökkenő, mint az eredeti írásmód megtartása. Az igaz, hogy mai lapjaink «csak úgy zúdítták közönségökre az idegen szókat»; a mozzanat nekik *momentum*, a mi költői, nekik *poétikus* stb. De mint mondtam, nem csak azok zúdítták, a kik magyarosan írják; az idegen szóknak ez áradata egészen más okokból magyarázandó, s ezzel a kérdéssel érdemes lesz egyszer külön foglalkoznunk.

Azt állítja Volf, hogy a *filozofia*, *fizika*, *gimnázium*-féle írás érzékenyen sérti a jó ízlést. Én mindig úgy olvastam, hogy Olaszország egyik hazája a jó ízlésnek, már pedig úgy tudom, hogy az olaszok mindig így írják át a görög szókat: *filosofia*, *fisica*, *sinfonia*,

Ninfa stb. Ha pedig még a *gimnázium* sem elég meghonosult szó Volfnak, akkor miért írja ő maga, úgy mint mindenki, magyarosan a *realiskolát* s miért nem írja *realiskolának*. Csak nem állíthatja, hogy ez régebben meghonosult, népszerűbb fogalom és szó, mintsem amaz. (A *Budapesti Szemlének* 458. lapján is *klikk* és *phrasis* van írva; miért épen így? miért nem *clique* és *frázis*?) — Ugyancsak Volf, ki a jó ízlést annyira félti, azt írja: *codifikálta, phonetikus*. (477. l.) Latinosan így kellene: *codificál, phoneticus*, magyarosan így: *kodifikál, fonetikus*. De Volf akaratlan s öntudatlan elpártol a saját elvétől s összekever latin s magyar írásmódot: desinit in piscem mulier formosa superne. Nem akarok arról vitatkozni, vajjon ebben az eljárásban több-e az ízlés, mint az egyforma magyaros írásban. De annyit megjegyezhetek, hogy ez a vegyes írásmód nekem ép oly kevésbé tetszik, mint a hajdani német szokás, mely szerint a német-végű idegen szókat félig latin, félig szögletes betűkkel írták: codificieren, catholisch! — Nem csak az ízlést sérti, hanem még a szemnek is alkalmatlan ez a tarkabarkaság s alkalmatlan már az is, ha egyáltalán gyakran kerül elő magyar szövegben az a sokféle idegen helyesírás. Erre nézve ide iktathatom egy *szemorvosnak*, tehát szakembernek ítéletét: «Az olvasást nagyon megkönnyíti, ha a helyesírás egyöntetű, nincs tarkázva más törvényt követő nyelvek szavaival. Azért a szem higiéniéje tekintetében csak ajánlatos, hogy az idegen szavakat is magyaros helyesírással írjuk» (Csapodi István: Szemorvosi tanácsok a helyesírás tekintetében, *M. Nyelvőr* 1888).

Negyedik az *aki*, *ami*-féle relativ névmások egy szóba írása. E pontra nézve Volf polemiája legszerencsétlenebb, s ez méltó bűnhődés azért, hogy épen erről a vitás pontról szól legnagyobb magabiztával, legoktatóbb hangon. Azt mondja: «Minden iskolai grammatikánk azt tanítja, hogy nyelvünkben mindig a szó első tagja hangsúlyos». Már most Volf szerint «mindenki tudja, hogy az *a ki*, *a mi* hangsúlya széles e hazában nem az első, hanem a második részre esik, tehát *a ki*, *a mi*», nem pedig *aki*, *ami*. Már pedig a dolog úgy áll, hogy széles e hazában mindenki az utóbbi módon hangsúlyozza ezeket: *aki*, *ami*, és épen ez bizonyítja e szóknak egységes voltát, épen ezért írják sokan tudatosan, sokan akaratlanul egy szóba. Volfot cserbehagyta itt nemcsak nyelvész megfigyelő tehetsége, hanem emlékezete is: mert a *Magyar Nyelvőr*-ben már egyszer ki is volt ez fejtve (1888. 341. l.) s ha az ott mondottakat figyelemre méltatta volna, bizonyára gondolkodóba esett volna.

Itt azért sem kell bővebben hozzá szólanom e kérdéshez, mert épen az idén kutatta Balassa József tüzetesen e névmások kiejtését hazánk különböző vidékein s az eredményt közzé tette az idei *Nyelvőr* júliusi számában. Az ő megállapítása így hangzik: «Tény az, hogy a mai élő nyelv ismeri ezt a kétféle ejtést: aki, ami, és akki, ammi; de sehol az egész országban nem ejtik így: a ki, vagyis szétválasztra, úgy hogy a hangsúly a második szótagra esnek».

Legyen szabad még ide tennem Balassa megjegyzéseit Vol fejtegetésére.

«A *Budapesti Szemle* júniusi füzetében Volf György ezt írja: 'Ha az a ki, a mi nyelvérzékünknek ép olyan egység volna, mint valaki, valami, senki, semmi, akkor egyformán hangsúlyoznók, tehát aki, ami, mint valaki, valami, senki, semmi. Mindenki tudja, hogy az a ki, a mi hangsúlya széles e hazában nem az első, hanem a második részre esik, tehát a ki, a mi, ép úgy mint ezekben: a ház, a tűz.' Bámulva néztem e sorokra; hisz én is beszéltem már széles e hazában sok magyar emberrel, s pedig különböző vidékeken épen a kiejtésöket figyeltem meg, de még olyannal nem találkoztam, a ki így beszélt volna: a ki, a mi. Bocsanatot kérek Volf úrtól, én még őt sem veszem ki, s nem is hiszem, hogy ő így beszél: a hol, a mennyire stb. Lehetséges, hogy a budapesti nyelvjárást (!) beszélő fiúk így ejtik s ezeknek a kiejtése tévesztette meg; én azonban részint személyes tapasztalat alapján, részint pedig megbízható gyűjtők adataiból határozottan állíthatom, hogy az egész ország magyar vidékein mindenütt az aki, ami, ahol, ahonnan, ahogy, amíg, amikor, amerre, ahányszor stb. szókban az első szótagon van a hangsúly, s minden magyar ember egységes szónak ejti őket. Már a *Nyelvőr* 1888-diki évfolyamában utaltam arra a kiejtésbeli különbségre, a mi ezek közt van: a mi házunk és ami kell; a hogy kötészó és ahogy akarod, s nem hiszem, hogy Volf észre ne venné ezt a különbséget a saját kiejtésében is, ha elfogulatlanul figyeli meg. Természetes, hogy ezek után az sem állhat meg, a mit Volf az ő állításából az a ki, a mi külön írására nézve következtet.»

A mi az akki, ammi-féle ejtést illeti, melyet némelyek szintén érvényesítenek az aki, ami írásmód ellen, ez — mint Balassa megbízható forrásokból megállapította — leginkább a tiszántúli és felsőtiszaí nyelvjárásban dívik, de «a magyarság nagyobb része az aki, ami alakokat ejti» (*Nyelvőr* 1891. 307).

Reménylem, hogy a négy pont közül háromra nézve sikerült meggyöngíteni Volf okoskodását. A mi javaslatomnak általános

irányát illeti, Volf azt állítja, hogy a javasoltam egyöntetűség, következetesség és egyszerűsítés egy egészen külön elvből, a phoneticus írás elvéből származik, s hogy mind a négy indítványom rést üt mai helyesírásunk rendszerén. Már fönt visszautasítottam azt a gyanút, mintha a teljesen phoneticus írásnak kívánnám útját egyengetni. Egyébiránt legyen szabad Volféval szemben egy másik bírálóm ítéletét idézni:

«A Simonyi ajánlotta módosítások nem változtatják meg semmiben helyesírásunk eddigi alapelveit, s minthogy ez alapelvek compromissumot jelentenek a kiejtés és a szófejtés elve között, természetes dolog, hogy az elvek alkalmazása idővel változhat; sőt, miután idő következtében minden élő nyelv változik, okvetetlenül változnia kell vele együtt az írásmódnak is.» (Balassa József, *Magyar Hírlap* 1891. ápr. 12.)

Hiszem, hogy ez a belátás mi nálunk is hovatovább el fog terjedni s általánossá válni.

SIMONYI ZSIGMOND.

MÉG EGYSZER A MAGYAR HELYESÍRÁSRÓL.

Hogy ügyünk sokáig ne húzódjék, Simonyi Zsigmond válaszára azonnal megteszem észrevételeimet. Minthogy bírálatom elég beható volt, ezúttal nem kell mindenre kiterjeszkednem; különösen azokról a bőven elhintett apró-cseprő megjegyzésekről és kitérésekről, melyek a kérdés velejét vagy egyáltalán nem vagy csak alig érintik, úgy hiszem, teljesen hallgathatok. Elvi fontosságú állítások mellett azonban, valamint bírálatomban nem tettem, úgy most sem fogok szótlan elsíklani.

Bírálatomban két föltevés közt választhattam. Vagy azt kellett gondolnom, hogy Simonyi valami féltett elvet rejteget akadémiai fölszólalásában, vagy azt kellett hinnem, hogy tudós ember léteére tudós társaságban néhány kiszakított részletkérdést kapcsolat és az egészre való tekintet nélkül kívánt eldönteni. Én főképp második indítványa alapján amaszt választottam. Mert a mely nyelvész *resszen*, *arannyal* helyett az etymológiával világos ellentétben a *resszen*, *arannyal* írásmódot sürgeti, arról nem lehet mást föltenni, mint hogy a phonetikus írás híve. Ha ezt ki nem mondja, akkor nyilván csak azért hallgat, mivel tudja hogy a *resszen*,

arannyal írásmód mögött rejlő elv, tiszta napfénybe állítva, azonnal elárulná abbéli természetét, hogy egyszer gyanútlanul befogadva, helyesírásunk gyökeres átalakítását vonná maga után. Hiszen ha elfogadjuk, hogy egyedül a hangzás figyelembe vételével *resszen*, *arannyal* írandó, akkor nyomban javasolhatja valaki, hogy legyünk egészen következetesek és az *ad*jon, *tanít*ja, *épít*se, *szaladtam*, *fogtam*, *azt*, *vasból* alakokat is írjuk összes társaikkal egyetemben így: *aggyon*, *tanít*tya, *épít*cse, *szalattam*, *foktam*, *aszt*, *vasból* stb., azaz vessük ki helyesírásunkból az etymológiát és tegyük egyedül uralkodóvá a phonetikus írást. Minthogy pedig ez igen könnyen kiszámítható természetes következmény, Simonyi második indítványából csak azt olvashattam ki, hogy hallgatag erre törekszik. E föltevésében többi indítványai nem hogy megingattak volna, hanem még megerősítettek. Ezzel szemben most kijelenti, hogy ő nem kívánja a phonetikus írást és bizonyságul azt a trójai fa ló természetű második indítványát elejti. Nagyon örülök, hogy bírálatomnak ép ebben volt foganatja; mert habár Simonyi azt mondja, hogy «ennek a pontnak úgysis legkevesebb fontosságot tulajdonít», mégis el fogja ismerni, hogy négy indítványa közül ennek az egynek volt határozottan elvi jelentősége. A többi vitatható etymologikus alapon is, noha kétségtől inkább phonetikus hajlandóságú.

A három megmaradt indítványt azután annál szívsósbban védi Simonyi. Legtovább időz az elsőnél. Igen sok szót pazarol az egyszerű *c* igazolására, de újat nem mond. Sehogy sem sikerül neki kimutatnia, hogy a «*cz*-ben a *z* betű fölösleges» és hogy elhagyása haszonnal járna. Nem tudja lerontani, hogy éppen a *z* hozzájárulása teszi az olvasást biztossá, míg elhagyása megingatja. A *cz*-hez állandóan a *cz* hang van kötve, a *c*-hez nincs; annak a kiejtése a *z*-nek hozzájárulása következtében biztos, ezé a *z*-nek elhagyása miatt bizonytalan. Bírálatomban utaltam arra, hogy azokban az irodalmakban, melyeknek szavaival a magyar olvasó legsűrűbben találkozik, első sorban a latinban, azután a francziában, angolban, olaszban, a *c*-nek nincsen állandó hangja, hanem mély hangzó előtt valamennyiben *k*-nak, magas előtt a latinban *cz*-nek, a francziában, angolban *sz*-nek, az olaszban *cs*-nek olvasandó. Simonyi a *c*-nek e négyféle jelentését még egy ötödikkel toldja meg, mivel az angolban *s* (ś) hangja is van (*conscience*, *special*, *associate* stb.) és így a maga részéről is még jobban bizonyítja, hogy a pusztá *c* bizony csak megzavarhatja a latin, franczia, angol, olasz szavakkal gyakran találkozó tanult magyar olvasót. Minden pusztá *c*-nél megeshetik, hogy hirt-

lenében nem ismeri föl a magyar szót. Ez nem csak az olyanokról áll, mint *arc, boca, cafat, cele-cula, cica, cicoma, cicus, comb, combos, condra, cudar, dacos, duc, gilice, gubancos, inci-finci, malac, marcona, moccan, orca, pacal, poca, ruca, sic, targenca, tubica, tucat, ucca, uccu*, melyekben eltorzított képüknél fogva jóformán lehetetlen magyar szavakra ismerni, hanem áll a jóval könnyebben fölismerhetőről is; mert minden pusztá *c* megakaszthatja és bosszanthatja az olvasót. Simonyi ezt «elcsévelt argumentum»-nak mondja ugyan, de meg nem czáfolja. Csak el szeretné ütni az «elcsévelt» jelzővel meg azzal, hogy «a mily ritkán okozna kétértelműséget a *vajon* vagy az *elül* írásmód, ép oly ritkán esik meg az, hogy valaki a *marconát* *markónának* vagy viszont a *sic*-et *sicz* nek olvassa». Pedig minden pusztá *c*-s szónál támad az a kérdés: magyar szó-e ez vagy idegen és ennél fogva *c*-je hogy olvasandó? Hogy ez az eset ritka-e vagy gyakori, az attól függ, hogy a *c* ritka-e vagy gyakori. Ha Simonyi ritkának mondja amazt, akkor kénytelen a *c*-nek is elismerni ritka voltát. De érdemes-e nyomorúságos pár *z* megtakarítása végett az olvasót akár csak egyszer is tévedésbe vagy bizonytalanságba ejteni? Érdemes-e a miatt hagyományunkat megbolygatni és helyesírásunknak az összetett mássalhangzók jelölésében követett egyöntetű eljárását következtetlenné tenni? Mind ezekről Simonyi mélységesen hallgat, valamint arról is, hogy miféle furcsa magyar helyesírás az, mely a magyar szót idegennek és megfordítva az idegen szót magyar-nak láttatja.

Harmadik indítványát, «az idegen szók magyaros írását», nem védi szerencsésebben, habár csattanóul még «szakembert», egy szem-orvost, is megszólaltat. Bírálatomban azt mondtam, hogy ez indítványának foganatosítása «csak az idegen szókkal való visszaélést fogja előmozdítani». Ebben azt hiszem elég világosan ki van fejezve, hogy e visszaélést nem a magyaros írásból származtatom, hanem már annélkül is meglevő bajnak ismerem, melyet az idegen szók magyaros írása csak még jobban fokozhat. Bizonyosságul utaltam magyaros körülírást alkalmazó újságainkra, melyek azóta, hogy nem kell helyesírási botlástól tartaniok, még jobban pazarolják az idegen szókat. Simonyi elismeri ugyan, hogy «mai lapjaink csak úgy zúdítják közönségökre az idegen szókat», de mintha én e visszaélést csak a magyaros írásnak róttam volna föl, azt veti ellenem, hogy «az idegen szóknak ez áradata egészen más okokból magyarázandó», mert hisz «nem csak azok zúdítják, a kik magyarosan írják». Pedig akárhonnan magyarázzuk ez áradatot, annyi bizonyos, hogy

a magyaros írás épenséggel nem apasztja, hanem csak duzzasztja. Kétségtelen, hogy olyanok is visszaélnek az idegen szókkal, a kik nem magyarosan írják; de az is kétségtelen, hogy ezek legtöbbször nem tudják becsületesen írni. Ez az idegen szókkal dobálódzóknak általános ismertető jele. Akár magyarosan, akár nem magyarosan írják, rendesen elhibázzák. Amazok amneszciát osztogatnak és támogatják a dinaszciát, ezek hyppodromba járnak és nymbusba burkolóznak. A ki jól tudja írni az idegen szót, az nem annyira hajlandó visszaélni vele, mert jól ismeri és így tudja, mikor mivel pótolható, mikor pótolhatatlan. Gondos hozzáértő csak ez esetben használja, máskor a kellő magyar szóval él. A járatlan ellenben, a ki csak egy jelentését és azt is csak úgy körülbelül ismeri, száz esetben kilenczvenkilencszer nem tud magán segíteni; neki mindannyiszor pótolhatatlan és minthogy se meg nem kerülheti, se át nem ugorhatja, kénytelen fölvenni és használni, akár tudja, hogyan kell írni vagy kiejteni, akár nem. Már most ehhez járuljon még a magyaros írás, mely előmozdítja az idegen szók gondatlan használatát. Mert azt Simonyi hiába mondja, hogy «a magyaros írás épenséggel nem könnyíti meg azon szók használatát», hiszen «a kik magyarosan írják őket, azoknak» én szerintem is «meggyűlik a bajuk a kiejtéssel». A kiejtésbeli hibát senki sem tartja oly szégyenletesnek, mondhatnám megbélyegzőnek mint a helyesírásbelit. Különben ha «valóban igen sokszor fönnakad az ember azon, hogy hát magyarosan hogy kell visszaadni ennek vagy annak a szónak a hangzását, s ez nem sokkal kisebb bökkenő, mint az eredeti írásmód megtartása», akkor annak a fáradságnak nem látjuk semmi okos célját. Az eredeti írásmód megtartása bizonyára sokkal egyszerűbb és sokkal természetesebb dolog, különösen mikor így megmarad az olvasónak az a szabadsága, hogy a tökéletlen magyar körülírásnál jobban is kiejtse az idegen szót. *) De Simonyi talán a jó ízlésnek akar a magyaros írással szolgálatot tenni; mert azt mondja, «Olaszország egyik hazája a jó ízlésnek, már pedig az olaszok mindig így írják át a görög szokat: *filosofia, fisica, sinfonia, Ninfa* stb.» Ki ne magasztalná Olasz-

*) Itt önkénytelenül eszembe jut a *Budapesti Hírlap*, mely annyira törte magát, míg kisütötte, hogy a *Reichsrath*nak legjobb magyar körülírása a *rajvrat*, mint bölcsen mondja, azért *r*-szel és nem *ksz*-szel, mivel éreztetni akarja, hogy a szó idegen. O sancta simplicitas! Hát a *Reichsrath* a maga eredeti helyesírásában nem érezteti-e eléggé, hogy idegen?

ország jó ízlését sok más téren! De itt kár volna tőle tanulnunk, mikor inkább ő járhatna hozzánk iskolába. Ismeretes dolog, hogy az összes művelt irodalmak helyesírásai közt egymaga az olasz alapszik a phonetikus írás elvén és hogy mind a mellett vagy ép azért valamennyi között ő a leggyarlóbb. Jobb lesz e részben a jó ízlésnek másik hazájától, Franciaországtól tanulnunk, a hol nem ferdítik el az idegen szók írását, valamint Angol- és Németországban sem. Igen nevezetes ok a magyaros írás mellett végül *«egy szemorvosnak, tehát szakembernek az ítélete»*, mely azt mondja, hogy az idegen írásmód nagyon megnehezíti az olvasást, tehát jobban megerőlteti a szemet, mint ha *«az idegen szavakat is magyaros helyesírással írjuk»*. Ennek csak az a kis hibája van, hogy okoskodáson és nem megfigyelésen alapszik. Nekem legalább és bizonyára minden tanult magyar embernek, Csapodit és Simonyit sem véve ki, nagyobb fáradságomba kerül *akszióma, ekszcenrikus, ekszklamáció, okszíd, pszichológia, kresztor, kvalifikáció, kszilograf* alakban olvasnom a szót, mint ha *axioma, excentricus, exclamatio, oxyd, psychologia, quaestor, qualificatio, xylograph* alakban látom. De csitt! szakember ítélete ellen nincs appellata. Simonyi mindent előhordott, de az eredmény mégis csak az, hogy az idegen szók magyaros írása nemcsak szükségtelen, hanem egyenesen káros; mert ez írás, mint már bírálatomban kifejtettem, tág kaput nyit az idegen szók gondatlan, tudatlan használatának. Ennek pedig nemzeti nyelvünk és műveltségünk vallja kárát. Az idegen szóknak tehát, hogy kárt ne okozzanak, csak tudatos használatát lehet megengedni s e tudatossággot az idegen írásmód, az idegen bélyeg megtartásával kell biztosítani.

Negyedik indítványát, az *a ki, a mi* egy szóba írását, egész diadallal védi Simonyi. De hogy is ne, hisz *«méltó bünhődés»* ért *«azért, hogy éppen erről a vitás pontról szólok»* bírálatomban *«legnagyobb magambíztával, legoktatóbb hangon»*. Szerencsétlenségemre azt találtam mondani, hogy *«az a ki, a mi* hangsúlya széles e hazában nem az első, hanem a második részre esik, tehát *a kí, a mī,*» nem pedig *aki, ami*. *«Már pedig»* Simonyi szerint *«a dolog úgy áll, hogy széles e hazában mindenki az utóbbi módon hangsúlyozza ezeket: aki, ami és éppen ez bizonyítja e szóknak egységes voltát, éppen ezért írják sokan tudatosan, sokan akaratlanul egy szóba»*. Hogy az úgy van, bizonyítja Balassa József, ki a Magyar Nyelvőrben (1888-ban) már egyszer kifejtette ezt és *«épen az idén kutatta tüzetesen e névmások kiejtését hazánk különböző vidékein»*.

Simonyi ezzel eldöntöttnek tartja a kérdést, pedig még akkor is, ha Balassa eredményéhez nem fér kétség, marad két bökkenője az összeírásnak. Az egyik az, hogy az *a* nem szükséges része a relativumnak, mert akárhányszor vagy két kivétellel akár mindig is elmaradhat, legalább az irodalomban, sőt akárhányszor el is kell maradnia. Simonyi csak kétféle példát idézett akadémiai fölszólalásában, hol az *a* szerinte mellőzhetetlen: *Azt veszem, a melyiket akarom* és *Úgy kiáltott, a hogy csak tudott*. Pedig az első példa *a* nélkül sem volna valami szokatlan, a másik meg Gyulai *Gonosz mostohájában* így fordul elő: *S hogy csak tudja, úgy kiáltja*, tehát szintén *a* nélkül. Ez is mutatja, mily nagy hiba volt azt mondanía, hogy «*az aki, ami* nyelvérzékünknek már épen olyan egység, mint pl. a *valaki, valami* vagy *senki, semmi*»; mert az utóbbiakból a *vala-* és *sen-, sem-* az értelem teljes megváltoztatása nélkül el nem hagyható, ellenben az előbbiek *a* nélkül is ugyanazt jelentik. Hogyan lehessen az *a* és *ki, mi* közt szoros egység, mikor az *a* akár mindig is elmaradhat, és *e* nem létező egység alapján miért legyen a kettő összeírandó, azt véges észnek bajos megértenie. A másik bökkenő az analogia. Ha Balassának van igaza, akkor az *a* hangsúlyos voltánál fogva mutató természetű; ha nekem van igazam, akkor hangsúlytalan voltánál fogva névelő. Az utóbbi esetben *a ház, a tűz, a fa, a fű* analógiája áll és ismételhetem, a mit bírálatomban mondtam: «*A kinek aki, ami* kell, annak akarnia kell ezeket is: *aház, atűz, afa, a fű*. Ha ezeket szétválasztja, el kell fogadnia az *a ki, a mi* két szóba írását is». Az előbbi esetben pedig *az idétt, a tekintetben* (abban a tekintetben), *a részben* (abban a részben) analógiája áll. A következtetés ugyanaz, azzal a különbséggel, hogy *aház, atűz, afa, a fű*, helyébe *azidétt, atekintetben, arészben* lép. Látnivaló, hogy az a kérdés, hangsúlytalan-e az *a*, nem is olyan fontos. Lehet bátran hangsúlyos, azért még mindig két erős ok szól az összeírás ellen. Simonyi tehát egy kicsit korán hirdette ki a maga teljes győzelmét. A földolgot épenséggel nem bizonyította be.

De hogy semmi elől ki ne térjek, hadd vizsgáljam egy kicsit Balassa tanúságtételét is. Simonyinak már egy másik szakemberénél láttuk, hogy az okoskodás félrevezette megfigyelését; hát ha itt is úgy van! Mert az már a priori nem valószínű, hogy egy olyan akár van akár nincs szócskának, a milyen a relativumok előtt az *a*, nagyobb súlya legyen mint a főszónak. Hiszen ha rajta volna a súly, akkor nem hiányozhatnék. Pedig vannak szólásaink, a melyekben az *a*-nak mindig el kell maradnia a relativumok elől. Ilyenek:

Ki mit szeret, arra néz. Ki minek a mestere, annak a hunczutja. Ki miben tudós, abban gyanús. Ki mihez nem ért, annak a hóhérja. Ki mint vet, úgy arat. Ki hogy szokja, úgy ropja. Kinek mi a tiszte, ahhoz tartsa magát. Kinek hol fáj, ott tapogatja. Ezeket nem lehet úgy mondani: *a ki a mit szeret, a ki a minek a mestere, a ki a miben tudós, a ki a mihez nem ért, a ki a mint vet, a ki a hogy szokja, a kinek a mi a tiszte, a kinek a hol fáj.* Hasonlóképen el kell maradnia az *a*-nak az ilyenekben: *Minél* kisebb, annál frissebb. *Minél* alázatosabb, annál gyalázatosabb. Ezeket sem lehet így mondani: *a minél kisebb, a minél alázatosabb.* Szintűgy elmarad az ilyenben: De *mikor* úgy van! Ezt sem mondjuk így: de *a mikor* úgy van! Nem tűrik az *a*-t a következők sem: Úgy él *mint* az égi madár. Sápadt *mint* a halál. Enyhít, *mikép* a sír (Arany). Bocsásd meg vétkeinket, *miképen* mi is megbocsátunk. Legyetek okosak *miként* a kígyók. Itt is hiba volna, ha úgy mondaná valaki: *a mint* az égi madár, *a mint* a halál, *a mikép* a sír, *a miképen* mi is megbocsátunk, *a miként* a kígyók. Legalább is szokatlan volna az *a* ezekben: *Minemű* az élet, olyan a vége is. *Minemű* a tőke, olyan a bora. *Minemű* a fazék, olyan a cserepe. Jó nyelvérzékű ember nem szeretné hallani az *a*-t ezekben sem: Nincs oly gazdag, *ki* másra ne szorúljon. Nincs oly hitvány ember, *kiben* valami jóság ne volna. Ritka búza, *kiben* konkoly nincsen. Rossz ló, *kinek* ostor kell. Száz számra lehetne idézni olyanokat, melyekben az *a*-t szívesebben vagy legalább ép oly szívesen elhagyjuk mint kiteszszük. Mutatóul elég lesz a következő néhány példa: *Ki* Istenben bízik, meg nem csalatkozik. *Ki* sokat markol, keveset szorít. *Kit* egyben rajta érnek, másban is gyanítják. *Kinek* Isten akarja, ablakon is beadja. *Kinek* lova nincs, Bécsben is gyalog jár. *Mit* Istentől szánsz, elviszi az ördög. *Milyen* a mosdó, olyan a kendő. *Minő* a fa, olyan a gyümölcse. *Hol* a kötőfék, ott a ló is. Addig játszik az eb, *míg* kutyó a neve. Másról beszél Bodóné, *mikor* a bor árát kéri. Mindezekből látni, hogy vannak bőven szólásaink, melyek az *a*-t vagy teljességgel nem tűrik vagy éppen nem kívánják relativumaik előtt. Ez sehogy sem mutat nyomatékosságára és így, mint mondtam, már a priori nem valószínű, hogy rajta legyen a súly, különösen mikor két esetet kivéve egyáltalán elmaradhat. De hogy soká ne kerülgessem, kimondom röviden és határozottan, még pedig nem okoskodás, hanem hosszas megfigyelés alapján, hogy Balassa téved. Azt is sejttem, mi tévesztette meg. Már 1888-ban, mikor először fejtegette a dolgot, kifejeztem a *Magyar Nyelvőr* szerkesztőjének szóval, hogy

Balassa rosszul figyelte meg a hangsúlyt. Ezt nagy elfoglaltságom miatt nem írhattam ugyan meg, de mind máig folytattam megfigyeléseimet. Balassa akkor is azt állította, most is azt erősíti, hogy az *a ki*, *a mi*-félüket nem ejtik szétválasztva. Ez helyes, csak az nem helyes, a mit erre alapít, hogy tehát *egy* szó és így egybe kell írni. Mert akkor tekintsük *egy* szónak és írjuk egybe akár az egész mondatot, minthogy tudva lévő dolog, hogy az élő beszéd rendszerint nem különíti el a szókat, hanem mind egymásba ölti. A mit összerántva ejtünk ki, azért még nem *egy* szó. Szakasztott mása az *a ki*, *a mi*-félék kiejtésének a névelő a főnévvel. E kettőt oly szorosan összeforrasztva ejtjük ki, hogy a magánhangzón és *z*-n kezdődő főneveket a nyelvben nem teljesen jártas hallás szerint nagyon könnyen hibásan választja el a névelőtől. Így a tót ember a névelő *z*-jét a főnévhez csapja és *ember*, *úr* helyett azt mondja: *zember*, *zúr*; a magyar gyerek meg, míg meg nem tanítják a helyesre, a főnév kezdő *z*-jét a névelőhöz tartozónak nézi és *zászló*, *zacskó* helyett azt mondja: *ászló*, *acskó*. Mind a mellett érezzük, hogy a névelő és főnév nem *egy* szó; mert hiszen még a nyelvben nem teljesen jártas is elválasztja, ha elhibázza is. Tehát az *a ki*, *a mi* azért, hogy nem ejtjük szétválasztva, még korántsem *egy* szó. Csakhogy az *a ki*, *a mi*-félüket úgy is ejtik ám, hogy *akki*, *ammi*; ez talán mégis *egy* szóvá teszi. Akkor *egy* szó a névelő és főnév is: mert az *akki*, *ammi* vidékein ezeket is így olvasztják össze: *abbor*, *addolog*, *affa*, *akkutya*, *ammacska*, *appad* stb. E jelenség magyarázata az, hogy a névelő *z*-je, míg más vidékeken kiesik, itt a reá következő szó kezdő mássalhangzójához assimilálódik. De ez sem az *a ki*, *a mi*-félüket, sem a névelőt és főnevet nem változtatja *egy* szóvá.

Mikor Balassa az együttejtés alapján már egyszer arra a gondolatra tévedt, hogy az *a ki*, *a mi* csak *egy* szó lehet, akkor a hangsúly helyét többé nem tudta elfogulatlanul meghatározni. Oda gondolta, a hol egységes szóban szokott lenni. Megerősítette ebben az, hogy az *a* néha csakugyan hangsúlyos, mint kivételesen minden szó, sőt minden szótag is lehet az. Hozzájárúlhatott megtévesztéséhez az iskolás hangsúlyozás is, mely a tactus elejére eső szótagot az értelem ellenére is kiemeli; pl. *A Tisza*, *a Duna zavarodik*. Legjobban megvilágítják vizsgálatának módját ama példái, melyekben mutatni akarja a hangsúlyozás különbségét: «*a mi házunk* és *ami kell*; *a hogy kötőszó* és *ahogy akarod*». Nem veszi észre, hogy itt a *mi* és *mi*, *hogy* és *hogy* azonkívül, hogy különböző beszédrészek, más-más mondatrészek is. Hisz egyazon szónak is, ha más-más

mondatrészüil használjuk, más-más hangsúlya van. Ítéletmondás előtt egy kicsit külön nyomozást kellett volna végeznie. Akkor legalább nem zavarta volna össze az *a*-nak rendes és kivételes, nyomatéktalan és nyomatékos használatát. Egyáltalán nem kutatta, mily esetekben éreztetheti magát a relativum hangsúlya. Szinte szabályul lehetne fölállítani: a ki a relativum hangsúlyát nem akarja észrevenni, az válaszszon olyan példákat, mint Balassa. Legyen bennök a relativum egytagú és következze rá nyomban a mondathangsúlyos szó; pl. A *ki* vesz, annak lesz. Eb, a *ki* bánja; kutya, a *ki* szánja. A *mi* szabad, redves; a *mi* tiltott, kedves. A *hol* üres, ott ne keress. Ellenben a ki észre akarja venni, az válaszszon vagy olyan példákat, a melyekben az egytagú relativumot nem követi nyomban a mondathangsúlyos szó, vagy olyanokat, a melyekben a relativum többtagú és lehetőleg a mondathangsúlyos szó is hátraesik; pl. Nem mind tiszta búza, a *mi* az ő földjén terem. A *hol* az ebéd, ott a vacsora. Szép, a *kinek* esze van. Ne hányd föl a határt, a *melyen* ösöd járt. A *milyen* az ember, olyan a munkája. Addig nyújtózkodjál, a *meddig* a takaród ér. Mind ezekben az *a* rendes használatú és nyomatéktalan; azért bátran el is hagyható. Már most nézzük, mikor nyomatékos. Ha sorra vesszük minden előfordulását, kitűnik, hogy soha sem rendes összetett mondatban; mert ilyenben, mint a fentebbi példák mutatják, mindig nyomatéktalan. Birodalma a csonka, nyers felelet. Ki volt itt? *A ki*. Mi ez? *A mi*. Milyen volt? *A milyen*. Mikor volt? *A mikor*. Meddig tart? *A meddig*. Hol volt? *A hol*. Honnan jössz? *A honnan*. Hová mégy? *A hová*. Merre ment? *A merre*. Hogy csinálod? *A hogy*. Mennyire van? *A mennyire*. Hányszor tetted? *A hányszor*. Itt az *a* kivételes használatú és hogy el nem maradhat, az már nyomatékos voltából következik. Balassa gondosabban nem vizsgálva a dolgot, ezt a kivételt általánosította és rámondta, hogy az *a* mindig ilyen. Van még egy másik kivételes használata is. Egyértékű a kifejezés, ha az elősoroltak elé megfelelő mutató névmást teszünk; az *a* akkor sem hagyható el, de többé nem nyomatékos. A fentebbi kérdésekre sorban így is felelhetünk: az a *ki*, az a *mi*, olyan a *milyen*, akkor a *mikor*, addig a *meddig*, ott a *hol*, onnan a *honnan*, oda a *hora*, arra a *merre*, úgy a *hogy*, annyira a *mennyire*, annyszor a *hányszor*. Ezek megmagyarázzák azt is, miért nyomatékos amazokban az *a*. Kétségkívül azért, mivel ott át kellett vennie a hiányzó mutató névmásnak teendőjét. Ezzel a dolog végére érve, azt az alázatos kérést bátorkodom kockáztatni, hogy Balassa és Simonyi szíveskedjenek

kijelölni széles e hazában azt a vidéket, a hol az utóbb elsoroltakat így ejtik: *az a ki, az a mi, olyan a milyen, akkor a mikor, addig a meddig, ott a hol, onnan a honnan, oda a hova, arra a merre, úgy a hogy, annyira a mennyire, annyiszor a hányszor*. Mert én oda térden csúszva akarok elmenni vezekelni. Addig azonban kénytelen vagyok bírálatomnak az *a ki, a mi*-félék összeírására vonatkozó összes állításait föntartani.

Újra végig mentem Simonyi indítványain. A múltkori négy közül a másodikat most visszavonta ugyan s ezért őszinte elismeréssel is adózok igazságszeretetének, de a megmaradt három közül ezúttal sem találtam elfogadhatónak egyet sem. Nem félek többé, hogy múltkori kifejezésemmel élve, kelepczét akar állítani az Akadémiának. Második indítványának elejtése és ama határozott kijelentése után, hogy nem kívánja «a teljes phonetikus írásnak útját egyengetni», erre már nincsen okom. De nem szabadultam meg attól az aggodalomtól, hogy indítványainak elfogadása nagy kárúra lesz műveltségünknek. Simonyi igazán még ma sem számolt javaslatainak következményeivel. A napi áramlatnak hódolva ajánlott néhány kapcsolatlan módosítást, melyeknek szükséges voltát sem helyesírásunk alapelveiből, sem tudományos okokból ki nem mutatta. Módosításokat ajánl minden mélyebb ok nélkül, pusztán változtatás kedvéért. Soknak tetszik helyesírásunk hagyomány igazolta okos szabályaitól önkényesen eltérve *cz* helyett pusztá *c*-t, az idegen szókat phonetikusan és az *a ki, a mi*-féléket egy szóba írni. Ne ezeket térítsük vissza a helyes útra, hanem megfordítva, változtassuk meg helyesírásunk szabályait. Ez az ő reformja. Hogy hová jutunk, ha egyesek változtató viselkedésének engedünk és a divat szeszélyétől, fölkapott jelszavaitól teszszük függővé helyesírásunk ügyét, az a kérdés teljességgel nem aggasztja. Megnyugtattják Balassa szavai: «miután idő folytán minden élő nyelv változik, okvetetlenül változnia kell vele együtt az írásmódnak is»; de hogy a *cz*-nek *c*-vel, az idegen szók phonetikus és az *a ki, a mi*-félék egy szóba írását nyelvünknek miféle változása követeli, annak igazolásáról megfélekedett. Nyelvünk ugyan még ez idő szerint nem teszi szükségessé, de hiába, külföldön jelszó a helyesírás reformja, tehát kövessük mi is. Hogy a külföldi helyesírások rászorulnak, a mienk pedig nem, az közömbös. Ha nincs mit javítanunk, akkor rontsunk, de török-szakad reformáljunk.

VOLF GYÖRGY.

É R T E S I T Ó.

A magyarok történelme. Írta dr. Csuday Jenő, csorna premontrei kanonok és r. tanár. 2 kötet. Szombathely, 1891.

Az utolsó években bizonyos pangás állott be a magyar történelmet összefoglaló munkák megjelenésében. A tankönyveken, s az *Osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című vállalat kissé vázlatos történeti részén kívül nem is ismerünk ide vonatkozó kísérletet. Nem tagadjuk, hogy ebben történetíróink komoly törekvésének véljük látni jelét. A magyar történet anyaga az utolsó évtized alatt rendkívül meggazdagodott. Ezt az anyagot az eddig elfogadott keretbe beilleszteni szinte lehetetlen. Nem csak tömegénél fogva, hanem különösen azért, mert a földolgozás és a kritika nem haladt, és talán nem is haladhatott párhuzamosan a közlések mennyiségével. Oly mű megalkotásának, mely egész hazai történetünket felöleli, a szokásos, Katona és Fessler óta átörökölt történeti anyagnak nemcsak kiegészítésével, hanem igen lényeges megváltozásával kell járnia. Ez egy élet munkája lehet csak, és akár az anyaggyűjtést, akár a kritikát, akár a földolgozást s előadást tekintjük, a hivatott történetíró legmagasabb tulajdonságait venné igénybe.

Jelen mű szerzője, mint irodalmunk szorgalmas művelője, már régebben ismeretes. Folytatta Salamon Ferencznek a Zrínyieket tárgyaló munkáját, újabban pedig a honfoglalás kezdetéről és befejezéséről írt egy értekezést. A mostani könyv megírására szerzőt, mint előszavában mondja, «a hazaszeretet vezette, és ama törekvés, hogy hazánk történelmének ismerete minél általánosabb legyen». Nem ígér elméletet és okoskodást, hanem igazságot és «ha szerény művem is hozzájárul ahhoz, hogy e nemzedék teljes odaadással

csügg e hazán ; a múlton okulva, a nagyok tettein lelkesülve odáig emelkedhetik, hogy a későbbi századoknak a mi nemzedékünk is lehessen egykor példányképe : akkor célomat is értem, meg is jutalmaztattam».

Nem akarjuk kicsinyelni a hazaszeretet értékét a történetírásban. Többet mondunk : nem is képzelhetünk igazi történetírókat e nemes érzelem nélkül. Nem is voltak soha történetíróink ennek híján. Hanem az is kétségtelen, hogy maga a hazaszeretet nem elegendő a historiographiához, sőt nem is az a legfontosabb alkotórésze. Hisz szerzőnk maga «a tényeket akarja a magok valódiságában» a szemlélő elé állítani, «az igazság hódítson szíveket». Teljesen egyetértünk vele, csakugyan ez a történetírás célja, nem az okoskodás. De hogy fogja még a legbuzgóbb hazafi is, utánajárás, okoskodás, egy szóval tanulmány nélkül megtudni, mi a tény, mi az igazság ? És ha meg is tudná, valamely intuitio következtében, hogy fog az szíveket hódítani, ha az előadás nem lesz a tárgyhoz mért, az olvasókat megnyerő ?

E két szempontból : a tények valódiságát, s a stílust illetőleg van néhány megjegyzésünk.

Nem követelhetjük az ilyenmű munkától a függőben levő vitás kérdések megoldását, egy szóval a tudományos önállóságot. Elég, ha a már a bővebb munkákban készen álló anyagból ki bírja választani azt, mi lényeges. Ezért nem akarjuk megróni a hún-magyar mondának mint történetnek fölvételét. Csak az ellen tehetünk kifogást, ha a szerző olyat állít, mi eddig ismeretlen volt, és mit tudtunkkal igen nehéz volna bizonyítani. Ilyen például midőn az I. k. 12. s 15. lapján a nemzet egyesítését, közös fővezér választását az ősvallás papságának tulajdonítja. «Nem idegen tényező, melynek nem is lehetett akkora tekintélye, hogy a magyar népet e nagyjelentőségű határozatra reábirja, hanem nemzeti tényező, az ősvallásnak papsága, a papságnak egy névtelen szellemóriása volt az, ki népünket új örökös fővezér választására rábírta. E szellemóriásnak tudható be — hogy a magyarok — az Álmos születését jelző isteni jelenetnek megfelelőleg századokra kiterjedő intézkedéseket tettek, melyet megerősített az egész nép beleegyezése és szentesített a papság által véghezvitt szent ténykedés.» Az idegen tényezőről egy épen nem elvetendő tanú szól: Konstantinus. A mit a szerző ad elő, igaz, hogy nem rideg okoskodás és elmélet, de még kevésbbé való tény és igazság, hanem — ötlet.

Azt sem tartjuk épen hibának, hogy szerző az Anonymus vér-

szerződését beigtatja könyvébe, bár nehéz volna annak valódiságát bebizonyítani. Hanem egy hatodik pontnak hozzátoldása (részben a székely krónika után) már ismét csak okoskodásra, vezethető vissza, nem pedig történeti forrásra. Szint oly ötletszerűen jár el szerzőnk, mikor a Karchán (sic) főbíró-t említi ugyan, de a Gylász-t nem. Ötlet az is, midőn az őstörténetet Anonymus szerint beszéli el, de már a honfoglalást nem, «mert a hagyomány e részeit a történelem szigorú ítélete valóknak el nem fogadhatja». Annyi erővel már ezt is elhílhette volna. A kalandozások történetében is elmond olyat, minek nehéz volna urát adni: azt, hogy a magyarok Spanyolországban Cordováig zsákmányoltak. Csak akartak: valóban alig jutottak túl a Pyrenæeken. Az sem épen való történet, bár máshol is megtaláljuk, ha 1041-ben osztrák herczegről szól (76. l.).

Nem másnak mint ötletnek kell tartanunk azt a szerfölkött szigorú ítéletet, melyet szerzőnk Miksa király fölkött mond ki (II. köt. 51—52. l.). Legalább eddig soha nem támadták meg annyira ezt a szelíd, művelt, jóakaró fejedelmet, «kinek bűne miatt szegény hazánk oly sokat szenvedett». Igaz, hogy nem látjuk pontosan, mi az a bűn, ha csak szerző nem ingadozását a katolikus és protestans hit közt bélyegzi annak.

Még egy pontban tér el igen lényegesen a hagyományos történetírástól: az utolsó évek történetét aránylag igen bőven tárgyalja. Különösen bő a német-osztrák-magyar szövetség előadása, melyhez magyarázat gyanánt Kállay Béninek Andrássy Gyula fölkött tartott emlékbeszédét közli. Több lapot szentel továbbá a Janszky-esetnek és a véderő-törvénynek. Ez utóbbiról egész vezércikket ír, kimutatni igyekszik, hogy azt «indokolni semmivel sem lehet», jogtalannak mondja a 25. §.-t s kijelenti, «hogy Tisza Kálmán 14 éves miniszterelnöksége alatt hatalmát annyira megszilárdította, mely már a szabadelvű és alkotmányos eszmék szabad nyilvánulását is fenyegeti, s egyzersmind oly pártfegyelmet teremtett, mely a vezér iránti engedelmességet mindenek fölé helyezi» (433—437. l.). Mi tiszteljük a meggyőződést, de valóban azt hisszük, hogy az ilynemű diatribák a vezércikkbe valók, nem pedig történeti munkába. *) A történetíró

*) Talán e várokonkságnak köszöni a szerző, hogy a *Budapesti Hírlap* művében a nemzeti geniust fölközi föl és már előre korholja a közoktatásügyi tanácsot, hogy azt iskolai használatra ajánlani nem fogja. Pedig ki csak némileg tudja, mi a tankönyv, tisztában lehet

csak ott érezheti magát jól, hol elegendő anyaggal rendelkezik objectiv ítélet hozásához, hol a valódi tényállást nem ismeri s nem is ismerheti kellően, szükségkép tartózkodónak kell lennie. Nem lehet kifogásunk az ellen, ha a hazai történetet Andrássy Gyula haláláig és Tisza bukásáig elbeszéli, csakhogy tényeket kívánunk, nem — meglehetősen olcsó — elmélgedéseket. Tényekben pedig annál szegényebb e könyv. Így az 1867. XII. törvényczikk (a kiegyezés) tartalma csak igen röviden van érintve, valamint egyáltalában az, mi valóban történeti: az intézmények.

E hiányt némileg az által pótolja a szerző, hogy több helyütt lehető teljesen közli magoknak a kútfőknek szövegét, így a st.-gal-
leni táborozásnál és az arany bullánál. Ez kétségtelenül emeli műve értékét. Csakhogy a megválogatásban nem mindig szerencsés. A magyarok vallására nézve Theophylaktos Simokattát hozza föl tanúul, ki a VI. században írt a turkokról. Kállaynak már említett emlékbeszédét sem lehet a tiszta történeti források közé sorolni. Másrészt Mátyásnak legfontosabb törvényhozásáról az 1486-iki *decretum majusrol*, csak annyit ír, hogy «főelve a törvény előtti egyenlőség volt». Jobb lett volna a törvény főczikkelyeinek közlése.

Az elsorolt sajátságok derítenek világot a stilusra is. Az nem annyira nyugodt, oktatásra czélzó, mint inkább hatásra, lelkesítésre számított. Csakhogy az emelkedettség helyébe túlságos gyakran lép a phrasis, még pedig néha elég köznap. Így példáulúl «Kálmán király erélyes, de egyszersmind tapintatos eljárása által megmentette hazánkat oly veszedelmektől, melyek könnyen végzetesekké válhattak volna az országra nézve». Ime a m. kir. államrendőr ismeretes figurájának királyi őse. Az ismeretlen szellemóriást már bemutattuk. Különösen omlik a szó a jellemzéseknél, Kálmánnál, Mátyásnál csak úgy mint Deák Ferencznél vagy Andrássy Gyulánál. Igazán lelkesítő és sajátságos egyéni vonást alig találunk.

Némi sajnálattal tettük el a könyvet, s végezzük be annak ismertetését. Szorgalmas, jóakaró férfiú művét látjuk benne, kit azonban a napi sajtó divatos jelszavai eltérítettek a komoly munkának termékeny mezejéről a phrasis sivatagjai és délibábjai felé.

g. r.

azzal, hogy arra jelen mű már terjedelménél fogva sem alkalmas, s szerzője bizonyára nem is gondolt ilyetén fölhasználásra.

Shakspeare színművei. Fordítják többen. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Csiky Gergely. Jarított kiadás. Közel 600 illustratióval. Buda-Pest. Kiadja Ráth Mór.

Ez a teljes címe a füzetes, illusztrált kiadásnak, melyről szólni akarunk. A cím teljességéből csak egy hiányzik: annak a körülménynek megemlítése, hogy ez új Shakspeare a Kisfaludy-Társaság teljes Shakspearejének új kiadása. A mit azonban a címlap, talán a tömör rövidség kedvéért elmulasztott, kipótolják az egyes darabok bevezetései, melyek mindenütt megemlítik, hogy az illető fordítás először a Kisfaludy-Társaság Shakspearejében jelent meg. Így van helyesen. Suum cuique. Valamint, hogy mi is megadjuk Ráth Mór-nak az őt megillető elismerést ez újabb vállalkozásáért. Ráth Mór magasabb becsvágyának sok jeles könyv köszönheti megjelenését; ízlésének sok kitűnő munka köszönheti, hogy értékéhez méltó formában látott napvilágot; leleményességének sokat köszönhet az irodalom és a közönség, amaz, hogy útat és módot talált oly nagy és kiváló termékeinek széles körű elterjesztésére, melyek különben épen nagyságuknál és drágaságuknál fogva az amatőrök kis családjára szorítkoztak volna; ez, hogy alkalmat és lehetőséget nyújt neki e másképp hozzáférhetetlen művek könnyű, kényelmes és olcsó megszerzésére.

Szerencsés gondolat volt Shaksperet füzetekben adni ki és colportage által juttatni a közönséghez. A colportage is tisztességes módja a könyvárulásnak, és minden esetre jobban megfelel a kényelmes úri magyar természetnek, mely nem megy egy könyvért a boltba, nem is szokott a könyvkereskedők kirakatai előtt álldogálni, mikor ez időtöltésre sokkal alkalmasabbak a sport-készletek és divatárúk kirakatai, hanem megveszi a könyvet, ha helyébe viszik, kivált ha egyszerre csak egy-két krajczárt kell fizetnie. A colportage útját azonban eddig csak holmi obscurus nevű urak és asszonyságok használták föl a föld alatti irodalom termékeinek terjesztésére; csak újabban fordulnak java könyvárusaink is a könyvterjesztésnek e «többé nem szokatlan» módjához, s hiszszük, nem csak rehabilitálták ezzel a kikiáltott házalást, hanem hasznukat is látták mellette.

Erre az útra bocsátotta Ráth Mór is az illusztrált Shakspeare-kiadás füzetait s nagy szolgálatot tett ezzel az irodalomnak és a

közönségnek. A kiadás, mint a címnap mondja, javított; a Kisfaludy-Társaság kiadásával tett összehasonlítás után hozzá tehetjük, hogy «többé-kevésbé» javított. Hogy a nagy költők, Vörösmarty, Petőfi, Arany fordításain semmi úgynevezett javítás nem esett, azt csak helyeselhetjük, mert ezeknek fordításai is már a classicitas jellegét vették föl; de a többiekre nézve, a még élő írók fordításainál úgy tapasztaltuk, hogy a jelesebb fordítók, mint Szász Károly, Arany László, többet javítottak fordításaikon, mint a másod- és harmadrangú fordítók eleitől fogva gyöngébb dolgaikon, s így e javított kiadásról is csak azt az ítéletet mondhatjuk, mint a Kisfaludy-Társaság első magyar Shakspearejéről, hogy tudniillik különböző értékű munka, a remek és jeles fordítások mellett vannak benne kevésbé sikerült darabok is, de egészben véve bátran vetekedhetik bármely irodalom első Shakspeare-fordításával.

A jelen kiadásnak határozott előnye, hogy az egyes darabok bevezetésekkel és jegyzetekkel vannak ellátva, melyekre a kiadó Csiky Gergelyt kérte föl, a ki, igen helyesen, nem vesztegeti a szót oly kérdésekre, melyek csak a szakembereket érdeklik, és soha sem téveszti szem elől, hogy a nagy közönség számára írja bevezetéseit. És e tekintetben megfelel céljának. Bevezetéseiben nem tesz ugyan új fölfedezéseket a Shakspeare-búvárlat terén, de a legjobb magyarázatokból tömören összeállít mindent, a mi az illető darabra nézve az olvasónak tájékozásul és fölvilágosításul szolgálhat. Rendszeresen elmondja először a darab külső viszontagságait, származási idejét, körülményeit, előadásait, különös tekintettel mindig magyarországi sorsára. Azután kivonatossan ismerteti a forrást, melyből Shakspeare tárgyát merítette, s megmutatja a nyers anyag átalakulását művészi darabbá; végül jellemzi a dráma alapeszméjét, fő személyeit, uralkodó szenvedélyeit vagy figyelmezteti az olvasót a kiemelkedőbb helyekre. Minden esetre megfelelőbb eljárás a nagy közönség számára készült kiadásban, mintha metrikai vagy szövegjavítási kérdésekbe tévedne, melyeket a Shakspeare-búvárokon kívül nem olvas el senki.

Illustratio igen sok van e kiadásban, részint önálló lapokon, részint a szöveg között. Mindnyájan, ha jól emlékszünk, a londoni Cassel-kiadásból vannak véve. Ha népies vállalatban nem keresünk festészeti remekműveket, tökéletesen meg lehetünk elégedve e képekkel.

A füzeteken kívül, melyek elég olcsók (40 kr.), a darabok díszes nagy kötetekben is megjelentek. Még csak egy-két vigjáték

van hátra s az egész érdemes kiadás befejezést fog érni. Kívánjuk, hogy a kiadó nemes becsvágya anyagi elismerését is megtalálja.

br.

*Estat de la Perse en 1660 par le P. Raphaël du Mans. Publié avec
Notes et Appendices par Ch. Schefer. Paris, Leroux 1890.*

A keleti, különösen a mohammedán társadalmak nincsenek oly sok átalakulásnak alávetve, mint a nyugatiak. A kétszáz harmincz év előtti Persia ezért nagyjában ugyanazt a képet tárja elénk, mint a jelenkori. Hazugság, megvesztegethetőség, képmutatás, ezek voltak akkor is, mint most, az iráni ember jellemében a legszembeötlőbb vonások. A szélsőségig vitt despotismus szolgákká aljasította kivétel nélkül az egész népet. A nagyvezér állása ép oly kevésbé volt biztos, mint az utolsó udvari szolgálé. Minden a nagyúr szeszélyétől függött. Az udvar és a katonaság emésztették föl az ország egész jövedelmét, és a sok törvénytelen zsarolás mellett is olyanok voltak, Du Mans atya bibliai ízű hasonlata szerint, mint Pharao örökké éhes tehenei, mindig pénzzavarban és nyakig az adósságban. (Avec tout cela, ils restent comme les vaches de Pharaon, tousiours affamés endebtés et en perplexité d' esprit.) A nagy Abbász hasonnevű unokája, második Abbász *) alatt hanyatlásnak indult már az egykor oly virágzó Irán. Keleti uralkodók fölfogása szerint magán tulajdonának tekintette az egész birodalmat. Keveset gondolt az állami ügyekkel s csak az élvezetnek és a kéjelgésnek szentelte életét. Egész sereg naplopót táplált udvarában. Különös bizalmát élvezték a királyi zsebkendő-hordók (mehter). Ezek mind eunuchok voltak; szolgálatjuk abból állott, hogy egy övükre erősített arany szekrénykében néhány zsebkendőt tartottak készen az uralkodó számára. Mint eunuchok kevés hasznát vehették az összezsugorgatott pénzükhöz, mert az haláluk után a sahra szállott, de kapzsiságuk azért nem ismert határt. Du Mans a varangyokhoz hasonlítja őket, melyek, úgymond, mindig port szorongatnak a karmaik közt, attól való féltőkben, hogy el talál fogyni lábok alól a föld (comme les crapauds

*) II. Abbász 1641—1666. uralkodott.

qui gardent tousiours de la terre entre les pattes de peur qu'elle leur manque).

Nem épen mozlím fejedelemhez illő szolgálta volt a Serábdsi Basi, a pinczester, kit az italt kedvelő király sok ajándékkal halmozott el. Második Abbász ugyanis nem utálta a próféta által tilalmazott nedvet. A borok közül különösen a sirázit szerette. Néhány főúr és az angol, meg a hollandi kereskedelmi ügynökségek kivételével, ezért senkinek sem volt szabad sirázi bort szerezni. Érdekesen illusztrálja a sah korhely életmódját, az a mit Deslandes testvéréhez 1665-ben Iszpahánból keltezett levele utóíratában elmond.*) «Kedve támadt a királynak Tavernier urat egy másik hollandi kereskedővel, egy puska-művese- és egy ékszerészével együtt meghívni. E két utóbbi francia nemzetiségű volt. Hivatalos volt még Raphaël atya, ki tolmácsul szolgált (qui servoit de truchement). Mindez csak azért történt, mert együtt akart borozgatni velők a király. A multság igen zajos és a király olyan rózsás kedvében volt, hogy egy ötven tománt (170 frt) tartalmazó zacskóval ajándékozta meg a puska-művest, ki szorgalmasan töltögette poharába a bort. A dáridó reggel kilencz órakor kezdődött. Tavernier látva, hogy a sah a moszkviaiak által ajándékba adott sípládákkal zenéltet Raphaëllel, elmondatta a királynak, hogy én tudok az épinéten (négy oktávú zongora) játszani. Minthogy egy épinète is volt ott, a király azonnal megparancsolta, hogy engem elhívjanak. Egy szofi (valószínűleg lovas katona) jött el értem és maga mögé ültetve, lóháton vitt el a palotába. Egész késő éjjelig kellett a palota kapujában várakoznom, mely körülmény nekem igen kedvemre volt, mert így elkerültem a sok borivást. Zenészeket és tizenöt-tizenhat tánczosnőt is hívatott a multságához a király, kik a magok módja szerint tánczoltak a zene hangjai mellett. Volt ott egy kis georgiai is, a ki bámulatosan játszott a hárfán. Végre előhívtam és bevezettettem a Nazer által, ki a király házának az intendánsa. Mély meghajlással üdvözlővén a királyt, három lépéere tőle, Tavernier mellett foglaltam helyet, s aztán egy igen kis épinéten kezdettem el játszani, melyet számomra előhoztak. Mivel nem igen értettek hozzá, egészen bátran játszottam. Játékomat csodálatos szépnék találta a király. Végre látván, hogy egész szabadságot enged nekünk a király, a multságához illő nótára gyűjtöttem rá, hogy:

*) *Estat de la Perse* par R. Du Mans, Appendice. 296 lap.

Enfans du mardy gras,
Voicy la feste aux bons yvrognes.

A királynak oly nagyon ínyére énekeltem, hogy két-három óráig egyebet sem tettem, csak egyre daloltam, hol magam, hol Tavernier-vel együtt. Az ék zerész száz bohóságot követett el, úgy hogy a király majd megszakadt nevetében. E közben folyvást bujdosott az arany pohár. Kétszer-háromszor ittunk a király saját serlegéből. Közbe-közbe a tánczosnók tánczoltak, kikkel az ékszerész is tánczra kelt. Majd meg a persa zenészek gyönyörködtettek játékkal. Utoljára százféle bohóskodás után, mivel nem akartunk tovább maradni, mert egyre csak innunk kellett, engedelmet kértünk a távozásra a királytól, a mit az meg is adott. Így aztán éjfél után haza tértünk. Ime ilyen módon láttam először a királyt. »Négy-ötszáz nő volt rendszeren a királyi háremben. A nőkkel meglehetősen keményen bántak az eunuchok, felsőbb rendeletre olykor jól elpáholták a fejedelmi hitveseket. Szokásban volt a megúnt odaliskokat elajándékozni és ily móddal megszabadúlva tőlük, újakkal egészíteni ki a létszámot. A legtöbb ily elajándékozott feleség nagy nyomorba jutott, mert a kitüntetett udvaronc vagy katona mihamar nyakára hágott a hárem-hölgygyel adott csekély hozománynak. Iszpahánban, Du Mans idejében, sok ilyen volt királyasszony tengődött, kik egyre-másra írták a sok felségfolyamodványt. A türelmét vesztett király végre, hogy egyszer s mindenkorra megszabadúljon a zaklatástól, megtiltotta, hogy ilyesféle kérvényeket elébe terjesszenek. Az igazságszolgáltatás a lehető legprimitívbb fokon állott. A bírák megvesztegethetők voltak, ha fizetni tudott, mindig megszabadult a vádlott. A büntetések iszonyú kegyetlenséggel hajtottak végre. A csonkítások napirenden voltak. Nagyobb bűnösöket felhasított hassal és kilógó belekkel tévére kötve, hurezoltak körül az utcákon. Valószínűleg a nép durvaságának és műveletlenségének tudható be, hogy az, mint Raphaél atya méltatlankodva megjegyzi, épenséggel nem érzett szánalmat a megkinzott gonosztevő iránt. A vallástalanság már akkor igen el volt terjedve és nem csupán a felsőbb körökre szorítkozott. A papok, a bírák és a rendőrökkel együtt, nélkülözhetetlen alakjai voltak a népies gúnyverseknek. Egy ilyen satyrikus költeményben, melyet Du Mans eredetiben is közöl, az egyházi és világi rend képviselői így vannak jellemezve: «a rendőrtiszt tolvaj, a bíró megvesztegethető, a seikh ördög, a molla éhenkórász. Bogra-levest (egy földalálójáról így nevezett étel) főznek a pokolban és oda várják a

mollát meg a sejkhet».*) A szufikról meglehetősen kedvezően ítélt Du Mans, elismeri, hogy az idegennel szemben barátságosabbak és közlékenyebbek, mint a többi irániak. Ez a felekezet különben akkoriban nem nagy tiszteletnek örvendett Persiában s ez okból nagyon csodálkozik Raphaël atya, hogy hogyan nevezhették el az európai írók a sahot Persia nagy-szufijának (grand Sophy de Perse). Nevetségesnek találja, hogy egy ügyefogyott, szegény emberekből álló felekezet-féle főnökének czímével illessék a királyok királyát. A szufik itt — úgy mond — szegény nyomorban, élő emberek (qui sont icy des pauvres cancrés), kik mint szoba- és udvarseprők szolgálnak a királyi palotában, vagy egyéb kézi munkával keresik kenyerüket. Ismertető jelök a régi persa főveg (tads). Sokan köztük nem igazi szufik, hanem más szegény emberek, kik csak azért teszik föl a tadsot és adják ki magokat szufiknak, hogy egy kis maradékhoz jussanak az udvari konyhából. Néhány sorban lehetetlen számot adni Du Mans könyvének gazdag tartalmáról. Figyelme kiterjed mindenre. Részletesen leírja a szokásokat, az életmódot és a vallási szertartásokat. Tekintettel van a földrajzi, nemzetgazdasági és egyéb viszonyokra. Egyszóval a tizenhetedik századbeli Persiának meglepő élénk és hű rajzát adja. Nagy hasznát veszi persa és török nyelvismeretének. A persa szavakat és neveket elég szabatosan írja át az iszpaháni szójárás kiejtése szerint. Mindent összevetve, Du Mans atya könyve, érdekes adatokra nézve, Chardin híres munkájával egy sorba helyezhető.

Kégl Sándor.

Éble Gábor: Egy magyar nyomda a XVIII. században. Buda-Pest, 1891. 8-adr. 1 frt.

Szerző nemzeti közművelődésünk történetéhez tanulságos adalékot nyújtott e munkájával, melyben a nagykárolyi nyomda történetét megírta. A nyomda, bár abból néhány nagyobb mű is kikerült, nem jutott soha nagy hírre. 1754-ben alapította gr. Károlyi Ferencz,

*) Mohteszeb dozđ eszt, kazi rusveti
Sejkh sejton eszt, mulna negbeti
Der dsehennám ás bogra mipezend
Sejkh ve mulna entezári darend.

Estat de la Perse, 39. lap.

a történelem terén nagynevű gr. Károlyi Sándornak egyetlen életben maradt fia. Nem akart nagy igényekkel föllépni. Alapításával főkép a népnevelést akarta előmozdítani. Ugyanis a budai és kassai nyomdák nagyon távol estek ez országrésztől; s így a könyvek megszerzése is nagy bajjal járt. A nyomda vezetésével a tudós szatmárnémeti Pap Istvánt bízta meg, a berendezéshez pedig a lőcsei Brewer-féle föloszlott nyomda műszereinek egy részét vásárolta meg 2576 forinton. De alig kezdődött meg a munka, már is nehézségekkel kellett megküzdeni. A gróf ugyanis hivatalos kiküldetésben a stájer határszélre utazott és elfelejtette a nyomda föllállításához szükséges királyi engedélyt kikérni. Ennek következtében gr. Barkóczy Ferencz, egri püspök, a nyomda ellen erélyesen föllépett, úgy, hogy Pap kénytelen volt a munkát abba hagyni, s a nyomda egy évig szünetelt.

A gróf csakhamar benyújtotta kérvényét a szabadságom kieszközlése végett. Gr. Nádasdy Lipót kancellár a királynőhöz intézett előterjesztésében a nyomda fontosságát következőkép hangsúlyozta: «E könyvnyomda nagy előnyére leszen azon országrészeknek, hova alkalmas könyveket csak messzefekvő helyekről és nagy költséggel lehet beszerezni, jelesen pedig a görög egyesültek szertartásaihoz szükséges könyvekre való nyomda az egész országban nem létezik, ugyanazért a legszükségesebb könyvek híján vagyunk, melyek nélkül a katolikus nép műveletlen részének lelki oktatása kellőleg nem eszközölhető». S ezért a grófnak az engedélyt megadni javasolta. A királynő 1755 október 27-én kelt kiváltságlevelével a nyomda föllállítását megengedte.

A Károlyi-család 1827-ig tartotta fenn a nagykárolyi nyomdát, mely a XVIII. század utolsó tizedében már nagyon hanyatlott. Ez évben gr. Károlyi György jószágigazgatója a nyomdát joggal, házzal és belsőséggel 3500 váltó forintért eladta Gőnyei Gábornak. A nyomdából több nagyobb mű jelent meg; bár a legnagyobb része csak apró alkalmi munka. A XVIII. században 68 mű jelent meg. Az első évben nyomtatott ábécés könyvek és katekizmusokból eddig nem ismerünk példányokat. Az első ismeretes termék Pap István *Magyarországnak versekben való rövid leírása* (1755). Mint a nyomda kiválóbb termékei megemlítendőek Vetsei *Magyar Geographiája*, az alapító gr. Károlyi Ferencznek a *Sz. bibliában levő históriák summája*, Révai Miklós *A magyar alagyalnak egy könyve*, *A m. nyelv helyesírása*, La Languenak a *Magyarországi oroszvezekről* szóló munkája. Éble hasznos munkát végzett e nyomda történetének megírásával; munkája levéltári adatokon nyugszik, s eddig

ismeretlen forrásokból merített. Közli a nyomdászok neveit, az 1783. és 1797. évekből fenmaradt leltárt, melyből megtudjuk, hogy Eitzenberg Ferencz nyomdász alatt még két sajtó volt, míg 14 évvel később Klemann József már csak egy sajtóval dolgozott. Három munkának címlapját facsimilében közli. Éble sok érdekes apróságot jegyez föl; többek közt egy nyomdász-sztrájkot is. Eitzenberger Ferenczről gr. Károlyi inspektora 1782-ben ezeket írja: «a Károlyi Typographus a Legényével együtt ellenszegül, nem akar semmit sem dolgozni, tettem rendelést más Typographus eránt». S 1783-ban már Klemann volt a nyomda bérlője.

a.

AZ ERDÉLYI KATHOLIKUS AUTONOMIÁRÓL.

Az ország erdélyi részében van egy testület, a melyet erdélyi katolikus statusnak neveznek, s a mely testület magát úgy szólva mindazon jogok gyakorlására illetékesnek tartja, a mely jogokat, az ország többi részére vonatkozólag, a katolicismust érdeklő ügyekben, a magyar kormány gyakorol.

Czélunk e sorokban az, hogy e testületnek keletkezésével, jogi állásával és szervezetével foglalkozzunk.

Erre bennünket három ok is késztetett.

Az egyik ok abban rejlik, hogy ez állítólag teljes autonómiával bíró testületnek eredetét és jelen szervezetét mystikus homály fedi.

Valahányszor ugyanis e testületről szó van, mindig hallhatjuk, hogy szervezete régi törvényeken és több évszázadra visszanyúló múlton alapszik, de hogy miképen szólanak e régi törvények és hogy miben áll e több évszázados múltnak folyása, arra hiába igyekezzünk coneret tények tudásán alapuló kielégítő választ nyerni.

A másik indokunk az, hogy azok, a kik a katolikus országos autonómiát, az 1871. évi congressusi munkálat alapján, vagy azzal rokon alakban, óhajtanák létesíteni, az Erdélyben tényleg már meglevő e katolikus autonómiára, mint jogos præcedensre és követendő mintára szoktak hivatkozni.

Kíváncosnak látszik, hogy tisztába jöjjünk azzal: vajon e hivatkozás helyes-e? Vajon igazán jogos alapokon nyugszik-e ez autonomia? és vajon akkép van-e szervezve, hogy azt akár az országos, akár pedig a megyei autonomia szervezésénél mintául lehessen venni?

Kíváncsiak látszik továbbá az is, hogy tudjuk, vajon, ha a szent korona egész területére kiterjedőleg, az országos autonomia létesül, abba az erdélyi katolikus status autonomiaja beilleszthető lesz-e, vagy pedig állítólagos külön történeti múltjánál fogva, külön szervezetében, változatlanul továbbra is meghagyandó-e?

A legfőbb ok azonban, a mely bennünket e tanulmány megírására sarkalt, az volt, hogy a vallás és közoktatási miniszter úr az erdélyi katolikus jellegű középiskolákra vonatkozó jogviszonyoknak rendezése céljából a közel múltban enquétet hitt volt egybe.

E tény, úgy hiszszük, biztosítékkép vehető arra nézve, hogy a rendezés — legalább azon téren, a hol az államkormány és az erdélyi katolikus status között az összeütközés leginkább gyakori és leginkább szembeötlő — immár a legközelebbi jövőben meg fog történni.

Azok, a kik az ügyek való állásáról helyesen tájékozva vannak, bizonyára már ezt is igen nagy vívmánykép fogják üdvözölni.

A jelölt enquéte következtében várható rendezés ugyanis kétségen kívül nem csak azt fogja maga után vonni, hogy meg lesz állapítva, vajon e középiskolákat illetőleg, a miniszter avagy pedig ez állítólagos autonomia gyakoroljon-e bizonyos jogokat, és hogy véget fog-e érni azon meddő szóváltás, a mely e középiskolák működésének és fejlődésének óriási hátrányára, évek óta folyamatban van — hanem egyszersmind biztosítva leszünk arról, hogy e fontos helyeken fekvő középiskolák beléletének irányításában ezután is, minden körülmény között, a nemzeti és az állami tekintetek fogják az uralkodó szerepet vinni.

Ez utóbbi mozzanat, a nemzet művelt osztályát képző középiskoláknál, hazánkban bizonyára mindenütt nagy fontossággal bír, de fokozottan kell bírni azzal Erdélyben, a hol a középkorias viszonyokból eredő felekezeti és a társadalmi tagoltság a nemzeti eszme mindent átható egyetemes uralmának oly erős akadályát képezi és a hol a tekintélyes számban fönálló szász és román gymnasiumokkal szemben az állam ez idő szerint tényleg összesen csak hat középiskolával rendelkezik . . .

Az erdélyi katolikus status jelen szervezetét 1873-ban

nyerte. E szervezet — a mely azóta csak lényegtelen módosításokat szenvedett, — az 1866-ban és 1868-ban tartott úgynevezett statusgyűlések tárgyalásaiban bírja alapját.

Leghelyesebb eljárásnak tehát azt tartjuk, ha a magunk elé tűzött föladatot az 1866. évi statusgyűlés tárgyalásával kezdjük.

E tárgyalásból kiindulva, elég alkalmunk lesz rátérni mind arra, a mi — úgy a tények való állása, mint a status vitatta fölfogás szerint — ez autonomia egész történetére vonatkozik, s egyszersmind alkalmunk lesz kifejteni azt is, hogy vajon jogos-e a statusnak azon eljárása, a mely szerint autonómiájának történetét és vitatott jogainak alapját sok századra viszi vissza? . . .

Az 1866. évi gyűlésnek első és érdemleges tárgya az volt, hogy Groisz Nándor megválasztott jegyző fölolvasott egy ez autonomia állítólagos történetére vonatkozó, kétségtelenül nagy ügyességgel szövegezett rövid munkálatot, a mely munka a jegyzőkönyv szavai szerint «mind történeti, mind pedig jogi szempontból kimutatja az erdélyi katolikus egyháznak az önkormányzati függetlenségre vonatkozó törvényes jogát».

E munkálatban, úgy szintén mindazon fölterjesztésekben, a melyeket a statusgyűlés a megalakulását követő evekben, követelt jogainak megvédésére és további igényeinek érvényesítése érdekében, a kormányhoz időnkint intezett, ez autonomia történetét és jogalapját illetőleg a következő eszmemenetet találjuk.

Az erdélyi katolikus autonómiának, mint minden katolikus autonómiának, általános és végső jogalapja a szentírásban és annak alapján a corpus iuris canoniciban van, a melynek egyik rendelkezése szerint, «presbyteri res negotia ecclesiae tangentes cum fidelibus suis pertractent».

Közvetlen és különleges alapját pedig ez autonomia a nemzeti fejedelmek alatt állott független Erdélyországnak régi törvényeiben, jelesül az *Approbatae et compilatae constitutiones*ben bírja, a mely törvények, különösen pedig az *Approbatae constitutiones* I. R. 1. tit. 3. art.-a kimondja, hogy a római katolikus vallás a négy bevett vallás közé tartozik, s hogy a másik három bevett vallásfelekezettel, mindenben

egyenlő jogokat, főleg pedig egyenlő önkormányzati jogot élvez.

I. Lipótnak 1691. évi december 4-dikén kiadott azon hitlevele, a mely az ausztriai ház alá jutott Erdély alkotmányának alapvető okiratát képezi, az *Approbatae et compilatae constitutiones*eknek a katolikusok jogaira vonatkozó részeit két pontban külön megerősítette.

A későbbi fejedelmek, egészen jelen uralkodónkig, koronázási esküjökben biztosították, hogy az egyházakat jogaikban megvédik, s ugyan ezt biztosítja az Erdély uniojáról szóló magyarországi 1868. évi 43-dik törvényczikk is.

Erdélynek egyházi valamint magán levéltárai is tanúságot tesznek róla, hogy ott a katolikus világiak az utolsó három század alatt számos esetben tartottak egyházi ügyekben gyűlést és gyakoroltak e gyűléseken önkormányzati jogokat.

A statusgyűlés érvelése szerint továbbá, nyilván a római katolikus status törvényes autonómiájára való tekintettel történt, hogy Mária Terézia a római katolikusok egyházi, iskolai és alapítványi ügyeinek kezelésére *catholica commissio* név alatt egy külön testületet szervezett. E testület II. József alatt állítólag a törvényes autonómiával meg nem egyezhető befolyáson menvén át, a rendek ez ügyben 1791-ben újabb törvényt hoztak, a melynek II. Lipót által 1792-ben szentesített rendelkezése szerint «admissum ut catholici etiam negotia sua ecclesiastica scholastica et fundationalia, exceptis iis quæ directe Episcopo reservata sunt, tractent». E törvény következtében — mondják a statusgyűlés érintett fölterjesztései — az erdélyi katolikus autonomia legalább a Mária Terézia által octroyált szervezetet kapta vissza — a melyben egészen 1848-ig megmaradt. Az alkotmánynak ekkor végbe ment változása a katolikus autonomia szervezetében is reformot igényelt, a minek létesítése végett az akkori erdélyi püspök, mint a régi törvényeken alapuló autonomia természetes feje, egybe is hívta a statusgyűlést. Az e gyűlésen készített szervezeti szabályok azonban, a közbe jött események miatt, nemcsak hogy nem jutottak érvényre, hanem ugyanez események következményekép, kevéssel utóbb a kormányshoznak, illetőleg az annak kebelében fönnállott *catholica commissio*nak alakjában működő tényleges autonomia is fölfüggesztetett — míglen

tizenkét évi szünet után, 1861-ben, az 1848. év előtti állapot ismét helyre állíttatott.

Az 1848-ban megszakadt fonalat a fönnt érintett erdélyi püspöktől 1866-ban összehítt újabb statusgyűlés vette föl, a mely gyűlés az önkormányzati szervezetre új javaslatot készített és fölterjesztést intézett a fölséghez, hogy «a királyi főkörmányszék mellett fönntálló catholica commissiót megszüntetve, megengedni méltóztassék, hogy az annak hatáskörébe tartozó ügyek az erdélyi katolikus statusnak a csatolt jegyzőkönyvben kitüntetett tervezetben körülírt szerkezetű gyűlésére és az annak kebeléből választandó huszonnég tagú választmányra bízassanak, és méltóztassék elrendelni, hogy egyházi és iskolai vagyonuk e statusgyűlés rendelkezése és kezelése alá átadassék.

E fölírat fölterjesztése után az 1866. évi statusgyűlés föloszlott . . .

* *

Mielőtt a további fejleményeket vázolnók, vegyük kissé részletesen szemügyre, hogy mennyiben alapos az, a mi ez autonomia történeti jogalapjára nézve a most előadottakban foglaltatik, és hogy e szempontból tekintve, mennyiben volt jogos a jelölt fölségterjesztést berekesztő fönnt idézett két rendbeli kérelem?

A szentírásra és a corpus iuris canonicira való hivatkozással, azt hiszszük, nem kell sokat foglalkoznunk.

Nyilván való, hogy se Szent-Pál, se a szentírás egyéb forrásai, sem pedig az azok alapján rendelkező tridenti zsinat, nem gondoltak azon, az erdélyi viszonyokra való tekintettel létesített sajátságos rendeltetésű, különböző országos közalapok kezelésének módjaira, a melyeket Mária Terézia uralkodásának tizenhárom utolsó évében az első alap adományozásával egyidejűleg szervezett — *catholica commissio* rendelkezésére bocsátott.

Részletesebben kell azonban foglalkoznunk azon állítással, a mely szerint a nemzeti fejedelmek alatt álló Erdélynek törvényeiben, különösen pedig *Appr. I. R. 1. tit. 3. art.*-ban, ez autonomia törvényes szabályozást nyert volna.

A ki bár csak fővonásaiban is végig gondolja Erdélynek a

nemzeti fejedelmek alatt lefolyt történetét, úgy hiszszük, szükségszerűleg meglepőnek fogja találni ez állítást. Hiszen tudjuk, hogy Erdély függetlensége az 1556. évi kolozsvári országgyűlésen mondatott ki s hogy ugyane gyűlés kobozta el az erdélyi püspökségnek és káptalannak javait. Tudjuk, hogy tíz évvel később az 1566-diki tordai gyűlés Erdélyből minden katolikus papot kiutasított s hogy ez időtől kezdve — kivéven a Bathoriaknak elvekben állhatatlan rövid uralmát — Erdély összes nemzeti fejedelmeinek uralma a protestantismus uralma, küzdelmeik és győzelmeik a protestantismus küzdelme és győzelme volt.

Tudjuk továbbá azt is, hogy ez egész idő alatt a continensnek úgy szólva összes nemzetei vallási háborúban állottak egymással s hogy egyházi vonatkozású összes törvényeikből, a féktelen vallási türelmetlenségnek szava szól.

Erdély, mint a protestantismusért küzdő nemzetek rendíthetetlen szövetségese, részt vesz a continens nagy vallási háborúiban és részt vesz annak szellemi és politikai életmozgalmaiban is.

Hogyan lehet, hogy ily körülmények közt Erdély, ugyanakkor a midőn a magyarországi protestánsok érdekében háborúkat folytat, saját területére törvényt hozzon, mely az ott lévő katolikusoknak, az állam jogai rovására oly kivételesen kedvezményes szervezetet ad, a milyen szervezettel azok a földkerekségen sehol sem bírtak és bírnak?

Íme a törvény (*Appr.* I. 1. tit. art. 3.):

«A négy recepta religiókon kívül in articulis fidei vel religionis, se privatus akár mi rendbeli emberek, se pedig gyűletek innovatíot se pedig szakadásokat behozni vagy cselekedni ne merészeljenek sub pœna notæ infidelitatis. Az ecclesiiai directiókban es ritusokban pedig reformálniok vagy variálniok az ecclesiáknak eleitől fogva szabados lévén, mely keresztyéni szabadság ezután is el nem rekesztetik és tiltatik, de úgy, a mint más keresztyén országokban, s ez miénkben is éltenek és élnek mostan is, tudniillik, hogy in minoribus és a melyek csak az egyházi rendeket illetik, magok az egyházi rendek is concludálhatnak, és constitutiókat csinálhatnak, de azokat is a közönséges generalis gyűlésekben. Az hallgatókkal és külső rendekkel köz vagy azokra is nézendő dolgokban pedig, nem különben, hanem azokkal is közértelemről úgy, mint ki-ki

magok religióján lévő fő magistratusoknak és patronusoknak egyenlő tetszésekből.»

Mindjárt kimondjuk határozott nézetünket, hogy mi e törvényben nem látjuk semmiféle új jognak vagy szervezetnek megalapítását.

Nem látunk benne egyebet, mint kimondását annak, hogy a hitelveken változást tenni egy felekezetnek sem szabad és hogy a hitelvek körén kívül álló egyházi vonatkozású ügyekben az idők folyamán szükségesnek mutatkozó módosításokat, a különböző felekezetekhez tartozó egyházközségek — ugyanazon módok szerint, mint azt addig tettek — azután is megtehetik.

Az egyes egyházközségeknek illetőleg az azokkal szervezeti kapcsolatban álló politikai helyi hatóságoknak területkörét túlhaladó autonomiai szervezetet azonban nem akart e törvény alkotni. Nyilván kitűnik ez már a törvény-szövegéből is, a hol kizárólag csak ecclesiákról és helyi magistratusokról van szó. De e területkörökre vonatkozólag is csak a meglevő állapot fönmaradását akarta e törvény biztosítani és nem valami újítást létesíteni, mert hisz világosan azt mondja, hogy «úgy mint más keresztyen országokban s ez mienkben is éltenek és élnek mostan is».

A mi a szövegben e mondat után következik, az nem egyéb mint magyarázata annak, hogy miképen éltek és élnek a felekezetek s főleg a római katolikus községek e joggal.

Tudniillik, mondja a törvény, a szoros értelemben vett egyházi ügyekben az egyháziak gyűlésében, a világi vonatkozású ügyekben azonban a világiakéban és pedig a politikai hatóság fejeinek és a kegyuraknak hozzájárulásával.

Az a befolyás, a melyet a világiak e törvény alapján Erdélyben gyakorollhattak, megvolt mindenkor Magyarországon is, sőt lényegében megvolt és megvan az egész keresztyén világban.

A magyar corpus iuris tanúságot tesz róla, hogy a magyar országgyűlés a katolikus egyház világi vonatkozású ügyeiben már Szent-István ideje óta törvényeket hozott, továbbá, hogy minden időben voltak egyes egyházközségek, a melyek világi kegyuraság s így az anyagiakban világi befolyás alatt álltak, s végül tanúságot tesz arról is, hogy a világi hatóságokat, az egyházak iránt fönálló különböző jellegű kötelmek

megállapításába és azok teljesítésének biztosításába, nagyobb vagy kisebb mértékben, mindenkor befolyás illette.

A mint már előbb is jeleztük és a mint azt az alábbiakban, úgy hiszszük nyilvánvalóan be fogjuk bizonyíthatni, az *Approbaták* idézett szakasza Erdélyben sem alapított és nem is alapíthatott meg a világiak részére a most jelöltektől eltérő jellegű befolyást.

Tudtunkkal a Weszeli Károly, fejérvári gymnasiumi igazgató, által szerkesztett *Erdélyi egyháztörténeti adatok* című munka az egyetlen forrás, a melyből részletes fölvilágosítást kaphatunk arra nézve, hogy a XVI. és XVII. században Erdélyben a valóságban mikép nyilvánult a világiaknak az egyházi ügyekbe való befolyása? és hogy miben állott e befolyásnak tulajdonképeni tárgya?

E most jelölt munka — legalább a fölvetett kérdést tárgyaló részében — tisztán csak a Székelyföldre vonatkozik, de Erdély egyéb területrészei nem is érdekelhetnek bennünket, mert ez idő alatt Erdélyben — kivéven néhány kevés számú főúri házat — tudvalevőleg a Székelyföld bércei közé volt a katholicismus szorítva.

Íme néhány részlet e munkából.

Mindjárt a második lapon azon 1643. évi április 5-dikén kiadott egyházi vonatkozású szabályokat olvashatjuk, a melyeket Szent-György községben «per modum statuti ab immemoriali tempore» érvényben állóknak tekintettek s a melyeket a mondott időben Csik-Gyergyó és Háromszékek főtisztviselői és különösen Királyhalmai Petki István főkapitány erősített volt meg.

E szabályok a következő, a most tárgyaltakra sok tanulmányt tartalmazó, bevezetéssel kezdődnek:

«Eleitől fogva közönséges szokás és törvény volt a teljes megyében, a jó rendtartásnak megmaradására, a megye közönséges javainak vagy in toto vagy in parte eligazítására, hogy bizonyos becsületes személyeket választottak, az egész megye közönséges értelméből és meggyezett akaratjából, úgy mint megyei bírait, szentegyház fiait, kik a megyét és annak dolgát rendelnék, igazgatnák és a megye közönséges igazságát megtartatnák, kiknek plenipotencia is adatott az vakmerőknek és szófogatlanoknak megbüntetésére, hogy a közönséges jó megálljon.»

E szabályokból megtudjuk, hogy «a megye bírái és a

szentegyház fiai hűtősek a templom javainak, a hozzá tartozandó jószágoknak oltalmazására, megtartására, építtetésére és a törvénytételre.» A törvénytétel főleg az «innepszegőknek, bőjtszegőknek és tisztátalan személyeknek» büntetéséből áll. A nevezett tisztviselők ezen kívül kötelesek a pap és «diák» bérének beszedéséről gondoskodni és eljárásukról évenként számot adni.

Egy másik okirat szerint «a Csik-Szeredán 1650. évi október hó 4-dikén tartott generalis congregatio alkalmával nagytekintetű Királyhalmi Petki István úr, Csik Gyergyó és Kaszon székek főkapitánya tábla bíráival valamint a nemesekkel, a lófőkkel, az előkelőkkel és a gyalogosokkal az azon székekben lábra kapott rossz szokások ellen a következőket határozták».

E latin nyelven szövegezett bevezetés után a magyar nyelven hozott határozatok következnek és pedig a következő négy cím alatt *a)* a paráznságban élők büntetéséről, *b)* a templomoknál és a kápolnáknál részegeskedőkről, *c)* a megyebírákról, *d)* a rút szitkok büntetéséről. Más tárgya e határozatnak nem volt.

Egy további okirat szerint 1695. évi augusztus 14-dikén Háromszék összes papjai a vicarius jelenlétében a kapitányokkal és az összes mágnásokkal, nemesekkel agilisekkel, gyűlést tartottak, a mely alkalommal a papokat illető szolgálmányokra és a megyebíráknak, valamint az egyházfiaknak választására vonatkozólag több rendbeli szabályt alapítottak meg.

Az okiratok szerint hason tárgyú gyűlés tartatott az évi generalis congregatio alkalmával Csik-Somlyón 1726. évi augusztus 14-dikén, valamint ugyanily alkalomból 1732. évi augusztus 14-dikén is.

Ez utóbbi gyűlésen, a csiki és gyergyói papokon kívül, a világi rendből Cserei János Csik, valamint Gyergyó- és Kászon-székek főlügyelő biztosa, Apor Farkas, Alsó-Csik királybírája, Gáborffy Gábor gyergyói helyettes bíró, Czikó Ferencz, Alsó-Csik jegyzője, Ferenczi Ferencz, Felső-Csik jegyzője, Baló József gyergyószéki jegyző, Jánosi Mihály kászonszéki jegyző és a többi táblabírák — szóval a jelölt székek politikai hatóságának törvényes képviselője volt jelen.

Átolvastuk az egész jelölt forrásmunkát, de nem találunk benne egy okiratot sem, a mely szerint a Székelyföldön a világiak, a pap választásán kívül, az egyházi ügyekben más

befolyást is gyakoroltak volna, mint a mily befolyásról az általunk kiválasztott most idézett okiratok tanúskodnak.

Látni való tehát, hogy ez önkormányzat tisztán csak a helyi autonomia jellegével bírt, hogy szervezete nem az egyházi, hanem merőben a politikai közigazgatási szervezettel függött össze, s hogy a jogok, a miket gyakorolt, egyáltalán nem állami vagy egyházi jellegűek, hanem oly jogok voltak, a melyeket a világi hívők, lényeges részökben Magyarországon is gyakoroltak s a melyek itt is ott is a politikai egyéni jogoknak, különösen pedig az ezek közé számított kegyuraságnak, kiegészítő részekép tekintettek és tekintetnek. *)

Csakhogy e jogok természetesen máskép nyilvánultak a földesúri hatóság alatt álló magyarországi jobbágy-községekben, mint a közszabadsági elvek alapján szervezett Székelyföldön.

Ezek után úgy hiszszük fölösleg lenne fejtegetni, hogy e jogok — a mint ez különben magának a törvénynek, valamint az általunk idézett többrendbeli okiratnak szövegéből is kitűnik — nem az *Approbaták*ban bírják alapjokat.

Eredetök sokkal régibb ezeknél. Hihetőleg együtt keletkeztek a keresztyénség behozatalával és kétségtelenül együtt alakultak és módosultak a székely nemzet politikai szervezetének átalakulásaival.

Azt azonban el kell ismernünk és ki kell emelnünk, hogy a Székelyföldön a világiaknak egyházi vonatkozású ügyekben való részvéte, a nemzeti fejedelmek korában nagyobb mérvet öltött, mint a milyen e mérv ott akár előbb akár utóbb volt, és mint a mekkora az a keresztyén országokban általán véve lenni szokott.

Ez azonban nem azért történt, mert talán az *Approbaták* e részvételre új vagy terjedtebb jogokat adtak, hanem ép ellenkezőleg azért, mert az e protestans uralom alatt készült törvénykönyv száműzte Erdélyből a katolikus püspököt es ez által arra kényszerítette a katolikus hívőket, hogy magok gondoskodjanak egyházi életök fönmaradásáról.

*) Ilykép a világiaknak az egyházi vonatkozású ügyekben való e most jelölt részvételét szorosan véve, még helyi autonómiának sem volna szabad tekinteni, mert hisz a politikai szervezettől az ily autonómiának is függetlennek kell lenni.

A Székelyföldre vonatkozólag most előadott módon kívül Erdélyben a világi katolikusok a nemzeti fejedelmek idejében még másféle módon is gyakoroltak az egyházi vonatkozású ügyekre befolyást.

Ez akkép történt, hogy a midőn különböző felekezeteket érdeklő ügyek kerültek az országgyűlésen tárgyalás alá, az egyes felekezetekhez tartozó országgyűlési tagok a tárgyalásokat megelőzőleg külön ülést tartottak.

E gyűléseken természetesen a kormányzéknek az illető felekezethez tartozó tanácsosai is részt vettek, mert hisz e tanácsosok, tudvalevőleg nemcsak hogy tagjai voltak az országgyűlésnek, hanem még állásukat is annak választása illetőleg utóbb annak kijelölése alapján nyerték.

Alig szenvedhet kétséget, hogy az erdélyi protestans felekezetek consistorialis szervezete is e külön ülésekben bírja eredetét. Kétségtelennek látszik továbbá az is, hogy miután a XVII. század közepe táján a protestansok e most jelölt szervezetet, a kormányzék protestans tagjainak bevonásával, állandóan megállapították: a kormányzék katolikus tagjai, a katolikus főurakkal együtt, a catholicismus érdekeinek megvédésére és előmozdítása érdekében, magánlakásokon időnként szintén külön összejöveleteket tartottak.

A Habsburg-ház uralomra jutását közvetlenül megelőző félszázad folyama alatt úgy ez összejöveletek, mind pedig az országgyűlés alkalmával tartott, imént jelölt gyűlések is, bizonyára üdvös szolgálatokat tettek az erdélyi catholicismus érdekeinek. Megállapodásaik bizonyára nagy súlylyal bírhattak, mert hiszen három ízben kérésöknek megfelelőleg történt a vicariusnak illetőleg a püspöknek kinevezése is.

Mindezek ellenére azonban nem lehet ez időnként tartott összejöveleteket és gyűléseket autonomiának nevezni, mert se egyházi se állami jogforráson nem alapultak, mert se megállapított szervezetök, se pedig határozott ügykörük nem volt és végre, mert működésök és létre jött megállapodásaik úgy az állammal, mint az egyházzal szemben is csak a magán működés és magán megállapodás jellegével bírt.

Különben a reformatiót követő idők viszonyai közt hason jelenségre egyebütt, főleg pedig Németországon is találhatunk, a hol tudvalevőleg az egyes felekezetekhez tartozó birodalmi rendek nemcsak eseténként gyűléseztek, hanem jogi személy-

kép szervezkedtek, sőt mint ily jogi személyek háborút viseltek és békét kötöttek. De azért Németországon senkinek sem jut eszébe azt vitatni, hogy ez alapon ott bármely felekezetet autonomia illetné.

Nem jut az ott eszébe senkinek, már csak azért sem, mert a Német-birodalom katolikus rendének egykori szövetsége — ép úgy mint Erdélyország katolikus rendének időnként tartott gyűlése — nem foglalkozott oly tárggyal, a mely manapság bármely katolikus autonomia cselekvőségének helyes tárgyát tehetné.

És tényleg a mai «erdélyi katolikus status» nem csak hogy nem gyakorolja, de — minden terjeszkedési hajlandósága mellett is — még nem is igényli azon jogokat, a melyeket a jelölt rendi gyűlések és főúri összejövetelek gyakoroltak.

Egyébiránt e status nemcsak a most jelölt rendi összejöveteleknek, hanem az előbb említett székelyföldi helyi gyűlésnek jogaira sem tart és nem is tarthat igényt.

Ez utóbbi gyűlések jogainak egy részét elfoglalta az uralomra jutott püspöki hatalom, egy része az idők folyamán, a kor szellemének és a viszonyoknak változásával, tárgytalanná lett, egy harmadik része pedig benn van a mai helyi autonómiában.

Ugyanez áll azon ügyekről is, a melyekben az említett rendi gyűlések és főúri összejövetelek tárgyaltak vagy helyesebben tanácskoztak. Ez ügyek legfőképen a vallás szabad gyakorlatának, nem különben a vallásfelekezeteket illető politikai jogoknak kivívására és biztosítására vonatkoznak.

Most e kérdésekben, a mennyiben azok a viszonyok változával még egyáltalán fölmerülhetnek, a gyülekezési szabadság alapján mindenállampolgárnak jogában áll tanácskozni, az azokban való döntés pedig mindenkor az államhatalomnak kizárólagos jogkörébe tartozott s így jelenleg a magyar országgyűlést, továbbá a felséget és a magyar vallásminiszttert illeti meg.

Az erdélyi katolikus status — a mint már jeleztük is — nem igényel egyebet, mint a catholica commissio ügykörének teljes szabadsággal való gyakorlását.

Vagyis nem igényel egyebet, mint szabad rendelkezést az e commissio fölügyelete alatt állott országos közalapok és az azokból föntartott iskolák tekintetében.

Ez igénynyel szemben hangsúlyozva említjük meg e

helyen, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó szakáig — a jezsuiták kezelése alatt állott kolosmonostori uradalom kivételével — a mai erdélyi katolikus autonomia befolyása mellett kezelt közalapok közül egy sem létezett, hogy mindez alapok, e királynő és közvetlen utódjainak bőkezűségéből, utóbb keletkeztek.

Hangsúlyozandónak tartjuk ezt azért, mert úgy hiszszük, hogy ez egyetlen tény elegendő arra, hogy tisztában legyünk azzal, vajon mennyiben hozhatók föl a mai autonomia történeti jogossága érdekében azon különböző gyűlések, a melyeket az erdélyi világi katolikusok a rég elmúlt századokban a székelyföldi székeken és falvakban, továbbá az országgyűlések alkalmával és azon kívül is, egyes tanácsurak lakásán tartottak? és hogy mily joggal hozható föl ez érdeken azon érv, miszerint Erdélyben I. Lipótnak hitlevele, valamint az azt megerősítő későbbi törvények a katolikus egyház régi jogait s azok közt az önkormányzatot is biztosították?

Mi is azt valljuk, hogy a Lipót-féle hitlevél az erdélyi katolikusok egyházi életében nevezetes mozzanat.

Ámde nem azért valljuk ezt, mert abban ez egyház régi jogai biztosítva vannak, hanem azért, mert ez időtől fogva jut Erdély a Habsburg-ház uralma alá és ez időtől fogva lesz az addig a törvények*) szerint talán egyenrangúnak mondható, a valóságban azonban elnyomott katolikus vallásból igazán egyenrangú, majd tényleg uralkodó vallás.

Mikor Mária Terézia 1767-ben akkép rendelkezett, hogy az osztrák jezsuiták indiai missiónak segélyezésére gyűjtött, Lissabonban elhelyezett, a jezsuita-rend fölосzlatása után azonban célját vesztett 437,503 forint egy krajczárnyira rúgó úgynevezett «Lusitán-alap», az erdélyi katolicismus érdekeinek előmozdítására fordíttassék, «s a midőn ez alap jövedelmeinek célirányos fölhasználására az erdélyi kormány-
szék mellett *catholica commissio* név alatt egyidejűleg egy külön bizottságot szervezett, ezt bizonyára nem «az erdélyi egyházmegyei status törvényes önkormányzati jogára való tekintettel» tette.

*) De csak egy-két, általánosságban intézkedő törvény szerint, míg számos más, concret tárgyban rendelkező, törvény a katolikusokat elnyomja, és tényleg ez utóbbi törvények voltak gyakorlati érvényben.

Az erdélyi rendeknek az előadottak szerint, se törvényes, se pedig tényleges önkormányzatuk nem volt; és még kevésbbé volt ily önkormányzata az erdélyi «egyházmegyei rendeknek», mert hisz, ha némely katolikus rendek, a kifejtettek szerint, egyházi ügyekben időnként gyűléseket tartottak is, e gyűlésekre kétségtelenül nem mint az egyházmegyének, hanem mint az országnak rendei gyűltek össze.

Különben — a mint a Lusitán-alap eredetének nincs legkisebb kapcsolata sem Erdély politikai vagy egyházi történetével: úgy az abból származó jövedelmek fölhasználására hivatott catholica commissio szervezésének módjában sem jut bármi nemű kifejezésre az erdélyi katolikus rendeknek és még kevésbbé az erdélyi katolikus egyházmegyének állítólagos autonómiája.

Az említett bizottság ugyanis — a rendeknek vagy a püspöknek előleges meghallgatása nélkül — hivatalból kiadott királyi rendelettel állíttatott föl és eredetileg összesen csak három tagból állott. Elnök a mindenkori kormányzó, tagjai pedig a katolikus püspök és a királyi kincstárnok volt. *)

E bizottságnak föladata kezdetben nem állott egyébből, minthogy az évi 150 forintnyi jövedelemnél kevesebb javadal-mazással bíró lelkészeknek évi congruáját ez összeg mérveig kiegészítette és javaslatot tett a felségnek arra nézve, hogy hol kellene új katolikus templomot és ahhoz tartozó iskolát fölállítani. Az alap évi költségvetése és zárszámadása, sőt az egyes építkezéseknek tervei és költségvetései is a felség jóvá-hagyása alá voltak terjesztendők.

Hatásköre első ízben 1768 ban bővült, a mely évben ugyanis Mária Terézia a nagyszebeni római katolikus árva-házat alapította és annak kezelését a catholica commissióra ruházta.

Öt évvel utóbb 1773-ban következett be tudvalevőleg Erdélyben a jezsuita-rendnek föloszlatása.

A rend kezelése alatt álló vagyonból Mária Terézia Erdélyben ép úgy, mint Magyarországon is, tanulmányi ala-pot létesített, azt kincstári kezelés alá adta, s jövedel-

*) A catholica commissio tagjainak számában több ízben állott be változás. A legutolsó időben e commissióba a kormányzék összes katolikus tanácsosai és titkárai tartoztak.

meinek fölhasználásával ugyancsak a catholica commissiót bízta meg. *)

A vagyon-átvételre kiküldött kincstári biztosok működéseket 1780-ban fejezték be.

Ennek megtörténtével annál is inkább szükségesnek látszott, hogy a középiskolák belső szervezetére és igazgatására nézve egységes rendszer állapíttassék meg, mert időközben ily rendszer úgy az örökös tartományokban, mint Magyarországon is életbe lépett.

Az erre való kezdeményezés azonban nem a catholica commissiótól, sőt nem is az erdélyi királyi kormányzékától, hanem az erdélyi udvari kancelláriától indult ki.

A kancellária mind ez ügyekre nézve hivatalból kérte ki a catholica commissio véleményét és 1781. évi április 18-án részletes javaslatot terjesztett a fölség elé.

E javaslatból megemlítiük a következőket.

A főigazgatói teendők oly helyeken, a hol a főispán katolikus, reá bízandók, a hol azonban a főispán nem katolikus, ott egyelőre megengedendő, hogy az igazgatók a catholica commissióval közvetlenül érintkezzenek.

A tanári állások betöltése oly középiskoláknál, a melyeket szerzetes rendek látnak el, a rendfőnök bemutatása vagy kijelölése alapján eszközözendő: olyanoknál pedig, a melyeknél világi papok vagy esetleg más világi egyének vannak tanárokként alkalmazva, minden egyes állás pályázat alá bocsátandó. A pályázók képességét a catholica commissio biztosai vizsgálják meg.

Részletesen szól ezen kívül a fölterjesztés a rendes és helyettes tanárok díjazásáról, az igazgató pótlékáról, a tankönyvekről és óra-beosztásról, a szünidőkről stb. stb.

A tárgyunk szempontjából legbecsesebb tanulság azonban, a mit e fölterjesztésből merítettünk, az, hogy e fölterjesztés idejéig a püspököknek a középiskolákra se püspöki se pedig

*) A vallási, a tanulmányi és a nagyszabeni árvaházi alapon kívül még az ösztöndíj-alap, az elemi iskolai alap, továbbá a tanítói és tanári nyugdíj-alapok alkotják az erdélyi katolikus közalapokat. Az utóbbi kettőt kivéve, mindannyit Mária Terézia alapította. A tanítói nyugdíj-alap I. Ferencznek egy rendeletén alapszik. A tanári nyugdíj-alapot, a kormány jóváhagyásának kikérése nélkül, a status-gyűlés jórészt adóztatás útján újabban létesítette.

kormányszéki tanácsosi minőségből folyólag, semmiféle külön hatósága vagy joga nem volt.

A kancellária ugyanis e részletes javaslatban csak annyiban szól a püspökről, hogy pártolólág említi föl a catholica commissio csatolt véleményében foglalt azon kérést, mely szerint e commissio egyeseket, különösen pedig a püspököt és gróf Keményt, a «királyi» gymnasiumok meglátogatására időnként kiküldeni óhajtja.

Ezt a kancellária legalább az első évekre — mig tudni illik az új tanrendszer meghonosodik — nemcsak megengedhetőnek, de kívánatosnak is tartja.

II. József császár e fölterjesztésre már április 24-dikén határozott.

Határozatában a javaslatokat azon megjegyzés mellett fogadta el, hogy a tanulmányi ügyekre a kormányszék vezetése alatt egy külön bizottság állítandó föl, a melybe, a bevett felekezetek egyenjogúságára való tekintettel, a kormányszék azon tanácsosai veendők be, a kik a tanügyekben a szükséges jártassággal bírnak.

Az erdélyi kancellária a legfelső határozat következtében a külön tanulmányi bizottság szervezésére nézve sürgősen javaslatot tett, a mit József május 8-dikán azon további megjegyzés mellett hagyott jóvá, hogy a catholica commissio, ép úgy mint a tanulmányi bizottság, a kormányszéknek alárendelendő.

1784-ben a catholica commissión és a tanulmányi bizottságon kívül még külön alapítványi bizottság is állíttatott föl, a mi azonban a catholica commissio ügykörében vagy e commissiónak a kormányszékhez való viszonyában jelentősebb változást nem okozott.

A catholica commissio ügyköre tekintetében változás csak utóbb, József halála után, következett be, a midőn a katolikus iskolák ügyei ismét kiváltak a tanulmányi bizottság ügyköréből és a catholica commissióéba mentek át.

Ez átmenetel tudtunkkal nem alapszik királyi rendeleten.

Nyilván az idők folyamán hozta azt létre azon viszonyoknak ereje, a melyek mind inkább kedveztek a felekezetek oly irányú törekvésének, hogy a közép és felső iskolai tanügy az állam kezéből az ő vezető kezök alá kerüljön.

Jogilag ugyan a külön tanulmányi bizottság a kormány-

szék kebelében egészen 1868-ig fönnállott, de tényleg többé már alig működött, mert a protestansok lassanként csaknem teljesen szabad rendelkezést vívtak ki magoknak iskoláikban, a katolikus iskolák ügyeit pedig a kormánysszéknek azon katolikus tagjai ragadták magokhoz, a kik a katolikus commissiót alkották. A mi pedig a katolikus commissiónak a kormánysszékhez való viszonyát illeti, erre vonatkozólag a II. József által megállapított viszonyban a császár halála után egészen az 1848/1849-dik évi átalakulásokig, egyáltalán nem állott be változás, mert a commissio ezután is szerves része — hogy úgy mondjuk ügyosztálya — marad a kormánysszéknek és az önállóságnak még azt a külső látszatát sem nyerte vissza többé, a melyet Mária Terézia uralma alatt annyiban bírt, hogy a beadványok nem a kormánysszék, hanem a commissio nevére voltak czímezendők, s hogy a határozatok, a kormányzó látta-mozása után, a commissio nevében adattak ki . . .

Mielőtt ezek után az 1848-diki év eseményeire térnénk át, meg kell itt emlékeznünk az 1791. évi országgyűlésen javaslatba hozott, és a Felség 1792. évi május 26-dikán kelt leíratával szentesített törvényről, a mely szerint «megengedett, hogy az esetben, ha a felség a majdan kidolgozandó eljárási módozatot jóvá hagyta, a katolikusok, a püspök joghatóságának épségben tartása mellett, egyházi alapítványi és iskolai ügyeiket, a király legfelső fölügyelete alatt, a gyakorlatban lévő felségjogok megóvása mellett, a többi felekezetek consistoriumának mintájára külön tárgyalják és az ez üléseikről fölveendő hiteles jegyzőkönyveket, ép úgy mint a többi felekezetek, és havonként a felség elé terjeszszék».

E törvénynek, ép úgy mint a II. Lipót alatt rövid tartamú uralomra jutott liberalismus egyéb alkotásainak, egészen 1868-ig csupán történeti értéke volt, mert e törvény soha végre nem hajtatott.

1868-ban azonban e törvény gyakorlati jelentőségre jutott az által, hogy az a püspöktől a statusgyűlés hatáskörének megállapítására készített tervezetnek 54. §-ába a status jogkörének körülírására fölvétetett.

Csakhowy e fölvétel meglepően megcsonkított alakban történt.

Az idézett törvény szövegéből ugyanis mindaz kihagyatott, a mi abban a felség és kormánya jogainak épségben tartása

vonatkozott. Jelesül kihagyatott belőle az, hogy az eljárási módozat, a felség előleges jóváhagyása alá terjesztendő; továbbá, hogy a legfelső kegyúri jogok teljes épességben tartandók és végül az is, hogy a fölvetett jegyzőkönyvek havonként felső jóváhagyás alá terjesztendők.

Így aztán az erdélyi katolikus statusgyűlés természetesen tetszetős érvet nyert történeti jogosultságának igazolására . . .

A vallás dolgában intézkedő 1848. évi 20. törvénycikk meghozatala után a katolikus főpapság tudvalevőleg Magyarországon és Erdélyben is mozgalmat indított meg, hogy az államnak az egyháztól való különválása oly alakban történjék, a mely alak nemcsak az egyházi hitélet érdekeit óvja meg, hanem lehetőség szerint az egyház hatalmának erejét és befolyásának súlyát is növelje.

Erdélyben e mozgalom élén Kovács Miklós gyulafejérvári püspök állott, a ki a jelölt cél érdekében 1848. évi augusztus hó 24-diken gyűlésbe hívta az erdélyi országgyűlésnek katolikus tagjait.

Az összejöttek a püspök vezetése mellett tervezetet dolgoztak ki arra nézve, hogy azon ügykör, a melyet a kimondott unio következtében megszűnő kormánysszéknek kebelében főnnállott catholica commissio látott volt el, ne a felekezet nélküli felelős magyar miniszteriumra, hanem egy az erdélyi egyházi és világi rendekből szervezendő úgynevezett «statusgyűlésre» és az annak kebeléből választandó huszonnégyszáz tagú állandó bizottságra szálljon át.

E tervezetet a püspök úgy a nádornak, mint az újonnan alakult magyar miniszteriumnak is benyújtotta, a kik azonban azt a közbe jött események miatt már nem vehették tárgyalás alá.

1849-től 1861-ig terjedő idő alatt Erdélyben a kormánysszéknek helyét a császári királyi helytartó-tanács foglalta el. E helytartó-tanács kebelében külön katolikus commissio nem volt, és az annak ügykörébe tartozott ügyek a kormánysszéktől átvett többi ügyek módjára kezeltettek.

1861-ben visszaállítottatott az 1848. év előtti állapot, s ennek megfelelőleg a régi szerkezetű kormánysszék a catholica commissióval ismét életbe lépett.

Az 1866. évi erdélyi országgyűlés alkalmával a püspök —

hogy az 1848-ban megszakadt fonalat fölvegye — újból gyűlésre hívta össze az országgyűlésnek katolikus tagjait.

E gyűlés a tervbe vett erdélyi országos autonomiának megalakítása és a catholica commissiót illetett ügyeknek, valamint a vonatkozó vagyonnak átengedése érdekében fölterjesztést intézett a felséghez.

A ki ismeri azon csodálatosan liberalis politikai fölfogást, a mely az alkotmány helyreállításának idejében az autonomiára való különböző jellegű törekvésekkel szemben, minálunk uralkodó volt, — még ha nem is keresi a színpalak mögött működött tényezőket — szinte természetesnek fogja találni, hogy a most említett fölterjesztést báró Eötvös József pártolólág juttatta a Felség elé, a ki 1867. évi augusztus 19-dikén kelt legfelső elhatározásával megengedte, «hogy az erdélyi kormányshoznál fönnállott catholica commissio megszüntettetvén, az annak hatásköréhez tartozó ügyek az erdélyi római katolikus status 1866. évi január 10-dikén Kolozsvárt tartott gyűlésének jegyzőkönyvében körülírt szerkezetű gyűlésének és az annak kebeléből választandó bizottságnak befolyásával kezeltessenek és intéztessenek, azon módozatok szerint, a melyeket a magyar kormány az összes érdekeltekkel egyetértőleg a legfelső kegyúri és fő felügyeleti jogok csorbitása nélkül fog megállapítani és ő fölsége elhatározása alá terjeszteni».

E legfelső határozatnak kiadása után az erdélyi püspök 1868. évi február 9-dikére ismét egybe hívta a statusgyűlést, hogy az a felség határozatában foglaltak értelmében, e gyűlés szervezetének és hatáskörének részletes megállapítását előkészítse.

A gyűlésben, annak egész lefolyása alatt két párt állott egymással szemben a világiaknak és az egyháziaknak pártja. Mindkét pártnak közös óhaja volt, hogy azon egész ügykör, a melyre a catholica commissio befolyást gyakorolt, akkép szálljon át az autonomiára, vagy a mint ők nevezték, a «statusra», hogy az minden ügyben szabadon rendelkező hatóság legyen s így úgyszólván minden jogot teljes önállósággal, vagyis minden felső jóváhagyás föntartása nélkül, saját nevében gyakoroljon.

Ez óhaj nem felelt ugyan meg se az idézett felséghatározat szövegének se pedig a catholica commissio szervezetének, de azért azt a főnforgott viszonyok közt — a midőn az orszá-

gos autonomia létesülése általános hit volt — fölötte természetesnek lehet mondani.

Volt azonban egy nagy eltérés a két párt közt, s ez abban állt, hogy a világiak a status szervezetében az egyházi elemnek az övékével csak egyenrangú befolyást akartak engedni; az egyháziak ellenben azt igényelték, hogy a püspöknek a hierarchiai szervezetből folyó autocrata állása ez önkormányzati szervezetben is kifejezésre jusson.

Az egyháziak többségben lévén, leszavazták a világi elemet, a minnek következtében a szervezeti szabályok megállapított tervezetében nemcsak az vétetett be, hogy a püspök, vagy akadályoztatása esetén a káptalani helynök, állásánál fogva elnöke a statusgyűlésnek, valamint az igazgató-tanácsnak és hogy a statusgyűlésnek minden határozata csak az ő hozzájárulásával nyer érvényt, hanem kimondták volt azt is, hogy az iskolákra vonatkozó számos oly jogot, a melyek kétségtelenül, vagy a kanczellária, vagy a kormányshé, vagy pedig a catholica commissio ügykörébe tartoztak, az autonomia nem veszi át, hanem azokat a püspök részére, mint annak a kánoni hatás-körébe tartozó személyes jogokat, engedi át.

Nézetünk szerint a statusgyűlés e szabályokkal meghamisította vagy legalább is eltorzította az autonomia igaz jellegét, mert a helyett, hogy az autonomia létesítése által azt eszközölte volna ki, hogy a szoros értelemben vett egyházi élet körébe nem tartozó ügyek a hierarchia kezéből kivéssenek, tényleg azt hozta létre, hogy oly ügyek, a melyeket addig világiak intéztek, jórésben a püspöki joghatóságba olvadtak.

A püspök éberén őrizte a maga jogait, s azokból mit sem adott. A kormány nagy közönyösséggel viselkedett, és Erdély uniója alkalmakor előidézett zavaros állapotok fölhasználásával, úgyszólván minden jogát elfoglalták.

Az elfoglalt jogokon aztán az osztozás akkép történt, hogy a világi elem csak a sallangokat kapta, a jogok lényeges részét az egyházi hatalom, illetőleg a püspök, ragadta magához.

Ily körülmények között az erdélyi katolikus status szervezetét még az esetben sem ismerhetnők el e szó igazi értelmében autonomiának, ha őt azon hatáskör, a melyet a püspökökkel együttesen betölt, jogosan illetné meg.

Tudjuk, hogy a püspöknek és a statusnak emberei azt szokták vitatni, hogy a püspök hatalma az ő sajátos autonó-

miájuknak lényeges alkotó elemét képezi, csakhogy ez oly ellenmondás, mintha köztársaság állíttatnék föl, a melynél a közhatalom lényeges elemét a császár hatalma képezné.

Tényleg az a szerep, a melyet a fönjelölt szabályok következtében az erdélyi katolikus autonomiának legfőbb szerve, tudniillik a statusgyűlés visz, nem egy köztársasági törvényhozás jellegével bíró autonomiának képét tárja elénk, hanem arra a szerepre emlékeztet, a melyet a római senatus vitt a császárság megalakulása után. Valóságban a császár parancsolt, de azért a senatust föntartották és szerepeltették, mert hiszen máskép nem lehetett volna a birodalmat köztársaságnak nevezni, a mire pedig a császár nagy hatalmának biztosítása és a közvélemény megnyugtataása szempontjából szükség volt.

A status igazgató-tanácsa legfőlebb a szoros értelemben vett gazdasági ügyekben és az erdélyi katolikus vallás-alap kegyurasága alá tartozó lelkészi állomások betöltésénél gyakorol olykép jogokat, a mint azt egy autonomiának gyakorolnia kell; máskülönben pedig a püspök jóváhagyó hozzájárulása nélkül mi intézkedést sem tehet. Igaz ugyan, hogy e tanácsban a világi elem a maga jogkörét, különösen 1884 óta, a püspök túlságos hatalma ellenében terjeszteni és függetleníteni, hogy úgy mondjuk emancipálni, törekedett, de e törekvés, különösen a tanügy terén, csak fölötte szerény határok között mozoghatott, mert ma is föltétlen tiszteletben tartott szabály az, hogy az igazgató tanácsnak a tanügyekre vonatkozó minden intézkedése csak a püspök jóváhagyó hozzájárulása mellett emelkedhetik érvényre, míg ugyan e gyakorlat szerint a püspök bizonyos tanügyi dolgokban ma is teljesen függetlenül rendelkezhetik.

A püspök részére biztosított kizárólagosan személyes jogokat a tervezetnek főleg 66. §-a tartalmazza, a mely szerint az addig állítólag már gyakorlatban állt püspöki befolyásnak épségben tartása érdekében, az iskolákat illető minden hivatalos iratot hozzá és nem az igazgató tanácshoz kell intézni, véleményét minden ügyben meg kell hallgatni és figyelembe venni, s a határozatokat is az ő útján kell továbbítani. Ezen kívül kimondatott, hogy a püspök határozatai ellen a főtanács-hoz főlebbezésnek helye nincs.

Ilykép a status 1868-ban akkép szervezkedett, hogy a

tanügynek, különösen pedig a középiskolai tanügynek, vezetését lényeges részben a püspök kapta.

Növeli e tény fontosságát azon már jelzett körülmény, hogy a püspök a tanügyre vonatkozó e jogokat nem úgy mint a statusgyűlés határozataival szemben fönnálló vétó-jogát, vagyis nem az autonomia belső szervezetéből folyólag, mint a statusgyűlésnek megbízottja vagy képviselője kapta, hanem hogy azok részére oly jogokként biztosítottak, a melyek őt e gyűlés, valamint az igazgatótanács jogkörétől függetlenül, püspöki állása alapján, kánonokból és a történetből folyólag illetik meg. Az alakuló ülésen elnöklő püspök és az őt támogató egyházi rendek ugyanis azt a merész és sajátos fölfogást vitatták és juttatták érvényre, hogy minden erdélyi püspök állásánál fogva főigazgatója az erdélyi katolikus iskoláknak s hogy ez alapon a mindenkori püspököt mindazon jogok megilletik, a melyeket a főigazgatókká tényleg kinevezett egyes püspökök az iskolákra vonatkozólag bármikor gyakoroltak.

E fölfogást a szentíráson kívül főleg azon érvel támogaták, hogy már a jezsuiták idejében, de főleg azok kiűzetése után, a főigazgatói teendőket mindig a püspök végezte, s hogy egyes püspökök, s köztök Haynald Lajos is, e teendőket a nélkül gyakorolták, hogy külön főigazgatói kinevezést kaptak volna.

E fölfogás érvényre juttatása után a többségben levő egyházi párt gondoskodott arról is, hogy a püspök részére ekként biztosított, úgynevezett főigazgatói jogkör lehető terjedt legyen.

Már a mit a catholica commissióról és különösen II. József császárnak arra vonatkozó rendelkezéseiről hiteles okiratok alapján elébb mondottunk — tanúsítja, hogy az egyházi párt érvelésének mindjárt kiinduló pontja hamis volt.

Lehet ugyan, hogy egyes püspökök — a mint ez Magyarországon is réges régtől fogva szokásban volt — már a jezsuiták idejében, megbízást kaptak a felségtől arra nézve, hogy a megyéjökben levő iskolákat meglátogassák, de az ily megbízás — annak természetéből folyólag — mindig csak ideiglenes jellegű volt s rövid tartamára sem adta meg mindazon jogokat, a melyek a főigazgatókat meg szokták illetni. Tudtunkkal 1819. évi július 17-dikén történt első ízben, hogy az erdélyi püspök valóságos főigazgatói jogokat nyert.

Ekkor neveztetett ki ugyanis Rudnai Sándor az összes erdélyi katolikus középiskolák főigazgatójává. Kívüle még csak ketten, jelesül 1823-ban báró Szepessy Ignác, és 1828-ban Kovács Miklós püspökök kaptak ily kinevezést.

Nézetünk szerint e most jelölt kinevezések, a dolgok akkori természetes rendjéből folytak. A püspök első tanácsosa volt a kormányzéknek, kiválóan érdekelt és befolyásos tagja a catholica commissiónak és így annál is inkább természetes volt, hogy főigazgatóvá őt nevezzék ki, mert a középiskolák tanárai csaknem kivétel nélkül az egyházi rendhez tartoztak és mert a püspök amúgy is körútat tartozik tenni a megyében és így ő nála a főigazgatói teendők ellátása külön költséget nem igényelt.

Hogy azonban a főigazgatói állás ekkor nem a püspöki joghatóság kiegészítő részének, hanem attól teljesen független királyi hivatalnak tekintetett, ép az mutatja, hogy a püspökök külön kinevezési okiratot kaptak s hogy báró Rudnai Sándornak kinevezésében külön ki van mondva, miszerint kineveztetése csak ideiglenes jellegű (*modo provisorio*).

Különben, hogy a statusgyűlésben érvényre juttatott azon fölfogást, miszerint a püspöki és a főigazgatói jogok Erdélyben össze vannak forrva, annak idejében magok a főigazgatókká kinevezett püspökök sem vallották, mutatja az, hogy báró Szepessy Ignác a főigazgatói teendőkről lemondott, a mely lemondást azután az udvari kanczellária 1824-ben el is fogadott, holott a püspökségről nem mondott le. Tény azonban az, hogy Haynald Lajos mindazon jogokat, a melyeket elődje, Kovács Miklós, főigazgatói kinevezés alapon gyakorolt — a nélkül, hogy ily kinevezése lett volna, — teljes mérvben birtokolta. Ez egyedüli tény azonban csak a főnforgott sajátos viszonyok közt történhetett meg, és abból ép e viszonyok miatt jogkövetkezményeket levonni nem lehet.

Haynald e szereplését az magyarázza meg, hogy a cs. k. helytartóságnak külföldről hozott tisztviselői ugyanis nem ismerték és hihetőleg nem is kutatták, hogy a püspöknek az iskolákra való joga honnan ered és így a midőn Kovács püspöki székébe Haynald lépett, annál kevésbbé tették észrevétel tárgyává azt, hogy ő mintegy főigazgatóként, sőt patronusként is viselkedett, mert — a mint tudjuk — ez állás se a közalapok, se pedig az állam-pénztár terhére javadalommal ellátva nem

volt, és így arra a dolog természetéből folyólag, úgy is csak a püspök, vagy annak valamely egyházi helyettese neveztetett volna ki . . .

1868-tól 1873-ig statusgyűlés nem tartatott. Időközben, 1869. évi május hó 1-én, megszűnt az erdélyi királyi kormány-székek helyébe lépett erdélyi király biztosság is.

A dolgok jogi rende szerint e királyi biztosságnak összes teendőit, köztök tehát azokat is, a melyeket a catholica commissio gyakorolt, a magyar miniszteriumnak kellett volna átvennie.

Tényleg azonban ez nem történt, hanem a volt királyi biztos elnöklete alatt mindazon egyénekből, a kik a kormány-szék kebelében főnnállott catholica commissiónak tagjai voltak, «ideiglenes katolikus bizottság» név alatt, egy a miniszterium alatt álló külön testület szerveztetett és a catholica commissio ügyei arra bízattak.

Ez intézkedés nem állott okozati kapcsolatban az 1866-ban megtartott statusgyűlésekkel, a melyeknek, az idő-közben megalkotott unio után, gyakorlati jelentőséget már aligha lehetett tulajdonítani.

Erdély egyesült Magyarországgal és így a dolog természeté igényelte, hogy a kormányának kezelése alatt állott köz-alapjai is közös elbánás alá jöjjenek.

Vagy a magyar miniszterium, vagy pedig egy országos autonomia lehetett csak jog szerint e közalapok átvételére illetékes. Hogy az alternatívák egyike sem következett be, csak oly opportunitási tekintetekből történt, a melyek immár rég-óta alapjokat vesztek.

Az erdélyi királyi biztosság megszüntetése ugyanis arra az időre esett, a midőn a katolikus vegyes egyház-tanács meg-alakítását előkészítő választási szabályok ép legfelső jóváhagyást nyertek és általános volt a meggyőződés, hogy a Magyarország, valamint az azzal egyesült Erdély egész területére kiterjedő ka-tholikus országos autonomia csakhamar létre jön.

Irányadó katolikus körökből kifejezésre juttatott kívána-lomnak megfelelőleg, könnyíteni akarták az átmenetet az által, hogy azon ügyeket, a melyeket e köröknek vélekedése szerint, az erdélyi országos kormánysektől az országos autonomiának kellett volna majdan átvenni, a magyar kormány már ne vegye át.

A mint jeleztük, az ideiglenes catholica bizottság nem önálló testületkép, hanem a volt catholica commissio állásának

megfelelőleg, oly közegként állíttatott föl, a mely a magyar kormány vezetése alatt áll. Tényleg azonban ez ideiglenes katolicus bizottság, a fönjelölt körülményektől megérthető okból, fönnállásának rövid tartama alatt, nagyfokú önállósággal járt el és legfőljebb azon esetekben kérte ki a miniszterium jóváhagyását és intézkedéseit, a melyekben a volt kormányzók is az udvari kancelláriához volt köteles fordulni. Ilykép az ideiglenes katolikus bizottságnak működésében azon alárendeltségi viszony, a melyben a catholica commissio a kormányzókhoz állott volt, ép oly kevésbé talált kifejezésre, mint a kormány és az erdélyi kath. status jelen viszonyában.

Az ideiglenes catholica bizottság működése 1873-ig tartott. Ez évben a püspök ismét egybe hívta a statusgyűlést, a mely gyűlés, az 1867 augusztus 17-dikén kelt imént idézett felséghatározat alapján, jogosúlnak érezte magát arra, hogy megválasztván a huszonnégyszáz tagú bizottságot, az összes ügyeket az ideiglenes katolikus bizottságtól átvegye.*)

Ez megtörténvén, a gyűlés fölterjesztést intézett a vallás és közoktatási miniszterhez, a melyben eljárását bejelentette, s a még mindig kinestári kezelés alatt álló közalapok átadását kérte.

A miniszter 1873. évi június 16-dikán 1008 elnöki szám alatt kiadott rendeletében következőképen válaszolt: «Tekintettel ő császári és apostoli királyi Felségének 1867. évi augusztus 19-dikén kelt legfelső elhatározására, mely az erdélyi katolikus statussal 1867. évi szeptember 12-dikén 896 elnöki szám alatt közöltetett, a katolikus statusnak joga lévén arra, hogy évi üléseit megtartsa és a huszonnégyszáz tagú igazgatótanácsot, mely az ekkoráig működött katolikus egyházi bizottság (catholica commissio) helyébe lépjen, önkebléből megválassza; az erdélyi püspökmegyei statusnak ebbeli eljárását jóváhagyó tudomásul veszem s egyúttal azon megállapodást is helyben hagyom, mely szerint az összes ekkoráig a katolikus bizottság hatásköréhez tartozó ügyeket jövőben azon már megválasztott huszonnégyszáz tagú befolyásával kezelendi és intézendí. Minden

*) E bizottmány töle kitelhetőleg támogatta a status-gyűlést e törekvésében, mert ez átadást a nélkül eszközölte, hogy erre külön írásbeli utasítása lett volna. Mi legalább ily utasítás nyomára jönni nem tudtunk, és minden jel arra mutat, hogy ily utasítás nem is volt.

egyebekre nézve azonban, melyekre a folyó évi május 12-dikén és folytatólag ülésezett status még ezentúl is kiterjeszkedik, nem vagyok azon helyzetben, hogy az erdélyi püspökmegyét illetőleg már most intézkedhessem, minthogy azok együttesen az összes magyarországi állami katolikus egyházra végérvényesen készítendő önkormányzat megállapítása alkalmával és azzal szervezetenesen fognak annak idejében eszközöltetni.»

Azt hiszszük, hogy azon tisztelt olvasóink előtt, a kik az 1867. évi idézett felséghatározat szövegét, valamint azt, a mit e felséghatározat létrejöttének körülményeire és a dolgok további fejleményeire nézve előadni szerencsénk volt, figyelemre méltatták, nem szükséges fejtegetnünk azt, hogy csak is a statusgyűlésben nyilvánúlt törekvések iránt való rendkívüli jóakarattal, hogy úgy mondjuk pártfogói elnézéssel, lehetett e most idézett rendeletet kiadni.

Hogy mik voltak e jóakaratok és elnézésnek rúgói, vagy is, hogy mily körülmények működtek közre abban, hogy e rendelet meghozatalakor a felséghatározatnak a legfelső kegyúri és kormányfölügyeleti jogok épségben tartására vonatkozó intézkedése, továbbá Erdélynek Magyarországgal időközben létrejött uniója, végre pedig az időközben megtartott katolikus országos congressus működésének sikertelensége, teljesen ignoráltatott — nem tudjuk — de nem is kutatjuk, mert hiszen az ide vonatkozó tárgyalási iratok, a lefolyt idő rövidségénél fogva, még a miniszteriumi írártár titkai közé tartozik.

Tény azonban az, hogy e rendelet kibocsátatott, valamint tény az is — hogy annak szövegéből is kitétszőleg — a statusnak e kért közalapok ki nem adattak.

Erre, úgy látszik, egyáltalán nem érezte magát a miniszter jogosítva, a mit annál is inkább természetesnek találunk, mert a közalapok kiadásáról ez idézett felséghatározat nem szól és mert ez alapok különben is nem a catholica commissio, hanem a kincstár kezelése alatt állottak — a kincstár pedig, Erdély régi közigazgatási szervezete szerint, tudvalevőleg a kormányszéktől különálló jogi személyt alkotott.*) Ez indokok-

*) Az unio létrejöttét közvetlenül megelőző időben a kincstárt a nagyszebeni országos pénzügyigazgatóság képviselte. A kormánysház minden egyes utalványozást csak annak közvetítésével eszközölhetett. E pénzügyigazgatóság megszüntetése után, tervben volt, hogy

hoz járult hihetőleg még azon körülmény is, hogy a kért alapok Erdély politikai állásának megfelelőleg, eredetileg országos jellegű alapítványok voltak és így azok az erdélyi katolikus autonomiának — még ha más gátló körülmény nem forgott volna fönn — csak az esetben lettek volna kiadhatók, ha ez autonomia ott nem püspökmegyei, hanem országos jelleggel alakult volna meg — a mi az unio után természetesen lehetetlenség volt. Mindezek ellenére azonban a catholica commissio fölügyelete alá tartozott vagyon tekintetében a jelen állapot az, hogy az erdélyi katolikus status e vagyonnal csaknem úgy rendelkezik, mintha ez neki országos törvény vagy legalább is felséghatározat alapján tényleg kiadatott volna.

A status ugyanis szabadon utalványoz az állampénztárnál elhelyezett alapok jövedelmeire, sőt időközben a törzsvagyon egy részét is kezére kerítette az által, hogy annak terhére két uradalmat, jelesül a nagyalmási és radnóti uradalmakat, megvásárolta s azokban ügyszólván teljes tulajdonjogi szabadsággal gazdálkodik.

Tudtunkkal ez utalványozási jog nem miniszteri fölhatalmazáson, hanem csak azon már jelölt tényen alapszik, hogy az ideiglenes katolikus bizottság az általa gyakorolt összes jogokat — köztök tehát az állampénztárra való utalványozás jogát is — átadta*) a statusnak, a ki aztán e jogot — mely az ideiglenes katolikus bizottságot csak a kormány megbízásából és ideiglenesen illette — mint állítólagos ősi autonómiájából folyó korlátlan jogot gyakorolta és állandósította. A nagyalmási és még inkább a radnóti uradalom megvásárlásának idejében a status, a miniszteriumnak rendkívüli jóakarata mellett, már annyira érvényre tudta emelni a valódi autonómiára való igényét, hogy az e vételre vonatkozólag folyt tárgyalások alkalmával a kormány is csak azt vizsgálta, vajon megéri-e a birtokok az ajánlott vételért s az még vizsgálat tárgyát sem tette, vajon a

az erdélyi katolikus közalapok a magyarországiakkal egyesítettván, szintén a központi állampénztár kezelése alá adassanak. Ezt a vallásügyi miniszterium akadályozta volt meg, ugyanazon jóakarattal, a melyet e miniszterium ez időben az erdélyi autonómiai törekvések iránt minden alkalommal tanúsított.

*) Ez állításunkat csak közvetett forrásból merítettük. Teljes bizonyosságot legkönnyebben a kolozsvári adóhivatalból lehetne hivatalosan nyerni.

status autonomiája kiterjedt-e a vagyon önálló kezelésére is? Így aztán e vételre vonatkozó legfelső jóváhagyás után a status ez uradalmakat oly korlátlan szabadsággal vette a kezelése alá, mintha csak tulajdoni joga lett volna rájuk.

Az évi számadások ez uradalmakra vonatkozólag is fölterjesztetnek ugyan a miniszterium számvevőségéhez, de e számvevőségnek azok tekintetében tényleg nincs egyéb szerepe, minthogy a bevételek és kiadások összegezésének számszerű helyességét megállapítsa — mert a status minden előzetes engedély nélkül alkalmazza a tiszteket, köti és bontja föl a bérleteket és eszközli az építkezéseket és egyéb befektetéseket.

Ily körülmények közt nem lehet csodálkozni, hogy a status az állampénztár kezelése alatt álló, neki át nem adott, erdélyi katolikus közalapokhoz való viszonyának megfejtésére újabban azt a kifejezést használja, hogy a kincstár a statusnak «pénztárnoka» (!) valamint, hogy ugyan e sajátos képleges kifejezéssel igyekszik megmagyarázni azt a körülményt, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszterium számvevősége az állampénztárban őrzött erdélyi katolikus közalapok jövedelmeit és kiadásait ma is ép oly módozatok szerint könyveli, mint azon alapokét, a melyek a miniszterium közvetetlen kezelése és tényleges rendelkezése alatt állnak.

A status szinte humorra készítő komolysággal vitatja, hogy a számvevőség e működése a kincstári pénztárnoki szerepnek kiegészítő részét képezi, holott annak valódi magyarázata kétségtelenül abban áll, hogy jog szerint az erdélyi közalapok is a vallás és közoktatásügyi miniszternek, mint a felség főkegyúri joga végrehajtójának kezelése és rendelkezése alá tartoznak; — csak hogy a miniszterium működésében immár csupán a számvevőségnek meddő és céltalan könyvelési munkája, valamint az évi költségvetéseknek a miniszterium által történő jóváhagyása*) fejezi ki a helyes jogi állapotot.

*) A miniszteriumi számvevőség által egybeállított évi költségvetéseknek a miniszter által eszközölt jóváhagyása úgy hisszük egymagában elég bizonyítéknak volna vehető arra, hogy a szóban forgó közalapok tekintetében az erdélyi katolikus statusnak szabad rendelkezési joga nincsen.

A status e jog ellenében azt vitatja, hogy a miniszteri jóváhagyás csak merő alakiság. Ez érv természetesen nem állhat meg,

A status jelenleg a szóban forgó közalapokat — a melyek a vita tárgyává lehető kolosmonostori uradalom kivételével, jog szerint kétségtelenül a kormány kezelése alá tartoznak, oly önállósággal kezelik, hogy azokban a kormány rendelkező joga egyáltalán nem, a legfőbb kegyúri jog pedig még oly mértékben sem jut érvényre, mint a miniszterium tényleges kezelése alatt álló magyarországi vallás- és tanulmányi alapnál.

Ezeknek évi költségvetése és zárszámadása úgyszintén az ellenőrzésökre kinevezett bizottságnak jegyzőkönyvei ugyanis a felséghez annak idejében mindig fölterjesztetnek, az uradalmakban szükségessé váló költségvetési fődözetel nem bíró, nagyobb befektetéseknél pedig a felség engedélye mindenkor külön kikéretik.

Az erdélyi katolikus közalapoknál ellenben ez évi költségvetések és zárszámadás a felség elé soha sem kerülnek, a statusgyűlések jegyzőkönyvei újabban még a kormányhoz sem terjesztetnek föl s az említett jellegű nagyobb befektetések minden felsőbb engedély nélkül eszközöltetnek.

A magyar országos tanulmányi alap terhére alkalmazott középiskolai igazgatók és ezekkel egyenrangú tisztviselők kinevezését a felség eszközli. Az erdélyi közalapok terhére történő ily kinevezések még be sem jelentetnek a miniszternek stb. stb.

Pedig a vallás és közoktatási miniszter a Felső felelős hivatalnoka és így az általa tényleg kezelt közalapok tekintetében annál kevésbbé látszik szükségesnek, hogy a kezelés módjában a felség személyes befolyást gyakoroljon, mert hisz az ellenőrzése egy külön bizottságot is foglalkoztat . . .

* * *

Az előadottakban, úgy hiszszük, sikerült nyilvánvalóan kimutatnunk, hogy az erdélyi katolikus statut*) a történeti

mert hisz a miniszteri jóváhagyás jogában az érdemleges elbírálás a dolog természeténél fogva benn foglaltatik. Az azonban tény, hogy a jóváhagyás ez ideig mindenkor minden észrevétel nélkül történt s csak e szóból állott: «jóváhagyatik».

*) A «status» kifejezés sem való egyébre, minthogy a katolikus autonomia történeti múltjára vonatkozó tévhitet éleszsze. A mikor ez autonomia 1873-ban megalakult, már régen megszűnt volt a rendi szervezet és így a status kitételnek rég nem volt jelentősége.

jog szerint igazi autonomia nem illeti meg s hogy ez alapon legfölbbe csak arra lehet igénye, hogy azon ügyekre, a melyeket az erdélyi kormányzók kebelében fönnállott catholica commissió kezelt, a kormány által megállapítandó módok szerint befolyást gyakoroljon.

Kérdés, vajon e ténnyel szemben szabad-e a jelen állapotot továbbra is megtérni? Vajon el lehet-e tovább is nézni, hogy a status a catholica commissio befolyásával kezelt ügyekben és azon kívül sok egyébben is, nemcsak hogy teljes önállósággal intézkedjék, hanem hogy minden legkisebb jogcím nélkül lefoglalva tartsa azon jogokat is, a melyeket ez ügyekre vonatkozólag a múltban egyrészt a kormányzók, mint a catholica commissio jogi személyiségének képviselőjét, másrészt pedig az erdélyi kancelláriát, mint a kormányzók fölöttes hatóságát, végül pedig a külön jogi személyt alkotott királyi kincstárt, mint az ottani katolikus közalapok kezelőjét, illették?

Válaszunk az, hogy a jelen időpontot nem tartjuk alkalmoszerűnek, hogy ez immár két évtizedes történeti múlttal bíró állapotot alapjaiban megbotlygassuk.

Az országos autonomiának előbb-utóbb megoldandó kérdésével az erdélyi katolikus status egész ügye tárgyalás alá fog kerülni.

Addig pedig a jelen állapotnak érintetlen fönmaradását, a tanügyre vonatkozó viszonyok kivételével, annál is inkább eltűrhetőnek hisszük, mert a lefolyt két évtized megmutatta, hogy a jelenlegi állapot — habár eredetét tekintve nem is nyugszik igaz jogi alapokon s a valódi autonomia számos szervezeti föltételeit nélkülözi is — mégis a közügyekre se gazdasági, se pedig politikai tekintetben káros hatással nincsen.

Sőt nézetünk szerint, azon jelentőséges szerep, a melyet az ország erdélyi részének közéletében a görögkeleti román és ág. ev. szász egyháznak autonómiaja visz, társadalmi és állami szempontból egyaránt, határozottan kívánatosná is teszi, hogy ott a katolikus egyháznak oly szervezete legyen, a mely szervezet a világi hívők körében a közösségnek érzetét fokozottabb mérvben tartja ébren, mint a mekkora ez érzet ez egyház híveinél különben lenni szokott.

Ily körülmények között, azt hisszük, hogy a legjobb politika, a melyet a dolgok jelen állásában a kormány a fön-

forgó kérdésben követhet az, hogy az erdélyi katolikus statusnak állását, belső szervezetét és ügykörét egyelőre «noli me tangere»-nek tekintse.

Kívételt kell azonban képezni e szabály alól a tanügynek, különösen pedig a középiskolai tanügynek.

Itt nem lehet helye opportunitási tekintetéből való késlekedésnek. Itt az állami és a nemzeti érdek, valamint a törvénytisztelet érdeke is azt kívánja, hogy a viszonyok sürgősen rendeztessenek.

Az egyházi élet ugyanis az állami élettől többé-kevésbé külön világot alkothat, a melynek életfolyamata és céljai iránt az állam kisebb-ragyobb mértékben közönyös lehet. A tanügyi, és különösen a középiskolai tanügynek, azonban szabatosan megállapított szerves kapcsolatban kell lennie a nemzeti és állami élettel.

Nyilván ez elv hatása alatt készült az 1883-diki középiskolai törvény is.

E törvény alapján most már, az erdélyi katolikus középiskolákat kivéve, az ország minden középiskolájának jogi állása részletesen meg van állapítva; s így immár alaki indok sincsen, a mely ez iskolákkal szemben a további késleltetést menthetővé tehetné.

De mikép történjék a rendezés?

Az idézett törvény csakis a 41. §-ban érinti ez iskolákat, a mely szakaszban azt mondja, hogy az erdélyi katolikus statusnak az általa föntartott és vezetett középiskolákra vonatkozó jogai érintetlenül hagyatnak!

A kérdés lényege tehát abban van, hogy melyek e jogok?

A kifejtett történeti előzmények szerint az idézett törvény megalkotásakor ily jog tulajdonképen egy sem létezett, mert a statusnak minden egyes jogot csakis a miniszterium befolyásával lett volna szabad gyakorolnia.

Másrészt azonban, a két évtizeden át való szakadatlan birtoklás tényéből, valamint a törvény azon kifejezéséből, melylyel a status a szóban forgó középiskolák «föntartójának és vezetőjének» nevezi, az következnek, hogy a status javára mindazon tényleg gyakorolt jog elismertessék és biztosíttassék, a mely jogokhoz a protestans és egyéb szabályozott autonomiával bíró felekezeteknek a törvény alapján igényök van.

Nyilvánvaló, hogy a fölfogások e két véglete között a helyes megoldás a középúton keresendő.

Bizonyára nagyobb jogkört lehet a status számára biztosítani, mint a melyet a miniszter közvetlen vezetése alá tartozó (például városi) középiskolák föntartói élveznek, de semmi esetre sem akkorát, mint a mily jogkör a törvényesen elismert, autonomiával bíró felekezeteket illeti.

A kormány bölcseségétől függ, hogy e két véghatár közé hova fogja a középútat, helyezni és mikép fogja azt kiépíteni?

— c.

AZ IFJÚSÁG TESTI NEVELÉSE AZ ISKOLÁBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Nem folytatom tovább a testgyakorlás céljainak és hasznainak elsorolását, bár még többet is lehetne e tárgyról beszélni, megemlékezve például arról, mi módon és mely alakban szolgál a testgyakorlás pihentetőül a nehéz szellemi munka után. De az eddigiekből meglátszik már minő alakja lesz jövőre a testgyakorlásnak, a legújabb mozgalmak szerint és főképen az angol példa hatása alatt. A jelszó most mindenütt a «játék»; Belgiumban jóformán tudni sem akarnak egyébről, Franciaországban két társulat is alakult már a tanulók játéakai, meg az angolos testi nevelés érdekében, melyekben előkelő írók, tanárok, orvosok működnek s több folyóiratot szerkesztenek; J. Simon, Rochard, Lagrange, Coubertin, Pascal Grousset, Riant, Maneuvrier meg mások munkái, az orvosi akadémia tárgyalásai igen rövid idő alatt általános érdeklődést keltettek; a boulognei erdőben es egyes nagyobb köztereken, a Luxembourg-palota kertjében stb. nagy nyilvánosságban folytatott játékok hirtelen megalkották a közvéleményt, mely tüzre hányja a gymnastikai szereket s csak a játékokat és legföljebb az athléta gyakorlatok némelyikét fogadja el. Németországon Wiesetől Raydtig sok szószólója akadt az angolos nevelésnek s a játékok szintén kezdenek terjedni. Hazánkban, igen öröndetes módon a közoktatásügyi államtitkár vezetése alatt, az országos közegészségügyi egyesület kebelében, szintén megkezdődött a testi nevelés ügyének tárgyalása és Dollinger Gyula, meg Suppan Vilmos

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 179. számában.

ez ügyben az államtitkárhoz intézett jelentéseikben, szintén a játékoknak fogják pártját, ezekre akarják alapítani a testi nevelés rendszerét.

Némileg leverő hatást tesz az emberre, ha meggondolja, hogy Montaigne, Locke, Rousseau, majd Frank János Péter lényegökben azonos panaszokat és javaslatokat hangoztattak (kivált az utolsó munkájában igen sok megvan abból, mit a hygiene ma követel) s utánok ismét elesenededett a közvélemény és maradt a köznevelés a régiben; hajlandó az ember azt hinni, hogy a hygiénikus nevelésnek századok óta többször és nagy emberek által elmondott eszméi, nehezen valósíthatók meg. De azt hiszem, most mégis több reménységünk lehet a sikerre, mint más időkben, régebben lehetett; most nemcsak érezzük a testi nevelés szükségét, most tudjuk is már, hogy mi helyes és élettani alapon, mint Lagrange tette, elméletileg meg is tudjuk tervét szerkeszteni. E mélyebb belátás remélhetőleg maradandóbb alkotásokat fog létre hozni.

A terv tehát, az előbbiek szerint, ez volna: 14—15 éves korig játék, minél több és mozgalmasabb játék szabad levegőben; később a játékon kívül szereken való tornázás és athletikai gyakorlatok, az ifjúkorhoz alkalmazott mértékben. Ezeken kívül: úszás, lovaglás, kirándulások, katonai gyakorlatok, korszolyázás, csolnakázás, touristaság, velocipédezés, ököl-vívás és a többi. Látni való, hogy van miben válogatni. Ha egy gondos apa akar választani fiának, egyet vagy többet, nem fog megakadni; de mit válasszon, miben nyugodjék meg az iskola? Lehet-e nekünk egyszerűen utánózni az angol példát?

Hogy az összes iskolák növendékei három-négy évtized alatt teljesen elszoktak a lapdázástól és más, szabadban folytatható játékoktól, sőt el is felejtették ezeket, hogy ugyanez idő alatt hasonlóképen nagyot változott a nép szokása is, sok városban és falun teljesen kimenvén gyakorlatból a vasárnapi közös játék a szabad mezőn: ez azt mutatja, hogy az egész társadalom életében történt valami változás, valami megromlása a kedélynek, mesterséges és beteges megbágyadása az idegzetnek, a mi a mozgásban élvezetet találni nem engedi az ifjúságot, legalább egy részét. E változás okait kutatni itt nem kívánom; de hogy a helyzet most ilyen, azt igen szükséges figyelembe venni, ha arról van szó: minő kilátásunk lehet arra, hogy a mi ifjúságunk a játékokat, mint a testi nevelés rendszeres eszközét

elfogadja. Arra, hogy elfogadja, hogy kitartóan gyakorolni fogja, számítanunk kell, ha azt akarjuk, hogy a rendszer teljesen csúfot ne valljon. És erre nézve a francia példa még semmit sem bizonyít. Egy idő óta síppal-dobbal lelkesítik ezt a közönséget és a tanuló ifjúságot és sikerült divatba hozni a nyilvános játékokat. De még senki sem tudja, nem jut-e ugyanazon sorsra a játékok ügye, melyre ugyancsak a francziáknál a «bataillons scolaires» jutottak; a divat hamar változik, mert nem támogatja más a külső eszközökön, a hamar elfáradó köz lelkesezésen kívül. Hogy Németország néhány középiskolájában az angolokét megközelítő kedvvel és ügyességgel játszsza a cricketet és foot-ballt, még az se nagyon biztasson bennünket, mert azok a fiúk amúgy is igen jó tornászok voltak. Minél nagyobb élvezettel olvassuk az angol fiúk játékaiknak leírását (kik azokat személyesen nem láthattuk) s a játékok nevelésbeli, testi és lelki eredményeit minél többre becsüljük: annál inkább óvakodjunk az elméletileg teljesen igazolt, de kissé kétes hatású jelszót vakon, elhamarkodva követni, kivált ha e jelszó oly kérdésre vonatkozik, mely többféle körülmények hatása alatt áll. És igen féltő, hogy a gymnastika teljes eldobása, a testi nevelésnek egyedül a játékokra alapítása ez idő szerint nem egyeznék a mi fiaink szükségletével.

Az angol fiút külső és belső okok teszik arra alkalmassá és hajlandóvá, hogy az ő igen becses és kellemes, de fárasztó nemzeti játékaikat kitartóan, sőt egész becsvágygyal gyakorolja. Kívülről hat reá a nemzeti hagyomány, a művelt társadalom nagy érdeklődése, a testi jelességekre vonatkozó sajátos, a mienktől egészen elütő, fölfogás — sőt nemzete életének mozgalmas volta, széles köre is; előtte az életpályáknak, sőt az élet színterének is oly nagy változatossága áll, jövőben kalandozó szeme a föld kerekiségének oly nagy részét, a lételeért való küzdés oly sok módját tekinti át, hogy jellemére, maga előkészítését illető ösztönére ez is hatással van. De belsőleg is ösztönzi testi erejének tovább fejlesztésére, vagy legalább foglalkoztatására az egészséges fejlettségű, már örökölten erős, jó táplálással, okos életmóddal még erősebbé tett izomzat és idegzet. Mert nem kell hinni, hogy a mire csak nehezen vagyunk képesek, azt megkívánjuk és kitartóan folytatjuk. A jó matematikus még mulatságul is számtani problémákat fejteget, mert agyveleje már bele van szokva, mintegy hozzá van idomulva e

munkához; egy nyelvtudós borzadva látja, hogy, mit művel amaz — a ki viszont a szótövek és etymologiai kutatások munkáját tartja iszonyúan száraznak. Épen így van ez a testi munkával is. Az alföldi magyar paraszt, a ki hajnaltól késő estig húzza a kaszát aratáskor, összerogyna, ha csak egy óráig kellene is a japáni dzsirinkishát húznia, vagy a kanghot emelnie; a japáni teherhordó éhen halna nálunk, mert nem tudná a paraszti munkát elvégezni — míg hozzá nem idomúlna. Vagyis: a gyermek vele született és belé nevelt sajátságai szükségeseek ahhoz, hogy az angol iskolai játékok olyan sikeresek, olyan általánosan kedveltek legyenek, mint a milyenek valósággal, legalább a gazdag emberek fiai által látogatott nagyobb középiskolákban. Azt hiszem, senkinek sem jut eszébe Eton, Rugby, Harrow és a többi angol iskola növendékeivel, a mi fiainkat összehasonlítani; nagy a különbség a játékokon s az életfolyáson kívül társadalmi helyzetökben, vagyoni viszonyaikban, a családi szokásokban, az örökölt sajátságokban, de legnagyobb a nevelés és iskolába járás czeljának fölfogásában, az ahhoz való önkéntes hozzájárulás ösztöneiben. Míg az angol apa azt kívánja az iskolától, hogy fiát a reá költött sok pénzért gentleman-né nevelje, a szónak nagy és nemes értelme szerint, a fiú pedig ezt tudja és, az egyes iskolák növendékei közt átöröklődő hagyomány szerint, saját akaratával is rajta van, hogy testi fejlettsége is megfeleljen e kívánságnak — addig nálunk a szülők valamely lehetőleg gyors és kényelmes pályafutás előszobájának tekintik az iskolát s nem adnak annyit az egyéni sajátságokra, a neveltség fokára, az egyéni értékre, mint a bizonyítványra; a mit igen érthetővé is tesznek, a mi közviszonyaink. De nemesak a külső ösztönző körülmények hiányzanak hazánkban, belsőleg is alkalmatlanok ez idő szerint ifjaink arra, hogy a játékok intensív üzésével, mintegy magok jó szántából, végezzenek annyi testi munkát, a mennyi egészségek, testi fejlődések érdekében kívánatos. Kevés kivétellel gyöngye izomzatot örökölték, melynek fejlesztésére, mint általában testi egészségek szilárdítására a családi életben semmi sem történt; már elnyomott mozgási ösztönnel, az ülő életfolyásra való hajlandósággal kerül jó részök a középiskolába. Az ilyenekre nézve a játékban való részvétel épen olyan fárasztó, épen olyan kelletlen lesz, mint a gymnastika, mindaddig míg izmaik meg nem erősödnek. Igazi kedvvel az pazarolja erejét a

testgyakorlat bármely alakjában, a kinek ereje van; a kísérlet valószínűleg azt fogja mutatni, hogy a tanulók nagy része, a gyöngébbek, elkényeztetettek csoportja, ha lehet, kivonja majd magát a játékból. Némi tapasztalatokat is említhetnek; egy gimnasiunban egy-két jó akaratú tanár hosszabb sétákra, katonai menetekre vezette ki tanítványait a városból s játszani akarta őket a mezőn; igazi kedve e szokatlan fáradalomhoz csak azoknak volt, kiknek, mint nagyobb kamaszoknak és rosszabb tanulóknak, az egészre legkevésbé volt szüksége.

Aligha szabad tehát azt remélnünk, hogy a játékokra kényszeríteni nem lesz szükség a tanulókat. Ha pedig így lesz, akkor — legalább egy ideig — nem lesz meg az a nagy különbség a régi és az új rendszer között, hogy amannak kedvetlenül, ennek kedvvel tesznek eleget a tanulók. És mivel a játék csak akkor ér valamit, ha benne részt venni, futni, versenyezni, kitűnni valóban igyekszik a gyermek, erre pedig gyöngébbeknek, egészségtelenebbeknek csak előleges gyakorlás, hozzá készülés (entrainment) után lehet kilátása: előttem bizonyosnak látszik, hogy a testgyakorlást «tanóra» természetétől egészen megszabadítani, a végzendő gyakorlás mennyiségét, adagját egészen magokra a gyermekekre bízni nem lehet és nem szabad, legalább addig nem remélhetjük ezt, míg bővebb tapasztalatokat nem gyűjtünk. Ily értelemben nyilatkozott az a vegyes bizottság is, mely közelebb Bernben e kérdéssel foglalkozott. Valóban nem is oly borzasztó dolog az, hogy bizonyos kitérő és nem önként választott izom-munkát, mozgásbeli föladatot végeznek a tanulók; csak a mozgás alakja és mennyisége legyen jól megválasztva és ellenőrizve. Hiszen az az angol fiú, ki nagyobb korában a cricket-játszók kapitánya lesz, előbb rendszeresen gyakorolja, képezi magát, és pedig egész kitartással és teljességgel nem fölvidító hanem igen fárasztó módon, a miért legföljebb a későbbi diadalok képzelete és nem a közvetlen öröm jutalmazza. A mint a játékon kívüli testgyakorlás fárasztó, de változatos műveleteiről tudja az iskolás fiú, hogy azoknak mi a célja s később tapasztalni kezdi, hogy a játékok versenyében mi a haszna, nem fogja unni. Ezért nem kell es jó ideig még nem is szabad elvetnünk a gymnastikát, sőt föl kell használnunk arra, hogy előkészítésül szolgáljon a játékokra.

Annnyival inkább szükséges ez, mert a játékok rendszeres üzése a mondottakon kívül még egyéb, lényeges akadályokra

is talál. Az idő és a pénz kérdésével nem is szükséges bővebben foglalkoznom; egy-két órát naponként lehet e célra szorítani s a tanügyi kormányzat a szükséges költséget is majd csak elő tudja teremteni. Minél intenzívebb mozgást tudunk biztosítani a tanulóknak, minél általánosabbá tudjuk tenni a mozgásban részesülést, annál kevesebb időre lesz szükség; ha pedig tantermeinket jó esteli (mesterséges) világítással tudjuk ellátni, a mi a mai világban nem oly igen nehéz feladat s egy-két a szemet nem fárasztó, tanórát estére teszünk: akkor a délutáni idő a testgyakorlás céljára eléggé szabaddá válik. Nagyobb nehézség az, hogy a játékokhoz sok alkalmas, jól gondozott és az iskolához nem igen távol eső térség szükséges, melyet több helyen (nemcsak a legnagyobb, de némely kisebb városokban is) túlságos áldozattal is alig lehet megszerezni. A legnagyobb nehézség pedig az, hogy az esztendő téli felében a játékok rendes folytatása alig lehetséges, vagy csak igen alkalmatlan óvó intézkedések mellett s főleg olyan intézetekben, mint az angol college-ek, hol a játék-tér az iskola épületéhez tartozik, tehát rajta a fiúk otthon vannak, azonnal ruhát cserélhetnek, stb. — a milyen viszonyok hazánkban nem lesznek soha. E miatt, ha a játékok ősztől tavaszig szünetelnek, hiányozni fog a testgyakorlásnak egy igen szükséges sajátága: a folytonosság. Tehát a játékok azon kizárólagos alkalmazását a testgyakorlás módjául, mit Lagrange és mások javasolnak, azért sem fogadhatjuk el, mert — legalább a mi viszonyaink között — úgy is gondoskodnunk kell a téli időre másnemű mozgásokról. Ilyenekül pedig a testi nevelés rendszerébe állandó tagokként beiktatni olyan sport-fajokat, testmozgásokat, melyeket hol lehet végezni, hol meg nem: határozott hiba volna. És valamilyen nem mondhatjuk azt, hogy a testi nevelés rendszere legyen: télen a korecsolyázás, nyáron az úszás, mert ezekből nem tudunk annyit biztosítani a tanulóknak, a mennyi célunkra elég volna, épen úgy nem szabad azzal megelégednünk, hogy hiszen télen is lehet, sőt tanácsos (szoktak is) a szabadban végezni játékokat; ez igaz, sőt újabban egy német tanár igen szépen írt a téli, hideg levegőben játszás jó hatásáról, de tudjuk, hogy rendszerré nem tehető.

A testi nevelés tervének alapját, mintegy vázát, melyre több más is a körülményekhez képest még reá akasztható, olyan gyakorlatoknak kell alkotni, melyek folytonosan végezhetők.

Az eddigi iskolai gymnastikának ez az egy jó tulajdonsága határozottan megvan. Hogy a téli évszakban zárt és fűtött helyiségekben kell a gyakorlatoknak végbe menni, az olyan hiba, mely a folytonosság — előttem főfontosságúnak tetsző — elvéből származik s el nem kerülhető, de igen nagy mértékben enyhíthető a tornacsarnokok jó szellőztetése által, de kivált azzal, hogy a tanulókat a szabadban időzésre más módon ösztönözzük. Ha aztán a mai iskolai tornázás némely megrovott külső körülményeit, a csarnokokat, a gyakorlatok mesterseges voltát, a spontaneitás hiányát, elháríthatatlanoknak ismertük meg, és nézetem szerint ártatlanoknak is, csak az a kérdés marad hátra, mi módon kell átalakítani a testgyakorlás tartalmát, a gyakorlatok rendszerét, hogy a szabadban játszás jó tulajdonságai benne se hiányozzanak s általa is elérhetők legyenek. Erre a kérdésre részletesen megfelelni egy orvosokból, tornászokból és nevelőkből álló bizottság volna hivatva, oly sok találékonyosság, észlelet és tapintat lesz hozzá szükséges. De annyi előttem világos, hogy a játékok három fő előnye a szabályzottabb iskolai testgyakorlásra is átruházható. Ezek: a testi munkának legfőképen az alsó végtagokkal végeztetése, (a mi a tüdő és szív fejlesztésével, az általános egészség erősítésével egyértelmű), a szabadban időzés jó hatása és a kedély fölszabadítása, földerítése.

Legkevesebb nehézséget okoz a gyakorlatok olyan módjainak kitalálása, hogy a tizennégy évesnél fiatalabbak s általában a fejletlenebb izmúak csak lábaikkal s ne karjaikkal (legalább ne ezek nagy erőltetésével) végezzék azokat. Nehezebb lesz a téli évszakban a szabadban mozgás rendszeressé tétele; a mi a kedély vidítésát illeti, arra termett tornatanító, mint a jó szakács az egyszerű ételt, ízletesebbé és kedvesebbé tudja tenni az egyhangúbb gyakorlatokat is, de a beavatottak gondoskodni tudnak bizonyára azok változatosságáról is. A nagyobbak számára pedig az eddigi módok, a nyújtó, a korlát, a létra, a súlydobás stb. úgys megmaradnak.

Mindezeknél nagyobb és gyökeresebb átalakítást kíván azonban nézetem szerint a testgyakorlás ügye egy más irányban; a testgyakorlás módját és mértékét okvetetlenül alkalmazni kell az egyesek egyéni sajátságaihoz, gondoskodván egyszersmind arról is, hogy az egyesek testi fejlődésének menete, erősödése, testgyakorlásból vett haszna s ebbeli igyeke-

zete pontosan ellenőrizhető és megállapítható legyen. Ma már mértékkel és mérleggel tudjuk kimutatni a fiatalságnak fejlődésbeli elmaradottságát; illő és szükséges, hogy ily hiteles módon bíráljuk a tett intézkedések eredményét is.

V.

Rége a görög ifjúság testgyakorlását két ember vezette; egyik volt a pædotriba, ki a testedző munka elvégzését tanította s a kinek föladata egészen olyan volt, mint most a tornatanítóé, másik a gymnasta, ki az ifjoknak egyenként, testök alkata, temperamentumok, egészségi állapotuk és koruk szerint kijelelte a végzendő testi munka, a gyakorlat módját és mennyiségét. Ez utóbbinak föladatát most senki sem teljesíti; a testgyakorlás «tananyaga» osztályok s még csak nem is korosztályok szerint előre van megállapítva. Mindenki beláthatja, hogy ha fiainkat testi fejlődésök útján tetszésünk, és az emberi test legjobb fejlettségére vonatkozó mai ismereteink szerint vezetni akarjuk, ehhez mellőzhetetlenül szükséges az egyéni sajátságok ismerése és az egyéni szükséglet figyelembe vétele. Tulajdonképpen addig, míg a minden gyermeknél egyformán szükséges és hasznos mellőtágító és szíverősítő gyakorlat: a szaladgálás, a játék, vagy az ezt pótló testi munka van soron, a pubertás kora előtt, az individualisálásnak nincs nagy fontossága; de kiválóan fontossá lesz ez rögtön, a mint az lesz kérdésessé, valamely fiúra nézve: lehet-e, kell-e már a testgyakorlás egyéb módjaihoz fognia? Annyival szükségesebb lesz aztán a gyakorlat fájának és mennyiségének megállapításakor az egyes fiúk testi állapotának pontos megvizsgálása és a gyakorlat tervének ehhez képest való megállapítása.

Ugyanazon korban, például tízennégy éves korukban, a fiúk igen különböznek; a melyik kicsiny korától fogva tág mellű, vaskos, nehéz testű fiú, a testfejlesztésnek egészen más módjára lesz szüksége, mint az olyannak, ki vékony, esetleg szűk mellű. Egy lassú mozgású, torpid idegzetű fiú olyan erőgyakorlatokat, olyan heves, gyors, tehát izgató mozgásokat végezhet gyakorlásul, melyek az izgékony idegzetű, eleven, de sovány gyermeket megrontanák. Vannak a szervezetnek, a szívnek, az ereknek, az agyvelőnek oly figyelembe veendő sajátságai,

melyek ignorálása hatástalanuá, vagy épen veszedelmessé teszi a testgyakorlás bizonyos módjait. Végre pedig vannak olyan általánosan ismert jellegző adatok, a test súlyának, magasságának, a mell körfogatának méretei, melyeket az egyesek testi fejlődésének irányára nézve útba igazítóknak kell tekintenünk s melyek ismerete nélkül épen úgy nem indulhat el az iskola a testi erősítés munkájában, mint a hogy új növendékét a tanár tanítani nem kezdheti, míg meglevő ismereteit tőle ki nem tudta. Tehát valamint az új növendéket fölvételkor megvizsgálják s azután mondják meg róla, hogy melyik osztály növendéke lehet: úgy kell a tanulók testi állapotát is pontosan megvizsgálni, hogy megmondhassuk, a testgyakorlásnak minő fajtájára és mennyiségére van szükségök.

A régi görögök gymnastájának ez a fontos munkája, melyet nézetem szerint okvetetlenül föl kell elevenítenünk, csak orvos által végezhető, legalább még egy ideig, alaposan. A görögök és rómaiak is orvosokat alkalmaztak e föladatra; a nagy Galenus is volt egykor a római athléták orvosa ily értelemben, sőt maga is oly tüzesen athlétáskodott, hogy 30 évesnél idősebb korában a karját is kificzamította. Azt a munkát, mely az egyéni testalkati sajátságok gondos fölkutatásában, méltatásában, a testi fejlődés irányának megállapításában áll, a melynek alapján lehet kitűzni az egyes tanulóknál a legheylesebb gyakorlás-módot, fölfogásom szerint más, mint orvos, nem végezheti el. A testi egészség és testi fejlődés kezdődő abnormitásait csak orvosi szemmel lehet fölismerni; a végzett gyakorlat eredményében a jót és rosszat csak orvos, még pedig ilyenekben jártas, e föladatra készült orvos tudja megkülönböztetni. Vannak gyermekek és ifjak, kiknek igen kevés orvosi ellenőrzésre van szükségök, mert athlétáknak születtek, kik mindent megbírnak s jó viszonyok közt is élnek. De az ifjúság nagyobb része egyfelől védelmet kíván a túlzások rossz hatása ellen, másfelől oly nehezen kormányozható testi fejlődésében s oly beható és folytonos tanulmányt követel, a testi elmaradottság (örökölt vagy élete folyásában levő) okaira nézve, hogy ezek nélkül a chablon-szerű testgyakorlásnak csak igen kevés hasznát veheti. E tanulmányozás határozottan orvosi föladat.

A középiskolai orvosok és egészségtan-tanárok, kiket néhány év óta aránylag nagy számmal képez ki két egyetemünk, e

czélra teljesen alkalmasok volnának. Az exact vizsgálódásban gyakorolt, az egyéni egészségápolásban teljesen jártas, közegészségügyi érdekek iránt lelkesedő s az iskolák és az ifjúság iránt mélyen érdeklődő orvosok ezek, kiket az illető szabályzat a most vázolt föladatra, ha talán nem egyenesen szavaival is, de értelmével úgy is kötelez; meg vagyok róla győződve, hogy ennek teljesítését egész működésök legfontosabb részének tekintenék s hazafias ambícióval viselnék a vele járó terheket. Igen természetes, hogy ha a testi nevelés ügyének vezetését a kormány reájok bízna, sokkal szorosabb összeköttetésbe kellene jutniok az iskolával, mint a milyenben vele most vannak s általában meg kellene változtatni és ki kellene bővíteni az iskolai orvosok munkakörére vonatkozó rendelkezést. Erre vonatkozólag jó, ha tudjuk, hogy még Angolországban is, hol tulajdonképen az internatusok orvosai gyógyító és egészségügyileg ellenőrző munkát teljesítenek, hol a testi nevelésnek, a tanulók testi életének vezetése a tanárok kezében van, az illető orvosnak föladatául tekintik azt, hogy alkalmilag egyes tanulókra nézve, a testgyakorlat módját és mennyiségét megszabják s hogy a főntebb elmondottakhoz hasonló gondolatok alapján sokan kívánják (például dr. Crichton Browne, *Education and the nervous system* című dolgozatában), hogy az iskolai orvosok a tanulók testi állapotáról részletes és pontos följegyzéseket tegyenek, a mint egyesek tesznek is s az angol hadseregben is szokásban van. Ez óhajítás és némely más körülmény is azt mutatja, hogy magok az angolok is javítani, az individualisálás útján tökéletesíteni akarják a testi nevelésnek tőlök oly sokszor irigylet rendszerét; nem eszközeit, azok nálok nagyobb bőségben vannak, mint bárhol, hanem rendszerét s az eredmények biztosságát.

Az iskolai orvos, mint a testi nevelés vezetője, e mellett az egészségtan tanítója, az intézetben a hygienikus szükségletek ellenőrzője, (sőt nézetem szerint mint a szegény tanulók orvosa is) igen sok tenni valót találna. Gyakran kellene megjelennie a testgyakorlás óráján, meglátogatni a tanulókat otthonukban, személyesen foglalkozni velök és buzdítani őket, esetleg szülőiket, tudomást szerezni életmódjokról, hibás szokásaikról, fölügyelni az intézettel kapcsolatos tápintézetre, részt venni némely kirándulásokon, észlelni ezek hatását egyes, kényesebb vagy gyöngébb testű tanulókra, stb.; mindez egynemű, de

friss elmét, élénk munkakedvet, buzgóságot kívánó föladat. Erre sem díjtalanul önként vállalkozó, sem nagy magán gyakorlat által kifárasztott orvos nem alkalmas. Mindezt sokkal könnyebb elvégezni az angol vagy franczia internatusokban, mint a mi nyílt intézeteinkben, a hol minden tanuló más viszonyok közt él s a hol e miatt a testi nevelés és testi fejlődés sem lehetett egyforma. Pedig mégis lehetőleg egyöntetűvé kellene tenni; és e végett ismét előáll a (sokszor méltán rossz elővéleménnyel fogadott) eset, hogy egy újabb állásnak rendszerezését kell a közoktatási kormányoknak elhatározni: az állandó iskola-orvosét. Hazánk volt az első ország, mely e névvel egyeseket fölruházott s ezzel a külföldön sok (és eddig még meg nem érdemelt) dicséretet aratott; következetesek csak akkor leszünk, ha a címhez munkakört és illő fizetést adunk, tudva, hogy haszna a nemzetnek csak így lehet belőle.

E dologban csak két eljárást lehetne követni. Vagy minden középiskolához alkalmazni egy iskolai orvost, ki mérsékelt fizetést húzna s orvosi gyakorlatából élne; vagy több iskolát adni egy orvos kezébe — mint a főigazgatókéba — s akkor módot adni neki, hogy ennek a föladatnak éljen s megélhessen belőle. Mind a két módnak meg volna az előnye; az első esetben az iskola helyi viszonyaiban jártasabb, a másodikban alaposabb szakember lenne az orvos. Bármely módon történnék is e kérdés megoldása, szükséges volna magoknak az orvosoknak képzésében több gondot fordítani nevelésügyi ismeretek szerezhetésére, hogy a tanári karokban működésök iránt több legyen a megnyugvás és bizodalom.

VI.

Az ifjúság testi nevelésének egyetlen egy eszközzel nem lehet eleget tenni; nem elég az eddigi iskolai tornázás, mint mindenki elismeri, de sokak meggyőződése szerint és szerény nézetem szerint is, nem elég magában a játékok üzése sem. A kettőt össze kell kötni egymással; át kell alakítani a gymnastika módját, újabban kifejtett élettani elvek alapján s ezzel megadni a gyakorlatoknak a folytonosságot, az időjárástól és az évszaktól való függetlenséget, újra rá kell szoktatni ifjainkat a játékokra s ezzel megadni a szabad mozgás, a friss levegő,

a jó kedély hasznait a testnek. De ez még csak a legkevesebb, a mit tennünk kell. Minden iskola tanári karának vagy igazgató tanácsának gondosan föl kell keresni az illető város fekvésében, környezetében, összes külső viszonyaiban levő olyan tényezőket, melyek a testi nevelés eszközeinek számát szaporíthatják; mert minél több alkalommal és minél többféleképpen foglalkoztatjuk és gyakoroljuk az ifjú testi erejét, annál nevezetesebb elemévé lesz életének a testgyakorlás, annál több oldalú lesz ügyessége és kitartóbb saját testi előnyeire fordított gondja. Fanatikus athlétákat nevelni nem szükség, de az ifjúság elméjében a testi épség és erő vágyát, becsének érzetét fokozni, mindig ébren tartani, az iskola nevelői kötelességei közé tartozik. Nem igen valószínű, hogy a gondolkodásnak ilyen módja hamar és könnyen fejlődnek ki a tanárokból, az iskolák vezetőiből; e végett is kívánatos, hogy az iskola orvosa, mint ez eszmék képviselője, részt nyerjen az iskola igazgatásában.

Hogy az iskolai élettel egybekötve mily sok módját lehet üzni a testgyakorlásnak s hogy az összes kínálkozó alkalmak okos fölhasználása mily nagy mértékben járul hozzá az ifjúság kitünő fejlettségében látható eredményhez, azt az angol tanulók példájából láthatjuk. Mert igen téves dolog volna azt hinni, hogy az angol fiúk piros színét, férfias magatartását, vaskos izmait egyedül a játékok üzésének kell tulajdonítani. Tudjuk, hogy a legtöbb angol iskola nem nagy városok belsejében, hanem szabad helyen fekszik, nagy terjedelmű udvarokkal, játékterekkel van ellátva; közelökben folyóvíz, szabad mező, erdő, hegyek stb. vannak, melyek megannyi alkalmat és helyet nyújtanak rendszeres testedző játékokra és gyakorlatokra. Ehhez hozzá kell még adnunk, hogy magok a tanárok is hasonló nevelésben részesülván, nemcsak ösztönzik növendékeiket a férfias és hasznos időtöltésre, hanem magok is részt vesznek benne. Nem régen történt, hogy egyik legnevezetesebb nevelő intézet új igazgatót kapván, egy idegen azt kérdezte a fiúktól: valami igen jeles ember-e az új igazgató? A fiúk egész lelkesedéssel felelték: «hatalmasan tud ugrani!» Jellemző, hogy a testi jelességnek ott ily erős vonzó hatása van az ifjúságra. És ezt nem szabad elfelednünk, ha az angolok testi nevelésének eredményét a szárazföldön láthatóval, vagy éppen a mienkkel összehasonlítjuk.

Az angol tanuló tehát nemcsak az ismeretes és szabályozott játékokat (cricket, foot-ball, stb.) gyakorolja, nemcsak a lapdázást, birkózást, vívást s itt-ott (újabban fokozódó mértékben) a szer-tornázást űzi, hanem minden szabad idejét fölhasználja másnemű testgyakorlásra is, milyenek: az úszás, lovaglás, korcsolyázás, versenyfutás, nyúl vadászat-játék (paper-chase), a csolnakázás, stb. Mindezekhez természetesen sok idő, sok pénz, gazdag tanintézetek, nagy szabad térségek kellenek, sőt még egyéb is: olyan köz-szellem, mely mindezeket a nemzet ifjúsága számára megszerezze. De végre is mindezek ott a legtöbb és főleg az előttünk mintaként folhozható intézetekben megvannak s a testi nevelés kitünő eredményeit, a méltán írgyelhető testi és jellembeli sajátságokat (faji és társadalmi viszonyokon kívül) ezek összességének kell tulajdonítanunk. Mindezekből igyekeznünk kell annyit, a mennyit lehet, hazánkban is megvalósítanunk s le kell tennünk arról a reménységről, hogy egyedül a játékok újra fölélesztése nagyobb fordulatot okozzon ifjúságunk testi életében.

Nálunk igen sok, talán legtöbb tanintézet körülményei a testi élet angol módra való folytatására kedvezőtlenek. Nem is kell említenem, hogy a mi fiainknak nincsen annyi szabad ideje, mint az angoloknak; ezen kívül a természeti viszonyok is sok helyen kedvezőtlenek. Gondoljunk csak az Alföld tanintézeteire. Van közöttök olyan, hogy a város közelében szabad mező, erdő, hegy, sőt folyóvíz sincsen; a gyermekek és ifjak teljesen híjával vannak minden alkalomnak és helynek az intenzívebb mozgásra. Szabad idejüket a poros vagy sáros utcán való haszontalan ödöngéssel töltik, vagy szobában, regényolvasással. Ott, hol folyóvíz van, egy kis részök megtanul úszni, legtöbb nem, mert fél, vagy szülei nem engedik a vezetés és felügyelet nélkül való kirándulásokban részt venni. Csolnakázásról szó sem igen lehet, hiszen az egész országban, mint sport-faj, csaknem ismeretlen a csolnakázás. Lovaglásra gondolni sem lehet; alig van egy középiskolában egy-két tanuló, ki lovagolni tud, mert esetleg atyja földbirtokos. Kirándulások, se botanizálás, se üdülés végett nem tesznek, mert nincs hova menni; van olyan alföldi város, melynek szélső házaitól kezdve a határ széléig minden talpalatnyi föld föl van szántva, úgy hogy még legelő is alig van, a mi van magán birtok. Mit keressen a tanulók serege a városon kívül?

még egy majálist sem tudnak szabadban tartani. Igaz, hogy ilyen helyre mostani fogalmaink szerint nem tennénk középiskolát; de már ott van s növendékeiről egészségi szempontból gondoskodni kell. Ennél fogva véleményem szerint ott, hol a város fekvése kedvező, meg kell ragadni minden alkalmat, hogy a fiatalság hasznát vegye; valamint a korcsolyázást hathatósan ajánlotta a közoktatásügyi miniszter az iskolai előjárásoknak, úgy ajánlhatja az úszás tanulásának kötelezővé tételét, a csolnakázást, a rendszeres kirándulásokat stb. Ha Németországon kötelező tantárgy az úszás minden tanítóképző intézetben, lehet nálunk is ott, hol reá alkalom van. Ott azonban, hol a város kedvezőtlen viszonyai lehetetlenné teszik az egészséges időtöltéseket, más valamit kell találnunk, a mi a fiatalságnak sok, szabad levegőn való mozgást, a tornázásnál pihentetőbb, a játéknál intenzívebb és czélszerűbben fokozható gyakorlást biztosít. Ilyenül szolgálhatnak, nézetem szerint, a katonai gyakorlatok, jelesül a menet-gyakorlatok. Ezeket olyan helyeken is lehet végezni, hol a kirándulásnak semmi kellemes czélpontja nincsen (ha van, annál jobb) és ha más hely nincsen, az országútat is lehet használni.

A katonai gyakorlatok éppen annyira el vannak hagyva most, a mennyire fölkapták őket egy időben. Ha úgy fognánk föl, hogy általok a katonai pályára kell előkészíteni az ifjakat, meg is érdemelnék az elhagyást; a francziák még taktikát, fegyver-ismeretet s más efféle is akartak e czímen tanítani s talán ezért unták meg végképen. De az egészségtan nem lát bennök egyebet, mint nagy adag szabályos és hasznos mozgást, mely az iskolai testgyakorlás fönt kitűzött fő czéljára: a tüdő tágitására igen alkalmas. Úgy kell tekintenünk a katonai gyakorlatokat az iskolában, mint a valódi katonai életből való, szelídített átvételét azoknak a mozzanatoknak, melyek ott a lomha, domború hátú, tágult gyomrú, esetlen mozgású újonczból egy félév alatt peczkes, karcsú, bátor föllépésű, szük kosztoson is piros arczzsínű katonát képeznek; a melyek miatt Moltke a katonáskodást a nemzet ereje föntartására elengedhetetlen szükségnek állította.

A mai tornázás rendgyakorlatai nem egyebek, mint a katonai gyakorlatok ábéczéje; a figyelmet fárasztják, de a testet nem gyakorolják. Ezért, minthogy belőlök különben sem szükséges sok, megtartandók ugyan, de csak azért, hogy tovább

menve, a tartós gyalogolás, a katonai menetelések alapjául szolgáljanak. Ebben az alakban hatásuk épen megfordított lesz; a figyelmet, az elmét teljesen pihenni engedik s a testet igen nagy mértékben es czélszerű irányban gyakorolják. Minden izommunka, melyet jól betanulunk, lassanként automatikussá válik; a járás pedig, mely egyenlő tempóban, társaságban történik, igen hamar lesz ilyenné. Az automatikus mozgások, melyek által sok munkát végezhetünk agyvelőnk fárasztása nélkül (mert ezeket a gerinczvelő ideg-középpontjai kormányozzák), a legezélszerűbb testgyakorlatok s a mi igen fontos dolog: a munkában kifáradt agyvelő pihentetésére igen alkalmasok. Az ily hosszabb menetelés, a mellett, hogy teljesen kielégíti a higienikus testgyakorlat iránt föllállított követeléseket, mert szabad levegőn történik, tan-óra természetével nem valószínű, szabadon hagyja a fiatalság kedélyét, és főleg a tüdő tágulására hat, még az egyesek gyakorlásbeli igényeihez is könnyen alkalmazható, mert igen jól «adagolható». A tanulók közül némelyeknek jobb kevés ideig, de nagy erővel mozogni, ezek futó lépésben is mehetnek; másoknak tartós, de enyhébb gyakorlat kell: ezek közönséges lépéssel járhatnak hosszú ideig, még pedig némelyek kevesebb ideig mint a többiek, ha szervezetök úgy kívánja, ámbár a járásból kivonni magát csak beteg tanulónak lehetne oka.

A menetgyakorlatok könnyítésére okvetetlenül szükséges vagy dobról, vagy a német katonasághoz hasonló sípokról gondoskodni; azt, hogy /az ütemet jelző hangbenyomások a mozdulatok automatikusságát biztosítják, s velök ugyanazon testi munkát felényi terhűvé tehetjük: mindenki tudja. Nem kevésbbé czélszerű, sőt igen fontos, énekléssel kötni össze a menetgyakorlatokat. Általában nem szabad elfelednünk, hogy az éneklés a legnevezetesebb testgyakorlatok egyike, még pedig épen az által hasznos, a miről már többször volt szó: a tüdők tágítása által, a mit egyebek közt a muszkaországi templomi énekkarok tagjain tett számos mérés és hosszas észlelés is határozottan igazol. Hogy mostanában mégis igen sok apa menteti föl gyermekét az ének-óráktól (épen úgy, mint a testgyakorlástól), az csak azt mutatja, hogy a művelt közönséget még ezután kell megtanítani arra, hogy mi jó gyermekének, de különben néhol semmi veszteséggel sem jár az illetőkre nézve, mert a büzhödt levegőjű tanteremben, nem is nagy buzgóság-

gal való éneklés úgy sem sokat használ. Egészen más dolog ez a szabadban; egy fél órai tele torokkal, egész szívvel-lélekkel való dalolás, mi közben a mély lelegzet-vételkor mindig sok, üdítő, tiszta levegő hatol a test belsejébe, fölfrissítve a vért, az idegzetet, az agyvelőt, — föler tíz órai szobai tornázással.

Az ily menetekeléseket, általában a katonai gyakorlatokat, télen ép úgy kellene végezni, mint nyáron; sőt a teli időszaknak éppen ezek lennének a szabadban végezhető gyakorlatai. Mert ezeknek csak két akadálya lehet: a nagy forróság vagy a nagy sár. Természetes, hogy télen, nehéz öltözetben, kevesebbet járni is elég lenne.

A tanulók sétái rendes és kötelezett időtöltések a francia középiskolákban, hol a benlakó és igen zárt élet miatt kétszeresen szükségesek. De e séták, mint Rochard mondja, igen szomorú látványt nyújtanak, mivel legtöbb iskola igazgatója nem tudja a dolgot kellőleg intézni; sok tanuló «elkéri» a sétát, szívesebben marad otthon, mert az egészet igen unalmasnak találja. Igaz, hogy Laurie A. egészen más képet rajzol e hetenként kétszeri kirándulásokról (*Mémoires d'un collégien* című könyvében); de az ő általa ismertetett iskolának igen lelkes és ügyes tornatanítója volt. S valóban, minden attól függ, hogyan használják föl a sétára fordított időt. Magok a francia «akadémiai rektorok» belátták, hogy e nagyon üdvös testgyakorlást, a hosszas járást, csak úgy lehet megkedveltetni és sikeressé tenni, ha gyakrabban cselekszik, ha több ideig tartóvá és vonzóbbá teszik. Vannak iskolai igazgatók, kik e sétákat katonai menetgyakorlatokká tették; Pontivy-ben az igazgató gyalogló és testgyakorló társulatot alakított s maga lett az elnöke; a társaság tagjai, mintegy ötvenen, 16—20 kilométeres kirándulásokat tesznek, egy tanító és a tornatanár vezetése alatt, trombitaszó mellett. Nagy örömben érkeznek haza, — a mi «azt mutatja, hogy a tanulókat nem oly nehéz mulattatni, mint mondják». Ebből mi is tanulhatunk. Az előbb idézett francia nézet szerint gyakran kell az ily meneteknek történni; tehát legalább kétszer egy héten; tartósnak kell lenni, tehát legalább két-három órainak; végre vonzónak, szórakoztatónak, tehát szabad futkosás, pihenés, játék által megszakítottnak. Boldogok az oly tanulók, kik e közben erdő és hegyek jó levegőjét, patakok és források vizét, a szép természet látványát s hozzá egy-két jóindulatú tanár társaságát élvezhetik; de a kellőleg

kimért és kellő szünetekkel megszakított, elegendőképen fárasztó mozgás kevésbé kellemes viszonyok között is megteszi a jó hatást. Némely francia közepiskolának (például a nantes-inak) mezei birtoka van, hova a tanulók szabad napokon kimennek játszani. Miért ne lehetne ez így egyik-másik hazai tanintézetnél is, melynek vagvona van, hogy illet vásároljon, de különben helye nincs a szabadban időzésre?

A gyaloglásnál olcsóbb és egészségesebb faja nincsen a sportnak; tehát mindenképen alkalmas és tanácsos újítás lenne egy aránylag szegény ország fiaira nézve, ha őket az iskola jó gyaloglókká képezné. Ez lenne a katonai gyakorlatok legfőbb czelja és haszna. Az a fiú, ki könnyen és szívesen gyalogol, sokkal több szépet és tanulságost lát meg az életben, mint a ki a hosszabb kirándulásokat, gyalog utazást nem bírja. Az iskolai esztendő folyamában sokat gyalogló tanuló a szüneteket örömet fogja gyalog szerrel való utazásokra fölhasználni, sőt borzadni fog attól, hogy a két hónapos nagy szünetet tétlenül, testileg és erkölcsileg káros henyeléssel töltsse. A fiatal emberek látkörének szélesítésére, férfias gondolkodásának fejlesztésére, hazája alapos megismerésére semmiféle olvasmány nem tehet annyit, mint ha bátorsága van és ereje, hogy néhányad magával botot és tarisznyát fogva útnak induljon hazája ismeretlen részeinek megtekintésére. Különösen pedig az Alföld fiainak életét alakítaná át, tenné tartalmasabbá és frissebbé a gyaloglás sportszerű üzése. Mindezt megtehetné az iskola; — a mit pedig megtehet, azt köteles is megtenni. Meg kell adnia az első ösztönt, a kedvet, sőt a képességet is, az iskolai év folyama alatt arra, hogy nálunk is szokássá válhassék a szünetek alatt kisebb-nagyobb csoportokban való gyalog utazás, melynek igazi czélja élvezetszerzés és testi erősödés, de haszna ezért ennél sokkal több lenne. Nem volna nagy dolog, iskolai jutalmúl tűzni ki évenként minden iskolánál néhány forintot, melyből a felsőbb osztályok nyolcz-tíz növendéke, egy tanár vezetése alatt (esetleg egy darabon ingyen vasúti jeggyel ellátva) beútazhathná az ország valamely szép vidékét. Most úgy vagyunk, hogy azok a supplikáns deákok is vasúton utaznak, kik régebben több megyét jártak be gyalog, s kik mint öregebb emberek is örömmel emlegették ily gyalogolások alatt szerzett tapasztalataikat. A vasút határozottan elpuhítja az emberiséget; jó erre már a nevelésben is gondolni.

VII.

Fölösleges volna tovább mennem s mindazokról a foglalkozásokról sorban megemlékezni, méltatva értékeket, melyek egy vagy más helyen, egy vagy más időben hasznosak lehetnek a tanulók testi nevelésében; különben is Dollinger és Suppan dolgozataiban ezek ismertetve vannak hazai közönségünk előtt. Ez a tárgy különben nem cikkeket, hanem könyveket érdemelne. Ezért nem szólok a vívásról, korcsolyázásról, boxolásról és sok más ilyenről, mint a melyek a testi nevelés rendszerének lényegéhez soha sem tartozhatnak. Röviden csak annyit tartok még szükségesnek megemlíteni, hogy a középiskolában való athlétáskodásra nézve teljesen egy nézetem vagyok Lagrange-zsal, vagyis azt tartom, hogy a testi nevelés céljával, az ifjú test lehetőleg jó és egészséges fejlődésével annak egyoldalú gyakorlása nem egyezik össze. Az ily maximális erőfeszítések s azokat megelőző training, ritkán, nagy időközökben, nem ártanak teljesen kifejlett (s idejökkel is szabadon rendelkező) embereknek, de folytonos és se nem izgató, se nem kimerítő gyakorlást kívánó ifjú szervezeteknek nem valók.

Van még egy kérdés, melyről gondolkoznunk kell, ha a középiskolát testi nevelésbeli feladatához hozzá készíteni, célja elérését könnyíteni akarjuk; mi módon lehetne legyőzni a fiatalság és a szülők közönbösségét a testgyakorlás iránt? Erre nézve az iskolának (vagyis a közoktatásügyi kormányzatnak) eljárása egy kényelmesebb és hosszasabb vagy egy bonyolultabb de rövidebb idő alatt célhoz vezető úton haladhat.

Bizonyos, hogy ha a testgyakorlás egyszerűen kellemes szórakozás alakjában történik is, a mit a kis gyermekekre nézve bátran elfogadhatunk, és ha e szórakoztató játékra három-négyszer annyi időt szán az iskola, mint eddig a tornatanításra, akkor javúlni fog a tanulók testi fejlődése és több vagy kevesebb mértékben fokozódik kedvük is a mozgásra, a gyakorlásra. Valószínű, hogy idővel, a példa is vonzván, mindig több tanuló kap kedvet a játékhoz s mindig több apa szokja meg, hogy fia életében a testgyakorlást is olyan szükségesnek tekintse, minő az étkezés vagy az alvás. Hogy ennek mennyi időre lesz szüksége, azt csak a tapasztalás mutatja meg, a

mostani kis fiúk fejlődésének figyelemmel kísérése sok éven át. De a mint elvettük a testgyakorlástól tanóra-természetét s a mint ezzel kizártuk a tanuló felelősségének tudatát, a testgyakorlás céljára öntudatosan törekvést, egyszersmind félhetünk, hogy a dolog fontosságát az ifjúság szemében alászállítottuk. Az erőfeszítések, a terhes gyakorlás szükségének tudata nem hiányzott a görög ifjagnál, nem hiányzik a mai angoloknál sem. A komolyabb s általában a felnőttébb ifjak előtt, de sok kisebb előtt is (hosszas megfigyelés után állíthatom) nem viszsztatásító s nem unalmas az olyan gyakorlás, mely az erő-érzet élesztésére szolgál, ha még oly egyhangú is. Épen ezért csupán a játékokra és egyedül szórakoztató gyakorlatokra alapítani a rendszert, hiba volna; megnyernők talán a játéknak a fiatal-ságot, de az igazi testgyakorlásnak nem. A kényelmesebb út vége bizonytalan lenne.

Hasznosabb lesz a nehezebb, pontosabb eltervezést kívánó utat választani, az előbb mondottak értelmében. És a testgyakorlásokhoz való kedv élesztésében legjobb lesz az olyan fiúkra számítani, kik az iskola céljai iránt helyes fölfogás, buzgó törekvés és kitartás van. Az ilyenek kedvéért (és az igazi cél érdekében) kell először is megtartani a testgyakorlásból mint tantárgyból való osztályozást, de módját és alapelvét megváltoztatni. Mit jelent ma a «tornából» kapott osztályozás? az érdemet? Nem, hanem csak azt, hogy az illető tanuló több vagy kevesebb erőt és ügyességet tud-e kifejezni. Minthogy bátran elmondhatjuk, hogy ma még minden tanuló annyi erőt és ügyességet mutathat csak, a mennyit a természet vagy az otthoni nevelés adott neki s alig-alig akad olyan fiú, kit a torna-órák tettek erősebbé, a kezdettől fogva meglevő különbséget, a nem egyéni igyekezettel és szorgalommal szerzett osztály-jegyzéket, melyet különben sem ellenőrizhet senki, se a tanárok, se a tanulók nem tartják fontosnak; a gyöngébbek nem röstellik, ha rossz osztályzatot kapnak s nem törekszenek azt javítani. Ezt oly természetesnek találom, hogy azt hiszem, nem egyedül abban az iskolában van így, melyre az én megfigyelésem vonatkozik. Ebből az következik, hogy más elvet kell követni az osztályozásnál, kimondván, hogy az osztályozás alapját a szorgalmas gyakorlással elért erőgyarapodás fogja adni ezután. Véleményem szerint az a tanuló, ki év elején az úgynevezett «erőpróba» alkalmával, (melyet szintén okszerűbb

módon kellene végezni, mint némely helyen szokás) igen gyöngé volt, s év végén tetemes erősödést bizonyít, mert szorgalmas és kitartó volt a gyakorlásban, jobb érdemjegyet szolgáltat meg mint az, ki év elején is, végén is kitűnt erejével és ügyességével, de előmenetelt nem mutat; olyan eset ez, mint mikor a született német fiú kap kitűnő osztályzatot a német nyelvből, magyar iskolában, bár a tudásban semmi érdeme sincsen. A testgyakorlás eredményét nem a bemutatott képességben, hanem e képesség fokozásában kell keresnünk.

Nem kételkedhetünk azon, hogy e fölfogásnak érvényesítése az osztályozásban a tanulók becsvágyára, a testgyakorlásnak kedvvel űzésére nagy hatással lenne. Nem kevésbbé szükséges és hasznos lenne e tekintetben, ha az iskola orvosa, megismertetvén a növendékekkel a testgyakorlás célját, egészségügyi jelentőségét és hatását a test fejlődésére, az egyeseken tett mérések eredményét, (például a mellkas bőségét, a testsúly változásait, stb.) évről évre tudtokra adná, megmagyarázván, az ennek alapján gyakorlásuk módjára nézve teendő intézkedéseit. Ez inkább lelkesítő, mint pedans eljárás lenne s mindig újabb alkalom a testfejlesztésre való igyekezet élesztésére. Semmit sem szabad kicsinylenünk, mi a hazánkban oly gyöngé lábon álló egészség ügyének szolgál s a tanulók közt fölébresztteni azt a tudatot, hogy egészségünk akaratunktól is függ, ilyen módokon lehet.

A testgyakorlatban való buzgólkodás élesztésére s az előmenetel megítélésére egyaránt alkalmas eszköz a versenyzés, a nyilvános mérkőzés. Sokat használhatunk vele és semmit sem árthatunk, ha ezt az eljárás kellő módjának megszabásával átveszszük a görögöktől és az angoloktól. Azt hiszem, nem kevesebb jó hatást tesz majd a szülőkre, mint a tanulókra; nem hiszek olyan apát, ki nagy örömmel ne látná fia győzelmét a testi jelesség versenyében s még az is, kinek a fia nem győz, örül ha versenyez s ha még ezt sem teszi, igyekezni fog rajta, hogy később erre képes legyen. Mert az ilyen mérkőzésben saját erejére van utalva a növendék s nem bújhat az olyan kifogások mögé, melyeket a latinból vagy más tantárgyból való elbukáskor használnak: hogy a tanár rosszakarátú volt, stb. Ezért a fiúk is, az apák is könnyen meggyőződhetnek a versenyek alkalmával, hogy ellenfelőknél miben és mennyiben gyöngébbek a legyőzöttek és tisztán látják, miben és meddig kell

magokattökéletesíteniök. De az ily versenyeket úgy kell rendezni, hogy a bírálókat egészen komoly és részletes lehessen, mert a mostani «tornavizsgálat»-hoz hasonló látványosságok teljesen értéktelen parádék. E tekintetben nem hallgathatom el, hogy néhányunknak már előlegesen is kifogása volt a folyó évben Buda-Pesten tartott «torna-verseny» ellen. Nem kételkedem, hogy a nagyszerű látványnak s a hozzá fűződő gondolatoknak volt és maradt némi erkölcsi haszna a tanulóknak, a közönségre sőt a tanároknak nézve is. De az egésznek komoly és tanulságos eredménye nem lehetett. Mert mit kell gondolnunk, mi lehetett a célja e nagy tanulótömeg mozgósításának? Megismertetni a magyarországi középiskolák növendékeinek testi fejlettségét? E célra egy kis utánajárással, az erre alkalmas vizsgálódás elrendelése útján, költség nélkül és biztosan lehetett volna elérni, — de erre a legszebben sikerült fölvonulás sem alkalmas, mihelyt benne csak a tanulóknak egy kis, válogatott része vesz részt. Vagy megítélni a testgyakorlás eddigi rendszerének hasznát? Ezt egy tekintetre megítélni nem lehet, sőt a múltira nézve sehogyan sem lehet. Vagy talán az volt a cél, hogy a különböző iskolák növendékeit összehasonlítani legyen alkalom? Ez igen tanulságos dolog volna, de nem annyira nevelésügyi, mint anthropologiai vagy ethnographiai föladat, minthogy a különbséget az iskola befolyásából nem magyarázhatjuk. Mindezek megtudására, főképen pedig az egyes iskolákban a tornázást illetőleg fönnálló jó vagy rossz állapot megismerésére nem volt szükséges a tanulók útaztatása; inkább néhány miniszteri megbízott által kellett volna otthon, saját fészkekben megsejleltetni a tanulókat s a testgyakorlás menetét. Általában, a nagy tömegben és a kitűzött rövid idő alatt, se a verseny, se a bírálókat nem lehetett komoly; a benyomások is, melyeket bármennyire szakértő szemmel is, nyerhetett a szemlélő, nem lehetnek igazán értékesek és intézkedések alapjául szolgálók. A tornázás ügyével kapcsolatos kérdések alapos és jó módszerű kutatásokat követelnek s ily futólagos szemlék által nem tisztázhatók. Nem marad tehát egyéb haszon, mint a lelkesítő, hazafias fölbuzdulást keltő hatás, mely azonban aligha igen tartós, és olcsóbban, biztosabban elérhető más eszközökkel.

A versenyzésekre nagy szükség van; szükségesek azok az egyes tanintézetek növendékei között, mintegy házilag ren-

dezve, szükségesek idegenek közt is, kevés számú (2—3) egymáshoz közel fekvő, egymással többször érintkezhető s lehetőleg azonos viszonyok közt élő intézetek növendékei közt. De szükséges, hogy minden tanuló lássa, hogy a verseny komoly dolog, melyre annyi figyelmet fordítanak a bírálók, az igazgatók, a felsőbbség, a mennyi igyekezetet, erőt és előkészületet ők fordítanak reá. A felsőbb osztályok növendégeit, (mindenesetre a 15. éven fölül levőket) kik különben is hajlandók magok közt mérkőzéseket folytatni, nem lesz nehéz, csak akarják a tanárok, hozzá szoktatni az előkészületekhez, a rendes gyakorláshoz. Kitartásukat aztán igen erősen fokozná az a reménység, hogy esetleg idegenekkel szemben saját iskolájok hírnevéért fognak küzdeni, mint az angol fiúk. Hogy minő tárgyai legyenek a versenyeknek, azt pædagogiai és egészségügyi szempontok figyelembe vételével előre kellene meghatározni.

A testgyakorlás jelentőségének bizonyítására külön jutalmakat is kellene kitűzni s kiosztani év végével. Az alsóbb osztályokban azok kapnák a jutalmat, kik az imént kifejtett elvek szerint a legjobb osztályzatot kapták. De már a felsőbb osztályokban e szorgalmi díjakon kívül külön versenydíjakat is kellene megállapítani, mivel a nagyobb tanulóknak nem csak az a testgyakorlásbeli föladata van, hogy egészségöket fontartásák s testök gyarapodását lehetőleg előnyössé tegyék, hanem az is, hogy ügyességre és tetemes erőre is tegyenek szert. Természetes, hogy a versenyeket ünnepélyesen, az egész tanári kar, az iskolai felsőbbség és lehetőleg nagy közönség jelenlétében kellene tartani; a nagy nyilvánosság talán fejlesztené az ifjak hiúságát is, de ez kisebb baj, mint a mekkora nyereség a versenyben részt vevők kitartásának fokozása.

Több tanintézet növendékeinek versenyzésekor mindenik intézetben a tanári karnak kellene kijelölni a versenyre küldendő vagy bocsátható tanulókat, s úgy kellene intézni az egészet, hogy azok e megbízást kitüntetésnek és jutalomnak vegyék. Az ily mérkőzések jutalomdíjait vagy országos alapból vagy adományokból kellene fedezni; a multkori országos verseny költségeihez is járultak volt egyesek és egyesületek.

Általában nagyon emelné a testgyakorlás iránt való vonzódást, ha a tanári karok több figyelmet fordítanának rá. A tanulók mindenben, még a tantárgyak fontosságának megítélésében is, az után indulnak, hogy minő véleményt vagy viseletet

tanúsítanak tanáraik. Eddig azt látják, hogy a testgyakorlást épen olyan szaktárgynak tekintik a tanárok, mint a rajzot, vagy éneket, melyhez a szaktanáron kívül senkinek sincs köze, legföljebb az igazgatónak. Ez a helyzet a testgyakorlás tekintetében káros és visszás; a szaktárgyak tanítása kinek-kinek önállóan végzendő munkája, de az iskola nevelő munkájában való közreműködés a tanári kar minden tagjának kötelessége és érdeke. A testi nevelés, csak úgy mint az erkölcsi nevelés, megköveteli, hogy a tanári kar minden tagja, minden alkalommal s minden eszközzel, a közösen megállapított elvek szerint, részt vegyen benne. Ha a testgyakorlás, tanári vezetés nélkül, csak a tornatanár jelenlétében, tetszés vagy szabályok szerint végzett játékot, vagy más mozgást jelent, ha e foglalkozás alatt hol egyik, hol másik tanár ott meg nem jelenik és a gyakran kínáló alkalmat bátorító, mérséklő, vagy dorgáló beavatkozásra föl nem használja senki: sokkal csekélyebb lesz a testgyakorlás eredménye a gyakran emlegetett (s az angoloknál sokat dicsért) jellemfejlesztés tekintetében, de általában is. Ha pedig minden játéknál, minden kirándulásban részt vesz egy-egy tanár, akkor az ő dolguk tetemesen megszorodik. De én azt hiszem, van az ő hivatalos dolgaik közt sok olyan, melyet magok is elhagyhatónak vagy összébb vonhatónak tekintenek s a borzasztó sok «módszeres értekezés» és dolgozat-javítás helyett talán magok is szívesebben mennének egyet — lapdázni. De bár mint áll is a dolog, erre igen nagy szükség van. Nem kevésbbé szükséges azonban az is, hogy magoknak a tanároknak képzése e törekvésekhez alkalmaztassék. A tanár egyéni fölfogása sokszorosan ott hagyja nyomát a tanuló lelki valóján; szokásai még az apró külsőségekben is, sokszor fölismerhetők a tanítványokon. Nemcsak azt tapasztalhatjuk, kivált kevesebb tanítványú iskolákban, hogy a tanár írásának alakjához a tanulók írásáé hasonlít, hanem azt is, hogy testileg elhanyagolt, erélytelen tanár növendékei hozzá kezdenek hasonlítani, vagy megfordítva, egy katonás, gyors, élénk, sokat mozgó, testileg jól fejlett tanár megeleveníti az osztályt, mely keze közé jut. Igaz, hogy a szakrendszer elterjedése óta ily példák ritkébbak. Mindamellett szükség van rá, hogy a testi nevelésben is fölhasználhassák a tanárok a nevelés egyik legfőbb eszközét: a jó példának hatását, a mint fölhasználja ezt a német s még inkább az angol iskola.

Az általános katonáskodás a tanári karra is megtette jó hatását; bizonyára sokkal több az erős, edzett s testi jelességek iránt kellő jó véleményben levő tanár, mint régebben. De ez még nem elég. A tanárképzés folyamában szükséges arról gondoskodni, hogy a testi nevelés eszközeivel elméletileg is, gyakorlatilag is megismerkedjenek a tanárjelöltek, a melyik elhanyagolt testtel hagyta el a gymnasiumot, kipótollhassa a mulasztását, a melyeknek ellenben képessége és kedve van hozzá, tovább művelhesse testi ügyességét és erejét s esetleg a testgyakorlás vezetésére való képesítést is megszerezhesse. Igen kívánatos volna, hogy a tanárok közt minél több legyen erre képes és hajlandó. Ha ugyanis minden osztálynak hetenként legalább nyolcz órát kell majd, különböző módon, testgyakorlásra fordítani, ez 64 torna-órát tenne hetenként. Úgy képzelem a dolgot, hogy minden osztályban négy napon egy-egy óráig szabályszerű testgyakorlatot s szerdán és szombaton, két óráig játékot vagy menetgyakorlatot fognak végezni a tanulók. Még ha ezt az óraszámot apasztani lehet is kevésbbé népes osztályok együtt gyakorlásával, belátható, hogy a tornatanár, legalább egy, nem képes minden órán jelen lenni. Mint-hogy pedig a játékok, a kirándulások, katonás menetek vezetése nem kíván szakembert, csak egy volt katonát, vagy legalább erélyes, rendet tartani s a fiúkra hatni tudó tanárt, kívánatos, hogy ilyen minél több legyen. Nem áttallom azonban kimondani, hogy véleményem szerint a testgyakorlás ügyére nézve legkedvezőbb, sőt igazán eszményi állapot az lenne, ha külön tornatanárok helyett magok a tanárok végeznék ezek összes teendőit. Ha testileg-lelkileg ugyanazon ember, egy arra termett s még inkább arra készült tanár nevelné fiainkat az iskolában — az volna legjobb. S mily szép föladat volna egy hivatását igazán szerető tanárnak! Úgy képzelem, hogy sikerrel tanítani is igen szép és fölemelő munka; de sikerrel nevelni, bizonyára minden más emberi munkánál szebb és kielégítőbb.

*

*

*

Az iskolától tehát ma mindenki azt követeli, hogy nevelője is legyen növendékeinek; legtöbb ember úgy érti ezt, a mint az elmondottakban ki volt fejtve, hogy a testi nevelést is az iskola teljesítse. Lényeges akadálya ennek nincsen. Ha a

mi társadalmunkban, a mi művelt osztályunkban oly igazi élet és tevékenység volna, mint némely más országban, nem is volna rá szükség, hogy a törvényhozás vagy a kormány foglalkozzék ily intézkedésekkel. Akkor minden városban, hol középiskola van, volna testgyakorló egyesület is, mely kiragadná az iskola kezéből a testi nevelést, vagy legalább pótolná az iskola hiányos munkáját. De a mi különös viszonyaink között szervező ereje alig van a társadalomnak s a testgyakorlás ügyének és vele a művelt osztály testi egészsége ügyének is, jobbra fordulását nem várhatjuk mástól, mint a kormánytól. És csakugyan mindazok, kik e nevezetes ügy iránt érdeklődnek, orvosok szülők, tanárok, feszült figyelemmel várják a már nem halasztható intézkedéseket. Nem kíváncsiság, a hazafiúi aggodalom a nemzet ifjúságának jövő sorsa iránt, az apai meggyőződés arról, hogy fiaink a mostani rendszer alatt testi egészségökből fizetnek vámot ismereteikért, ösztönöz arra mindnyájunkat, hogy mint hosszú tél után a tavaszt reménykedve várjuk, kérjük az iskolai nevelés rendszerének megváltoztatását, vagy helyesebben, újonnan való megalkotását. Újabb időben nemely biztató jel merült föl; miniszteri rendelet a játék-terek, a korcsolyázás ügyében, stb. De ez még kevés, majdnem semmi. Rendszeres és részletes intézkedésre van szüksége az országnak, mely a testi nevelés rendszerét kötelezőleg megállapítja, mely gondoskodik az eredmény hiteles és állandó ellenőrzésének módjáról, szóval: a mely határozottan kitér a testi nevelést az iskola föladatául. A testgyakorlás olyan beteg fa már az iskola udvarán, melyet legjobb kívágni s másikat ültetni helyébe.

Soha még kertész annyi hasznot nem tett, mint az, a ki ezt a fát el fogja ültetni.

Dr. IMRE JÓZSEF.

A BERLINI ISKOLAI CONFERENTIA.

I.

Mióta kiköltözött az iskolából a scholasticus módszerek szelleme, nem mulik el korszak, melyben a nemzetek a fönnálló tanulmányi rendszer ellen, hol a megadás néma jeleivel, hol a kritika éles fegyvereivel, hol a szenvedélyek rohamszerű nyilvánulásaival ne tiltakoztak volna. A XVIII. század elejétől kezdve már szemmel láthatólag fogytán van a hivatalos pädagogia tekintélye s előbb elszórtan, utóbb mind sűrűbben jelentkeznek az általános elégedetlenség symptomái. A franczia forradalom árja az iskola régi traditióit elsöpörvén, azóta a tanügy a nyílt támadások özöne alatt szünet nélkül ideges rázkódtatásokon megy keresztül. Évtizedről évtizedre változnak a tantervek és rendszerek, soha sem elégítve ki azokat, kik a reformot sürgetik.

De ha elégedetlenek voltak is az elmúlt század nemzedékei az ő iskolájokkal, bizonyára soha sem volt az elégületlenség oly nagy, mint ma napság. Ha körültekintünk Európában, mindenütt a tagadás szellemével találkozunk. A legéjszakibb kulturállam, Svéd- és Norvégország, a közelmúltban reformálta középiskoláit, s már is hallszanak egyes tekintélyes hangok, melyek hirdetik, hogy az új rendszer mellett silányabb a tanulmányi eredmény, mint eddig volt. A porosz gymnasiumok 1882-ben kaptak új tantervet és módszeres utasításokat, s mégis, a közelmúltban megjelent röpiratok, könyvek és hírlapi cikkek túlnyomó része egy-egy élő tiltakozás a mai tudós iskola ellen. Francziaország, melynek középiskoláit csak tíz év előtt szabályozta Jules Ferry, már ismét elővette a rosszul illő

öltönyt, s megint csak nyesegetett meg toldozgatott rajta, újból, s ki tudja hányadszor reformálva baccalaureatusát, classicus és reális oktatását. Nemcsak éjszokról és nyugotról, hanem Olaszhonból, a classikai ihlet eredeti hazájából is, az egységes középiskola eszméje dereng át mihozzánk homályos körvonalaiban, — sőt, a mi a legcsodálatosabb, még az agg Anglia ereiben is pezsdülésnek indul a közmondásos hideg vér. A napi lapokban is olvashattuk azt a meseszerűnek hangzó hírt, hogy 1890 december 23-dikán egy oxfordi értekezleten 60 collegiumi igazgató közül 29 szavazott a görög nyelv föltétlenül kötelező tanítása ellen.

Mindezek a jelek tagadhatatlanul arra mutatnak, hogy a művelt nemzetek a tudós iskola mai alakjában valami lappangó bajt vélnek föltalálhatni; bajt, melyet sejtelemszerűen éreznek mindnyájan, de szabatosan kifejezni nem bírnak. Még csak phantomszerűen, alaktalan ködfátyoltól eltakarva áll előttök a cél, mely felé öntudatlanul, az áramlatok elemi hatalmával ragadtatnak. Várják, hogy e forrongásból valami új fog támadni. Hogy milyen lesz ez új alakulat, s hogy jobb lesz-e a meglevőnél, s ha igen, miért, hogyan és mikor, arról talán egyikök sem adhat számot magának.

Valóban, a középiskolai kérdés korunk legösszetettebb, legszövevényesebb kérdéseinek egyike. Tényezői nemcsak igen különböző természetűek, hanem rendkívül mélyen fekvők is. Legelső helyen említem azt a mindnyájunkkal közös, és könnyen erthető törekvést, melynek célja az iskolára, annak egész habitusára, a tanítás anyagára és módszerére a nemzeti jellem bélyegét nyomni. E törekvést megegyeztetni azon másik nem kevésbé jogos, mert szükségparancsolta követelménnyel, hogy tudniillik korunk vezérlő eszméit is teljességökben megertsük s e célból idegen nyelveket és irodalmakat tanuljunk — már ez is igen nehéz, de már több helyütt, így Franciaországban elég tűrhetően megoldott föladat. Hozzájárul azonban ehhez s bonyolítja a kérdést a másik még sokkal nagyobb és nehezebb ellentét: a humanioráké és reáliáké. Ez ellentét elbírálásánál hitem szerint arra az álláspontra kell helyezkednünk, mely szerint nem a classicus nyelveknek, mint nevelő eszköznek túlerettsége és kimerültsége, hanem fordítva a természettudományok rohamos fejlődése a legelső mozgató erő, mely itt figyelembe jő. Még a radicalesok egy része sem tagadja,

hogy a classicus nyelvek, helyes módszer mellett, ma is fölötte becses képző eszközei a szellemnek, legalkalmasabb fegyelmezői az észnek a szellemi világ azon birodalmában, mely a kétszerkettőn, a megmérhetőn, a kézzelfoghatón túl fekszik, szóval: a lelki élet régióiban, az imponderabiliák terén. A nehézség csak abban rejlik, miképen ejtsük módját, hogy a classicus nyelvek korszerű tanulmánya csorbítatlanul megférjen a természettudományok méltó és kellő studiumával. S ily szempontból tekintve a dolgot, meg kell vallanunk, hogy minden kísérletezés ellenére sem találtuk még meg a kulcsot, mely szerint az arányos fölosztás megtörténhetnék, nem fedeztük föl azt a sarkalatos pontot, melyen állva, a kétféle tudománykört teljesen egyensúlyba hozhatjuk.

Pedig e pontot előbb-utóbb meg kell találunk. Nagyon lehet, hogy a megoldás a methodus fejlesztésében rejlik. Körültekinteni az emberi tudományok egyetemén, s mindabból, a mit százados szellemi munka ránk hagyományozott, a legjavát, a valóban maradandót és absolute becseset, de egyúttal absolute nevelő hatásút kiválogatni — csakis ez lehet a közel jövő legfőbb pædagogiai föladata. Mert a kiválasztás e munkájának eddig csak a kezdetén vagyunk. Körülöttünk az adatok és tények, a kísérletek és vívmányok, az elmeletek és abstrakciók halmazai. Ezeket szétszedni, elrendezni és comprimálni kell, mielőtt a jövő iskola tantervét meg akarjuk alkotni. In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister!

De van a kérdésnek más, sokkal problematikusabb oldala is, a gazdasági. A tudós iskola ma már molochhá változott, mely a nemzetek legproductivabb erőit elnyeli vagy lekötve tartja. A tudós pályák felé való egészségtelen törekvés végső elemzésben csak arra vezet, hogy a közjólétet aláássa. A tudományos iskolázottság, mely a nemzet bizonyos részére nézve áldás, a másik nagyobb részre nézve önkéntelen akadály a egyéni rátermettség üdvös kifejlésének. Tehát itt is a selectio helyes módjának, az erők okszerű hasznosításának hiányzik a nyitja. Egységesen haladó vagy tanulmányi irányokban szétágazó középiskola lesz-e a baj orvossága, ez időszerint még teljesen eldöntetlen. — S a lehetőségek mily sokasága nyílik meg előttünk, ha a középiskolai képzést mint társadalmi problémát merészelnők bírálat alá fogni s vizsgálni, vajon a tudós műveltségnek nagy arányokban való szíjjelömlése nem fakaszt-e

utóbb a lelkekben romboló hajlamokat, melyek a fönnálló állami és társadalmi rend ellen irányulnak? S végül, mily beláthatatlan a perspektiva akkor, ha átvisszszük a kérdést a gyakorlati pädagogia mezejére! Itt vagyunk csak igazán benne a kételyek tengerében. Minden szétfolyó és ingatag, keletkezőben levő. Ugyanabban az időben a legellentétesebb és legszétágazóbb nézetek mérkőznek egymással. Míg Poroszországban sokan azt hangoztatják, hogy a gymnasiumnak nem első, hanem jóval magasabb osztályában kell a latin nyelv tanulmányát elkezdeni, addig Franciaországban, a hol ehhez hasonló kísérlet máregy évtized óta áll fönn, a tanárok sürgetősen követelik, hogy e nyelv alapvetését ismét le kell vinni oda, a hol eredetileg volt. Emitt azt vitatják, hogy a chémia nem való a középiskolába, másutt ép ellenkezőleg mint kiválóan képző tárgyat lehetőleg szaporított óraszámmal kívánják taníttatni. Itt nem kell kötelező rajz, — ott kell, de csak az alsó, avagy csak a felső osztályokban. Nincs jobb dolog az iskolai játékoknál, úgymond az egyik fél. Mit sem érnek; a játék nem való az iskolába, válaszol a másik. Vaskos könyvek fejtegetik a classicus nyelvek és irodalmak minden egyes részecskéjének tárgyalásánál kövendő eljárásokat, más-más szempontokat állítva föl, mint egyedül üdvözítőket. Nem szaktanítás kell, mert ez túlterhelést okoz, hanem osztálytanítás az igazi, erősíti az egyik. Az osztálytanítás szemfényvesztés, egyértelmű az encyclopædikus polyhistoriával, melynek ideje rég lejárt, válaszol a másik. Nagy tudósok, kiket görög múzsza dajkált, heves ervekkel bizonyítgatják, hogy a görög nyelv mindenhatósága és föltétlenül kötelező volta anachronismus (Paulsen), s viszont nem egy mathematikus tör lándzsát a görög tanulmány mellett. És a boszorkányok sabbatjához hasonló e zürzavarnak közepette mind jobban szaporodnak föl a módszerbeli szövevényes részletkérdések, külön-külön egész kis irodalmakat teremtvé.

A vajadások ez ijesztő állapota azonban mégis rejt magában habár csak negativ tanulságot. Megtaníthat bennünket arra, hogy ha a reformok terére lépünk, óvatosan és kellő kíméllettel bánjunk el a fönnálló intézményekkel. Jövő nemzedékek szellemi műveltségéről van szó: gyermekeinknek, legdrágább kincseinknek készítjük elő a boldogulhatás útjait!

II.

A múlt év derekán Berlinben egy könyv jelent meg, mely mindenütt, a hol olvasták, nagy föltűnést keltett. A könyv czíme: *Die Erziehung der deutschen Jugend*; a szerző Güssfeldt, a német császár meghitt embere, kit uralkodója éjszaksarki útjára is magával vitt. Maga a könyv valószínűleg hidegen hagyta volna a közönséget, mert útszéli érveléseit és támadásait nem kevesebb erővel és ékesszólással bocsátották forgalomba, jóval előtte, mások is. Az izgatottságot az okozta, hogy Güssfeldt, a császár személyes barátja, az, a ki így érvel és támad, s nyomban találgatni is kezdte a közvélemény, hogy a mű hangjából és tartalmából mennyi írható a szerző, mennyi császári elvtársa rovására. A könyv veleje ez: A mai középiskolai nevelés fonák, mert ismeretanyaggal tömi meg a gyermeket, a helyett, hogy tehetségeit összehangzóan kiművelné. A fősúlyt az anyanyelvre és a német szellem ápolására kell helyezni: mellette taníthatók a classicus nyelvek is, de nem mint grammatikai kínzó eszközök és philologiai szőrszálhasogatások kedvelt tárházai, hanem mint tartalmi és tárgyi tekintetben örökké becses irodalmak megértésének közvetítői.

Nemsokára a mű megjelenése után, 1890 október 18-dikán, tette közhírré a porosz miniszterium Vilmos császárnak 1889. évi május elsején kelt nevezetes rendelvényét. E legfelsőbb helyről jövő okirat legalább részben kielégíthette a feszült kíváncsiságot, mert nagyjában ugyanazok a gondolatok tükröződnek benne, melyek már Güssfeldt könyvében föltűnnek. Mégis van a rendeletben egy egészen új eszme is, mely a császár egyéniségét megint újabb világításban tünteti föl: «Már régibb idő óta foglalkoztam azzal a gondolattal» úgymond a császár, «hogy az iskolát egyes fokozataiban socialisticus és communisticus eszmék kiterjeszkedésének ellensúlyozására hasznosítsam». Más szóval a német iskola ne csak önzetlen műveltségnek legyen terjesztője, ne csak gravelotte-i hősokeket neveljen; kellőleg præparált állapotban alkalmas műhelynek is kínálkozhatnék, a hol az ifjúból, kivált az irodalmi és történeti tanítás révén, kifogástalan alattvalót formálnak.

A császári rendelet egyszerre mozgásba hozta a szelleme-

ket. Minden vonalon megindult a harc. A közvélemény atmosphaerája telítve van gyulékony anyagokkal, melyek a legcélszerűbb érintésre lobbort vetnek. A tanári körök és egyesületek soha nem remélt tevékenységet fejtenek ki. sőt új egyesületek és folyóiratok ütök föl a fejöket. Lázasan gyűjtik az aláírásokat, ezrével az egyik félen, tízezérel a másikon, hogy állást foglaljanak a gymnasium, reálgymnasium, reáliskola, felsőbb polgári iskola, egységes iskola mellett vagy ellen. Az úgynevezett realisták a császári jelszóra hivatkozva, elérkezettnek látják az időt arra, hogy a philologusok uralmának véget vessenek, s az utóbbiak, mint a többség soká dédelgetett kegyenczei, legtöbbször hideg megvetés álarca alatt rejtik el bosszúságukat, vagy ha megszólalnak, nyilván sokáig gyakorolt felsőbbbőségök kényelemérzetében, csak kénytelen-kelletlen hozakodnak elé érveikkel, melyeknél, megvallva az igazat, sokkal sikerültebbeket bocsátottak világgá századok előtt a német és olasz humanisták.

A sok túlzott vád mellett, mely e visszavonásban egymással szemben áll, van olyan is, melynek jogosultságát egészen elvitatni nem lehet. E vád a philologusokat éri. Fájdalom, nem minden alap nélkül okolják őket azzal, hogy részben miattok vesztette el a német szellem azon üdeségét és ősi erejét, mely még Lessing korában jellemezte; s hogy miattok kezd elvesztetni azon egyetemességét is, mely még e század elején tulajdona volt. Az «aprólékosságokban kéjelgő» philologiai fölfogás, mely ma Németországban mesteremberi fogások rendszerévé sülyedt s legnagyobb dicsőségét conjecturák faragásában találja, megöli az összefoglaló áttekintés tehetségét, elhomályosítja a szempontok tisztaságát, elfogulttá, szűkkeblűvé tesz; s minthogy a gymnasiumok tanárai is e fölfogásban nevelődtek s ilyfajta dressurán mentek keresztül, tanítványaik is a kijelölt csapáson haladnak tovább. Van némi igazság azon névtelen német szerző állításában, hogy erőtlen és petyhüdt a mai német szellem, hogy már csak «katalogizálni és regisztrálni» tud, de zseniálist alkotni képtelen.

Más szóval, az iskola tájsházolását használva, nyelvet grammatika nélkül alaposan megtanulni nem lehet, kivált holt nyelvet nem; kell is tanulnunk, mert nélküle a főczélt, a classicus írók önálló megértését el nem érjük. De ha a bonczoló asztalra fektetjük az iskolában az író, széttagoljuk mint va-

lami lelketlen tömeget, s csakis azt keressük, hol van perfectum historicum vagy logicum, ha füzeteket íratunk tele mindenféle kapcsolat nélkül való raritásokkal, s ha ezt éveken át következetes szívóssággal tetetjük meg tanítványainkkal — a minthogy Németországban sokáig túlnyomóan ez az eljárás volt napirenden, — akkor talán nagyon türelmes, nagyon szorgalmas, nagyon tisztességes munkásokat fogunk nevelni, de rendelkezni tudó, önállóan ítélő, lelkes munkavezetőket aligha.

Körülbelől ilyen volt a hangulat és ilyen a helyzet, mikor Vilmos császár összehívta a berlini iskolai conferentiát. *)

Máskor és másutt is voltak már ily tanügyi értekezletek es enquête-ek, de egyiket sem kísérte oly feszült figyelem és várakozás, mint a berlinit. Külső hatását két dolog okozta: egyik, hogy egy politikailag vezérszerepet viselő és tanügyi szervezetéről híres nemzet uralkodója volt az, ki fiatalos eréllyel állt élére a reformmozgalomnak és saját kezdeményezéséből hívta össze az értekezletet. Megszoktuk már, hogy a tanügy, melynek áldásai nem kézenfekvők, melynek eszközei elvontabbak s a szellem világában fekszenek, hidegen hagyja a gyakorlati politikai kérdésekkel elfoglalt köröket. Annál dicsőbbnek tűnik föl egy elsőrangú nagyhatalom urának e parancsszava, mely egy csapásra az iskolát tette az egész világon a figyelem középpontjává. A külső hatás másik oka a conferentia összehalakításának módjában rejlik. Németországban, a tudósok hazájában, megdönthetetlen hagyománynyá fejlődött ki az az elv, hogy a tanügynek nem csak szorosan szakszerű, tehát technikai kérdéseiben, a «pædagogicum»-ban, hanem az úgynevezett tanügyi politikában is csak a szakembereket s első sorban a «beati possidentes» philologusokat illeti meg a szó. A szakszerűségnek e nagy mértékű túlhajtása, mint az kivált Poroszországban ki volt és ki van fejlődve, az egész tanügy menetét igen könnyen a merev egyoldalúság veszedelmének szolgáltatja ki. Az iskola nem elszigetelt, magában álló intézmény. Szoros kapcsolata mindazzal, a mi az állampolgárok legelső és leg-

*) Tárgyalási naplója a folyó év első felében jelent meg: *Verhandlungen über Fragen des höheren Unterrichtes. Berlin, 4. bis 17. December 1890. Im Auftrage des Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten.* Berlin, 1891. Verlag von Wilhelm Hertz. 800 l. ára 10 Mk.

közvetlenebb föladata, a legszélesebb rétegek nemes érdeklődését kívánatossá, s hozzászólását, ha nem is épen döntő súlylyal, indokolttá teszi. Ezért bizonyára az általánosabb szempontok után induló politikusok közreműködése is fölötte becses mindannyiszor, a mikor nem arról van szó, hogy tanulmányi és fegyelmi rendek készüljenek, hanem arról, hogy az iskolát érdeklő nagy elvi kérdések oldassanak meg, minő például egy egész nevelési rendszernek megváltoztatása. Ezen kívül szem előtt tarthatta a császár, hogy a mai Poroszország középiskolái nem szolgáltatnak többé kizárólag tisztviselőket az államkormányoknak s tiszteket a hadseregnek, mint régente, hanem ma már ez intézeteknek a megváltozott viszonyokból eredő más, igen nagy contingensök is van. Az értekezlet egy szónoka említette, hogy a mai porosz gymnasiumok tanulóinak majdnem két harmada az alsó vagy felső ipari pályákat választja. Ily körülmények közt a császár, a mint látszik, ország-világ előtt ki akarta fejezni, hogy súlyt fektet az iskola életén kívül álló elemek ítéletére és tanácsára is. Így történhetett, hogy a sok schulrath, direktor és professor mellett — kik a középiskolákat képviselték — a meghívottak közt volt jogász, pap, kereskedő, orvos, építész, iparos, persze valamennyi a legjavából.

A conferentia elé bocsátott kérdések részint szorosan vett szervezeti, részint detail-kérdések voltak. Amazok sorában a legfontosabb az, mely a jelenlegi középiskolák elágazására vonatkozik, s mely lényegében im ez: Megmaradjon-e Németországon a három középiskola (gymnasium, reálgymnasium és reüliskola), avagy talán az egyiknek a másikkal való összeolvasztása mutatkozik-e czélszerűnek? E kérdéssel szoros kapcsolatban áll a másik: Lehetséges-e a meglevő három typus számára vagy kettejük számára egységes alapot teremteni?

Nem lehet föladatom e szemle hasábjain végig menni azokon a terjedelmes tárgyalásokon, melyek e kérdéssel kapcsolatosak voltak; csak a discussio jellemző vonásait legyen szabad röviden kiemelnem.

Bár meleg védelmezői voltak az értekezleten a reálgymnasiumnak, vagyis középiskola azon typusának, mely a classicus nyelvek közül csupán a latint tartja meg (köztök Virchow, Paulsen, Schauenburg), mégis a fő benyomás, melyet az összes fölszólalásokból nyerünk, abban tetőz, hogy a porosz pædagogiai administratio nagymesterének, Wiesének

alkotása, a reálgymnasium, határozott alapgondolatnak híjával van s mint hybrid-iskola, megszüntetendő, még pedig nem a gymnasium, hanem a főreáliskola és a polgári iskola javára, a minek természetesen az a következménye, hogy a főreáliskolák és polgári iskolák számát a jelenlegi létszám tízszeresére kell fölemelni. A mi már most az úgynevezett egységes középiskolát illeti, tulajdonképen csak egy szónok (Göring) helyezkedett a mostani tényleges viszonyok tagadásával a «*Neue deutsche Schule*» vagyis a teljesen egységes középiskolának elméleti alapjára. A többi szónok nem bocsátkozik bele a kérdés velejébe, hanem csak arra szorítkozik, hogy mennyiben jöhetne szóba a gymnasium és reálgymnasium közös alapja (*Gemeinsamer Unterbau für Gymnasien und Realgymnasien*), melyből, mint törzsből, a kétféle irány elágazódhassék. De még itt is nagyon ellentétesek a nézetek. Vannak, kik a közös alapot, terjedjen ki bár csak a legalsó osztályra, erősen ellenzik (ilyenek például Uhlig, Uhlhorn, Kopp, Kropatschek), mások kíváncsúnak mondják, de mindenikök más-más értelemben. Schiller egész az Obertertiáig (ötödik évfolyamig) bezárólag, Jæger a Quartáig (harmadik évfolyamig), Schulze a Quintáig (második évfolyamig) állítanak föl azonos tantervet, míg a hátralevő rész nagy általánosságban vitatja a közös alap szükségességét. A szavazás alkalmával, mely könnyen érthető okokból a legélénkebb érdeklődés jelei közt ment végbe, a gymnasium, reálgymnasium és reáliskola számára való közös alap eszméje teljesen elejtetett, s csupán a gymnasiumra és reálgymnasiumra vonatkozólag fogadta el a conferentia a következő elvi megállapodásokat: ott, a hol a reálgymnasium megszüntetését rendeli el a kormány, az átmenet kíméletes módon és kellő figyelemmel a helyi viszonyokra történjék meg, és pedig vagy úgy, hogy a gymnasium és reálgymnasium tanterve az Untersecundáig (hatodik évig) egyenlővé tétetvén, az utóbbi intézetek három legfölső évfolyamának tanterve a főreáliskolaiba menjen által, vagy pedig úgy, hogy a latin nyelv tanításának kezdete a reálgymnasiumban az Untertertiáig (negyedik évfolyamig) följebb megy s egyúttal a latin nyelv nélküli három legalsó osztály folytatásául fölsőbb polgári iskola szerveztetik az illető városban.

Ezzel kapcsolatosan, nagy figyelmet érdemel a porosz közoktatásügyi miniszterium egyik előadó tanácsosának az

értekezleten tett azon nyilatkozata, hogy a közoktatásügyi kormány hajlandó lesz ezentúl — mert eddig híres volt a porosz uniformitás — az egyes középiskoláknak a helyi viszonyok szerint a tanítás berendezésében nagyobb szabadságot és változatosságot engedni, a miből a conferentia azonnal le is vonta a conclusiót a következő határozatok alakjában: Ha valamely városban csak gymnasium van, az alsó három osztályban parallel-tanfolyamok állíthatók, a melyekben a latin nyelv helyett az anyanyelv erősebb cultiválása és modern nyelvek tanítása folyik. Viszont, ott a hol csak reáliskola vagy polgári iskola van, ezeknek alsó három osztályában latin nyelvi oktatás is rendezhető be. Végül, a hat osztályúnak képzelt felső polgári iskola és reáliskola tantervei azonosakká teendők, a végből, hogy akadálytalanul lehessen belőlök a kilencz évfolyamú főreáliskola legfőbb tagozatába átlépni.

Mielőtt az értekezleten tárgyalt egyéb kérdések során tovább haladnánk, hadd állapotdjunk meg egy kissé s mérlegeljük a kifejtettek súlyát. Azok, kik a fönnálló iskolai rendet merőn tagadják s a jövő középiskoláját úgy képzelik, hogy hat-hét éves, latin-görög nyelv nélküli, közös alapból induljon ki két-három vagy több ágú szakszerűbb tanulmány, azok a berlini conferentia fent jelölt megállapodásain nem fognak épülni, mert e határozatok, kategorikus alakjukban, nem az unificatiót, hanem a dualismust jelentik. A középiskolai képzés a tudományok két nagy birodalmát szem előtt tartva, két párhuzamosan haladó, de elkülönített áramlatban folyik: egyik a classicus nyelvek irányát követi, a másiknak a modern nyelvek és reáliák adják meg a bélyegét, de mindkettőnek középpontja — in thesi — a nemzeti nyelv és irodalom. A ki el akar jutni kellően felszerelve az élet tengerére, annak már kora fiatalságában rá kell magát bízni ez áramlatok valamelyikére. Vége a középszernak, a felrendszabályú latin gymnasiumnak: a porosz reform csak két utat ismer, mely az általános képzettség birtokába juttat.

Elméletben megnyugtatónak látszik e tétel. De már maga az értekezlet kénytelen volt bizonyos surrogatumokat keresni, melyekkel a két typus élesen és mereven föllállított elzárkózása a gyakorlatban enyhülhessen. S valóban érdekes eredményre jutunk, midőn e kisegítő módokat közelebről szemügyre vesszük és a fő elvek mellé sorakoztatjuk. Mert vajon nem

sajátszerű ellenmondásnak tűnhetik-e föl az, hogy míg folyton-folyvást hangsúlyozzák a dualismust, addig maga a kormány kezdeményezi a kétféle iránynak legalább a kezdő években való közelebb hozatalát s a szétfutó törekvéseknek közvetítő kapcsolatokkal történő összefűzést? Mi mást lássunk e módoszatokban, mint azt a leplezett törekvést, hogy a középiskolák legalsó osztályaiban a tantervek idővel egymáshoz simúljanak? Bármily véleményen legyünk, a reáliskoláknak és polgári iskoláknak latin tanfolyamokkal s a gymnasiumoknak modern nyelvi tanfolyamokkal való kibővítése nem jelenthet egyebet, mint a kétnemű intézetek egymáshoz való közeledését.

A berlini conferentia fönti megállapodásai tehát — bármily tanulságos eszmecserére adtak alkalmat — teljesen következtetéseknek nem mondhatók. E határozatok a megalkuvás színét viselik magukon, a mint különben az értekezleten képviselt, nagyobbára ellentétes meggyőződések ilyenmű összehitközésekor másként alig képzelhető.

III.

Ám, ha rendületlenül áll is a porosz gymnasium, érzi azért mindenki, hogy követeléseiben, kivált a classicus nyelvekre nézve, túlmént azon a határon, melyen innen a test és szellem közti egészséges egyensúly, azon túl pedig a túlterhelés baja fekszik. A ki tudja, hogy mennyit jegyeztetnek, íratnak és præparáltatnak otthon és az iskolában a porosz gymnasiumok philologus tanárai, hogy a Miscellaneák és Adversariák, Synonymicák és Phraseológiák íratása mennyire elharapózott ez iskolákban, meg fogja érteni a német császárnak azóta sokszor idézett szavát: «Uraim! így nem mehet tovább a dolog, ez újat még tovább feszíteni s ily feszesen hagyni nem szabad.»

Az értekezlet elhatározta, hogy a gymnasiumban az órákat le kell szállítani, még pedig a legtöbb tárgynak, s így a classicus nyelveknek rovasára is.

Nem minden ellenkezés nélkül létesült e határozat, s a philologusok hevesen tiltakoztak a latin vagy görög nyelvi órák leszállítása, valamint a végső czélok korlátozása ellen. Érveléseiknek nem volt meg a kívánt hatása, mert a számra nézve erősebb ellentábor elismerte ugyan, hogy a mai czélok föntar-

tása mellett óraleszállításról nem lehet szó, de sürgette magoknak a czéloknak enyhítését. A classicus nyelvek tanításának czélja ma nem lehet más, mint a classicus írók alaki és tartalmi megértetése, s e czél mellett az órák leszállításának lehetősége Poroszországban, a hol heti 77 órában szerepel a latin nyelv a gymnasium kilencz osztályában, épenséggel nincsen kizárva. Helyes volt kiküszöbölni a latin szabad dolgozatot is, mely a mai viszonyok közt nem egyéb, mint betanult kifejezések mechanikus összekeresgélése s ezért a szellemi érettség fokmérőjének nem tekinthető többé s helyes volt elhagyni a legfelső osztályra szóló görög áttételi scriptumot is, mert az csak nyilvánvaló, hogy a görög fogalmazás tudása nélkül is megértjük, élvezzük Homerosunkat. Constatálni kívánom, hogy ez utóbbi határozatokat nagy szavazattöbbséggel hozták, s hogy az elhagyás mellett szavaztak oly jónevű philologusok is, mint Uhlig. — Nagy súlyt kívánt helyezettetni az értekezlet a rajzra, mely tárgynak fontosságát a mai pädagogusok napról-napra jobban elismerik; kimondotta továbbá, hogy az anyanyelvi órákat meg kell szaporítani s a történeti tanítás keretébe bele kell foglalni a legújabb kort is. Végül az értekezlet többsége kijelentette, hogy az angol nyelv, részint mint kötelező, részint mint rendkívüli tárgy, a szerint, a mint a viszonyok megengedik, a gymnasium tanulmányok körébe bevonandó.

A tanterv részleteire vonatkozó e határozatoknál sokkal fontosabb az érettségi vizsgálat kérdése. Jóllehet volt annak a fölfogásnak is védelmezője, hogy egyáltalán ne legyen érettségi vizsgálat, mely állítólag idegessé és elfásulttá teszi a fiatal nemzedéket s kárára van a tanítás nyugalmas menetének, mégis a nagy többség a középiskolai tanulmányok e szentesítését továbbra is szükségesnek tartotta. Az, hogy az érettségi vizsgálat helyett az egyetemen fölvételi vizsgálat (baccalaureatus) tartassék, szóba sem került, a minthogy melleleg említve, Franciaországban, a baccalaureatus ősi hazájában is, a közvélemény nagyobb része ma már a német érettségi vizsgálat rendszeréhez hajlik.*) — Épen nem mondható szerencsésnek az érettségi vizsgálat azon definitiója, melyben az értekezlet, remélve, hogy ilykép a terjedelmes anyagot megszoríthatja, hosszú tárgyalások után megállapodott: «Az érettségi vizsgá-

*) Bizonyítják az 1889. évi párisi congressus tárgyalásai.

latot úgy kell fölfogni, mint állami fölügyelet alatt végbemenő évvégi vizsgálatot a középiskola legutolsó osztályából. Szorosan ez osztály munkájához kell csatlakoznia s ez osztály anyagára szorítkoznia». Az érettségi vizsgálat e meghatározás szerint valóban alig különbözik egy osztályvizsgálattól s csak meg inkább fokozza majd a mindenütt elítélt præparálást; homlok-egyenest ellenkezik az érettségi vizsgálat igazi mivoltával, mely a tanuló általános értelmi fejlettségének közvetlen kipuhatólásában rejlik. — Az érettségi vizsgálat egyszerűsítésére célzó többi határozatok sorából csak még néhányat említek, melyek bizonyos tekintetben minket is érdekelhetnek: ilyen a latin szabad dolgozat helyébe egy latinból németre való fordítás fölvétele, a latin beszéles követelményének elejtése, a földrajznak a szóbeli vizsgálat tárgyai közül való elhagyása, továbbá, kielégítő osztály-bizonyítvány mellett a vallástantól és történelemtől való fölmentés (*dispensatio*).

Foglalkozott az értekezlet a középiskolák belső életébe vágó számos részletes kérdéssel is. Az ide tartozó határozatok célja egyrészt a tanítói módszer javításának, másrészt a túlterhelés megszüntetésének föltételeit megállapítani. A jelenleg érvényes porosz szabályzatok szerint a tanulók maximuma 50 az alsó osztályokban, 40 a középsőkben és 30 a felsőkben. Az értekezlet, kiindulva abból, hogy a tanítás csak korlátolt számú tanulókkal lehet helyes és eredményes, a legalsó osztályok népességének maximális számát 40-re szállította le. A felső osztályok kettéválasztását (illetve párhuzamosítását) lehetőleg kerülni kell. A tanárok rendes órákötelezettsége legfőlebb 22 heti órára terjedhet. A házi munkásságot korlátozni kell, s e végből szükséges, hogy a tanítás súlypontja az iskolára essék. Kívánatos, hogy a tanárjelöltek jobb pædagogiai képzésben részesüljenek, hogy a tanárok anyagi helyzete javuljon, hogy a szaktanítás rendszere merevségéből kilépjen, hogy a testi nevelést, kivált a játékokat, kiváló gondoskodásuk tárgyává tegyék, s általában a hygiæ követelményeit mindenütt szem előtt tartsák az iskolaföntartók.

Mindezek nem újak előttünk, sőt a határozatok egy része kormányrendeleteinkben is meg van állapítva. Különösen áll ez az iskola-orvosok alkalmazása és működésére vonatkozó követelményekről, melyeket Graf, Göring, Eitner és gr. Douglas lelkes beszédekben hangsúlyoztak. Göring azt kívánja, hogy

kivétel nélkül minden tanár tanuljon az egyetemen egészség-tant, sőt, hogy az iskolai fölügyelettel megbízott kormányközegek is végezzenek egészségtani tanfolyamokat. Gróf Douglas még tovább megy, s a középiskolai egészségtan keretébe kívánja befoglaltatni a balesetek ellen való rögtöni segítségadás és életmentés, vagyis az úgynevezett samaritanus-szolgálatban való tájékoztatás elemeit is. Legbehatóbban dr. Eitner foglalkozott az iskolai testi nevelés összes kérdéseivel, s nagyrészt ismeretes javaslatait mellőzve, csak azt az egy indítványát említem föl, hogy a középiskolában, és pedig mindenütt, az elméleti órákat délelőttre kell tenni, a délutáni órákat pedig tornára, játékokra és kirándulásokra kell fordítani.

Sokat vitatott kérdés volt az értekezleten az, hogy mikép hassanak a középiskolák a tanulók erkölcsi műveltségére, vagyis, mit tehet a mai iskola az ifjúság erkölcsi nevelése érdekében. Mindaz, a mit a jelenvoltak ajánlanak, kissé elméletinek, kissé elvontnak látszik; de meg kell vallanunk, hogy korunkban, midőn az iskolán kívül álló tényezőknek majd mindenike öntudatlanul is az iskola törekvései ellen működik, mást nem tehet az iskola, mint hogy e tanácsokat kövesse s egyebekben a felelősséget magáról elhárítsa. Az iskola gondosan fegyelmezze a növendékeket, apolja és fejleszsze bennök a valóságos érzelmeket; a tananyag erkölcsnemesítő részeit, kivált a történelmi s irodalmi oktatásban jól értékesítse, a tanulók egyéniségébe szeretettel iparkodjék behatolni s a tanár példájával hasson lelkületökre; ellenőrző tiszttét terjeszsze ki, a mennyire lehet, a tanulónak az iskolán kívüli viselkedésére is, s tapintatos házi látogatásokkal igyekezzék érintkezésbe lépni a családdal.

De jól jegyezte meg Hintzpeter, hogy minden iskolai reform, s ha még oly gyökeres is, a tanárképzés helyes szervezése nélkül teljesen hatástalan marad. Hogy áll a dolog jelenleg Németországon? Tény, hogy vannak kitünő egyetemek, kitünő tanárokkal, jól vezetett seminariumok es practicumok. Tény az is, hogy a német tudomány mélyreható fejlődése s az anyaggyűjtés munkája az ő érdemök marad. De ha végig nézzük az egyetemi leczkerendeket két, három, négy, öt éven át, azt kell tapasztalnunk, hogy akárhány azon kitünő tanárok közül éveken át a nagy tudománykörök valamelyik disciplinájának kiszaggatott részecskéivel foglalkozik, talán elég ügyesen forgatva

s csillogtatva e darabkákat mindenfelé, de teljesen elvesztve szem elől azt, a mire a hallgatóknak, nem későbbi hivatásuk, hanem a tudományban való előhaladásuk érdekében leginkább szükségök van, a tudomány egésze fölött való áttekintést s az egyes részek egymással való kapcsolatának értelmes kifejtését. Van philologus tanár, kinek hallgatója tíz év alatt sem kap összefoglaló collegiumot a görög irodalomtörténet egészéről. Mi az ily eljárás, az ily rendszer következménye? A fiatal ember, kinek lelkülete hajlítható, tanára példáján elindulva, a specialitások felé fordul, mielőtt szakmája összességében csak valamennyire is tájékozta magát. S ha, miként az sokszor előfordul, szűk körében valami kis új dolgot sikerül kiderítenie, teljesen elveszti maga alatt a talajt s fölfedező-lázától elkapatva, tovább siet korlátolt ösvényén, vétkes önfeledtségében figyelmére sem méltatva a tudománynak jobbról s balról kínáló terjedelmes vidékeit, melyek széles láthatárukkal egészen másképp emelik föl a szívet s töltik meg a lelket igaz lelkesedéssel, mint annak gyötrelmes kiderítése, hogy Juvenalis hexameterének hány százalekában van hím- s hányban női caesura? Az ily szűkkörűen kiképzett tanár, lehet, hogy később maga megteszi az utakat, melyekre őt tanárának el kellett volna vezetnie, — de hányan vannak, kik az önfentartás súlyos küzdelmeiben majdnem kizárólag az egyetemre vannak utalva s a tátongó hézagokat vagy igen későn, vagy sohasem fogják kitölthetni! Hadd álljanak itt, a helyzet illusztrálására, magának a miniszteri referensnek, dr. Stauder kormánytanácsosnak, következő szavai: «Hiány van» úgymond «összefoglaló előadásokban, a minőkre tanárainknak szükségök van. Távol vagyok attól, hogy a speciális collegiumok nagy értékét el ne ismerjem. Ámde, uraim, összefoglaló előadásokra van szükségünk, például görög és római irodalomtörténetből, német történelemből, a természettudományok nagy részéből, elemi mathesisből, stb., hogy a jövőendő tanár képes legyen az egészet áttekinteni s a többi disciplinákkal való kapcsolatot megérteni. Egy másik baj, hogy mind az előadások, mind a seminariumi dolgozatok túlságosan eltévednek a részletekben, pl. hogy iskolai classicusaink többé nem tárgyaltnak az egyetemen» stb.

A többi szónokok is, bár teljes igazságot szolgáltatnak az egyetemeknek a tiszta tudomány ápolása körül kifejtett érdekeikért, a tanárképzésre irányuló működésök hiányait erősen

hangsúlyozták (például Klix, Uhlig). Kiindulva abból a tételtől, hogy a tanárképzés az egyetem föladata, — mely tétel ellenkezésre sehol sem talált — különösen két teendőre utalt rá az értekező: Az egyetemre kerülő fiatal emberek útbaigazítására hodegetikus tanulmányi rendek szerkesztéséről kell gondoskodni, s viszont az egyetemtől el kell várni, hogy előadásait lehetőleg e tanulmányi rendekhez szabja, s az általánosabb, összefoglaló collegiumokat el ne hanyagolja. A modern nyelvek tanárai számára előírányzott külföldi ösztöndíjak szaporítandók, a philologus tanárok számára archæologiai tanfolyamok szervezendők, a tanárvizsgáló bizottságokba az egyetemi tanárokon kívül gyakorlati tanférfiak (középiskolai tanárok) is kinevezendők. Jellemző, hogy a tanárjelöltek gyakorlati kiképzéséről az egész vitában alig volt szó, továbbá, hogy a pædagogiai egyetemi tanszékek rendszeresítését maga az előadó ellenezni látszik, és pedig abból az okból, mert szerinte ily tanszékek rendszerint praktikumokkal járnak együtt, holott kívánatos, hogy a tanárjelöltet egyetemi tanulmányai idejében a tanári gyakorlatra való előkészülettől teljesen megkíméljük.

IV.

Elérkeztem a berlini értekező legactualisabb és egyuttal leggyakorlatibb kérdéséhez, a jogosítások kérdéséhez, melynek megvitatását és eldöntét maga a császár is nagy érdeklődéssel várhatta, mert személyesen eljött az nap a tárgyalásokra. Mindenki érezte, hogy itt van a punctum saliens, hogy, ha ez a kérdés helyes megoldásban részesül, a középiskola úgyszólván magától reformálódik. Mert bár tisztán elméleti szempontból leghelyesebb az volna, ha az iskola tanterve és egész eljárása, tekintet nélkül bármilyen jogosításra, önönmagából fejlődne ki s önönmagát határozná meg, mégis a gyakorlatban a jogosítások, melyek az iskolához kapcsolódnak, önkénytelenül is a legnagyobb hatással vannak az intézetek belső munkásságára.

A jogosítások ügye következőképen áll a német államokban:

A gymnasiumi érettségi bizonyítvány jogosít az összes egyetemi tanulmányokra, a műegyetemekre s a felső közigaz-

gatási szolgálatra a bányászati, építészeti, erdészeti és postai szakokban.

A reálgymnasiumi érettségi bizonyítvány jogosít az imént megnevezett administratív szakokra, a műegyetemekre, s a mennyiségtani, természettudományi és modern philologiai tanulmányokra az egyetemeken.

A főreáliskolai érettségi bizonyítvány jogosít a műegyetemekre, de a magasabb építészeti szolgálatba való belépés kizárásával.

Az alsóbb administratív szakokra rendszerint elegendő a hetedik évfolyam (Obersecunda) sikeres elvégzése. Az egyévi önkéntességi jogot megszerzi mindaz, ki valamely kilencz évfolyamból álló középiskola hatodik évfolyamát (az Untersecundát) eredménynyel elvégezte, vagy a ki hat osztályú fölsőbb polgári iskolában végbizonyítványt szerzett.

A gymnasium mindenhatóságán kívül különösen az egy évi önkénytességi jog megszerzésének eddigi módja volt az, melyet legbehatóbban tárgyalt az értekezés. Mert ez a jog szülőioka nagy részben a kilencz éves középiskolák egészségtelen túlnépességének. A gymnasiumokban azon tanulókon kívül, kik komolyan iparkodnak tudós pályákra lépni, egész rajai vannak azoknak a közepes tehetségű és sokszor munkakerülő ifjaknak, kik csak azt várják, hogy az Untersecundát elvégezzék s ezzel az egyévi önkénytesség jogát ipso facto megszerezvén («Ersitzen» a terminus technikus), az iskolát elhagyják. A fölsőbb polgári iskoláknak adott jog nem segít a bajon, mert ott végvizsgálatot kell tenni s csak a végbizonyítvány adja meg az önkénytesség jogát, míg a középiskolákban elég az egyszerű «Ersitzen».

Azon fordúlt meg tehát a dolog, hogy a teljes középiskolákban az önkénytességi jog megszerzését legalább is oly nehezzé tegye a kormány, mint a többi intézetekben. Ezt akarja jelenteni a conferentia azon határozata, mely szerint jövőben az önkénytességi jogot elnyeri az, a ki hat osztályú (illetőleg hat éves) középfokú intézetről (fölsőbb polgári iskola progymnasium, prorealgymnasium, reáliskola) végbizonyítványt mutat föl, vagy teljes kilencz osztályú középiskolában a hatodik évfolyamot nemcsak végig járja, hanem azonkívül külön ad hoc vizsgálatnak veti magát alá. Ez által a kilencz évfolyamú gymnasiumok és reálgymnasiumok — mert Porosz-

ország tíz főreáliskolája alig jön számba — előreláthatólag meg fognak szabadúlni az értéktelen elemek igen nagy részétől, mely elemek vagy a hatosztályú középiskolákba, vagy a polgári iskolákba tereltetnek által.

A tudományegyetemek facultásait a jelen értekezéslet sem nyitotta meg a reálgymnasiumok és főreáliskolák abiturientienseinek, bár oly kiváló szellemek, mint Virchow és Helmholtz, tapasztalataikra hivatkozva vitatták, hogy a reálgymnasiumokból kikerült ifjakat, tehát azokat, kik görögül nem tanultak, bátran oda lehet bocsátani az orvosi karokra. Virchow, egyenesen kimondja, hogy az orvosi kar tanárai többre mennek a reálgymnasiumból jövő hallgatókkal, mint a volt gymnasistákkal, abból az egyszerű okból, mert amazok a görög nyelvet helyett a reáliákból többet tanultak.

A classicus nyelvekbe vetett hit valóban erősen gyökerezhetik a szellemekben, hogy még e nagytekintélyű férfiak érvei sem bírhatták rá az értekezésletet a status quo megváltoztatására. Elvben minden maradt a régi, s csak a közvélemény erős nyomása szülhette azt a néhány engedményt, melyet a többség elkerülni nem tudott.

Ez engedmények egyikének az a lényege, hogy mindazok, kik gymnasiumot végeztek és technikai főiskolára kívánnak menni, kiegészítő vizsgálatot tartoznak tenni a rajzból, esetleg a mennyiségtanból és természettudományokból is.

A másik nagyobb engedmény a főreáliskolákat érdekli. Az értekezéslet nemcsak megtoldotta a főreáliskolai érettségi bizonyítványhoz kötött jogosítást az eddigi reálgymnasium összes jogosításaival, hanem azonfölül elhatározta azt is, a mihez hasonlót nálunk már az 1883. évi XXX. t.-cz. 26. §-a szentesített volt. E szerint azok, kiknek főreáliskolai érettségi bizonyítványuk van, mehetnek a tudományegyetemek összes facultásaira, ha a classicus nyelvekből — de mind a kettőből — kiegészítő vizsgálatot tesznek. Sőt, mi több, az értekezéslet még abba is belenyugodott, hogy a közoktatási kormány a kiválóan jeles gymnasiumi, illetőleg főreáliskolai abiturientienseket a főntemlített kiegészítő vizsgálatoktól esetről-esetre, kivételkép föl is mentheti.

Végül még csak azt legyen szabad fölemlítenem, hogy maga a császár zárta be az értekezésletet, s maga a császár adta ki saját kezdeményezéséből az 1890 december 17-én kelt

kabineti rendelvényt, mely így végződik: «Szívemen fekszik még egy pont, melyet érintetlenül nem hagyhatok. Jól tudom, hogy a reform-tervek végrehajtása az összes tanárságtól jelen-
tekenyen több munka kifejtését követeli meg. De megbízom a tanárok kötelességtudásában és hazafiságában, melylyel új föl-
adataiknak híven és odaadólag meg fognak felelni. Ezzel szem-
ben azonban elkerülhetetlennek tartom, hogy a tanári állás
külső viszonyai, jelesül rang- és fizetésbeli viszonyai, megfelelő
módon szabályoztassanak, s kívánom, hogy Ön (t. i. a miniszter)
e pontot különösen tartsa szemmel s nekem jelentést tegyen
felőle».

E fejedelmi szavak fejezték be forma szerint a berlini
conferentiát.

V.

Ha visszapillantunk az útra, melyen az olvasó szíves volt
bennünket elkísérni, sok nemes törekvéssel, sok derék javítási
kísérlettel, sok el nem vitatható haladással találkozunk. Nagy-
szerű föllendülés és tetterre buzdulás volt e tanácskozás, meg-
indítója új terveknek és eszméknek, terjesztője az iskolaügy
iránti érdeklődésnek, megteremtője áldásos impulsusoknak,
melyek az azóta csodálatos szaporasággal gazdagodó szak-
irodalom özönében örömdetes erővel és megújított rugékon-
ysággal nyilatkoznak. Véget ért a megmerevedett hagyomány és
conservatív tekintély korszaka Poroszország iskoláiban. Meg-
lazult az egész országot behálózó egyformaság lidércnyomása:
szabadabb mozgás és egyénibb élet hajnala van közeledőben.
A jóban és rosszban egyaránt kipróbált, de már kivénült és
korhadozó iskolai rend hasadékain új szerves élet friss hajtásai
fakadnak, melyek a kipusztíthatatlan vén törzset újra kedvessé,
csábítóvá tehetik. Javulásnak fognak indulni a soká elhanyagolt
módszerek, tisztábbak, átlátszóbbak és világosabbak lesznek
egykoron a tantervek, alapelemeire jegeczesedik a tanítandó
anyag, majd megalakul és állandósul az a nehezen föltalálható
határvonal is, mely elválasztja a lényegest mellékes járuléka-
itól. Az iskola lesz a hely, hol az ismeret vérré válik, az otthon
jut a családnak, a kedélyi életnek, a szív hangjainak. Eleve-
nebb s életrevalóbb lesz a tanárok képzése, elvszerűbb az iskolai

tanulmányok szentesítésének módja, — szebb, jobb, tisztább, egészségesebb, nemesítőbb minden a nevelés terén.

Íme a perspectiva, melyet a berlini értekezlet nyit. De fájdalom, mind e vívmányok, melyek a jövőből oly hívogatólag intenek felénk, függnek ama sokkalta nagyobb kérdésektől, melyeket ez az értekezlet sem tudott megoldani. A reálgymnasium, ez a határozatlan iskola megszűnik, de nem szűnik meg a tudósképzés túltengése és a vele járó gazdasági válság. Egyelőre még működni fog az a félelmetes hatalom, mely az iskolát keresők hömpölygő árját ellenállhatatlanúl a gymnasium felé szorítja. Éreztetni fogja még továbbra is bénító hatását a jogosítások megoldatlan kérdése, mert hiszen nemcsak egyéves önkényesség jogait hajhászó ifjak teszik a porosz gymnasiumok pigra massáját, hanem kívülök még rengeteg sokan, kik elmondhatják: *Nos numerus sumus et fruges consumere nati.*

FINÁCZY ERNŐ.

BELENYUGODNI . . .

Belenyugodni abba, ebbe,
Szívünkön ejtett szörnyű sebbe,
Oh ez nagyon, nagyon nehéz
Egész valónk forr, mint a katlan
S, hogy már a baj másíthatatlan
Ezzel csitít a gúnyos ész.

Belenyugodni, hogy halálíg,
A rossz már jóra soh' se válik
S hogy nincsen Isten, nincs erő,
Mely azt, miért kétségbeesve
Vívódom, semmivé tehesse,
Ez lázító és leverő.

Belenyugodni — soh' se tettem ;
Csak jobb eszem lőn úr felettem
S nyugodtan járok és kelek ;
De szívem, az daczolva dobban
Vergődik, lázong egyre jobban
S nyugalmat holtig sem lelek.

KOZMA ANDOR.

BRADAMANT PANASZA.*)

«Öreg zsugorinak lettem én a mása,
A ki minden kincsét föld ölébe ássa,
S távol ama helytől szinte-szinte nem él —
Folyton retteg: tolvajt rejteget a háza.
Most, hogy messze párom, szívem alig remél,
Untalan reszketek legdrágább kincsemér’!
Tudom én, jól tudom, félelmem hogy dőre,
S mégse’ bírok, mégse’, szabadulni tőle!

De majd kedves orczád’ ha újra föllem,
Ha szemednek fénye megint ragyog felém,
Mely most el van rejtve, szívemnek buvára,
Nem tudom a világ milyen távol helyén:
Balga rettegésem elszáll, mint a pára,
Kisüt a reménység meleg napsugára!
Szívem szép Rógere, hős lovagom, jere,
Ne ölje reményim a félelem dere!

Mint midőn száll a nap s nő az árnyék hossza,
Sok szívbe a homály a félelmet hozza,
De ha megint feljön ama kéklő íven,
Már a félős lelket újra megnyugosztja:
Úgy remegek én is, hogyha távol hívem,
Oh de majd ha megtér, újra éled szívem!
Lelkem szép Rógere, jere haza, jere —
Hervasztja reményim a félelem tele!

Miként éjjel látni minden kis csillagot,
De fényök elenyész, mihelyt megvirradott:
Úgy, ha napom messze, minden aggó eszme
Reám tör, hogy vélők, hajh alig bírhatok.

*) *Őrjöngő Lóránt*. XLV. é. 34—40. versszak.

Jőne meg — s reményem újra nőni kezdne,
 Hiú aggodalom többé nem ijesztne!
 Szívem szép Rógere, jere haza, jere,
 Hadd mosolygjon reám a remény reggele.

Ha a nap távozik s az éjtszakák nyúlnak,
 Bájai a földnek lassan-lassan múlnak,
 Zöld berekbe' madár nem leli föl honát,
 Havat s jeget hordó fürgetegek dúlnak.
 Így, oh büszke napom, ha pár hónapon át
 Vidámító fényed' szememtől megvonád:
 Oktalan felelem viharátúl érten,
 Egyetlen évben is öt-hat telet értem!

Jöjj vissza, oh napom! Jöjj vissza és veled
 Hadd jöjjön vissza a várva-várt kikelet!
 Enyészsen a hónap, a jégnek halmaza,
 Felhős szívem lásson verőfényes delet!»
 Mint a fülmilének hallatszik panasza,
 A mely fiainak tápot vivén haza,
 Egyszerre a fészket üresen találja,
 Vagy mint gerle zokog, ha elhagyta párja:

Úgy bánkódott a lány éjente, naponta,
 Félve, hogy elveszté, kihez szíve vonta.
 Hajh! mikor nem látta kémlő emberi szem,
 Pillája, záporként, beh sok könnyet ontá!
 Hát még ha tudná, mit álmába' se hiszen,
 Kínjához fogható nem volna semmisem:
 Hogy Róger útjában rabbilincset talált,
 S börtönbe' senyvedve várja most a halált!

ARIOSTO után, olaszból

RADÓ ANTAL.

JENATSCH GYÖRGY.

Regény.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

KILENCZEDIK FEJEZET.

A meleg május a Rajna völgyét sarjadzó virággal s buja zölddel takarta, mikor a francia hadsereg Veltlinből kénytelen visszavonulva, Reichenau felől a poros országúton Chur város kapuihoz közeledett.

A Rohan herczegtől kieroszakolt s a Priolo által Párisba hozott márcziusi szerződést ott az alatt hitelesítették, bár igen körülményes szólásokban, melyekből a bíbornok makacszkodó huzakodása volt kiolvasható. Az ijedtség s bosszankodás e távoli hegyzugban példátlan csellel tervezett eroszakos meglepetésen a francia udvarnál nagy volt. Eddig senki figyelemre sem tartotta méltónak azon ismeretlen kalandor nevét, ki a dolgoknak ily véget adott. S mégis elfogadták, el kellett fogadni az egyességet. A bíbornokkal eszes számításban vetélkedő bűndeni a háló göcseit oly erősre fonta s oly biztosan húzta össze, hogy még Richelieu ravaszsága sem talált benne kibuvó helyet. Arra talán gondolt, hogy eroszakkal tépi szét; Rohant azonban ki, adott szavához szentül ragaszkodék, ilyenre nem lehetett használni.

A herczeg nem indúlt közeledő serege elé s nem is volt körében. A Sprecher házában lefolyt kegyetlen jelenet után újra visszatérő baja betegágyra vetette s most alig épült ki még annyira, hogy seregét a Churtól néhány mérföldre fekvő bün-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 176., 177., 178. és 179. számaiban.

deni határon túl vezesse. A következő nap kora reggelén akart utoljára, mint hadvezér, csapatai élére állani, hogy velök együtt elhagyja azt a földet, melyért annyit tett s mely szeretetét oly rosszul viszonzta.

Mikor a sereget hirdető nagy porfelleg közeledett, sok városi nép, apraja, nagyja kiözönlött az érkező francziák elé, kik iránt Chur polgárai az előtt sem éreztek oly ellenszenvet, mint a hegyi völgyek vad lakói; s kik most annál szívesebben látták őket, mert utoljára volt, s a sok évi vendégek az országot holnap reggel örökre elhagyják.

Ekkor egy lovascsapat ügetett elő a kapuból és szétkergette a forró úton vonuló tömeget. Bündeni tiszték voltak, elől pejménen egy skarlátba öltözött lovas, fölgyűrt karimájú kalapján lengő kék tollal — Jenatsch György, kit minden gyermek ismert.

A nép a fölvert porfellegben a lovas kíséretével újra eltűnőt csodálattal s némi halk félelemmel nézte, mert híre járt, hogy a szegény tiszteletes fia, ki most a leghatalmasabb, a leggazdagabb úr lett az országban, keresztyén hitét elárulta, lelkét az eleven sátánnak adta; innen leglehetőlenebb vállalataiban is szerencséje és sikere.

Mindig hangosabban hallatszott a közeledő tábori zene. A nép a zöld mezőkön oszlott el az út két oldalán s eleven sövényt font körül. Először a francia előcsapatok vonultak el, azonban a barnúlt harcosok gyors lépést tartottak s nem viszonozták a kíváncsi churiak köszönését; a miért az üdvözlés lassanként gyöngült, végre egészen elmaradt.

Most a derék had közeledett s élén Jenatsch György mellett a francia parancsnok, Lecques báró lovagolt. A francia azonban nem igen látszott örülni a kíséretnek. Büszkén s zárkózottan lovagolt a két ember egymás mellett. A megöszült vitéz alig tudta eltűrni a bündenii jelenlétét. Szemei fiatal tüzeben a gyűlölet szikrázott s meghazudtolta rövidre nyírt haja ezüstszínét. Hófehér bajuszát ma még a rendesnél keményebben s kihívóbban pödrötte fölfelé s pirosbarna, egészséges arcza csak úgy égett az elfojtott haragtól, mialatt ökle alatt harcvágyón megvillant bátor fegyvere.

Az ezredek nem vonultak be a kapun, hanem balra kanyarodtak a város falai körül. A rövid s meleg májusí éjjelen az éjszakai kaputól a határig vezető út hosszában ütöttek tábort. Mikor ez

megtörtént s a nap leszállott, a tisztek, számra száznál többen, a várost mentek meglátogatni, hogy hadvezéröknél, Rohan herczegnél, jelentkezzenek, fölszerelésök hiányait a churi boltokban pótolják s egy vidám estét szerezzenek magoknak.

Lecques átlovagolt a tábori tüzek során, a hol a katonák estelijöket főzték s miután a holnap reggeli indulás körül utolsó parancsait kiosztá, a táboron éles szemmel áttekintve, lassan a város felé fordult. Itt először a *Zerge* fogadóba lépett, hol a megegyezés szerint tiszteit találta, azután rögtön Rohan herczeghez ment, kit e késő esteli órában egyedül remélt találhatni.

A herczeget elútazásra készen érte. Dolgai rendezve voltak s gazdájától is búcsúzott. A francia tiszteket fogadta ugyan a herczeg, de néhány szeretetreméltó szó után rögtön elbocsátá. Utolsó óráit Churban csendes szemlélkedésben s némi nyugalomban akarta tölteni.

Szívesen elengedte volna más nap reggel is az ünnepélyes búcsút, azonban Sprecher Fortunatus könnyezve kérte, hogy ne hozza azt a kiolthatatlan szégyent Chur városára, mely őt, úgy mint az egész ország, a gonosz látszat ellenére is mint jótevőjét hódolattal tiszteli, s a herczeg az érzések e különös zavarából támadó óhajnak engedett, bár titokban nem minden gúny nélkül mosolygott rajta.

Mikor Lecques-et inasa bevezette, Rohan herczeg előkelő nyugalommal lépett eléje s elismerését fejezte ki azon körültekintő gyorsaságért, melylyel parancsára a sereget Veltlinből visszavezette.

— Mivel a kikerülhetetlennek meg kellett történnie — jegyzé meg — tisztességesebb volt, hogy gyorsan történt — s köszönöm neked, hogy churi kellemetlen tartózkodásomat gyors intézkedéseid által megrövidítetted.

Lecques báró kémlelve tekintett tábornoka halvány arcába s nem minden él nélkül mondá: — Részemről fönséges uram, attól tartottam, hogy gyors engedelmességgel Franciaország érdekein ütök csorbát. Nem lehet ismeretlen előtted, hogy titkárod Párisból ellenparancsot hozott; azonban, mivel gyorsaságra intettél, már későn érkezett. Priolo, fájdalom, már a hegyeken innen talált Splügenben.

— Priolo tőlem tegnap búcsúzott — felelt a herczeg, vállát vonva — nem vonhatom többé felelősségre. Egy

későbbi, első rendeletemet visszavonó parancsról nem tudok semmit.

Lecques kinyitotta tárczáját s megmutatta a hercegnek azt a király és Richelieu által alájegyzett határozott utasítást, hogy tartsa a Veltlint csapataival megszállva s állítsa vissza bátor fegyverével minden áron a francia becsületet.

A bánat redője a herceg átlátszó homlokán mélyebbre vésődött. Táskájába nyúlt, mely az asztalon feküdt s fölbontá az íratot, mely a bündeniek által ráerőszakolt szerződés elfogadására hatalmazza föl. — Saint-Germainből, márczius 30-áról kelt s XIII. Lajos és Richelieu aláírását viselte. Összehasonlította a parancscsal, melyet Lecques nyújtott neki át.

— Mindkét okíraton a király és a bíbornok vonásai — mondá. — Hasonlítsd össze. Egyik aláírás hitelességét sem lehet megtagadni. — A neked adott parancs föláldozza becsületemet s talán életemet is . . . miért nem hajtottad végre?

— Mert már későn volt. A várakból akkor már kivonultam — mondá Lecques szárazon. — És főleg — folytatá gyorsan és hévvel — mert a mint a dolgok álltak, nem akartam nélkülöd fonséges uram, cselekedni. Abban a nézetben vagyok, hogy ez utolsó királyi parancscsal kezemben, még most sincs elveszve semmi sem, s még elég korán van, hogy a király óhajának s parancsának eleget tegyünk s a Franciaországot meggyalázó árulásért boszút vegyünk. S ezt annál biztosabban tehetjük — mert a hadvezér és tábora újra együtt van! — Tervem kész, hallgasd meg!

A herceget a toronyszerűen előugró erkélyre vezeté, melynek ablakai a lágy májusi éjjelen nyitva állottak s lassúbb hangon folytatá: — A városban s környékén nincsenek bündeni csapatok. Jenatsch az ezredeket Prätigauba helyezte át, hogy minden surlódás elejét vegye a dicstelen visszavonulás miatt izgatott katonáinkkal. Csak néhány fölkelő csapat őrzi a kapukat. Jenatsch és az ezredesek, a kik elég orozatlanok kárörvendő tisztelettel a határig kísérni, elvonulásunk örömeire a *Harang* vendéglőben virrasztják át az éjt. A fénylő ablakok ott a második utczában mutatják a tivornya színhelyét.

A boszú kezünkben! Százötven tisztünk van a városban, csupa bátor férfi, kik a Franciaországon ejtett árulás gyalázatát karddal készek megboszulni.

Óvatosan elálljuk a *Harang* kijáratait, tülerővel beron-

tunk s a részeg lázadókat az utolsó emberig leöljük. A táborral már megbeszélte a jelre petárdákkal nyitjuk meg kívülről a város kapuit. Csapatunk bevonulnak s elfoglalják a várost. A churbeliek nagy többsége úgy is ellenére volt mindig a spanyol fondorlatoknak és szerette a francziákat. Félig kényszerítve, félig önszántukból «Vive la France»-t kiáltanak s légy meggyőződve, uram, néhány nap múlva egész Bünden ezt kiáltja, mert alapjában gyűlöli a spanyol szövetséget. Egyetlen ember főzte az árulást — ez bűnhődik érte először — magamra vállalom. S ha egyszer Judás megkapta bérét — kiáltott fojtott dühvel — a szín elhiheted, egy csapásra megváltozik.

— Franciaország dicsőségét hitszegéssel s éjjeli gyilkossággal akarod helyre állítani? — kérde szigorúan a herceg.

Lecques meghatalmazására mutatott. — Uram, királyom akarátát teljesítem vele — védte magát. — A tudós bíbornok mester a lelkiismereti dolgok megítélésében. Kathekismusában pedig az áll: árulásra árulás. Az a durva erőszak, mely márczius 19-dikén e ház vendégjogát megsérté, nem kötelezhet téged se Isten, se ember előtt, még ha az ostyára, vagy evangeliumra is esküdtél volna meg.

— Az én lelkiismeretem másként ítél — mondá Rohan határozottan s nyugodtan. — Még hadvezéred vagyok, még engedelmességgel tartozol s fogsz is engedelmeskedni. Ne beszélj többé tervedről. Ha sikerülne, az országra hozná a határon álló osztrákot és spanyolt s szörnyű háborút támasztana. Magad mondád: egyetlen egy volt képes ilyen hideg árulásra. A nép ártatlan s nem érdemli meg, hogy egynek bűneért ily iszonyúan lakoljon. Megtartom a szerződést s nem hiszem, hogy e miatt a fehér liliomok fénye elhalványuljon. De még ha Franciaország harci becsülete — mint gondolod — szenvedne is alatta — a szerződést még is meg kellene tartanom.

— Így nem beszél francia — forrott föl a másik.

A herceg kezét szívéhez emelé. Tudta, de ma először mondották szemébe — hogy elveszítette hazáját.

— S ha nem lehetek egyszerre francia és becsületes ember — mondá halkan — az utóbbit választom, ha földönfutóvá válnék is.

S mind a ketten visszavonultak a terembe.

Hűvösödni kezdett, s az ablak bezárult. A ház előtti térséget elöntő holdfénybe most egy magas alak lépett, mely

keresztbe font karokkal, háttal a falnak, a beszélők elől rejtve, már régen az erkély alatt állott. Miután Lecques kemény, csörtető lépésekkel elhagyta a házats a szögleten befordult, egy ideig még lecsüggesztett fővel föl s alá járt a tulsó ház-sor árnyékában s néha-néha tekintetét a herczeg erkélyére szegzé, míg végre ennek világa kialudt. Erre egy mellékútca benyílásánál állott meg. Újra lépések zaja hallatszék. Egy ingó lépésű, szikár férfiü közeledett, spanyol nemesi ruhában s egy pillanatra habozva megállott. Először éles pillantásokkal méregette a téren őrt álló másik férfit, azután hozzá lépett s mint ismerőst szólította meg.

— Képzellhettem volna, signor Jenatsch — mondá a spanyol köpenyü — hogy gyöngéden őrzöd zsákmányodat. A *Harangban* nem tudták, hová tűntél. Jó, hogy találalak s épen ott, hol képzelttem. Nem szabad engedned, hogy a herczeg elútazzék! Különbén nagyon rossz szolgálatokat tennél Spanyolországnak s eddigi tetteidre sajátságos világítás esnék! Serbelloni nem találta szükségesnek, hogy figyelmeztessen: tartsd meg a herczeget markodban, ne hogy újra Spanyolország és Ausztria ellen használhassa híres fegyverét. Úgy gondolkozott, hogy ez magától értetődő titkos pontozata szerződésednek, melyet nem kell külön alá íratnia. Én azonban megmondtam neki, hogy gyermekkorod óta ismerlek s hogy veled s általán mindenkivel szemben e — mint a legújabb tudósok mondják — körben forgó világon nincs jobb, mint a jól szerkesztett írásbeli szerződés. Ezt most elhoztam magammal s csodálkozni fogsz, milyen szép ajánlatot teszek érte:

Rohan Henrik fejében Fuentes várát!

Azaz Büdentől rég óhajtott lerombolását. A herczeget itt tartod, vagy, mivel Sprecher házát márcziusi látogatásod óta nem igen szeretheti, elküldöd a jámbor urat Milanóba, hol nyugodt s kellemes magán életet folytathat. Rövidebb lett volna a dolog, ha — a mint a gubernatore kívánta s én megírtam — már hetekkel ezelőtt spanyol szövetségesed kezébe szolgáltatad volna, mielőtt a franczia sereg a Splügendcn átkelt, hol ma engem is — mert egyenest Milanóból érkezem — időmet rabolva, soká föltartóztatott.

Miért nem válaszoltál leveleimre? Ez nem okos s nem is illő egy ifjúkori pajtásunkhoz. De szerencsére van még idő. A herczeg még itt van, s mint nekem beszélték, beteg. Oly jeles

diplomata, mint te, nagyon hamar talál valami ürügyet, mely alatt a varázsod alatt álló urat egyideig még Churban barátságosan visszatarthatod. Személyesen úgy sem vezetheti vissza seregét Franciaországba! Megkötjük az egyességet? A hercegért Fuentes? Hallgatsz . . . Ez nálad mint a festett szenteknél s szép asszonyoknál annyi, mint beleegyezés.

Jenatsch szóltan, haragos megvetéssel hallgatta: — El innen Planta Rudolf — mondá lassú, de heves hangon — még száműzött vagy Bündenben s a ki itt talál, büntelen leszúrhat. Serbelloni tudja, hogy a te fajtád-féle emberekkel nem alkudozom. Ismeri feltételeimet, melyektől egy kardélnyire sem távozik. Azért léptem Spanyolországgal alkudozásba, hogy szülőhazám szabadságát s méltóságát biztosítsam. Te azonban ezzel soha sem törődtél, különben nem tennél föl rólam ily gyalázatot. Serbelloni erről mit sem tud — ez a te munkád egészen s a te üzletedhez való. Hisz nem először adsz el nemes vért s tűzsz emberrel gyalázatos, gyáva kereskedést! Szégyen reád!

Planta gúnyosan fölkaczagott; — Ej, ej uram, te sem veted ám meg a spanyol aranyat . . . Hogy jutottál volna különben gazdagsághoz s tisztségekhez, míg én, mert öröklött jószágaimból, váraimból egy bizonyos democrata pap, kit ma magad is utálsz, elűzött: még ma is csak — Istennél a bosszú — eladásodott, kóbor lovag vagyok. — De ne legyen ezért köztünk harag! Most ugyanazon egy úr kenyerét eszszük. Tudom, milyen nagy összegeket küldöttek neked. Ne nézz kancsalúl, ha én is gondoltam ki magamnak valami jövedelmes fogást.

— Oh gyalázat — tört ki Jenatsch — hogy ily gazember hasonlójának tekint. Vagy nem volt-e méltányos, hogy Spanyolország fizette meg a zsoldot, melylyel Franciaország csapatainkat megcsalta!

— Újjaidon át hullott az aranyeső — gúnyolódott Planta — hogy ne ragadt volna közéjük egy csepp!

— Húzz kardot, kölyök, különben legyilkollak — kiáltott Jenatsch, egész testében remegve s kirántá kardját hüvelyéből.

A másik azonban már utolsó szavai közben a mellék-útcza sarkán hátrahúzódott. — Jó érzelmeidet Milanóban majd annak módja szerint fogom dícsérni! kaczagott kifelé a házak árnyéka alól s eltűnt.

TIZEDIK FEJEZET.

Chur templomtornyai még alig fénylettek a felhőtlen májusi nap aranyos sugaraitól, s már csupa élénkség volt minden a város falai előtt s a hosszú utcán, mely Sprecher házá-
tól az éjszaki kapuig vezetett. Francia tisztek ügettek ide-oda, a városból a táborig, melynek sátrait már leszedték, s az indulni kész csapatoktól vissza a herceghez, hogy fényes kísérettel övezhessék őt s harci alakjaikkal takarhassák benne a francia becsületet, melyen szerintök az országban csorba esett.

Az úton, hol Rohannak kellett ellovagolnia, a churiak hajdanfővel álltak két sűrű sorban a házaik előtt s a padlás-nyílásokig minden ablak telve volt kíváncsiak fejével. Mindenki még egyszer látni akarta a herceget s áldva, szinte könnyek közt búcsúzott tőle.

Mikor büszke csapata élén lassan a kapuhoz közeledett, ott találta jobbra felől az érdeemes tanácsot s a városi papságot. Az urak teljes díszben, rangjuk szerint egy széles lépcsőzet fokain állottak, egy patriciusi ház bejárata előtt. A kapu két szárnya tárva nyitva volt s a kapu aljában fekete selyemruhas nőalakok tüntek elő, előkelő méltóságok nejai, leányai, kiknek rangjuk megengedte, hogy a város atyáinak feje fölött intsenek végbúcsút a hercegnek, kit fájdalommal láttak távozni. Gyöngéd érzések megtiltotta, hogy az erkélyen vagy ablaknál mutatkozzanak, mint valami vidám ünnepen.

A tanácsurak körében különösen Meyer polgármester hatalmas alakja vált ki. Polgármesteri nyakláncz, nagy kerek emlékpénzével közepén, soha kényelmesebben nem nyugodott s elégedetebben nem fénylett, mint az, mely az ő széles mellén pihent. Soha selyemharisnya s kapcsos cipő nem állott fesze-
sebben és szebben, mint az ő ünnepélyesen előretett formás lábán. Közelebből szemügyre véve azonban, rendesen egészsé-
ges és nyugodt arcának elfogultsága s tétova szemeinek aggódo
kifejezése titkos ellenmondást jelzett belseje és külső maga-
tartásának magistralis biztossága közt.

A tanácsurak csoportjával szemben, hol a város fala mentén futó mellékútca egy kis négyszögű térré tágult, a hazai fegyverek képviselőiként, az előbbkelő bündeni tisztek

gyülekeztek lóháton, hogy a herczeg csapatához csatlakozzanak s tiszteletből a határig kísérik. Az útca másik oldalán a Themis gyermekei közt uralkodó nyomott hangulattal szemben, itt a Marsfiak közt vídám s bátor kedv honolt, melynek fesztelen volta csak emelkedett, mikor látták, hogy a bündeni dictator nem jelenik meg áldozata búcsúzójára.

Ép most érte el Rohan a lépcsős térséget. Kegyesen megállítá sugár, aranyszín fakóját, mert látta, mikor a polgármester egy arany serleget vesz kezébe, melyet egy oldalán álló tanácsúr ezüst kannából megtöltött. Meyer bátran előre lépett s érzékeny szavakban kérte a herczeget, hogy ne utasítsa el a búcsúpoharat, melyet Chur városa áldással és hálaadással ajánl föl neki. Mialatt Rohan a serleget ajkához emelé, a polgármester egy szépen megírt s már előre gondosan betanúlt franczia beszédre feszíté elméjét.

A herczeg dicső hősiségét s fönséges államférfiúi bölcseségét kezdte dicsérni, melyek mint két szárnyas genius siettek Bünden megmentésére. Majd egy tekintetet vetett az örvényre, melyből a herczeg a bündeni népet kiszabadította. Azután egy homályos hely következett, hol egymást túlszárnyaló eseményekről, különös égi körülményekről s XIII. Lajos nagy szívé-ről volt szó. — Itt Meyer úr azután fölmelegült, s váratlanul minden logikai akadályon átvágtatva, elérzékenyülve azt állítá, hogy Veltlin visszaadatása spanyol osztrák részről a herczegnek marad érdeme. A jóságos Isten után ő volt egyetlen mentőjük s védőjük.

— Az ország nem fejezhetné ki veled szemben, eléggé háláját, kegyes uram — kiáltott föl — ha annyi oszlopot emelnénk is, mint a hány sziklája s hegye van Bündennek! S ha minden hegyünk... emlékszobor volna... — itt megakadt a szónok s oszloppá merevült maga is.

Egy keső lovas sietett előre a mellékútczán a kis térre s a polgármesterrel szemben a bündeni tisztek csapatja közé vágtatott. Az ezredek toporzékoló lovaikon megütődve vonultak két oldalra vissza. Jenatsch György érkezésére nem számított senki. S itt volt! Habzó pej ménén, az üres tér közepén, kerülve mindenkitől!

Ugyanekkor közvetlenül a herczegé mögött, Lecques lova is ágaskodott s lovasa dühös pillantást vetett Jenatschra. A herczeg szeme udvarias figyelemmel a polgármesteren nyu-

godott; ez azonban, ki Bünden áruló szabadítóját, mint szónoklata illetlen és vaskos kommentárját látta maga előtt, a Lecques fenyegető magatartását is észrevette, elveszté beszéde fonalát. Aggódó tekintete a szokottnál is kancsalabb volt s bizonytalanul folytatá: — S ha Bünden minden hegye emlékszóbor . . . s minden emlékszóbor hegy . . .

— Hagyd abba, kedves polgármester uram! — szakítá félbe barátságosan a herceg s a másik oldalra, a bündeni tisztekhez fordulva, nyugodt parancs hangján monda: — Az urak kíséretét nem kívánom. Az illendőségnek elég lesz téve, ha csak egyikök is ott lesz, mikor a határt átlépjük. Travers gróf társaságát kérem.

A csendes fiatal ember köszönetre hajtva barna, éles metszetű fejét, azonnal a herceg baljához lovagolt.

— Áldja Isten várostokat s titeket is, tisztelt uraim! — monda Rohan s könnyedén kalapjához nyúlva a város kapuján át a szép tavaszi tájba lovagolt.

Az öreg Lecques föltünő módon a legutolsók között maradt. Most keményen megrántotta lovát, néhány lépésre Jenatsch György felé lovagolt — pisztolyt vont elő s reá kiáltott: — Így búcsúzik Lecques egy árulótól.

Elesattantotta fegyverét, a kakas lecsapott, a löpor föl-sziporkázott az üstön s a pisztoly csütörtököt mondott.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Mialatt a tavasz eseményei Chur városát s az egész országot izgalomba hozták, Planta Lucetiát látszólag nem is érintették. Ott lakott magánosan erős riedbergi kastélyában, mely távol az országúttól napos hegylejtőre támaszkodva, virágzó rétei, jól művelt földi és gyümölcsösei közt falusi béke képét mutatá.

Azonban szivökből lelkökből örültek, reméltek és féltek az országgal a cazisi kegyes asszonyok. Mikor Jenatsch György szétrepíté a fölhívást, az istentelen francziák ellen küldötték a kolostor minden emberét a legutolsó szolgálgaig. Vidám sáfárnókként megnyitották kis boros pinczéjüket, hogy a rajnai sáncz elé induló s onnan visszatérő folkelőket üdítsék. Csákány és buzogány pihent most az apácza-temető békés

keresztei mellett. A kolostor fala hosszában összegyűlt apraja nagyja, s a jámbor testvérek könnyű léptekkel siettek föl alá s kis facsészékbe töltötték ki minden mustjokat, borukat, le a seprőig.

A francziák elvonulásán újjongó Domleschg falai közt azonban nem gyanította senki sem, hogy milyen része volt Lucretia kisasszonynak azon titkos alkudozásokban, melyek a churi történeteket lehetővé tették. Még a cazisi asszonyok sem, ámbár gyóntatójok kívánságára mindig barátságosabban s serényebben érintkeztek a kisasszonynyal. Pankrácz azért épen nem táplálta bennök azt az önös gondolatot, hogy a riedbergi Planták utolsó sarjadékát visszavonhatatlanul kolostoruk gyűrűjébe foglalhassák. A pater bölcseségében bízva, meglátogatták Lucretiát, de már társas ösztönből s természetes jóságból sem ostromolták kérdésekkel s kérésekkel, melyek jövőjére s a kolostor reményeire vonatkoztak. Sajnálták volna a kisasszonyt, ha rögtön nem tudósíthatják azon sok nevezetes dologról, mi az országban történt s mi hozzájuk a legkülönbözőbb úton eljutott.

Perpetua testvérnek persze oldalát fúrta volna ki, s legalább Lukácstól iparkodott volna némi világosságot nyerni arról, miért maradt a kisasszony oly soká hegyen túl —: ha a legjobb forrásból, Pankrácz egy leveléből meg nem tudja már a télen, hogy kellemetlen örökösödési és családi ügyekben kellett Milanóban tartózkodnia, melyekről legjobb nem is szólni a kisasszonynak.

Lucretiának múlt évi milanói útja nehezére vált, de azért állhatatosan követte a czélt, melyet Jenatsch eléje tűzött s akarat szilárdságával el is érte. Nem a télen veszélyes hegyi utak kétszeres megjárása tette bátorságát a legnagyobb próbára. E szörnyűségeket hű, edzett Lukácsa s ennek egyik hegylakó fia segítségével az erős asszony minden habozás és fáradság nélkül legyőzte. Egész más dolog volt azonban, mikor őt a szorgoskodó Pankrácz Milanóban fogadta s Serbellonihoz vezette. Itt egy okos s szívós államferfiúval állott szemben s érezte, hogy egész idegen határba tévedt, s itt előtte eddig ismeretlen kérdésekbe bonyolult.

Állása, mint a bündeni főzredes meghatalmazottjáé, nagyon különös volt s a viszonyokba be nem avatott előtt fölötte kétértelműnek tűnhetett föl. Serbelloni, a ki őt ismerte

s tudta, hogy atyja gyilkosát gyűlöli, nem esett e tévedésbe s természetesnek találta, hogy atyja s nagybátyja politikai céljait minden erejével megvalósítani akarja. — Hanem Serbelloni más tévedésbe esett.

Azt hitte, hogy Lucretia a spanyol párti bűndeni menekültek fondorlataiba már kezdettől fogva be van avatva s úgy akart vele érintkezni, mintha Lucretia az egymást keresztező érdekek szövetét már ismerné. Az ártatlan leányt úgy tekintette, mintha politikai egyetértésben élne unokatestvérével, ki gonoszsága lehelletével minden ügyet bemocskított s megmérgezett. A nélkül, hogy sérteni akarná, megzavarta Lucretiát, érintve azon kitüntetések, melyekben mindazok részesülni fognak, kik ez újabb fondorlatban sikeresen közreműködnek. A fényes jövőre mutatott, mely ezek előtt megnyílik s nem is gyanította, hogy ez által Lucretiában csak a megvetést fokozta a politika alacsony cselszövényei és titkos eszközei iránt.

Jenatsch György is más világitásban tűnt most eleje. Az általános csömör, melyet érzett, megtámadta bizalmát ennek tiszta hazafiságában. Jenatsch egységes lényében való hite is megrendült; bár rögtön nem is volt tudatában annak, mennyire megzavarták e kételyek hozzá való belső viszonyát.

Csak a maga iránt való hűség tartotta fönn. Megígérte, hogy a neki átadott öt föltételtől semmi módon el nem áll s abból semmit le nem alkudtat. S e mellett maradt rendületlenül. Atyja emléke nem hagyta el egy pillanatra sem. A kimerültség pillanataiban az ő képéből merített magának új erőt, s minél kizáróbban társalgott vele emlékezetében, annál inkább tudatára jutott, hogy az ő szellemében cselekszik, ha a Jenatsch szerződését érvényesíteni törekszik.

Miután mint hű s szolgálatkész eszköz teljesítette föladatát s a spanyoltól elfogadott s aláírt föltételekkel újra a hegyen innen volt, visszatért riedbergi magányába s várt, míg az iratokat — úgy gondolta, a cazisi asszonyok közvetítésével — elkéri tőle.

Eljött a márczius. Egy este, beálló éj idején, újra Jenatsch jelent meg Riedbergben. Pater Pankrácz jelentette neki Milánóból, hogy Lucretia onnan már elutazott s a spanyolok részéről nyert fölhatalmazó iratait kastélyában őrzi. Jenatsch eljött, hogy a Serbelloni aláírásával ellátott iratokat Lucretia kezéből átvegye.

Mikor belépett, Lucretia szíve erősen dobogni kezdett, hirtelen ijedtségtől inkább, mint örömtől.

Még egyszer elváltozott Jenatsch. A mi ma szemeiből sugárzott, az nem volt többé a fiatalos hév és vakmerőség, sem az akadályoktól vissza nem riadó biztosság, melylyel eléje lépett, mióta vele újra ismerős lett —: valami mértéktelenség nyilatkozott meg lényében, hangjában, tartásában valami ingerült erőszakosság, mintha erejének emberfölötti megfeszítése sodrából egészen kizökkentette, természete határain túl dobta volna őt.

Vad öröm cikázott át arcán, mikor végre kezeiben tartotta s átfutotta az iratokat. Győzelmi mámorában küldötte térdeit akarta átkarolni; Lucretia azonban büszkén, remegve visszalépett.

Azután karját az égnek emelé Jenatsch s kihívó örömmel kiáltott föl: — Esküszöm, Lucretia, ha ez sikerül, semmi sem lehetetlen többé előttem! . . . Még ha atyád vérén kellene is áthatolnom, még ha a boszuló angyal kezéből kellene is kiragadnom kardját, hogy bírhasalak téged, kit régen, kit — örökké kívántam!

Lucretia megfogta kezét s keskeny ajtón át egy boltozott mellékhelyiségbe lépett vele, szűk szobácskába, melynek hátsó részét a használatlan, ódon kandalló egészen eltakarta s falát egy durván oda mázolt kereszt elrútította.

— Riedbergen nem ülnek menyekzőt — mondá Lucretia s arcát kezeivel elfödve, belső szobájába menekült.

Mikor néhány héttel később Rohan herczeg elárultatása s Bünden megszabadítása ténynyé vált, melytől visszhangzott az egész ország, Lucretiát magányában megszállta az aggodalmas érzés, mintha titkos közreműködése Jenatsch Györggyel örökre egybekapcsolta volna s együtt osztoznék vele a mentő tettben és a bűnben is. Föloldozhatatlanul egyesült vele azon pillanatban, mikor szíve tőle rettegni kezdett s mikor mintegy saját védelmére naponként emlékezetébe kellett idéznie, hogy élte kötelessége még nincs végrehajtva s atyja szelleme az őt megillető vérboszú árán még nincs megengesztelve.

Május végén, a herczeg elvonulása után, Bündenből Lucretiát utált unokatestvére egy futó látogatása nyugtalanítá. Rudolf tudtára adta, hogy gyorsan Milanóba kell távoznia. Mert Jenatsch most ott van s személyesen alkudozik Serbello-

nival Bünden végleges állásáról Spanyolországhoz. Jellemtelen pártváltoztatásával s csaló rábeszélő képességével az ezredes a governatore szellemére végzetes befolyást gyakorol, mely veszélyezteti a régi spanyol párt befolyását Bündenben s őt magát Spanyolországhoz szító sok évi hűsége minden gyümölcsétől megfoszthatja. Rudolf még hozzá tévé, hogy itt az ideje, honosságát s régi állását az országban újra visszanyerni. A milánói alkudozásoknál reményli, hogy mindezt keresztülviszi. Serbelloni fáradozásairól az ő érdekében teljesen bizonyos volna, ha Lucretia, ki iránt a governatore már régebről nagy kegyességgel van, neki kezét nyújtaná s így a vele való egyesülésével a riedbergi Planták híres nemzetségét újra virágzásra hozná. Jól tudja — vélekedék Rudolf — hogy Lucretia mily föltételhez köti beleegyezését — ahhoz, hogy Jenatschon a vérboszút végre hajtsa; e vérboszút teljesíteni fogja s ez neki most könnyebb dolog is, mint előbb, mert az ezredes ellenségeinek száma a legkülönbözőbb okokból nagyon megnőtt s napról-napra szaporodik. Csakhogy Jenatschnak először véglegesen meg kell kötnie a szerződést Spanyolországgal, mivel ezt most egyedül csak ő teheti meg.

Így vonúlt át Planta Rudolf a hegyen. Jelenléte Lucretiára rút és nyugtalanító benyomást tett. Csakhogy sokkal csekélyebbre becsülte Rudolf személyiségét, semhogy tervei komolyan megijesztették, vagy akár csak foglalkoztatták volna. A találkozás nem hagyott soká nyomot lelkében, mert más aggodalmas kételyek is kezdék nyugtalanítani.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Nyár dereka volt s a déli nap égetőn süttött Milano utczáin. Egy csarnok félhomályában, melyet márvány medence finom vízsugara hűsítettek, két államférfi ült egymással szemben, kik nyilván fontos dologról tanácskoztak. A négy aranyozott griffmadáron nyugvó mozaiklapon különböző alakú s nyelvű jegyzőkönyvek s fogalmazványok heverték. E hűvös asztalra könyökölve, hol, az egyik, hol a másik nyújtotta előre jobbját, nyomatékot adva szavainak, mikor a félig hangos párbeszéd folyamán majd védett, majd megtámadott egy-egy állítást.

Az egyik, skarlátöltönyben s hatalmas termettel most

egy papírt tartott kezében, melyen komor tekintettel futott át s melynek kis írása fölött nagy, cziczomás, gondos irodából kikerült betűkkel a

Progetto ossia Idea

czím volt olvasható.

Ez a terv vagy eszme azonban nem igen látszott elfogadhatónak olvasója előtt; sőt visszatetszését keltette föl; néha mintha fájdalom s gúny rezege át vonásain s erős, nagy pecsétgyűrűkkel díszített keze majdnem összegyűrni készült az iratot. Azonban mégis végig olvasta, mielőtt alig fékezett türelmetlenséggel az asztalra maga elé ledobta.

A másik, egy szikár, előkelő hatvan éves férfi, azalatt nyugodtan figyelte. E nemes úr tartásában olasz előzékenység spanyol grandezzával vegyült, de nem egyenlő mértékben. Mert ha Serbelloni herczeg, híres ösétől V. Károly hadvezérértől, örökölte is a parancsoló sasorrt s a diplomata ügyességét, de annak ruganyos, olaszosan könnyed bánásmódja az emberekkel, nem jutott osztályrészéül. Anyja, egy Mendoza-leány vérével együtt — vöröses haján, világos arczbőrén kívül — a spanyol főnbéjázás és megközelíthetetlenség egy vonását is átülteté fiába, mely önkéntelen annak egész lényét áthatotta, bár rejteni iparkodott.

A herczeg méltósága s bölcsesége ellen valónak tartotta, megkezdeni a beszédet s mozdulatlan arczczal, lehúnyt szemmel várta, hogy az olvasó nyilatkozzék a nyert benyomásról. Mivel azonban ez mellén keresztbe fonta karját s hallgatótt, végre mégis megszólalt:

— Nos mit tart róla kegyelmed, signor Jenatsch?

Jenatsch keserűen fölkaczagott.

— Kegyelmességed — mondá — engem az államművészet léha műkedvelőjének nézhet, különben nem szakítaná félbe majdnem bevégzésre jutott ügyeim komolyságát ily tréfás intermezzóval. A tréfa bohózatba való. Gazdag földeket adjunk cserébe egy pár bedőlt rajnai városkáért, milyenek Lauffenburg, Säckingen s még egy néhány, melyek két napi járásra s két éji pihenőre vannak tőlünk idegen földön s azon pillanatban megnyitják korhadt kapuikat, mikor Weimari Bernát Elszászból egy trombitást lóra ültet s ellenünk küld!... Valóban sótlan tréfa az egész dolog; alig merem ráfogni a

bécsi cancelláriára! Kérem kegyelmességedet, térjünk hozzánk méltóbb szempontokra!

Ámbár a herczeg a bécsi udvar naiv, vagy legalább naiv emberekre számító javaslatát csak azért hozta elé s használta föl, hogy időt nyerjen —: még is megsértődött annak ily gyors és kicsinylő visszautasításán. Érzékenységet azonban némileg feszesebb modora alig árulta el.

— Tulajdonítsa kegyelmed — mondá — a maga nyakaságának, ha az alkudozás szünetel s új módokat, egyezéseket kell keresni, hogy a bündeni urakat kielégíthessük?

— Kielégíthessük? — ismétlé megütődve a bündeni. — Hogyan lehetne másként, mint tulajdonunk teljes visszaállításaival?

— Úgy van, kielégíthessük — mondá lassan, nyomaték-kal a herczeg — s pedig méltányos módon.

— A nemes Donna Lucretia által közölt föltételeim — felelt hevesen a bündeni — tartományaink teljes visszaadásáról s a status ante visszaállításáról szólnak. E követelések kielégítését ígérte kegyelmességed.

— Szó szerint nem e követeléseket. Csak általában a bündeni urak kielégítését ígértem — felelt méltósággal a herczeg.

Jenatsch György vizsgáló pillantást vetett e kis kelep-czére, lappang-e mögötte valami veszély. Azután merészen tekintő szemeiből a herczeg felé villámlott:

— Valóban érdekes szörszálhasogatásokig ereszkedik le kegyelmességed! — mondá vidáman. — Akkor, a veszély pillanatában nem igen gondolkodtam egy szón, melyet különben, a dolgok jelen állásában sem igen vetek latba. De annál nagyobb súlyt fektetek — mert hát a szavak több értelműségével van dolgunk — egy másik szóra, mely persze hasonlóképp csak szótagokból és betűkből áll. A végleges okíraton, melyről most tanácskozunk — ne az álljon: — örök béke Bünden és Ausztria-Spanyolország között, hanem — ha ugyan lesz benne szavam — csak ez: — szövetség vagy szerződés.

— A béke szép szó — jegyzé meg ájtatos arczczal a herczeg.

— Oly szép, hogy nyugalmat nem lelő halandóknak nem is való — felelé keserűen a bündeni. Azután mosolyogva folytatta: — Egyébiránt, mint kegyelmességed is tudja, Szent

Ágoston is írja, hogy a háború előzője vagy előcsarnoka a békének s csak arra való, hogy ehhez elvezessen. — Bár mint legyen is, a két istenség annyira rokon istenség, hogy nem igen bízhatunk az egyikben a másik ellenére! — Tehát: szövetség vagy szerződés! Szerény szó, illik földi dologhoz!

Azután elkomolyodva hozzá tevő: — Urad fejedelmetnek, a katolikus fölségnek lelkiismereti aggálya, mely — mint kegyelmességem velem tudatá — megtiltotta neki a szövetkezést egy nem katolikus állammal — most már úgy is tárgytalanná vált.

— Hogyan? — kérdé gyanakodva a herceg.

— Ez úttal Bünden katolikus hatalom számában mehet — állítja Jenatsch hidegen — mivel olasz birtokait hozzá számítva, lakóinak többsége, sőt maga az államfeje is katolikus.

— Kegyelmed megtette e lépést? — mondá Serbelloni kellemetlen megilletődéssel. — Mint jó keresztyén végtelenül örülök rajta s őszintén szerencsét kívánok hozzá kegyelmednek. — S határtalan megvetéssel pillantott reá. — Valóban nehezebbre eshetett.

Jenatschnak valami könnyelmű szó lebegett ajakán, de hirtelen sötét lett arca a haragtól s daczosan mondá: — Nehezen esett-e, könnyen — ki kérdi? — megtörtént.

Hevessége önmagának is föltűnt, azért hirtelen fékezte magát s suttogva folytatá: — Úgy hallom, a katolikus felség helyesli tettemet. A Pyrenæusokon innen pedig e bűnbánó lépésem örömemre s meglepetésemre pater Josephussal is kibékített. A minapában sok jó más újság mellett azt is megírta nekem, hogy pártfogója, Richelieu bíbornok nagyon lézagosnak találja Rohan herceg jelentését a churi márcziusi napokról s tőlem vár teljesebb tudósítást.

Csend állott be.

— A dolgokat nyugodtan tekintve, sennor — mondá Serbelloni, ki ijedelmén bámulatos hidegvérűséggel uralkodott — nem állunk oly távol egymástól, mint a járatlan hihetné. Két pont, pusztán két pont vitás. Spanyolország, mint már jeleztem kegyelmednek s mint azt most maga is helyeselni fogja, a Veltlinben a katolikus hitet kívánja államvallásul elismertetni. Ez a fontosabb dolog. Ezen kívül a háború tartamára szabad utat követel a Stelvio-hágón át a katolikus fejedelem.

— A mi a nagyobb dolgot illeti: — felelt Jenatsch habozás nélkül — nem vagyok többé fiatal éveim fanatikusa. Maradjon katolikus a Veltlin, mivel lakóinak többsége, majdnem teljes száma a mi hitünket vallja. Mi bündeniek ép ez alapon küldtük el az Engaddinból is a kapuczinusokat, hol egy katolikus keresztyénre kilencz reformált esik. — Valld meg uram, engedelkeny s könnyen meggyőzhető vagyok! Tedd velem a hasonlót — mondj le a hágóról! — S ezzel az asztalon heverő papírok egyikét aláírásra oda nyújtá a hercegnek.

— Még nem! Nem szükség sietnünk. Spanyolországnak bírnia kell e hágót!

Veszélyes tűz sugárzott a bündeni szemeiből s mintha vas homloka fölött daczosan meredt volna fölfelé haja.

— A hágót nem adhatom kezeitekbe — szólt nehezen fékezett hangján — ha becsületes békét akarok tartani Spanyol- és Franciaország között. — Megfojtotok! — Hagyjatok nekünk elég teret, hogy nyugodtan lélegezhessünk a két óriás között, kik még soká harczolni fognak egymás ellen.

S a bündeni óriás karjait szétveté, mint valami úszó, mintha szülőföldre folyóinak akarna helyet törni.

A herceget e minden hivatalos formát sértő mozdulat kínosan érinté. Emlékeztette, hogy milyen ember ül előtte. Az ezredes merényletére gondolt Rohan ellen, melyet pedig maga Serbelloni segített elő s e pillanatban haragudott, hogy egy ily durva szerencsevadász erőszakot tehetett egy fejedelmi, a herceghez hasonló emberen.

Büszke feszességgel emelkedett föl s gúnyosan mosolygott: — Kezemet akarja kényszeríteni, kegyelmed? Én nem vagyok Rohan herceg! S nem Churban vagyunk, hanem Milánóban.

Ez nem volt időszerű szó.

Jenatschot az elárult hercegnek váratlanul kiejtett s az előtt oly drága neve, most úgy sebzette, mintha személyét sértették volna; s vérbe nem kerülő, de azért legrútabb tette úgy tekintett reá, mint valami Medusafő.

— A hágót lehetetlen átadnom — kiáltott a hercegre. — Végezd és írd alá.

— Sennor — mondá ez hidegen — azt kell kérdezmem, ki van most előttem? Kegyelmed földijeitől nem előnyére különbözik. Sokszor alkudoztam már bündeniekkal, még protes-

tans pártiakkal is s mindig böles, mérsékelt, erényes embereknek találtam, kik se magukat, se kis országuk helyzetét félre nem ismerték. — A mint kegyed az imént szolt, úgy csak világhódító beszél, mint Nagy Sándor, vagy — egy örjögő!

Jenatsch György üléséről fölugrott. Égő szemmel, kísérteties sápadt arczczal állott a herczeg előtt.

— Ki áll kegyelmességed előtt? — Nem böles, erényes ember, Istenemre, nem! . . . Hanem olyan ember, ki hazáját egészen s teljesen megmenti — kerüljön bármibe! Ez sorsom s ezt teljesíteni fogom.

Hallgass meg, herczegem. Mikor ide jöve, Bündent elhagyám, Splügen falunál összecsdült a nép s könnyezve könyörgött, hozzam haza a békét. S «megszántam népemet», a mint írva vagyon. Egy vén predikátor tántorgott ekkor élém, fehér hajú, ősz szakállú — atyámhoz hasonlított, herczegem — s óva intett, meleg szóval a spanyol alattomosság ellen. Én pedig fölemelkedtem a kengyelben s az összes nép előtt égre meresztém három esküs újjamat s megesküdtem, hogy visszhangzott tőle a hegy. — Megmentem Bündent, Isten engem úgy segéljen! S ha Spanyol- és Franciaországot, mint két vérebet kellene egymásra uszítanom, míg egymást szétmarczangolják! És . . . kegyelmességed . . . — monda magához térve — ezt fogom tenni, ha e szerződésemet ma még, ez órában még alá nem írod.

S Jenatsch újra fölemelé három esküs újját.

— A mily igaz — hajtotta fölédredt démona — a mily igaz, hogy ez a kéz ölte meg Planta Pompeiust s ez a szája árulta el a jó herczeget.

Serbelloni figyelemmel vizsgálta emberét. A féktelen vad-ság e kitörése felelmisségéből teljesen kivetköztette volna őt szemében, ha Jenatsch György az alkudozások folyamán naponként próbáját nem adja átható értelmének s vadon nőtt, de az övével legalább is versenyző diplomatiái képességének. Ez a túlságázott tetterő így inkább aggodalmát keltette föl s már saját állása érdekében is kívánni kezdé, hogy e veszélyes módon, minden szabály ellen harczolót minden kár nélkül minél gyorsabban lerázza magáról.

Ezalatt Jenatsch újra ura lett érzelmeinek s a herczeg egy katonát s államférfiút látott magával szemben ülni, ki élesen s higgadtan beszélgetett vele.

Az ezredes Serbellonit meggyőzni igyekezett s valóban meg is győzte, hogy a megcsalt Franciaországgal új szövetség épen nem tartozik a lehetetlenségek közé, hanem kalandossága ellenére a dolgok állapotában gyökerezik.

— A francia bibornok nagy elme — mondá Jenatsch, — s ha van is személyem ellen panasza, a dolgok kedvéért el fogja fojtani. Szívesen megvédi hátamat, ha Bündenemet újra a francia érdekkörbe vonom. S én sem leszek rest. Veltlin várai már kezemben vannak. Néhány nap alatt egész, még fegyverben álló seregünket oda átvetem, s a készséges veltlinieket a bündeni pártfogók hűségere esküdtetem. S ennyit nem törődöm a tiltakozásokkal! — S könnyedén tenyere fölött átfűjt.

— S most — folytatá — mikor a szeszélyes Bellona a német harci színpadon újra hidegebb Spanyolország s Ausztria iránt, a bündeni ügyek e gyors megfordulása érzékenyen károsítaná a katolikus fölség érdekeit. Gondolja meg kegyelmességed továbbá, nem fognak-e némileg személyes vonatkozásai is szenvedni a madridi udvarhoz, ha följánlott szerződésmet aláírni elmulasztja! ... Nem hasonlóság miatt mondom — de tudni fogod, mennyire tönkre tette a nemes Rohan herczeg is államférfiúi dicsőségét, mivel bündeni erkölcsünket, természetünket nem ismerte! Ennek veled nem szabad megtörténni. — Miattam pedig nem kellene törődnöd. Én igazolnám magam a katolikus fölségnél, mert módomban van, őt a dolgok szükséges menetéről értesíteni.

Az ezredes titokzatosan a gubernatore felé hajolt s oda sűgött neki valamit, hogy megtérésével papok útján szava a spanyol király füléig eljuthat.

Serbelloni hálóban látta magát. Halálos gyűlölség gerjedt benne a vakmerő s alattomos ember ellen, kit mindjárt itt Milanóban szeretett volna láb alól eltenni s megsemmisíteni. Ez hatalmában állott. De okossága s büszkesége nem engedte, hogy e hatalmával visszaéljen. Úgy illet, hogy a közjog szerint sértetlen követ bántódás nélkül térjen vissza.

S aláírt szerződés nélkül?

Nem úgy. Föltette emberéről, hogy fenyegetéseit valósitja s ez esetben királya kegye elvesztésétől lehetett tartania.

Leginkább megbénítá tetterejét a bündennel szemben az a papi befolyás, melyet ez alávaló az istenfelő IV. Fülöpnél, megtérése által magának megszerzett. Ez kiszámíthatatlan volt.

— Csendesedjél sennor! — mondá méltósággal a herczeg. — Kegyelmed szükség nélkül tüzeskedett s még nem szokta meg az államügyek beható, körülményes tárgyalásának fáradsalmait. Végy hűsítőt magadhoz. Addig megfontoljuk a dolgot, s megvárunk egy nyugodtabb órát.

A bündeni a szerződést, a mint azt utasítása szerint titkára megírta, újra elővonta az asztalon elszórt iratok közül s megint a herczeg elé tevén.

— A mai viszály — mondá — csak Ausztria könnyelmű javaslatából eredt, s szellemi játék és torna volt, mely a tényeken változtatni nem akart. . . Most ezeknek nézzünk szemébe, kegyelmesség — minden cziczoma és kitérés nélkül! — Íme, így állanak s ily megoldást követelnek. Vezesd jó végre — kérte Jenatsch szíves hangon — s majd dicsérni fogom tudni nagy és böles politikádat.

Talán igazat akart adni a herczeg a dicséretnek, vagy nem állhatta már tovább ez ember tekintetét, ki őt megfenyegette: miután a szerződés pontjait magasra vont szemöldökkel még egyszer lassan átolvasta, gépiesen a toll után nyúlt.

Jenatsch hamar fölkapta, bemártotta s szeretetreméltó meghajlással, régi ellenállhatatlan volta pillanatnyi megújulásával átnyújtotta a spanyol államférfiúnak.

Mikor az aláírás megtörtént, a herczeg a bündeni meghatalmazotthoz fordult s kérte, ajándékozzon neki még néhány napot, hogy a szerződések kötésénél szokásos ajándékokat s nyaklánczokat neki átadhassa. Azután a terem küszöbéig kísérte.

Lassú léptekkel visszatérve, megállott a csarnok közepén:

— Ez az ember nagyon közel merészkedett hozzám — mondá magához. — Nem szabad élnie.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az erdő a hegylejtőkön már piroslott s a leszedett gyümölcsfák már hullatták halkán aranyos leveleiket —: mikor az utolsó verőfényes napokon a cazisi asszonyok nehezen nélkülözött gyóntatója hosszú távollét után Milanóból végre visszatért. Pater Pancratius nem eszközölte ugyan ki almensi kolostora visszaállítását, melyért a milanói alkudozásoknál buzgól-

kodott, hanem azért sok más csodálatos és örvendetes hírt hozott. Megérkezése után mindjárt az első estén átment Riedbergbe s kihallgatást kért a kisasszonytól, s örömtől sugárzó arcczal beszélt neki, hogy ő excellentiája, Jenatsch tábornok, a kisasszony buzgó katolikus családjának előbbi halálos ellensége egy hónap óta, bűnei teljes megvallása és azoktól való föloldoztatása után, az egyedül üdvözítő egyház anyai keblébe visszatért.

E jelentésnél győzelmesen nézett a kisasszonyra. Úgy látszik, kapcsolatba hozta ennek sorsát az örvendetes eseménnyel s úgy vélte, hogy a bűnbánat e nagy ténye a többi bűnnel, vétekekkel együtt a kisasszony atyjának halálát is lemosta a gyilkos lelkéről, s ez Isten, ember előtt tisztán áll. Lucretia azonban elhalványult s mikor a pater ravasz várakozó tekintettel feleletét leste, végre, erőt véve magán, megszólalt: — Ez az isteni kegyelemnek oly hallatlan csodája, hogy csak egy módon fejezhetem ki érte köszönetemet: a cazisi asszonyoknál magamra öltöm a fátyolt. — E felelet a pater régen gyakorlott emberismeretén csorbát ütött. Azt hitte, hogy Lucretiának évek óta Jenatschon függő lelkét könnyebben fölszabadíthatja a verboszu régi kötelessége alól, melyet e józan eszű ember, ha nem is kárhoztatott, sőt ősi honi szokás gyanánt tisztelt is, a jelen esetben különösen, sem a keresztyén szeretettel, sem a világi okossággal megegyeztethetőnek nem tartott.

Lucretia a pater hírére megijedt. Hogy Jenatsch szívében is komolyan elpártolt protestáns hitétől, azt lehetetlennek tudta. Úgy tűnt eléje a dolog, mintha ezzel Jenatsch első legmélyebb meggyőződését is megtagadta, saját magához hűtenné vált s énjét megsemmisítette volna. S mi vitte e lépésre? Védelmehzette-e e mocskos tettét hazája iránt érzett szeretetével, mint a hogy hűtelenségét Rohan herczeg iránt szükségességnek mondotta?

De bármi készítette is rá, az csak oly számítás és érdek lehetett, mely a korábbi Jenatsch Györgyhöz nem férközhetett volna.

Azonban közte s Lucretia közt ezzel egy külső gát még is ledőlt, melybe a leány gyöngye szíve eddig kapaszkodhatott.

Magas hó fődte a csendes völgyet s a riedbergi kastély tetőzetét s tornyát. Ekkor, január hó utolsó napjaiban, szárnyra kelt a hír, hogy végre megköttetett a biztos béke Ausztria-

Spanyolországgal, mely Bünden régi határait s szabadságait visszaállítja; s hogy mindezt azon ember mindent számbavevő okosságának s vas kitartásának lehet köszönni, kinél nagyobb fia az országnak még nem volt; s ez Jenatsch György, ki tavál őszön Serbelloni herczeggel megállapította Milanóban a szerződést, melynek hitelesítése a bécsi és madridi udvartól bár késlekedve, de évfordúlta előtt mégis oda érkezett. Az is közhírré vált, hogy Bünden követe a közelebbi hetek egyikén be fog vonulni Chur városába s ott Bünden főtanácsosainak ünnepélyes ülésen át fogja nyújtani ezt a szalagokkal s óvatos záradékokkal, császári és királyi aláírásokkal és pecsétekkel minden kifogás és megtámadás ellen biztosított fontos okíratot.

Február első napjaiban olvadni kezdett. A fön átzúgott a Viamala szakadékein s ott fűtyült s jajgatott Riedberg régi falai körül. A levegő lágy lett, mintha idő előtt tavaszodni akarna, de sűrű felhők borították az eget s félelmesen hangzott az éjbe az olvadó hó zúgása, s a csillagtalán sötétben tovarohanó, hóvíztől dagadó patakok dőreje.

Lucretia az ablaknál állott s tekintetével áttörni iparkodott a ködön, mely a Heinzenberg dudorodásain mászott tova s a Rajna túlsó partján s az országúton szürke fátyolként csüngött lefelé. Hosszú, húzódo csapat vonult végig az úton s távoli zaj töredezett hangjai csapódtak feléje. Lassankint ügető lovas csoportokat lehetett megkülönböztetni s teherállatok halk csilingelését fűtta arra a szél.

Ez csak a békeokíratot Churba vivő Jenatsch csapata lehetett! S a csapat mindig tovább és tovább rengett a ködben, míg a hátramaradó kíséret egy része elválva a nagyobb tömegtől, a riedbergi útra tért és a kastély felé tartott.

Csak nem mer Jenatsch idejönni, hogy Lucretiát a világnak mutatványúl, diadal útján magával vigye, mint legsúlyosb zsákmányát!

Nem, nem — ő már messze elől haladt. A ködfelhők egy nyílásán fényesen kantározott pej ménét tova villogni látta Lucretia, s mintha tánczó lova s a lovas egy kézmozdulata köszöntést jelzett volna Riedberg felé.

A ködpára azalatt esővé változott; a lovak most a riedbergi út egy kanyarulatán egész közel mutatkoztak a nedves mezőn. A kisasszony unokatestvére, Rudolf volt az, ki ez úttal szorongatott helyzetéhez képest számos csatlós kíséretében

nagybátyja házában igénybe vette vendégjogát. Emberei nagy részben gyanús s piszkos külsejűek voltak. Alkatuk, fegyverzetük után ítélve, Graubünden délre nyúló völgyeiben toborozhatta. Csak egy vált ki közülök, az bizonyynyal nem onnan való volt. Valódi óriás, piros arcú, durva testalkatú, kiben Lucretia a splügeni vendéglős fiát ismerte föl, egy garázda ficzkót, kit közmondásossá vált testi ereje miatt az egész vidéken kerültek. Az eső ellen medvebőrt akasztott fejére csuklyás köpeny helyett s a vad állat szája s fülei mögül, mint valami elvadult erdőlakó óriás, pislogott előre.

Lucretia e vad s érkeztét muskétalövésekkel tudató csatlós csapatot kapusával egy mellék épületben helyeztette el és vendégléltette meg. A kellemetlen unokatestvért csak az estebédnél fogadta, mikor a cselédség is jelen volt s Lukács vitte az udvarmester szerepét.

Miután a többiek eltávoztak, Rudolf beszélgetni kívánt rokonával s fölszólítás nélkül ott maradt a teremben, hol Lukács a kisasszony intésére csak lassan s késlekedve szedte le az asztalt. Az öreg szolga jelenléte azonban nem tartóztatta Rudolft; a kisasszony mellé lépett s halk hangon fenyegetni kezdé. Szemébe mondotta, hogy most már jól tudja — ki volt az, ki Bünden új zsarnokának, a holnap fitogtatva Churba bevonuló Jenatschnak, az első futári szolgálatokat tette. — A tékozló fejedelmi kíséretével s drága berber lovaival az egész hegyen át sarkamban volt — mondá irigyen. — Splügenben félre kellett állanom az útjából, hogy gyerkőcsei gúnyolódását ne kelljen hallanom a Planták szegénységéről.

Lucretia milanói útja czélját nyugodtan s büszkén beismerte.

Ekkor a szemtelen minden tartózkodást félre dobott s titkos viszonyról vádolta az ezredeshez. — Itt az ideje, hogy végezzek vele — kiáltott oda Lucretiának. — Szere száma nincs a megcsaltaknak s meggyalázottaknak, kik mint én, hitvány vérét szomjúhozzuk. Spanyolországban ép annyi ellensége van, mint Franciaországban.

— Te pedig Lucretia, a boszú szent kötelességéről gyalázatosan megfeledkezél s egészen méltatlanná váltál atyádhoz! — El vele, inkább ma, mint holnap! Planta Pompeius gyilkosa ne kérkedjék a meggyilkolt leánya kegyével! Az én kötelességem, a ház becsületét újra visszaállítani. S mihelyt porban

fekszik az áruló, téged nőmmé tesznek. Nem engedem meg, hogy a Planta-birtokokat méltatlan kéz pazarolja el.

A kisasszony nem felelt. Lukács azonban, kinek szívét majdnem lemarta a düh, mikor látta, mily méltatlanul bánnak asszonyával, ököltre szorított kézzel melléje állt. Emelt fővel, zárt ajakkal, halványan állott Lucretia gyalázója előtt. — Oh mennyire jól tudod, hogy minden szavad hazugság — nyögte végre szorult szívvel s elhagyta a szobát.

Mielőtt toronyszobája ajtaját magára rázárta, egyik ifjú szolgálját átküldötte Cázisba, hogy hozza el pater Pancratiust Riedbergre. A patert azonban már elhívták Almensbe s e viharos éjben lehetetlen volt onnan visszatérni. Majd holnap reggelre át fog jönni, üzené a kisasszonynak Perpetua.

Lucretia most egészen magára volt. Az ablakhoz lépett s az éji tájon pihent szeme. A vihar elcsendesült, de csillag nem volt az égen. Nehéz, alacsonyan kúszó párafellegek fődtek a holdat, s foszlányos széleiken alig derengett annak halvány visszfénye. Mindenütt nyomasztó sötét hegy és felhőtömeg. Már éjfél is elmúlt s Lucretia még mindig a torony ablakánál ült, s tanács és világos gondolatok nélkül hallgatta a Rajna tompa zúgását.

Óriási sötét vész gyanánt állott előtte az, mivé élete fejlődött. Azonban bánata atyjáért, szomorú ifjúságáért, mostani elhagyatottságáért s jövője félelmeiért e pillanatban határozatlan, tompa érzéssé zsibbadt —: csak egy szemrehányás élt s vált mindig erősebbé szívében: nem volt atyjához méltó. Elmulasztotta boszúját.

De nem szabadulhatott-e meg még most is a tehertől? Vagy gyáva rokona továbbra is vádolhassa — saját szívével egyezően — hogy gyermeki kötelességét könnyelműen megszegte? Valóban, gyöngé volt a tette. S nem! nem is akart ily erős lenni!

A boszú joga egyedül övé volt; nem élt vele; de haragtól égett a gondolatra, hogy azt tőle valaki elrabolhatná... Attól nem tartott, hogy ezt Rudolf fogja megtenni; nem tartott tőle most sem, mikor őt gyáva természetének utálatos hevességében látta maga előtt. E vipera el nem éri a büszke sást!

De megijedt saját szívének meghasonlásától; érezte, hogy régi boszúját táplálni többé nem tudja; s e mellett maró félté-

kenység emésztette az iránt, ki az ő kötelességét magára vállalná.

Elhatározta, hogy ennek végét veti s lemond a világról.

A kolostor küszöbén belül biztosságban volt. Hisz ott lemondott minden birtokáról, feláldozta büszke, örökké leküzdött szerelmét, s elveté magától sokáig szentségül őrzött boszúját. — A kolostor küszöbén belül el nem érhetette se György bűnös vágya, se Rudolf utálatos önössége.

A kastélyban minden elcsendesült. A falukban nem égett már világosság; csak Cazisból hatott át a Rajnán gyöngye fénysugár. A kolostor templomából jött, hol az ájtatos asszonyok már a reggeli vecsernyét énekelték. Ott volt Lucretia nyugalmas tanyája s nem habozott többé a küszöbön. Lámpájába, mely már-már kialudt, olajat öntött s rendezni kezdé írományait. Jóságairól adománylevelet írt a cazisi asszonyok javára s kamarájában akart maradni mindaddig, míg Pankratius megérkezik. Mikor minden rendben volt, ruhástól, rövid időre pihenni dőlt.

Reggel felé a heves déli szél újra fújni kezdett sóhajtvá, dühöngve, mint — a hogy az öreg szolga többször beszélte — azon éjjel dühöngött, mikor atyját megölték. Lucretia nyugtalan szunnyadásba merült, s a vihar zaja minduntalan följeszté.

Álma atyja halála órájába vezeté vissza. Láttá — ott feküdt elterülve véresen s jajgatva akart reáborúlni — de a holttest egyszerre csak eltűnt; s Lucretia egyedül állott, kezében a véres szekerczével s a gyilkosok lovainak dobogását hallotta. Most új szélroham rázta meg újra a tornyot, úgy hogy az ólmos ablakok megcsörrentek. Lucretia fölébredt.

Az udvaron lódobogást hallott s a megnyíló kapu csikorgását. Az ablakhoz sietett s a viharos szürkületben két lovat látott tova ügetni. Az egyik unokatestvére fehér ménje volt. Csodálkozva hívatta Lukácsot. De ez sem volt már a várban, hanem Rudolf úrral Churba lovagolt. A kíséret — mint jelentek — parancsot kapott, hogy később induljon s délre Churban az útszéli korcsmában urával találkozzék.

Hogy a hű Lukács a tegnapi jelenet után Planta Rudolf-fal ellovagolt, s — mit még soha sem tett — engedelem nélkül távozott —: Lucretia nem tudta érteni s rossz sejtelmei támadtak. Elsietett a vén szolga kamarájába, fölnyitott egy faládát, hogy megnézzze, ott van-e a véres szekercze, az atyját

gyilkoló eszköz, melyet eddig Lukács fájdalmas bánatára soha sem akart megnézni. A láda üres volt. Lucretia elhalványodott. Kivették hát kezéből az atyja vérével áztatott fegyvert; s boszúját ma egy gyáva ember vagy öreg szolgája karja készül végrehajtani! A Planták vére vadul szívéhez zajdúlt s föllázadt az ily méltatlan beavatkozás ellen. Az elmúlt éjjel lemondása eltűnt szívéből. Ma még Riedberg úrnője s atyjának örököse volt, ma még viselte hivatalát.

Közömbös lett előtte a holnap, hisz ott intett, a Rajnán túl, mint csendes temető, a cazisi kolostor.

Még egyszer kitekintett a szomorú, viharkorbácsolta vidékre, nem jön-e Pankrácz. Kezébe akarta letenni az éjjel megírt s megpecsételt okiratokat. De óra óra után múlt s a várt vendég csak nem érkezett meg. Ekkor Lucretia nyergeltett s Churba lovagolt: legfiatalabb szolgája kísérte csak, az öreg Lukács fia.

Györgyhez akart sietni, óvni, menteni, vagy tiszta, bírói kezével meggyilkolni őt. — György az enyém — bűgött föl szívében valami.

Csak déltájt kopogtatott az elkésett pater a kapun s ijedve értesült Rudolf megjelenéséről s arról, hogy a kisasszony reggel Churba utazott. Lucretia egy bizalmas eseléde volt megbízva, hogy a kapuczinust a toronyszobába kísérje, hol úrnője írni szokott. Az adományleveleket találta ott teljes rendben s egy nyilatkozatot, hogy Planta Lucretia lemond a világról s magára ölti a fátyolt.

Gondolkozva s szomorúan állott a szerzetes egy nehéz és fájdalmasan véget ért lelki tusa bizonyítékai előtt. Az eredménynek nem örült úgy, mint Szent Ferencz igaz fiához illet volna. Lucretia churi lovaglása is nyugtalanítá. Tudta jól, hogy gyónóleánya nehéz helyzetekben a világi okosság kis segédszereit s kibuvóit nem igen keresi és hogy érzelmei, ha egyszer nyilatkoztak, kiüríthatatlan gyökeret vernek, gondolatai pedig ijesztő erővel rohannak előre a megkezdett úton. Sokszor föltűnt előtte, hogy Lucretia közelfekvőnek s természetesnek találta azt, mit mások veszélyesnek vagy rendkívülinek hittek s hogy aztán a legnagyobb egyszerűséggel végrehajtotta szándékát.

Kikérdezte a szolgákat a múlt éjjel történekről s aggodalma nőttön-nőtt. Gondosan magához revé az okiratokat,

egy öszvérrre ült s eső és szél ellenére is megállapodás nélkül Churba lovagolt, hol Lucretiát az ősz Travers grófnénál hitte föllelhetni. El volt rá határozva: bármily baj történt is, a kis-asszonyt Cazisban biztosságra helyezi.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Ugyanez órában doctor Sprecher Fortunatus churi házában egy tisztelt vendégével az ünnepiesen fölterített ebédlő asztalnál ült. A társaság fölbuzdúlt hangulata s a szoba szolid gazdagsága kellemes ellentétben állott a viharral oda künn az útezán, hol a zúgó orkán lesöpörte a tetőkről a havat s tehetetlen dühvel csapkodta az aranyozott vasráczsozatot, melynek alatt erősen kidülledő kosara biztosan megvédte a széles ablakok átlátszó üvegét.

Az ezüsttel s velencei kelyhekekkel rakott asztal a szoba közepét foglalta el. A szép nappalinak legnagyobb, ép oly gazdag, mint otthonias kényelmű dísze művészi faragású diófa burkolata volt, melyet csinos korinthy faoszlopocskák diadaljelvényekkel díszített tizenkét mezőre osztottak. A legfelsőbb párkányzatot karyatidek támogatták, melyek közt köröskörül futó famezőn vadászjelenetek voltak láthatók, vadászokkal, kutyákkal, részben mesebeli szörnyekkel —: különösen e domborműre volt joggal büszke a doctor. A tetőn a kép helyét a berneggi Sprechernek merészen faragott címéré foglalta el.

A szoba sarkát a téglakemencze párkányos, meleg épülete foglalta el: nagyszerű s egyszersmind mulattató látványúl. Mert gyöngéd színű angyalkák s növényfonatok közében képek több sorában Ábrahám pátriárka egész történetét lehetett rajta látni. A bibliai jelenetek viola, sárga és kék körvonalakban s árnyékolásban nagy gonddal voltak a fehér cserepekre festve; s alatta jelentős párrimek magyarázták és tettek tanulságossá a történetet.

Most már csak hárman ültek az asztalnál. A család ifjabb csemetéit, kik az asztal alsó végét foglalták el s szerény csendben állva költöztek el ebédjüket, már eltávolították. A díszhelyen, a háziúr s szőke leánykája között, Waser Henrik, a zürichi polgármester ült, mint ünnepelt vendég. Ma, a béke-okirat nyilvános átnyújtásának ünnepén, hivatalos ünneplő-

jében s polgármesteri lánczával díszítve ült az asztalnál, mert szülővárosa, Zürich köztársasága, Bünden iránt táplált barátságos érzelmei kifejezésével őt bízta meg. Az állam legfőbb méltósága eszes szolgálataiért s kiszámított szerénységgel csak lassanként napfényre kerülő érdemeiért korán s írigységet nem keltve lett osztályrészévé, mert Waser még csak a negyvenes évek elején volt s csupa frissesség és életkedv.

Ma megindultnak látszott, különösen ha szomszédnőjével beszélt, kinek szavait, arcjátékát szerető figyelemmel kísérte. Rendkívül vonzotta ennek gyermeki bájú fejecskéje, a mint a kék posztóruha, s anyjától öröklött hollandiai csipkegallérja fölött szép fehér nyakán lebegett. Szőke arcza lány kerekdedsége, hosszú szőke pillái s gyöngéden fodros haja mögül kikacsintó szemei a megelégedett nyugodtság benyomását keltették s Waser urat az ezüst Lunára emlékeztették, a mint a zürichi tó tiszta habjaiban tükröződik. Egyre forróbbá lett óhajtása, bárha esteledő egén ragyogna e csillagzat.

Ámbár a doctor életnézete, epés vérmérséke következtében, egészben véve komor volt, a szeme előtt lefolyó családi történetnek nem atyai megelégedés nélkül nézett eléje. Gondolatai azonban tétova jártak. Waser úr még ebéd előtt bizalmasan egy hírt közlött vele, melylyel Amantia kisasszonyt oly korán, még ma, nem akarta mogszomorítani: Rohan herceg halála hírért. Egy Zürichbe került német nyomtatvány megható szavakban írta le; s Waser azt elhozta történettudó barátjának.

Azonkívül a triumphator minden pillanatban várható bevonulása is foglalkoztatta a doctort. Jenatsch személyisége kezdettől idegenszerű s ellenszenves volt előtte; s nem tudta neki megbocsátani, hogy a Sprecherek házát, a becsület várát, mint büszkeséggel mondogatta azelőtt, árulással szennyezte be.

S különös! Az, mit a polgármester az ünnepi együttlét e pillanatában még el akart hallgatni Amantia kisasszony előtt, mintha delejes varázsszal hatott volna ennek lelkére. Gondolattal, szóval mindig Rohan Henrik, a jó herceg körül forgott s ez alkalommal érdeklődéssel emlékezett bátor hadnagyáról is.

Waser úr nem igen mutatott honfitársa iránt túlzott előszeretetet. Szája ugyan igazságot szolgáltatott Wertmüller tüzeinek, eleven, művelt szellemének, hanem gáncsolólag rázta fejét a hadnagy metsző, szándékosan ellenmondást szító ter-

mészetén, melylyel polgártársait nyugtalanítja s szülővárosában magának is kellemetlen hírnevet szerzett. Bármilyen ritkán tartózkodjék is Zürichben, teljesen népszerűtlenné tudta magát tenni. Mérges gáncsai a magas papság ellen utálatot keltenek; a városi s a magok nemében eléggé érdekes ügyeknek főnhéjázó megvetése általános rosszalásra talál; physikai hokuspokusával pedig, mely miatt a varázsló nevetséges gyanújába került, megfélemlíti a babonás köznépet. Így a hadnagy maga előtt vágta el útját Zürichben és tisztos polgártársai bizalmát örökre eljátszotta, pedig e bizalomnál, a tiszta lelkiismereten kívül, igaz republikanusnak nincs nagyobb öröme. — A mi azonban e fiatal emberben a legrosszabb: — végzé a kelletén túl izgott polgármester — hiányzik benne minden kegyelet — mert kérlek, nagyon tisztelt — bár mondhatnám már forrón szeretett! — Amantia leányzó, mit ér a világ minden hatalma, tudása, ha nem a vallásos érzésen alapszik!

— Én azért becsültem a hadnagy urat — mondá majdnem szégyenkezve Amantia — mert oly hű volt a nemes Henrik herczeg iránt. Igazi lovagnak mutatta magát az áruló Jenatsch Györggyel szemben, kit szeretetreméltósága mellett is mindig valami rossz szellemnek néztem, mikor lépcsőinken a herczeghez fölsetett.

— Jenatsch jelleméről nehéz ítélni — mondá a zürichi polgármester, szomorú s komoly hangon Fortunatus úr felé fordulva. — Egy dologban legalább Jenatsch György valamennyi nagy kortársunkat meghaladja: végtelenül szereti hazáját. A mennyire én ismerem, ez az érzés egész vérét áthatja s együtt buzog vele ereiben. S ez az egyetlen kulcs, melylyel megnyílik előttünk sokalakú lénye. De elismerem, hogy ez érzelmének többet áldozott, mint a mennyi a tiszta lelkiismerettel megfér. De — folytatá habozva s tompább hangon — nem igazi szerencse e reánk, becsületes állami emberekre, hogy ily törvényt nem ismerő, öserejtű, önhatalmú jellemek vállalkoznak oly tettekre, melyeket a tiszta kezű nem végezhet, habár a haza üdvére szükségesek. — A mindentudó Isten ítéljen azután fölöttök az ő igazságossága szerint. Mert ők is eszközök: az istenség eszközei; — a mint írva vagyon: — Az embernek szívet kormányozza, mint a vizek folyását.

— Fölötte különös s veszélyes beszéd — kiáltott föl neki hevülten Fortunatus úr — s csodálkozom, hogy Tekintetessé-

ged eszmélkedései és elvei közt kell ily gondolattal találkoznom ! A legegzenesebb úton vagyunk a legnagyobb gonosztettek igazolására. S vegye csak fontolóra, mily könnyen elgázolja a maga sikerült művét is az ilyen törvény és lelkiismeret nélkül való ember, ha kiszámíthatatlan pályáján szenvedélyei, mint valami orkán, előre csapkodják. Tudja-e, tisztelt barátom, hová jutott már el Jenatsch György? Biztos források után értesültem, hogy a milánói alkudozásoknál, mint egy örült, úgy megfenygette Serbellonit, mikor ez javaslatait kifogásolta. Esküdözött, hogy újra Bündenbe hívja a francziákat, ha Spanyolország nem teszi meg az ő akaratát. Hogy pedig megnyerje a spanyol felség gyóntatójának kegyelmét — mert Serbelloni befolyása ellen Madridban egy másikat akart latba vetni — gyermekkori evangélikus hitvallásához is galádúl hűtlenné vált.

— Isten ne adja — mondá őszintén megijedve a polgármester.

— S mit csináljon a mi kis országunk e most tétlenné váló, de még tettekkel el nem telt emberrel? — folytatá Sprechér. — Szűk viszonyainkból kinőtt, példátlan sikereitől pedig az örülségig megrészegült. A milánói alkudozások szünetei alatt chiavennai grófságunkban, hol a Rohan herczegen ejtett árulásaért Bünden az ő kezébe tette le a korlátlan polgári s katonai hatalmat, úgy garázdálkodott, mint valami kicsapongó Nero s háztartása egy fejedelemén túl tett. Sokat beszélhetnék róla, mert hetenként följegyzem magamuak tetteit Klio éles ónjával, melynek hegyét különben senki kedvéért meg nem tompítanám — még fiam, vagy vöm kedvéért sem — végezé Fortunatus úr némi mosolylyal.

— Isten irgalmazza, minő vihar! — kiáltott föl Amantia kisasszony, gyöngö pirulást rejtve az ijedelem e szózata mögé; s a vihar odakinn csakugyan megkettőződött; rohamai majdnem leszakíták az ablakrostélyok díszait, megrendíték a házat; a poharak az asztalon halkan egymásra csengettek. Megnyílt az ajtó, s egy megrettent cseléd jelentette, hogy a Santa Lucia campanileje, miután néhányszor inogni látták, a szörnyű időben ropogva összedőlt, épen mikor Jenatsch ezredes kíséretével a kapun belovagolt.

— Ez nem jelentőség nélkül való — mondá komolyan Fortunatus úr, mialatt a férfiak az ablakhoz léptek. — Titus Liviusból tudjuk s magunk is már többször tapasztaltuk,

a hogy természet a történettel titkos kapcsolatban áll, a nagy dolgokat előre megérzi és szörnyűségeivel előre hirdeti és kíséri.

Más körülmények közt a polgármester, alighanem finom mosolylyal felelt volna e babonás megjegyzésre, most azonban nem tudott valami gyötrelmes benyomástól szabadulni. A Lucia-torony bedőlése eszébe juttatá berbenni tartózkodása napjait a veltlini gyilkosság előtt, az akkori jeleket és csodákat és a szép Lucia véres halálát.

A vihar tombolása végre megszűnt, a levegő azonban nedves és nehéz maradt, s a sötét felhők mélyen lecsüngöttek. Az útcza alacsony néppel telt meg, kuszált s megrettent tekintetű alakokkal. Most egy lovas ugratott be az útcza sarkán, drágakövektől fényes piros öltözetben, lobogó köpenynyel, libegő tollú kalapját mélyen homlokába nyomva. Jenatsch György volt, ki nyugtalan pejménjét csak a Sprecher háza előtt tudta megfékezni s most visszanézett kísérete után, mely a vihartól megtámadva, egy útczahosszat maradt el az előre lovagló mögött.

Waser nem bírta tekintetét ifjúkori barátja alakjáról levenni. Mintegy megbűvölte az ércsötét arcz merev kifejezése. A nagy vonásokon közönyös dacz ült, mely nem törődött többé éggel és pokollal, halállal s ítélettel. Szeme idegenül tekintett el az elért győzelem fölött . . . ugyan mily új czél felé? . . . S a polgármesterben újra egy régi emlékezés újult föl: a berbenni tüzlángok. György állott előtte, szép halottjával karjaiban; arczán ugyanaz a jéghidegség s tűz kifejezése, melyet nem tudott többé feledni. Hogyan esik meg az, kérdezé Waser magától, hogy György ma dicsősége tetőpontján ép oly arczot mutat, mint akkor, nyomora mélységeiben?

— Nézd csak, nézd — suttogá Sprecher, kit sértett a reá sem hederítő lovas közönyös tartása — a hitehagyott, compostellai szent Jakab lovagi lánczát hordja mellén.

Waser nem felelt, mert feje fölött — ritkaság tavasz kezdetén — tompa dörgésmoraj támadt s fakó villám metszette át az alacsony felhőket.

— Az ítélet villáma — mormogá elhalványúlva Sprecher.

Waser is azt hitte, hogy az égi tűz rácsapott a daczosra; mikor káprázó szemeit azonban újra fölveté, Jenatsch mozdulatlan ült, ágaskodó, toporzékoló paripáján. Erős kézzel meg-

fékezte az állatot. Ő egyedül nem látszott észrevenni a dörgést, villámot.

Waser nem időzött sokáig. Sietett fölkeresni Györgyöt, hogy néhány barátságos szóval szemtől szembe megtörje azt a kínos benyomást, melylyel a távolból hatott reá barátja. Látni akarta még az ünnepélyes tanácsülés előtt. Sprecher hangulata Jenatsch iránt — tartott tőle — egész Bündenben el lehet terjedve. Kérni fogom, mondá magában Waser, hogy fékezze magát, s miután a békeokíratot a tanácsban átadta s dicső pályája csúcsára ért, vonúljon egy ideig félre s ne ingerelje maga ellen az istenek s az emberek irigységét. Waser némileg rá akarta vezetni, hogy katonai pályáját a külföldön folytassa, vagy próbálja meg, hátha házi tűzhelyét megrakva davosi jószágain, nyugtalan lelkét csendesebb ösvényekre tudná terelni.

Fortunatus úr Wasert a házkapuig kísérté, s mikor az utóbbi kérdezte, hol száll meg Jenatsch, a lovag keserű hangon válaszolt: — Hogyan kérdezheted ezt, tisztelt barátom? Hol másutt, mint a püspöki palotában?

Mikor a polgármester egy szolga kíséretében a püspöki residenczia visszhangos folyosóra lépett, egy jobb oldali ajtóból barátja jól ismert hangja ütötte meg fülét. Heves párbeszédben, mondhatni feleselésben volt egy másik zsirosabbal, nehézkesebbel. Egy püspöki szolga a szembenálló szobába vezette; azután távozott, hogy bejelentse. A távoli hangok lecsendesültek s nemsokára hallani lehetett, a mint egy ajtó hevesen megnyílik. Jenatsch lépett ki rajta búcsúzva.

— Erre ne számítson, nagyságod — hallá Waser Jenatschot rekedt, majdnem kiabáló hangon beszélni. — Abból semmi sem lesz. Nem kellene kolostorok az országban! Nem tűrök semmi papi túlkapást!

— Mai ünneplése napján, ezredes uram — szólott belőlről egy kenetes hang — nem akarok szerény óhajtasainkkal tovább alkalmatlankodni. Biztosra veszem, hogy nézetünk apró különbségei idővel önmaguktól megszűnnek, s különösen, mióta kegyelmed hitében újjá születte Saulusból Paulussá leve.

A szoba ajtaja hevesen föltárult s György tárt karral sietett ifjúkori barátja elé. Megfogta mindkét vállán: — Ez is egyike azoknak, kik célhoz értek — mondá régi, vidám nevetésével. — Sok szerencsét, polgármester uram!

— Különös öröömre szolgál — felelt Waser — hogy az én városi uraim, alig hogy magamra öltém új méltóságomat, hivatalosan ide küldöttek Churba, diadalod tanújának. Az igazat megvallva: hallatlan dolgokat műveltél s elérted a lehetetlent.

— Oh, Henrik, ha tudnád, mily áron s mily elfacsarásával lelkemnek! Hazámat még az utolsó pillanatokban is meg akarták csalni fáradozásom béreért. — Ekkor játszottam ki utolsó kártyámat — piszkos kártyát — huj! De előre törtem, mindig előre, előre, hogy éltem láza ne legyen czéltalan, gyümölcstelen. Most a czélnál vagyok s szeretném mondani; elfáradtam! Csak ne fészkelne bennem egy démon, mely folyton tűz az ismeretlenbe, az üresbe!

— Az alatt az utolsó, piszkos eszközön — mondá aggodón s folyton azon az egy gondolaton függve Waser — csak nem érted, hogy helvét-reformált vallásunkról a pápista hitre tértél? . . . Nem is hihetem, lehetetlen!

— S ha megtörtént — mondá a másik bűnös vidámsággal — babonán cseréltem babonát.

— S Zürichben hittudományt tanúltál . . . — mondá megrendülve Waser, azután elfordult s mindkét kezével elfödte arcát. Nehéz könnyek peregtek le újjai között.

Ekkor Jenatsch barátja válla köré fűzte karját s haragos humorral mondá: — ne pityeregj, mint egy asszony, polgármester! Mi különös volna abban? Egész más dolgok nehezednek az én izmos lelkiismeretemre! — Azután hirtelen elváltozott hanggal sürgősen kérdezé: — Mi híretek Zürichben weimari Bernát rheinfeldeni csatájáról a császáriak ellen? Én még nem tudok semmi biztosat: Thusisban híre járt, hogy Rohan könnyen megsebesült.

Waser bizonytalan hangon hozzátevé: — Állapota veszélyesebb volt, mint kezdetben hitték . . . — azután megállott.

— Ki vele, Henrik — kiáltott Jenatsch rekedten — meghalt? — S mintha az ő arcát is a halál lehellete érintette volna.

E pillanatban hangzott föl a harang, mely mindkettőjüket a városházra hívta. Mennyire szeretne volna Waser barátját óvni, inteni s így saját lelkét is nyugodtabb beszélgetéssel megkönnyíthetni! De nem volt már idő.

Jenatsch kezébe vette az okiratot, mely Bünden meg-

mentését foglalta magában, Waser felé emelte s fölkiáltott: — Drágán vásároltam.

UTOLSÓ FEJEZET.

A churi városházon az ünnepélyes ülés végeztével, melyben Jenatsch György a békeokíratot hivatalosan bemutatta, előkészületeket tettek fényes vigalomra, melyet a város az ezredes tiszteletére még az nap rendezett. Farsang ideje volt; s a churi nők örültek a vidám alkalomnak. A korábbi mulatságok által elkényeztetve, nagyon komolynak és csendesnek találták az elmúlt telet; igen nehezen nélkülözték a francia nemesek találékony udvariasságát, kik a közel rajnai várból azelőtt hetenkint ellátogattak Chur városába. Ma pótolni kellett a mulasztást. A város atyái nem akadékoskodtak, s a széles, kényelmes csarnokot, hol nyaranta országuk üdvéről tanácskoztak, ma megnyiták a táncznak s az álarczos tréfáknak; a csarnokból jobbra, balra nyíló üléstermekben pedig az enni inni valót állították föl.

E melléktermek egyike, melynek bejárata előtt kezdődött a folyosóról a nagy terembe vezető csigalépcső, a Justitia kamarája volt s ennek fából faragott, tarkára festett képe, agancsokból phantastikusan összerakott trónuson ülve, három lánczon lógott le a tetőzetről. A kép alatt magas fatuskó állott, ezen pedig az ünnepnek közszeretben álló pinczemestere, a ki a hatalmas agancsokra egymásután nagy serényen tűzdelte a viaszgyertyákat. Míg kezei siettek, nyelve sem maradt rest. Komoly, megfontolni való szavakat hullatott egy csoport fiatal ember körébe, kiken csak úgy csillogott a behasított ujjú selyem ünneplő a széles csipkegallérral, a czomb harisnyája fölött a pántlikás nadrág, s a cipőn az ékes csatt. A serleg már körben járt; — mint mondták, meg akarják bírálni az ünnep borait. Azalatt vidáman föl-fölkapdosták a beszédes pinczester szavait s mindig újabb s újabb szólásokra ösztönöztek.

— Hát kend az, Fausch apó — nevetett egy vidám legény — a ki az ezredes lángeszét pólyáiból kiemelte s így nagy dolgoknak, nem akarom mondani, kicsiny, de rejtett oka lett! No csak vallja meg, kend fűtta beléje még a tervét is,

melyet pedig Machiavellinek sem kellene szégyelnie! De hát miért hagyta másnak a főszerepet?

— Hogy nagyon helyre dolog, ha Franciaországot Hispania ellen, Hispaniát pedig Franciaország ellen ingereljük — mondá gyertyával kezében, emelkedett helyéről a kis ember — mi pedig azalatt nyakunkat a hurokból szép csendesen kivonjuk —: ezt bizalmas óráinkban nem egyszer pengethettem György előtt, mikor még együtt voltunk a szép Venetia városában. Magamra azonban nem vállalhattam a dolgot, ha gondolkozásom fanyar borába valami hamis vegyüléket nem teszek s demokrata múltamat meg nem szégyenitem. Nagyobb napja még nem volt Bündennek, mint mikor a francia követséget a határon túlra lóditottam. — S Fausch viaszgyertyájával parancsoló mozdulatot tett.

— Ismerjük, ismerjük a dolgot, akár Ádám apánk történetét — hangzott minden oldalról. — Más valamit, Lőrincz papa! — Meséld el inkább, hogyan lett belőled, kemény nyakú eretnekből a püspök ő nagyságánál pinczemester!

— Szívesen, uraim — mondá Fausch — időnkben nagyon tanulságos történet.

Mikor ő nagysága világhírű püspöki pinczéje számára egy szíve szerint való embert keresett, kiben megvan a kellő tudás és erény, azt írta nekem Velenczébe, hogy jól ismert személyiségemben csak egy körülmény zavarja őt —: hitünk különbözősége. Azon kegyes véleményen volt, hogy malansi bora nem fog oly jól ízleni neki, ha pinczemesterének és pohárnokának a más világon a poklok tüzeiben örökös szomjúságot kell szenvednie. Ezért ugyancsak szívemhez beszélt, hogy vetközzek ki pinczéje és saját lelkem üdvére protestans eretnekségeimből. Fausch Lőrincz azonban, uraim, megállott a talpán s mégis célhoz ért. Az alkudozás azzal végződött, hogy ő nagysága belátta: apostata soha sem tölthet tiszta bort kupájába.

Fausch elnémult, mert ép akkor lépett egy fiatal tanácsos a csoporthoz s élénken beszélt el, mily büszkén nyújtotta át az ezredes Meyer polgármesternek az okíratot s mily ékes szavakban fejezte ki a zürichi tanács feje küldöinek szerencsekívánatait Bünden dicső és csodálatos helyreállításáért.

— Hm! Waser öcsém is velem együtt izzadott az iskola padján — kiáltott le faállványáról Lőrincz mester. — Annak

sincs ám korpa a fejében! A mi Jenatiusunkkal szemben azonban mégis csak másodrangú ingenium! Csak valahogy gögösse ne váljak az én Györgyöm! — Ma este fölhasználom az álarcz szabadságát s üdvös emlékezésébe hozom vissza első szerény ruháját, a papi talárt, s dicsősége első lépcsőjét, a szószékét. Ügyeljetek aztán a tréfámra, urak! Mint szegény templom-szolga kullogok utána s elkérem egyházi beszédéhez az evangéliumi verset, a mily igazán Fausch Lőrincz a nevem.

Azalatt fölgyúlt minden gyertya s a terembe gyülekezni kezdettek. A széles ablakok mélyedésében ifjú hölgyek suttogtak s legyezőikre jegyezték a tánczokat, melyekre előttök álló lovagjaiknak eligérkeztek. Lassankint a hivatalos személyek is beállítottak, élőkön Meyer polgármester, előkelő megjelenésű nejével, ki kerek nyakán, telt karján gyöngyfűzérrel, arannyal átszőtt uszályos ruhában lépegetett tekintélyes férje mellett. Röviddel utánok doctor Sprecher Fortunatus lovag is megjelent, a min mindenki csodálkozott. Arcza különben nem volt ünnepies s vígalomra való. A zajos multságokat kerülő doctor valószínűleg csak zürichi barátja s vendége kedvéért jött el, kit azzal is megtisztelt, hogy bájos leányát vele vezetetté ma a társaságba. A Sprecher-leány fehér selyemruhájában, nyaka s vállai körül habzó fátylával, melyet mellén virágalakú drágakő tartott össze, ma a tekintélyes és erényes polgármester karján boldogan s szégyenkezve nézett a világba, akár csak egy szemérmes menyasszony.

Mialatt Waser öt barátnői közé vezette, kik a csigalépcsővel s a Justitia kamarájával szemben a terem ellenkező sarkán szép fiatal csoportokban gyülekeztek, a lépcsőkön férfiak léptei hangzottak föl s tisztei sereges kíséretében a tánczterembe lépett Jenatsch is. Hatalmas alakja, tüzes tekintetű arcza még mindig a legkiválóbbá s legszebbé tették mindannyi között.

Még, minden oldalról üdvözölve, Meyer polgármester s ennek neje mellett állott a terem közepén, mikor a hivatali személyiség nem kis rémületére Sprecher doctor nem messze tőlök sírásó arczczal egy nagy karos gyertyatartó alatt helyet foglalt s jobbjának egy mozdulatával csendet intve, így kezdett beszélni:

— Nem egy kérdezi közületek, tisztelt polgártársaim, mit jelent a szomorúság arczomon, melyet a mai ünnep kedvéért hiába erőlködöm a vidámság álarcza alá rejteni. Meg fogjá-

tok bocsátani, hogy nem titkolom tovább a nagy bánatot, mely ma váratlanul ért, mert meg vagyok győződve, hogy a ti bánatotok is; csak arra kérek, ne haragudjatok azért a hírnökre, kinek örömötöket szomorúságra kell változtatnia:

Magas jóakarónk s leghűbb barátunk, Rohan Henrik herczeg jobb létre szenderült.

Sprecher erre végig jártatá tekintetét a némán hallgató s most utolsó szavainál megütődő közönségen. «Ép imént jutott kezeimhez egy nyomtatvány, mely végső pillanatait beszéli el. Akarjátok hallani a szomorú újságot?» — kérdé, zsebéből egy nyomtatott papírt vonva elő.

— Olvassad, olvassad — hangzott minden oldalról. Sprecher megtörlé szemeit s így kezdé:

— Minden rendű evangélikus uraknak, városoknak s helységeknek Németországon szolgáljon tudomásul, hogy weimari Bernát herczeg Rheinfelden vára mellett fényes győzelmet aratott a császáriakon. E csatában, mely két napig tartott, az ellenség hősieis önvédelem és szenvedett sebestülés után elfogta Rohan Henrik herczeget, ki egy közönséges lovas öltönyében harczolt sorainkban. Másod napon azonban új támadásnál Wertmüller Rudolf kapitány, lovas csapatával kitűnő vitézi küzdelemben újra kiragadta az ellenség kezéből a herczeget s győzelmesen visszavezette a táborba. Bernát herczeg saját sátrába hozatta, hol sebet megvizsgálták s veszélytelennek, a nemes urat azonban nagyon elgyöngültnek találták. Bernát úr nem távozott oldala mellől. Ötöd napra ezután, mikor Henrik herczeg halni indúlt, nagyon vágyakozott valami istenes dal után, minőt különben is nagyon szeretett a táborban hallani. Erre vagy száz ember, lovas és gyalog, e vidám művészetben jártas és gyakorlott, összegyűlekezett a herczeg sátra előtt s egy kegyes dalt énekelt, mely nem rég jutott el a táborba s ott hamar elterjedt. E vers után:

Áldás és dicsőség
Hűség bajnokára!
Homlokát övezze
Hálánk koronája!

egyszerre csak csendesen megnyílik a sátor s jelezték, hogy a nemes úr jobb világba ment át. Mikor az orvosok testét fölbontozták, szívét a fájdalomtól egészen elsenyvedtnek találták.

Így halt meg tisztességben a nemes Henrik herceg. Ha majd, mint azt mindannyian rendületlenül hiszszük, a német birodalom evangélikus szabadságban s glóriában újra följúlj: ez istenfélő francia hercegről is meg fognak emlékezni, mert hite miatt hazájából távozott s miután magas tisztségeiről alázattal lemondott, az evangélikus seregben egy jámbor lovas halálával múlt ki. Amen.

Mély megindulás fogta el az egész gyülekezetet; halkan beszélgető csoportok keletkeztek. Jenatsch egy ideig, mint mikor a herceg a churi kapunál búcsúzott, most is egyedül állott s arca elsötétült.

Ekkor Meyer polgármester hozzá lépve, szívesen és hódolattal így szólította meg: — Mi churiak biztosak vagyunk helyeslésedről, ezredes uram, ha azt indítványozzuk, hogy a tiszteletedre rendezett hálaünnepünket későbbi napra halasztjuk. Hisz magad jobban tudhatod, mint más, mily meleg szívvel volt országunk iránt a jó herceg; s bizonynyal nem esnék jól neked sem, ha halotti torát kemény szívvel, fáklya-fénynél s körtánczczal ülnök meg.

Az ezredes hallgatott s megvetően jártatta sötét szemét a hálátlan tömegben, mely egy halott s elzúllott miatt megfeledezett megmentője jelenlétéről.

A terem felső részén már oltogatták a lángokat s a díszesen öltözött nőket lovagjaik a lépcsőhöz kísérték. Sprecher úr, mint a legelsők egyike hagyta el a városházat. Aggódva nehezült most egy kéz az ezredes karjára s mikor ez rossz kedvűen oda fordult, a zürichi polgármester kérdő arcát látta, a ki a könnyező Amantiát kísérte ki.

— Beszélnem kell veled! Ma még, György! Itt maradsz? — suttogá Waser s mikor Jenatsch könnyedén bólintott fejével: — Mindjárt visszajövök.

Most kiegyenesült az ezredes magas alakja, s fejét daczosan hátravetve, oda szólt a még mindig feleletre váró Meyernek, de úgy hogy hangja az egész termen átrengett:

— Ünnepeimet kívánom, polgármester. A kinek úgy tetszik, mehet.

Zavar tölté el a termet; félelmes homály kezdett már szétterjedni s oltalma alatt a legtöbb tekintélyes városi polgár s a nők majdnem mind eltávoztak. Az ezredes parancsszavára azonban újra föllobogott a láng s a gyertyák fénye tánczra

perdülő csoportokra esett. De már mások voltak a vendégek s az ünnepély vad mulatságra látszott fordulni.

Mikor Waser elérte a lépcsőt, szeme egy nagy, velencei viselet szerint öltözött nőalakon akadt meg, a ki egyedül lépdelt fölfelé az eliető s a lépcsők felé tóduló churi nők árja ellenében. Volt valami e nemes alakú fő sajátságos tartásában, a bársony álarczból kitekintő, keresgélő szemek szomorú tűzében, a mi nagyon különösen, szomorúan hatott.

Waser még utána nézett, a mint a nő a tánczolók tömegét kerülve, a Justitia termébe lépett. Nem ismerte e magas, gazdagon öltözött alakot, de Jenatschnak is szemébe kellett tűnnie, mert ő is azonnal azon küszöb felé fordult. Átlépte-e, azt Waser már nem láthatta, mert igen nagy lett a lépcsőn a tolongás, s a polgármesternek egész méltóságára s óvatosságára volt szüksége, hogy Amantia kisasszonyt bántalom nélkül kivonhassa e szorosból. Ép egy furcsa álarczos sereg rohant föl a lépcsőkön, vad legények, egy óriási medve vezetése alatt, melynek bozontos nyaka körül egy nagy pajzs lógott Bünden czímerével.

A mint Waser Amantiát otthon egy vén cselédnek átadta, újra visszasietett a városházához, nem is kérdezősködve a doctor után, kinek nem egy könnyen bocsáthatta meg, hogy azt az ártatlan röpívet oly ellenséges s alattomos módon használta föl az ezredes megsértésére.

Már távolról, kétesen megvilágított zajgó tömeget vett észre a városháza előtt s nagy nehezen hatolhatott a kapu bejáratáig. Ugyanazon álarczosok, kiket egy fél órával előbb a lépcsőn talált, most vad sietséggel siettek le a folyosón. A körülbelől harmincz álarczost számító csoport közepén egy föllobbanó fáklya fényénél meglátta az óriás medvét is, mely összekúszáltan véresen haladt tova, vállán egy bábót, vagy hullát czipelve. Waser elérte az ajtót. Egy pillantást vetett a csigalépcsőre. Újra megtelt támolygó vendégekkel, kik vadul egymásba kiabáltak s gyorsan elsiettek.

Oda fönnt megszakadt tört hangokban a zene. Waser pedig egy alacsony kapuczinus barátot vett észre maga mellett, ki kámzsája alól vizsgálva nézett reá. A szerzetes esőtől csurgó kámzsáját most hátra vetette s Waser fölismerte pater Pankrácz józan, eszes arczát s okosan pillantó szemeit. A két férfi egymásnak kezét nyújtott.

— Álljunk össze, polgármester úr — mondá a pater sut-

togva, de komoly sürgetéssel. — Világi ész, egyházi lélek, polgármesteri láncz s csuhakötél a legörültebb káprázaton is győzedelmeskedni fog! Leolvasom arczodról, hogy, mint én is, aggódol az ezredesen. Valaminek kellett történnie oda fönn. A mit magokkal hurczoltak — élesen megnéztem a lecsüngő főt — a halott vagy ájult Planta Rudolf volt. Nem kár érte s farsang éjjelén véres fő sem ritka dolog; de mégis csak jó lesz, ha fölnézünk!

E szavaknál a polgármestert egy biztos sarokba tolta, ő pedig eléje állott, mert ép akkor rohant le egy pár részeg tiszt, kardjával hadonázva, a tömeg felé.

A pater legfőbb aggodalmát elhallgatta — Lucretiát. A vihartól akadályozva, csak egy órája ért Churba; Travers grófnét, ki betegeskedve, már korán lefeküdt, nem látta ugyan, de a szolgálától meghallotta, hogy a kisasszony még délelőtt megérkezett, egy ideig rokonát mulattatta, azután, mint más-szor is szokása volt, a számára mindig készen álló szobába vonúlt s ott átöltözött. Csak nem rég hagyta el a házat, széles felöltöbe burkoltan. Szolgája, a riedbergi kapus fia, fáklyával kísérte ez útján. Azt nem tudta senki sem megmondani, hová ment.

S Lucretia volt az, kinek komoly, ünnepélyes alakjával találkozott a távozás zavarában a zürichi polgármester és kit Jenatsch följajló örömmel a Justitia szobájába követett.

— Isten hozott, Lucretia — mondá György a feléje fordulónak — köszönöm, hogy ünnepélyemről nem hiányozol. Örömet hozasz! Üres nekem a világ, zsákmánya, dicsősége utálat! Add vissza ifjú, friss lelkemet! Régen elvesztettem — nálad maradt. Add vissza hű szíveddel együtt! Te megóvtad magadnál! — S mindkét karjával átkulcsolta s fejét, melyről lehullott az álarcz, melléhez szorítá.

— Óvd magad, óvd magad György! — suttogá Lucretia, ellenállva ölelésének, de aggodalommal, szeretettel tele pillantást vetve reá.

György félreértette. — Tudom már — kiáltott — Riedbergen nem ülünk menyegzőt! Ne térj oda vissza többé! Nálam maradsz örökre! Még ma Davosba lovagolunk! — Most azonban tánczra!

A teremben zajos, vad tánczene harsant föl. Jenatsch megoldá kardja övét, fegyverét egy ülésre dobta s erősebben

átkarolta Lucretiát. Ennek szemei mereven az ajtóra tapadtak, hol be-betekingetve, álarczosalakok szorongtak. Hallotta Rudolf éles, visszatetsző hangját.

Most egy törpe alak állott nevetséges hajlongásokkal az ezredes elé. Egy templomszolga hosszú, fekete öltönyét viselte. Egyik kezében táblát, a másik kezében egy darab krétát tartott s orrhangon kérdezé: — Melyik zsoltárt vagy evangéliumi verset énekeljük a predikáció előtt, scharansi tiszteletes uram?

Jenatsch azonnal megismerte Fausch pinczemester nagy fejét s kurta becsületes újjait. — Templomszolga nem ilyen liszteszsák! — kiáltott feléje — de azért elmondom versecskémét:

Öröm annak élet, halál
Ki szerető szívre talál! . . .

Ezt énekeltesd nekem!

A pinczemester fortélyos, vizsgáló pillantást vetett az egymást átkaroló párra s mintha jelenlététől akarná őket megszabadítani, vastag testével, a mily gyorsan csak tehetette, az álarczosok közt a nagy terembe furakodott, hol a hegedű és kürtök zaja mellett mindig szenvedélyesebb, gyorsabb lett a táncz. Fausch nem vette észre, mily aggódva törekedett Lucretia öt nyomon követni, magával vonva Jenatschot is.

De már késő volt. A szoba vad álarczos csoporttal telt meg s nem lehetett többé a szorongásban a kijáráthoz eljutni. Jenatsch nem is gondolt már arra. Elmerült menyasszonya csodálatos, romboló belső tüztől égő szépségébe s a tolongó csoportnak a kis terem közepén helyet adva, egy ablakfülkébe vonta őt. Az álarczosokat vezető óriás medve azonban, mellén Bünden czímerével, nehézkesen feléje czammogott, s egész közel lépve hozzá, jobb karmancsát feléje nyújtá s morgó hangon így kezdé beszélni: — Én vagyok Bünden respublicája s egy tánczocskára kérem hősömet.

-- Ezt nem tagadhatom meg, bár nem szívesen hagyom itt hölgyemet — felelt Jenatsch s lábát tánczra emelve, oda nyújtá jobbját a medvének. Ez azonban most mindkét karmát az oda nyújtott kéz köré fonta s vas férfierővel megszorítá. Hirtelen szűk körbe fogta most kettőjököt az álarczos csoport s csupasz fegyverek villogtak.

Lucretia a körülfogott baloldalához símúlt, oly erősen,

mintha testével fedezni akarná. S újra Rudolf hangja hatott fülébe. — Íme, Lucretia, a Planták becsületeért — suttogá mögötte, s mikor erre Lucretia félig visszafordítá arczát, látta, hogy keres Rudolf finom spanyol aczélja Jenatsch lapoczkái közt veszélyes helyet.

Jenatsch ép előre hajlott, magával vonva Lucretiát s előre rántva körülötte szorongó gyilkosait is — s a közel íróasztalról szabad balkarjával egy súlyos ércz gyertyatartót kapott föl s támadói felé suhintott vele, hogy az előlről eső csapások ellen védje magát.

Ekkor egy szekerczecsapás villogott le Lucretia mellett. Megpillantotta hű Lukácsát, a ki álarcz nélkül hajadonfővel rontott hátulról előre, s most másod ízben mért erős ütést a halvány Rudolf fejére, mialatt rákiáltott: — El innen, gaz fickó! Ez nem a te földadatod! — Erre a haldoklót oldalra lökte, Lucretiát visszanyomá s emelt szekerczével Jenatsch előtt állott. Az óriás erejű Jenatsch, bár már sok sebből vérzett, kemény ököllel vaktában az ősz fejére vágta a gyertyatartót. Szótlanul hanyatlott le az öreg szolga Lucretia lábai elé. Ez lehajolt feléje s Lukács megtört tekintettel kezébe adá a véres szekerczét. Ugyanaz volt, melynek csapása alatt egykor Pompeius úr elvérzett. Most kétségbeesetten emelkedék föl Lucretia, s látta, a mint György támológ, bérencz gyilkosok csordája közepén, vérezve, menthetetlen, rút halálnak áldozata. Erre álomszerű elhatározással két kézre fogja az átöröklött fegyvert s egész erejével lecsapja György drága fejére. Jenatsch karjai lehanyatlottak; a magasan előtte álló nőre egy utolsó szerető pillantást vetett, a zordon diadal érzete röppent át vonásain, azután súlyosat zuhanva, földre hanyatlott.

Mikor Lucretia érzékei újra visszatértek, a holttest mellett térdepelt s a meggyilkolt feje térdein pihent. A szoba üres volt. A fölötte lógó Justitián a gyertyák már leégtek s a viasz forró cseppekben hullott nyakára, homlokára. Mellette Pankrácz állott s vállaira tette kezeit, mialatt az ajtóban Fausch jajongva beszélt el Waser polgármesternek a történeteket.

Mint egy gyermek engedelmeskedett Lucretia a szerzetesnek, ki őt e szörnyű helyről elvezette. Waser azonban a halott mellett örködött.

Nem soká maradt egyedül. Mikor az első iszonyat elmúlt s a kedélyek zavara csillapúlt, a város főemberei egymás után

eljöttek a halotti kamarába s sajnálkoztak Bünden legnagyobb emberén, szabadítóján s helyreállítóján.

Arról lemondottak, hogy halála okozóit törvény elé állítsák; úgy tekintették, mint a sors eszközeit. Ne emelkedjék a meggyilkolt véréből semmi új pártviszály s boszú — : ő maga sem akarta volna. Azonban elhatározták, hogy oly rendkívüli tisztségekkel temetik el, minőket hazájának tett szolgálatai megérdemelnek.

MEYER F. K. *után, németből*

S. M.

EGY ADOMA VÁNDORÚTJA.

Pár szó Arany fülemléjéről.

Az irodalmi kutatásoknál az összehasonlító módszer, ép oly meglepő eredményekre vezet, mint a jelen évszáz tudományos vizsgálódásainak bármely terén. Az összehasonlító nyelvészet a nyelvek rokonságának és szétágazásának nyomozása közben észrevétlen lép át a nép-psychologia világába, melyhez egy más, az újabb időben szép vívmányokkal dicsekvő tudomány: az ethnographia is elvezet. Rokon vonásokat lehet fölfedezni a legtávolabb élő, semmi nyelvkapocscsal, vagy a szellemi közlekedés más útjával össze nem kötött népek lelki életében.

A mythosok kutatása az összehasonlító mythológiát hozta létre: a nép- és műköltés vizsgálata az összehasonlító irodalomtörténetnek nyit bámulatosan széles és gazdag mezőt.

Müller Miksa*) összehasonlító mythologiai kutatása kapcsán nagyon szép fejezetet szentel a mesék vándorlásának: nyomon kíséri például La Fontaine *A tejes asszony és tejes bögre* című híres meséjének vándorlását és föltalálja eredetét a sanskrit *Pantsatantra* ind meséjében, mely Krisztus után 500—600 évvel indult vándorútra, levezeti e mese vándorútját 1678-ig, mely évben La Fontaine meséje jelent meg. Az indiai mesében egy brahman összekéregtetett egy csomó rizst. A fölösleget egy fazékba teszi és fölakasztja fazekát az ágya fölé. Álomba szenderül. Álmát addig szövi fényesebbre fényesebbre, míg meggazdagszik; megnősül. Fia születik. Ez játékos gyermekké fej-

*) *Essai sur la mythologie comparée*. Paris, 1874 című művében.

lödik. Egyszer a brahman könyvébe merül. A gyermek felé szalad, hogy hintáztassa térdén. Közel megy a lóhoz. A brahman hiába kiált a gyermek anyjának, mert ez nem hallja. Méregbe jő; rúg egyet és . . . összetörik a rizses fazék: kiömlik a rizs . . . az álom oda. A *Hitopadesában* már a fölgazdagodott brahman megnősül. Egyszerre négy felesége van. Ezek a kegyencznővel féltékenységből összevesznek. A brahman botot ragad, elveri . . . de nem az álmodott asszonyokat, hanem a maga rizses tálát . . .

Ki gondolná, hogy a Szent Anna taváról a nép ajkán fönmaradt regét nemi változatban, de ugyanazon alapeszme, a női szemérem szentségének jelképezésére megtaláljuk Tennyson *Godiva* című balladájában, melyet pedig a Coventryben hallott néprege után alkotott meg az angol Arany.

Sőt nemcsak regét, de egy-egy ötletet, egy-egy röpke gondolatot is, mely esetleg irodalmi formát is öltött, egymástól messze távol eső helyeken találunk meg bámulatosan hasonló formában. Így évekket ezelőtt élvezettel olvastam egy angol költeményt, mely előadja, hogy a Szerelem és a Halál találkoztak. Fáradtan álomra dől mind kettő. A közeli erdőből egy medve törtet elő. Fölriad a két génius. De siettőkben a földön szétszórt nyilakat összekeverték: ezóta van, hogy a szerelem nyila halált is okoz. És meglepetésemre, tulajdonképeni tárgyamnak, Arany *Fülemiléje* eredeti forrásának kutatása közben, Pfeffel költeményeit*) olvasgatva, megtalállok egy *Amor und der Tod* cím alatt teljesen hasonló tartalmú költeményt, mely Pfeffel lapos és selejtes rationalismusában és kopott classicus stíljében van ugyan kidolgozva; a csattanós és mégis mély befejezés nélkül, de azért a tárgy ugyanaz. Pfeffel a bölcs Zeus ajkára adja a mese morálját, mely oda megy ki, hogy a szerelem nyila hadd érintse az öregek szívét is.

«Soll Amor es als Freund mit Winterblumen krönen,
Die Furcht des Todes wird der Jugend Schutzgeist sein.»

És e költeményt Pfeffel 1798-ban írta. Tennysonnál mi mély gondolat hordozójává lesz a Szerelem és Halál találkozása. A nyilak összevegyülése elmarad; nála a két génius egy nyárfánál találkozik. A Halál elüzi a Szerelmet.

*) *Poetische Versuche*. Tíz részben. 1816—1821.

«Távozz — szól — úr én vagyok e mezőn.»

A Szerelem elröppen, de az isteni fényben fürdik homloka és büszkén szól:

Tied ez óra;

Te vagy az élet árnya s mint e fa
Fent fényben áll, de árnyat hint le lombja,
Az öröklét fényében úgy vet a
Szép élet árnyat: zord, sötét halált.»

Íme, mint ihleti ódai szárnyalásra Tennyson a Szerelem és Halál találkozása.

De mit mondjunk arra, hogy egy egyszerű tréfa, egy jóízű adoma szolgál különböző korokban és körökben élő költőknél földolgozás közös tárgyául. Mert Pfeffelt nem találomra vettem kezembe. Rá vezetett: Hegedüs Sámuel.

Hegedüs Sámuel a harminczas években hírneves tanár Nagy-Enyeden, majd pap Tordoson, Szászvároson, a Kisfaludyak hatásától buzduult verselésre. Egyszerű, józan természete, didaktikus irányú szelleme csak hamar a mese — az adomaszerű elbeszélés akkor kedvelt formájára vezette. Péczeli Józsefet, Fáy Andrást ismeri mestereiül, habár költeményei közt több a tiszta Pfeffel-utánezat. 1837-ben jelent meg tőle két kötet: *Poétai próbák* cím alatt, mely címet is Pfeffeltől vette. Van költeményei közt nem egy tiszta fordítás, például *A meghalt Amor*, *A meglágyult kadi* stb. Különben maga elismeri, hogy üres óráiban Pfeffel volt olvasó könyve. Előbb csak próbaképen kezdte meséit dolgozni. A mesét maga úgy határozza meg, hogy «a mese gyenge vesszejét az allegoria szelid köpenye alá rejti». És csakugyan az adomázó humor, a kedélyes didaxis, nehöl a fölszínes józanság jellemzi, mint mesterét Pfeffelt. Minthogy pedig e poétai próbák közt találtam egy darabot ily cím alatt: *Kinek szól a fülemile* — II. k. 44. lap — mely Arany *Fülemiléje* velejét, mint egy vázlatát tartalmazza: érdeklődésem Pfeffelhez fordult; de bár tüzetesen átvizsgáltam e termékeny költő összes műveit: magára a fülemile-pör meséjére nem találtam, holott a *Poétai próbák* több darabja pusztá fordítás Pfeffelből. A *Kinek szól a fülemile* és Arany *Fülemiléje* közt a tárgy földolgozására nézve meglepő találkozás van. Két szomszéd kap össze Arany nál és Hegedüs Sámuel-

nél is a két kert határán levő fán éneklő fülemile hangján. Hegedüs idegen talajra teszi át a cselekvény színhelyét.

«Smyrnába vagy Moreában
A töröknek birtokában.»

Mindkét költeményben a szép fütty ragadja heves összeszólalkozásra a szomszédokat, kik közül a Hegedüs versében az egyik görög, a másik zsidó. A pörpatvar, dulakodás Hegedüs Sámuel-nél is előfordúl.

«Kerten által, mint a kutyák
Egymást jó összerángatják
S végre Kadira mennek.»

Hegedüs a forráshoz híven, a cselekvény színhelyét, viszonyait török földre teszi. A kifejlés és meglepő mód találkozik:

Két szamarak! hidjétek el:
Egyedül nekem énekel,
A kicsiny fülmile.
Görög kilencz száz piasztert,
Judás, te fizethetsz ezért
S ezzel a pör eldüle.

A morál az, hogy a pör sokba kerül. Hogy Arany e vázlatból mit teremtett, azt teljesen fölöslegesnek tartom ez alkalommal fejtegetni, hiszen Arany humorának is legszerencsésebb perczében született a *Fülemile*. Mily művészettel szövi bele a vasárnap örömeire összekapott két szomszéd dulakodását, pörbeszélését, a bíró megvesztegetését s a bíró csattanós ítéletének kimondását tartalmazó adoma elbeszélésébe a fülemile hála-énekét, mely megköszönte

«— — — a napot,
Melyre ím fölvirradott,
A sugárt és harmatot
A szellőt és illatot,
A fát, melynek lombja zöld,
A fészket, hol párja költ,
Az örömet, mely teli
Szívecskéjét elteli» . . .

és mint fejezi be a mese morálja helyett a költeményt azokkal a finom ironiával írott sorokkal, melyek a mai kort a békés

egyvetértés korának rajzolja, melyekben nincs zenebona, pörpatvar, melyben a testvérek összeférnek, melyben még ügyvéd sem akadna, ki a fülemile-fütyöt elvállalja.

Arany remekét a Hegedűs Sámuel alantjáró, vázlatos kis adomájával egybevetve oly különbséget találunk, mint egy tollrajz és egy remek festmény közt; de az alapgondolat, sőt a tárgy fölfogása is meglepően egyezik. Ép oly művészettel alakította át Arany teremő lelke, plastikus ihlete e történetkét, mint gróf Majláth János egyik még 1825 ben megjelent magyar regejét: a Szunyog történetét *Katalinban*. Volt alkalmam régebben a *Fővárosi Lapok* hasábjain a *Katalint* egybevetni forrásával. Lehet, hogy Arany egyszerűen, mint adomát halotta a fülemile-történetet; de utána járva a dolognak: az adoma hitelesebb alakját találtam meg más földolgozásokban, melyek közül legérdekesebbnek tartom a dr. Pozder Károly úrtól az *Egyetemes Philologiai Közlöny* lapjain még 1883-ban közzé tett adomát, mely Kodsza Naçr-eddin török költő műve.

E török költő a XIV. évszáz folyamán kedvelt tréfák írója, kinek egy pár tréfáját ismerteti dr. Pozder Károly cikke. A Naçr-eddin adomáját Dumoret, francia fordítója, a török igazságszolgáltatás szellemes bírálatának tekinti. Ez adoma szerint két török utazik. Egy fa tövében leülnek. Megszólal egy madár (itt nem fülemile). Az egyik útas fölkiált: «Nekem énekelt». «Bizony nem te neked!» vág vissza a társa és ezen összevesznek, törvényre mennek.

A bírónak az egyik száz piaszttert, a másik negyven piaszttert ad, hogy javára döntse el a pört. A bíró visszavonúl. Majd előhívhatja a peres feleket. kimondja az ítéletet: Urak «se neked nem dalolt, se annak, hanem nekem dalolt.»

Mily messze esik az Arany játszi humorral és plastikus szemléletességgel írt ítéletétől:

— Jobb felől üt — nekem fütyöl,
— Bal felől üt — s nekem fütyöl:
Elmehetnek.

Simonyi Zsigmond az *Egyetemes Philologiai Közlöny* f. é. folyamában — VII. f. 813. l. — kimutatja, hogy Arany Naçr-eddin tréfáját nem ismerhette a *Fülemile* írásakor, mert Naçr-eddin tréfáinak gyűjteménye Köhler német fordításában csak

1857-ben jelent meg, holott Arany 1854-ben írta költeményét. Más forrást talál, egy francia-magyar nyelvtant, mely Sopronyban 1763-ban jelent meg. Az ajánló levél szerint e grammatikát szerző Joannes Thomas. Ebben az adoma tartalma röviden ennyi: két paraszt összezőrdül a kakukszón, melyet a szomszédságukban hallottak. Bíró elé mennek. A bíró össze-vissza hányja a törvénykönyveket, mint Aranyál:

Két prókátor
Minden könyvét összehányja,
Minden írást szélyel túr is:
Ilyen ügyről
Madárfütyről
Mit sem tud a corpus juris.

Végre mind két felet jól kizsebelve, kimondja az ítéletet, hogy a kakuk neki szólt és nem a két peres félnek.

Ez adomában új mozzanat a kakuk. Igen, a kakuk, mert az adoma eredeti forrásához áll közelebb az, hogy a kakuk szólott. Ugyan is a kakukszót rossz omennek veszi a nép és így az összepörlekedés tárgya ép ellenkező, mint az Arany és Hegedűs Sámuel fülemile-hangja miatt keletkezett pörnek. Nem a szép madárszót akarta a két peres fél magának követelni, de ép a rossz jelentésű kakukszót magáról babonás izgalommal elhárítani. E jelentéktelennek látszó tény az összehasonlító irodalomtörténet szempontjáról tekintve, mélyebb jelentést nyer és a mellett bizonyít, hogy Arany ismerte az erdélyi költő költeményét.

Sárosy Gyulának 1859-ben megjelent költeményei közt, a 166. és következő lapokon fordul elő: *Az egyszeri szolgabíró* című költemény, melyben szintén a kakuk szólal meg és pedig két kaszásnak, kik azonban igazságtalan úton fölgazdagodtak:

A kakuk csak egyet szólván,
Elhült mind a két paraszt,
De mindenik jóslatképen
Másikára fogta azt.

Íme: a valódi népies vonás. Persze, hogy Sárosy e költeménye, mely valószínűen a forradalom előtt keletkezett, a szolgabírói igazságszolgáltatás kigúnyolására törekszik és pedig teljesen

durva, pongyola formában. A két paraszt czívódását részletezi. Az egyik a másikat tolvajnak nevezi, mire a másik az orgazdaság vádjával felel. A pör tárgyát a következő versszak tartalmazza:

Es azzal vigasztalódott
Magában a két ember:
«Nojszen otthon majd megvállik,
Ki közöttünk gazember».

Itt is bíróhoz mennek. Könyökig nyúlnak a zsebbe. A bírót rendre vesztegetik meg. A bíró feleli az egyiknek:

«Jól van fiam, átallátom,
Nem te vagy a gazember».

a másiknak:

Már így fiam, mond a bíró
Nem te vagy a gazember.

De aztán tönkre teszi Sárosy az adomát azzal, hogy e műfaj főkellékét: az elmés befejezést, a mit a francia pointetál fejez ki, durván elejti. Mert mit mondjunk egy oly bíróról, legyen az akár régi szolgabíró a javából, ki ily ítéletet mond ki:

Mert a kakuk nekem szólott,
Én vagyok a gazember.

Az utolsó versszak enghíti ez esetlenséget, mert jó élezczel fejezi be a költeményt:

Év mulva a szolgabíró
Itt hagyja az életet,
Kár, hogy főlebb nem vihette
Ezt a szép ítéletet.

Arany János és Sárosy költeménye közt hiányzik a szellemi rokonság. Sárosy magyar talajra helyezi át, magyar viszonyok közé az adomát, de kivetközteti eredeti népies jellegéből, melyet Arany utólérhetetlen művészettel nemcsak megtart, hanem legtermészetesebb alakban juttat kifejezésre.

Az adoma török eredetét semmi sem bizonyítja jobban, mint ugyane tárgy földolgozása egy újjörög költőtől. Mint-hogy e földolgozásban az adoma eredeti népies alakját leghíveb-

ben látom kifejezve és mivel e költemény nehezebben hozzáférhető: íme bemutatom saját fordításomban. Ez újgörög költő Orphanidis Tivadar, ki Smyrnában született s híres botanikus lett. 1881-ig tanított Athénben a hellén egyetemen. Elbeszelő és lantos költeményeket fölös számmal írt: Így *Khios rabsága*, *Petra vára*, *Szent Menas* címek alatt. Orphanidis költeményét a hellén középiskolák számára a hellén közoktatási kormánytól jóvá hagyott olvasókönyv első kötetében találtam meg. *) A vers így hangzik:

Kakukszó.

Persa mesét mondok, figyeljeteK jól rám;
Egy szép tavasz napon, a zord idők multán,
Elindúl két török, bizalmas két barát,
Séta kedviért csak a lombos berken át.
Egyszer csak megszólal egy kakuk nagy fennen,
A török mindenütt jóslatot lát ebben.
— «Átkozott kakukja — mond egyik a másnak —
Neked jelent rosszat, veheted jóslásnak.»
Csalódol felettébb — a másik visszavág —
Magadra veheted a kakuknak szavát.
«Nem csalódom, nem én; neked szól! De neked;
Isten bizony szánlak barátom tégedet.»
No a két jó barát összehorgol erre,
Mindenik vitatja, hévvel feleselve,
A másik nyakába sózuá a kakukszót
S vele azt az átkot, a mely benne hangzott,
Órákig hiába pörölnek, míg végre,
Készek a kadihoz menni, a törvényre.
— Mert mindenik tudja, hogy a ki csak kadi,
Bölcs eszével bír ám hajszált hasogatni —
Egyik fél azonban, mi előtt a törvény
Színe elé menne, egy kis beszéd örvén,
Elmegy a kadihoz, s hoz drága szőnyeget,
S elbeszéli, hogy a kakukkal mint esett,
Hogy szavát a társa félre magyarázza.
«Jőjj holnap — kadi szól — ítéletmondásra.
Igazad van, meglásd, ülsz nagy diadalmat!»
Alig hogy ez elmegy, a másik azalatt

*) A könyv címe: *Újhellén olvasmányok*, a hellén iskolák számára. Szerkesztik Drosini és Kasdoni. Három kötet.

Nagy titokban lép be, erszény a kezébe',
 Tele színaranyval . . . s az igazát védte,
 Ékesen beszélt ám, mint akár egy szónok,
 Szavát meg is vette az igaz bírónak,
 Mert leszámllál ötszáz csengő aranyat ott.
 «Oh nagy igazad van, mond a kadi legott,
 Részedre fog dőlni ítéletem bízvást.
 E sok szép aranypénz füstbe nem mén, meglásd.»
 Más napon a kadi büszkéu, negédesen
 Mint egy böles Salamon ítélni megjelen.
 Jön a két peresfél, ítéletét várja,
 Hogy mit mond a kadi a kakuk hangjára.
 Igazuk mind ketten ottan előadják,
 Kakukkot átkozva, átkozva a hangját.
 Hiszi mindenik fél: mellette a kadi,
 Kadi ítéletét ekképen mondja ki:
 «A kakuk nem szólott Hassán sem tenéked,
 De neked sem Oszman, hanem megértsetek:
 Ez úttal nekem szólt, átkozott kakukja,
 Hogy mi bajt hozott rám, csak a lelkem tudja.»

Az újgörög költő az eredeti persa-török adomát nem veszi ki formájából. Még a Hassán és Oszman név is megfelel a hasonló tréfák tipikus alakjaitól viselt neveknek. Arany azzal a szerencsés leleménnyel, mely epikus tehetségének jellemző sajátja, Péter és Pál nevet ad az ő pörös feleinek, kik csak a naptárban férnek meg egymás mellett. Szomszédokká tette. Jobbnak tartá a kakuk helyett a fülemilét tenni, hogy a két szomszéd otthon, kényelmesen hallgathassa a szép madárfütytyöt. Az eredeti adomában föltétlenül kakuk lehetett és ennek szavát egyik peres fél sem óhajtá magára venni. Az újgörög költő finom ironiával fejezi be költeményét. A pör voltaképi tárgyát igazán összefoglalja e két sor:

Ez úttal nekem szólt, átkozott kakukja,
 Hogy mi bajt hozott rám, csak a lelkem tudja.»

Figyelmet érdemlő tény, hogy Orphanidis Smyrnában született, tehát Kis-Ázsiában, hol Naçr-eddin Latá'if-jai: tréfái közszájon forogtak. Hegedűs Sámuel is így kezdi versét:

Smyrnában, vagy Moreában,
 A töröknek birtokában.

Hallhatta úgjörög költőnk ez adomát abban az átalakult formában, melyet ügyesen ad vissza ép szülőföldjén. *) Mindkét költő, Arany és Orphanidis, egyformán a humor mélyebb hangulatából merítettek ihletet.

A fülemile-pörhöz ez adalék egy újabb szerényke levél akar lenni, melyet a mester megérdemlett koszorújába fűznöm öröömre szolgált.

HEGEDŰS ISTVÁN.

*) Az *Ethnographia* 1890 jan. füzetében V. S. a fülemile-pör német variánsát ismerteti Abele Mathiasnak egy, 1652-ben Linczből megjelent, különös pörtárgyakat tartalmazó munkája alapján. A német variánsban is kakuk szerepel. Itt is egymás nyakára akarja tolni a két pörös fél a kakukszót. De a kakukszó értelmezésében van eltérő árnyalat. A kakuk jósszava a női hűtlenségre céloz. A megoldás komikuma abban tetőződik, hogy a bíró magának követeli a kakukszót.

TÜRR ISTVÁN ÉS IRATAI.

Alig él már magyar ember, ki oly közelről szemlélhette azon nagy nemzetközi eseményeket, melyek világrészünk térképét megváltoztatták, mint Türr István tábornok. Az ő alakjában fölötte érdekes egy vegyülete van az eredeti magyarságnak és annak a fenkölt gondolkodásnak, mely a civilisatio összes népeinek solidaritását hirdeti. Ez a fölfogás napjainkban sokak előtt elavultnak tetszik, valamint hogy tényleg háttérbe szorítottatott a nemzetiségi eszmének túlhajtásai következtében. Ennek az eszmének a győzelmeért pedig ritka ember fáradozott annyit, mint épen a mi kiváló hazánkfia. Ő, és mindazok, kik néhány évtizeddel ezelőtt vele együtt a nemzetiségi eszmét fölkarolták, abban a megváltásnak egy nemét látták. Csakugyan a nemzetiségi eszme akkor az elnyomott népeknek föl szabadítását és az emberiség elévülhetetlen jogainak érvényesülését jelentette; a nemzetiségi eszme sarkköve volt akkor az egész democraticus mozgalomnak.

Az utolsó évtizedekben nagyot fordult a világ sora. Az elnyomottakból elnyomók lettek és a nemzetiségi eszme túlhajtásai vezettek irtózatos háborúra, népeknek erőszakos beolvasztására, a fajgyűlölet élesztésére és azokra az esztelen fegyverkezésekre, melyeknek megrémült tanúi vagyunk mindnyájan Európában. A mai nemzedék csaknem kizárólag a nemzetiségi eszmének ezt az elfajulását ismeri; de Türr tábornok egyike azoknak, kik az eszmének bölcsője mellett virradtak. Mint katona Garibaldi oldalán vérént ontotta érte; a harc befejezte után mint III. Napoleonnak egyik bizalmasa a diplomatiában szolgálta szeretettel és sikerrel. Neki és a franczia császárnak tévedése az volt, hogy a nemzetiségi eszmének csakis egyik oldalát látták, tudniillik azt, mely a kiegyenlítésnek eleme. Fölötte

tanúlságos okírat ebben a tekintetben III. Napoleonnak 1866 június 12-ről kelt üzenete a törvényhozó testülethez. Türr tábornok több más okíratral együtt ezt a császári üzenetet is kinyomatta most újra és helyesen tette. Hiszen annyira elszoktunk mi a «fin de siècle» gyermekei attól a stiltől és attól a fölfogástól, a mely ezekben az okíratokban nyilvánul, hogy mikor ma újra előttünk fekszenek, olyanforma érzésünk van, mintha egy politikai Schlie-mann fölfedezéseit szemlélnők. Pedig ezek mind a közelmúlt dolgai és olyan embereknek nyilatkozatai, a kik nekünk jóformán kortársaink.

Ha pedig meg akarjuk ítélni, mily kevésbé tartják kezökben a látszólag leghatalmasabb fejedelmek is a világtörténeti eseményeket, akkor szintén csak ezeket az okíratokat kell lapozgatnunk. A francia császár tudvalevőleg egy congressust kívánt összehívni, mely a porosz-osztrák bonyodalmakat kiegyenlítené. Bismarck azonban megghiúsította ezt a kísérletet és a császár ily szavakban jelzi a megoldásnak általa óhajtott módoszatait: «Múltóbbnak tartom országunkhoz, ha tartományoknak megszerzése helyett oda törekszik, hogy jó egyetértésben éljen szomszédjaival, tisztelvén azoknak függetlenségét és nemzetiségét.» Személyes programjának ez előadása után a császár aztán így folytatja: «A mi bennünket illet, szeretttük volna, hogy a másodrendű államok a német szövetségben szorosabban egyesüljenek, hatalmasabban szervezkedjenek és fontosabb szerepet nyerjenek. Poroszország számára több egyöntetűséget és éjszak felé több hatalmat, Ausztria számára Németországon való tekintélyes állásának föntartását óhajtottuk volna. Óhajtottuk volna továbbá, hogy a megfelelő compensatio fejében Ausztria átengedje Velenczét Olaszországnak, mert ha egyetértve Poroszországgal és tekintet nélkül az 1852-iki szerződésre Ausztria a német nemzeti-ségi eszme nevében hadat üzent Dánországnak, úgy hittem, igazságos, hogy ugyanezt az eszmét Olaszországban is elismerje».

A fejedelem, ki így gondolkodott, még röviddel a háború kitörése előtt, egész meggyőződéssel abban bízott, hogy a háborúk ideje lejárt és hogy azontúl csak a haladás műveiben lesznek versenytársak a népek. Meglehet, ez rövidlátás volt részéről, «ideologia», a mint ma bizonyos fölénynyel mondani szokták, de ez a hiba kétség kívül nem csak az egyénben, de az egész korban gyökerezett. Garibaldi, teszem, bizonyára nem tartozott az álmodozók és a gyöngék sorába, tudott cselekedni elszántan és gyorsan, nem riadt vissza semmiféle felelősségtől, de azért, midőn 1860-ban a nápolyi

és siciliai dictaturát Victor Emanuel kezébe letette, egy utolsó kiáltványában a népekhez és a fejedelmekhez fordult, hogy a békét és az ellentétek kiegyenlítését hirdesse. Türr tábornok ezt a kiáltványt szintén kinyomatta és meg kell adni, hogy nagyon tanulságos olvasmány, különösen, ha meggondoljuk, hogy 1860-ban keletkezett. Garibaldi ezeket írja: «Joggal kérdezheti mindenki, miért van világrészünk oly izgatott és rendkívüli állapotban? Mindenki művelődésről és haladásról beszél, de nekem úgy tetszik, hogy a luxust kivéve, alig tértünk el lényegesen az ősidőktől, a mikor az emberek egymás vérében fetrengtek, hogy egy zsákmány-darabot elvegyenek. Életünket avval töltjük, hogy egymást kölcsönösen fenyegezzük, daczára annak, hogy Európában a nagy többség, — és nem csak a művelt embereknek többsége, — teljesen átlátja, hogy igen jól tölthetnők ezt a mi szegény életünket örökös agyarkodások és gyűlölködések nélkül és a nélkül, hogy egymást annyi tudományossággal és tökéletességgel gyilkoljuk... Egy európai szövetség eszméje, mely a biztonság és boldogság érzetét terjesztené a világban, nem érne-e többet valamennyi olyan politikai combinationál, mely lázba ejti és gyötri a szegény népeket? Én úgy hiszem, hogy annak a rettenetes pusztításnak gondolata, melyet a nagyhatalmak hadseregei közötti egyetlen harcz is előidézne, rémületbe kell ejtenie azt, a ki ilyent elrendelni szándékoznék, — de valószínűleg nem lesz soha többé ember oly gyáván vakmerő, a ki az ezzel járó rettenetes felelősséget elvállalná.»

Kiáltványának további folyamán Garibaldi a fegyverkezések akkori állapota mellett a háborút ismételten lehetetlenségnek mondja. Nem érthető-e ily körülmények között, ha évekkel ezután III. Napoleon nem gondolt többé a háború kitörésére? Azóta láttuk a francia-német háborút, mely a kortársaknak minden képzelmét fölülmultha és ma, 1891-ben az összes európai nemzetek fegyverkezései olyanok, melyek mellett a második császárság és az olasz szabadságharczok fegyverkezései apróságokká törpülnek össze. A francia-német háború rémesen ébresztette föl III. Napoleont képzelgéseiből; de egyúttal a nemzetiségi eszme fejlődésében is ez képezi a válpontot. Elzász és Lotharingia visszacsatolása Németországhoz, ennek az elvnek a következetes alkalmazásából ered. Volt tehát bizonyos jogosultság abban, ha a német hírlapokban Türr tábornoknak szemére vetették, hogy önmagával ellentétbe kerül, midőn a németektől megtagadja, hogy azt az eszmét alkalmazzák gyakorlatban, melyet ő teljes életén át dicsőített és szolgált. A tá-

bornok ezekre a szemrehányásokra a következő szavakkal felelt: «Bizonyára ennek a két tartománynak elvesztése Franciaországnak nagy kárára lenne; ám azért gondolják meg jól a dolgot Poroszországban! Franciaország még mindig egy 36 millió lakosból álló erős nemzet marad. Szerencsétlenségeiben megtisztúlva, keserves tapasztalataitól más útra terelve, remélhető, hogy nem fogja továbbra is önmagát gyöngíteni azzal, hogy kormányait folyton halomra dönti, hanem hogy komolyan szervezkedik, hogy megérti a katona és a polgár kötelességeit, hogy ismereteit és fegyelmettségét gyarapítja és néhány év múlva két millió katonával rendelkezik. Én pedig azt óhajtottam volna mindig, hogy Franciaország Toul, Sedan, Strassburg és Metz helyett inkább fölkállíthatna egy millió katonát a nagy chalons-i síkságon, mert akkor tudom, hogy a porosz katonák ma nem állanának Páris kapui előtt.»

Előadását folytatva, Türr tábornok bámulatra méltó világossággal jósolja meg mindazokat a következményeket, melyeket Elzász-Lotharingia visszacsatolása okozott. Azonban mindezekkel némileg önmaga ellen is bizonyít.

Hogy mennyire nem alkalmas a nemzetiségi eszme arra, hogy a létező ellentéteket kiegyenlítse, azt legjobban tapasztalhatta ő maga ez idén a Garibaldi-émlék leleplezése alkalmából Nizzában. Mennyi idő óta hallottuk hangoztatni a latin faj solidaritását és íme a két legelső latin nemzet, a francia és olasz, mily gyűlölködéssel áll egymással szemben! Még Nizzában is folyton kitör az alig palástolható ellentét! Türr tábornok pedig, a ki ott kissé azt a hálátlan szerepet játszotta, a mely egy józan embernek jut, a ki két champagne-től ittas egyén közé kerül, mit mond? Talán a nemzetiségi eszmére hivatkozik? Nem! Hanem fölidézi Garibaldi politikai végrendeletét, mely az emberiség, a fölvilágosultság és a szabadság szeretetétől van áthatva; nem azt mondja a két fajnak, ne gyűlöljék egymást, mert mindketten latinok, hanem azt mondja nekik, ne gyűlöljék egymást, mert mindketten egy fölvilágosodott kornak polgárai és mert örültség volna, ha egymást szétmarczangolnák.

Rövid idővel a nizzai ünnepélyek után a tábornok Rómában a nemzetközi békecongressuson jelent meg. A nemzetiségi eszme itt is kísértett és okozta, hogy a congressus nem juttatott általánosan kielégítő eredményekre. Türr tábornok ezúttal már nem azok pártján állott, kik a nemzetiségi eszmét erőszakosan előtérbe tolták, hanem azok mellett foglalt állást, kik a békét és a szabadságot,

mint korunk legrealisabb érdekeit, föléje helyezik minden oly követelésnek, melynek győzelme megbontana csaknem valamennyi mostani államszervezetet és a legirtózatosabb háborúra vezetne, melyen az emberiség valaha keresztülment. Ebben a tekintetben is Türr István képviselője annak a fejlődésnek, melyen a magyar közszellem újabb időben átment. Ritkán volt Magyarországnak ennél neme-
sebb vagy rokonszenvesebb képviselője.

N—yi A.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÁTALAKÍTÁSA.

A magyar nemzeti múzeum az újabb időkben többszörös emlegetés tárgya, mi annál öröndetesebb, mert positiv javaslatokról is olvashattunk, melyek ez első rangú kulturális intézetünknek rég óta érzett hiányain segíteni kívánnak.

A magyar nemzeti múzeum két nagyszabású eszmének adózik, és ezekben van egyúttal létjoga is. E két vezérlő pont a «magyar» és a «múzeum». E kettőnek egyesülnie kell benne, és minden reformnak, mely e kettőt elválasztani törekedik, teljesen indokolnia kell ez intézkedés elkerülhetetlenségét. Mert míg egyrészt a mai múzeumot kellő okok nélkül bolygatni igen kockáztatott dolog, úgy másrészt, ha kiderül, hogy meg nem felel immár annak, mit tőle méltán várhatni: akkor áldozatok árán sem szabad késedelmeskednünk a reformmal.

E gondolatok bennem, mint a nemzeti múzeum barátjában, s mint olyanban, ki a múzeum életével is ismerős vagyok, önként támadtak akkor, mikor a múzeumi országos bizottság legutóbbi gyűlésein történt dolgokról értesültem. És mivel az elmondottak szerint némileg hivatva érezhetem magamat, hogy gyöngye szavammal az ügghöz hozzá szóljak, annyival inkább, mert legjobb meggyőződésem lényegesen ellenkezik a nyilvánosságra került, meg nem czáfolt s így hitelesnek tekinthető reformokkal: egyenesen kötelességemnek ismerem az ügy érdekében felszólalni.

Az intéző körök a közelgő milleniumot mint egy valóban lélekemelő motivumot ragadták meg, hogy a nemzeti múzeummal is hozzájáruljanak e nemzeti ünnep méltó és maradandóbb megülséhez. Számítanak ezért, és méltán, az ország áldozatkészségére, s ennél fogva a pénzkérdést mellőzöm én is. A terv az, hogy a múzeum külső díszítését befejezzék, hogy azt meg is toldják, másrészt pedig

hogy a múzeum mostani keretét a természetrajzi szakoknak kitelepítésével megbontsák, a mostani palotát csakis a magyarság műveltségtörténeti múzeumának hagyván meg.

Én ugyan nem hiszem, hogy a múzeum mai külsején a díszítés befejezetlen volta föltűnően szembeötljenek. Remek szép épület ez arányaiban, nemes egyszerűségében, eddigi környezetében így is. De a főhomlokzatra tervezett díszítmények ellen még sem szólhatok, sőt inkább én is azt vallom, hogy múzeumoknak a figyelmet már külsejükkel is föl kell költeniök. A külső díszítmények a hangulatot hivatvák felkölteni, melyet aztán a lépten-nyomon önként kínálgató látónivalókkal igazi érdeklődéssé kell fejleszteni. De más szempont alá esik a múzeum összes falainak monumentális anyaggal tervezett burkolása. Ez, nem habozom kimondani, czéltalan fecsérlés volna akkor, mikor a múzeum gyűjteményei magok még annyi kiegészítésre szorúlnak. Én nem hiszem, hogy a falak «monumentális» burkolatára közel félmilliót adhassunk akkor, mikor az évi rendes kiadások keretében az egyes táruk tárgyainak gyarapítására, a még hiányzó termék bútorozására, olyan kevés összeg jut. A falakra költsünk akkor, mikor a múzeum aktáinak kiadására, illusztrált katalógusokra nincsen pénz, mikor a múzeum kiadványai csak egy kicsiny magán társulat keretében mozoghatnak?!

De meg ki állana jót azért, hogy nem rontaná-e meg ez a «monumentális» burkolat az épület szépségét is monumentálisan? Kockáztassuk talán e classicus szépségű épületünket?

A múzeum falait tisztességesen kivakolni, a pillérek czinköntésű oszlopfejeit meg a többi díszítményeket gyökeresen renoválni: ezek azok, és csakis ezek, miket a múzeumi falak külseje megkíván.

A tervezetnek kiváló fontosságú része azonban a természetrajzi szakoknak egy külön természetrajzi múzeumba való kitelepítésében áll. A múzeumi bizottság, melyben a múzeumi öröknek is, mint szakférfiaknak a jelenléte kívánatos szokott lenni, hír szerint örömmel vette tudomásul a miniszter e szándékát. Azóta a múzeumi örököt is fölszólították, hogy az új épületben igényelt helyiségekről nyilatkozzanak. Kiderült, hogy ez uraknak jóval többre, mint a mostani helyiségeik kétszeresére van szükségök.

Ez természetes dolog, mert számításukba a legalább ötven évig előre látható jövőt is bevették, másrészt mert helyiség dolgában a folytonosan növekedő gyűjteményekre tekintettel minden múzeumi örök pessimistának kell lennie. Habár nincs is a dolog egészen

úgy, mint azt többször olvashattuk, hogy tudniillik a tér szűke miatt a természetrajzi tárgyaknak egy része a pinczébe volna raktározva, az mégis kétségtelen, hogy e tárákban a hely már nem elég.

Az a modus, melyet a miniszter óhajt, gyökeres orvoslása volna a bajnak. Kapcsolatban pedig a mostani palotának a magyar műveltség emlékeinek céljaira való kizárólagos fölhasználásával, igen behelizgő megoldást szolgáltatna.

De beható elemzéssel lehánthatjuk a himes külsőt, és aggodalmas kép fog szemeink elé tárulni.

A természetrajzi osztályok kitelepítésével ugyanis mindenekelőtt lényegesen megbontanók a múzeum mai jellemét, elválasztván így a «magyar»-t a «múzeum»-tól. Ez pedig a mi különös viszonyaink között nem közönyös dolog.

A mai nemzeti múzeum, úgy a hogy van, igen népszerű, közkedvelt intézet, melyről minden hazánkfia hallott vagy tud valamit. Látogatottsága, meg a sok ajándék is, melynek révén tárai napról-napra gazdagodnak, bizonyítják, hogy a közönség érdeklődése iránta nemcsak amolyan csapongó szalmaláng. E népszerűségének keletkezésében úgy mint megtartásában, az intézet eredete, fejlődése, sőt és nem kevésbé a palotája is egyaránt részesek. Ez utóbbi remek szép külsejénél, kedvező fekvésénél fogva önként magára vonja a figyelmet, és benne a látogató változatosan a képeken, reliquiákon, kincseken stb. kívül a természet productumaiban is gyönyörködhetik. Eddig ez legalább így volt, hazánkfiak így tudták, ehhez szoktak.

A természetrajzi szakok kitelepítésével természetesen ez megszűnik, a palota csak a magyar műveltségtörténeti gyűjteményt nyújtana az eddigi gyűjtemények összessége helyett. Nem kétlem, hogy látogatóinak száma ekkor sem apadna meg, már csak azért sem, mert oda szoktak az emberek, de arról is meg vagyok másrészt győződve, hogy a külön természetrajzi múzeum látogatóinak mai számát érezhetően csökkentené. Újra küzdenie kellene azon népszerűségért, melyet a közművelődés javára a mostani helyén már csak a helyi hagyomány révén is kivívott magának.

Ha pedig a dolog gyakorlati oldalát tekintjük, ki merem mondani, hogy bárminemű, de legkivált természetrajzi gyűjtemények költöztetése csakis a végső szükség esetén engedhető meg. Mert nincs költözködés kisebb-nagyobb kár nélkül. Már pedig itt, a hol olyan rendkívül becses tárgyakról van szó, milyenek például a világhírű

ásvány-gyűjteményünknek fölötte kényes tárgyai, e kincseket kockáztatni egykönnyen nem szabad.

Mindezeket szem előtt tartva, én a természetrajzi táruk kitelepítése ellen nyilatkozom, hanem igenis kitelepítendőnek ítélem a képtárt, mert ekkor annyi szabad hely marad a múzeum többi tárainak, hogy legkevesebb harmincz évig új múzeum építésére szükség nem lesz.

Egy képzőművészeti palota építtetése nem idegen a miniszter előtt sem, csakhogy ő annak elkészültét hír szerint a millenium utánra tervezi. Annyi bizonyos, hogy egy ilyen palotára szükség van, a melybe nemcsak a most szétszórva elhelyezett képeinket egybegyűjthetnők, hanem a képzőművészettel kapcsolatos intézetek odatelepítésével is igaz szolgálatot tennénk ez irányban.

Nézzük tehát e konkrét javaslatnak a részleteit.

A jelenlegi múzeumi képtár az épület éjszaki oldalán négy, a nyugoti homlokzaton pedig két teremmel bír, a melyek az egybe-hasonlításra czélszerűen fölhasználható ablakok számát tekintve, összesen tizenhat ablakot foglalnak el. Ezeken kívül még a folyosókban bír a képtár jól használható helyiségeket.

A nyugoti oldal két utolsó (déli) termébe. névszerint egy két ablakosba és egy három ablakosba a botanikai gyűjtemény volna elhelyezendő, mely jelenleg a Haynald-gyűjtemény nélkül egy két ablakos szobában van elhelyezve; a növénytárhoz csatolandók még az e termekkel folytatásosan egybefüggő hét ablakos folyosó, valamint a mostani két ablakos képtári raktár is. Ezekben a növénytár egységesen kapcsolatos, a kiállításra is alkalmas helyiségekhez jutna, ha az ő kiválóan floristikus jellegét tartjuk szemünk előtt, egyúttal mint olyant is, mely épen e jellegénél fogva szükséges.

Az éjszaki oldal négy termét, tehát összesen tizenegy ablakot a mostani zoologiai gyűjteményhez csatolandónak vélem, melyek egymásnak a nélkül is folytatásai. Az állattani gyűjtemény ma a keleti oldalon nyolcz termet összesen huszonegy ablakkal tölt be; ha a Deák-szobával szomszédos három ablakú termét az ásványtárnak engedjük át, akkor a zoologiai gyűjtemény összesen nyolcz ablakkal gyarapodnék. Ekkor tehát a mostani huszonegy ablak helyett huszonkilenczcel rendelkeznék, a második emeletnek három ablak hijával két teljes frontját foglalná el. Megjegyzem, hogy a képtár mai hat ablakos bejáró folyosóját is az állattár kapná, a mely egy három ablakos teremmel ér föl.

Az ásványtár az említett három ablakos teremnek, meg az a

nélkül is meg nem felelő helyre osztott mai egy ablakos Deák-szobának hozzákapcsolásával gyarapodnék a tér dolgában. Oda kell még csatolni azon hat ablakos folyosót is, melyben a kiköltöző néprajzi gyűjtemény volt eddig.

Ezen a módon tehát a második emeleten csakis a természetrajzi tárak volnának, melyek czélszerű egymásutánban úgyszólván abszolút semmi építési változtatások nélkül berendezhetők.

Az első emeleten a régiségtár nem csekély helyhez jutna ezután körülfutó folyosójában, honnét a gypsöntvények az új képzőművészeti palotába volnának átszállítandók. A hadtörténelmi múzeum tárgyainak a palota nagyszabású előcsarnokánál keresve sem lehetne jobb, megfelelőbb helyet találni. Ez a szép helyiség dekoratív kiállításokra kiválóan alkalmas, és ha a magyar nagyok szobrait is oda tervezik, a főhomlokzat reliefjeitől keltett hangulatnak harmonikus folytatása, mintegy betetőzése lenne ez a vestibule.

Én ugyan egyáltalán nem hiszem, hogy ez a magyar hadtörténelmi múzeum számot tevővé fogna fejlődni, mert hiányoznak a tárgyak! Ezek a tárgyak biztos kezekben vannak, legnagyobb részök Bécsben, a többiek pedig főúri családok gyűjteményeiben. Megszerelni őket tehát legalább is igen fogas dolog.

De legyen bárhogya is, a múzeumi előcsarnok egy ilyen gyűjtemény céljaira rendkívül alkalmas, és ekkor a régiségtár szaporodó egyéb tárgyai részére a mostani három ablakos fegyvertermét nyeri meg. Megjegyezhetem, hogy az előcsarnok a régiségtárral a nélkül is egyenes kapcsolatban van.

A kőrégiségek részére a múzeum földszinti folyosói szolgáltatják a legmegfelelőbb helyet, és mindezeket egybevetve, hely dolgában a régiségtár sem hagyna kívánnivalót a jövődjö harmincz évben.

Az, hogy a magyarság műveltség történeti emlékeinek oly nagy hely szükséges, mint a mennyit terveznek, tudniillik a termék egész sorozata, nézetem szerint csak utopia, mert hol vannak emlékeink, hol szerezzük meg a tárgyakat? Hiszen a múzeum fönnállása óta szakadatlanul gyűjti e tárgyakat, és láthatjuk is a szomorúan csekély eredményt!

A mi végre a könyvtárat illeti, ott a hely szűkén a levéltár és a hirlapkönyvtár áthelyezésével lehetne segíteni. Ezeknek igen alkalmas helye a múzeum földszinti szobáiban van, a mint ott az eddigi lakásokat, az igazgatói, házfelügyelői és néhány szolgálai lakosztályok

kivételével megszüntetjük. A Deák-szobát is itt kell berendezni, a mai alkalmatlan helyisége helyett.

A múzeumi könyvtár ekkor a levéltári és a mai botanikai termekben két, két-két ablakos szobával, ezenkívül a folyosókban még tizenkét ablakkal (ez utóbbit teremre fordítva: hat ablakkal), összesen tehát tíz ablakkal gyarapodnék.

A múzeum további helyiségeit figyelmen kívül hagyom, melyek nem kiállítási terek ugyan, de alkalmas raktárak, lomtárak és hasonlók. Nem számítottam az új országházra sem, melynek elkészültével a főrendiház mai helyiségei a múzeum céljaira szolgálnak ismét. Az elmondottakban én már látom azt a megoldást, mely a bajon segíteni képes, jóval kevesebb, mondhatnám semmi kockázattal. Mindebből nyilván való, hogy mennyiben foglaltam én el a miniszteri tervezettel szemben ellenkező álláspontot.

A mennyiben pedig nemzetünk kincseiről van szó, melyek ezenkívül még a művelt világot is érdeklik, súlyos aggodalmaim készítettek, hogy e kincsek idő előtti kockáztatása ellen gyöngye szavammal szembe szálljak. S a mennyiben az ez idő szerint való megoldást reális alapra fektetve inkább megtalálni vélem, mintsem a vázolt miniszteri tervezetben megtalálható: egyúttal biztat a remény, hogy fölszólalásom nem lesz teljesen céltalan.

SEMSEY ANDOR.

É R T E S I T Ő.

Magyar írók élete és munkái. A m. t. akadémia megbízásából írta Szinnyei József. Első kötet. Kiadja Hornyánszky Viktor. 1891. 8-adr. VIII. l., 1440 hasáb.

A mily nagy gondot fordítottak a magyar politikai történelem munkásai a számot tevő kútfők összegyűjtésére és kiadására: majdnem oly kevés figyelemben részesültek az irodalomtörténet forrásai, a melyek még csak nagyjából sincsenek összegyűjtve. Igaz, hogy az irodalomtörténet kútfői sokszor egészen másneműek, mint a politikai történelemé s kiadásukra gondolni is alig lehet; de ha e tudomány igényt tarthat absolut becsre — mit tagadni nem lehet — minden esetre a források összeállítása s értéköknek kritikai megálapítása a legfontosabb föladatok közé tartozik, a melyeknek kidolgozását a tudomány méltósága sürgetően követeli. Tékintélyes csoport adatról volt már eddig is tudomásunk Szabó Károly, Szilády Áron, Ábel Jenő, Toldy Ferencz s több mások becses kiadványai, a *Magyar Könyrszemle*, a *Magyar Történelmi Tár*, a *Századok* stb. nyomán, hogy kézikönyveink egy részét, a melyek a legkönnyebben megszerezhető forrásokra szintén utalnak, ne is említsük: de a különböző értékű s hasznú adatok tárának szakszerű összeállításával, a mely útba igazítaná az irodalomtörténet munkását minden valamire való kérdésre nézve, maig is adós irodalmunk.

Ily körülmények között nem csekély önbizalomra mutat az oly elhatározás, mely a kútfők folytonos szemmeltartásával nemcsak a szorosabb értelemben vett irodalomtörténet, de a tudomány összes irodalmának minden valamire való munkásáról be akar számolni, életökkel röviden megismertetni s munkásságuk eredményeit össze-

foglalni és egyszersmind megjelölni azon adatok tárát, a melyekből a további kutató bővebben meríthet, vagy legalább irányt mutatni, a melyen elindulhat.

Ebből a szempontból ítélve meg a Szinnyei *Magyar írók élete és munkái* című kiadványát: kétszeresen méltánylanunk kell a számos évekig tartó, fáradságos és alapos kutatásnak azon eredményeit, a melyek Szinnyei művének első kötetében fölszínre jutottak. A magyar szellemi élet majd minden tényezője helyet talál e nagy gondal összeállított lajstromban, a mely mintegy számlát nyújt a magyar irodalom és tudomány történetének ismert és ismeretlen adatairól.

Szinnyei azonban nem csak a meglevő írott és nyomtatott forrásokat használja föl, de a jelenleg élő írók önéletrajzi adatait is összegyűjti, a kész életrajzot velők átnézeti, a mi, mondanunk sem szükség, mennyire emeli a munka alaposságát s megbízhatóságát. Ha így jártak volna el eddigi névtár-szerkesztőink: nem kellene lépten-nyomon felakadnunk téves adataikon, melyek a legkiválóbb írók életrajzában sem ritkák. Szinnyeitől nagyon derék gondolat volt az önéletrajzi adatok gyűjtése, a mi ha sok fáradságába került is, munkájának értéke éppen annyival emelkedett. Ehhez járul az író gazdag jegyzet-gyűjteménye hirlapokból, gyűjteményes munkákból, gyász-czédulákból, stb., a melyeket mind értékesíthet akár az életrajzok adatainak megállapításánál, akár a munkásság teljesebbé tételénél, akár a források repertoriumánál.

Nem Szinnyei az első, a ki a magyarországi írók életére és munkáira vonatkozó adatok szakszerű összeállítására vállalkozott. Néhány figyelemre méltó kísérlet már azelőtt is történt e téren. De ha csupán a magyar hasonnemű gyűjteményes kísérleteket vesszük számba: valóban rendkívüli haladás az, melyet a szóban forgó nagy mű első kötete feltüntet. Nem is szabad e vállalat értékének megítélésénél figyelmen kívül hagynunk a Wurzbach *Biographisches Lexicon*-át, mely a kiválóbb magyarországi írók és tudósok, államférfiak és művészek életére s munkáira nézve eddigelé a legtöbb útbaigazítással szolgált a kutatóknak. Természetesen az osztrák írónak s gyűjtőnek más szempontjai voltak, mint egy specialis «magyar írók névtára» kidolgozójának lehetnek: de azt meg kell vallanunk, hogy Wurzbach idézett művét jóformán legtöbb sikerrel használhatták eddig a magyar irodalom és tudomány történetével foglalkozók. Csak-hogy a hol a Wurzbach névtárának előnyei megszűnnek: ott kezdődnek a Szinnyei művéé voltaképen. És pedig azon egyszerű okból, mert

olyan kiváló emberek élettörténetének adatait, a milyenek a Wurzbach munkájában helyet foglalnak, nem igen szokás névtárakban keresni. Jobbadán csak kisebb jelentőségű férfiak életrajzáért szoktuk az efféle gyűjteményes munkákat kézbe venni. Nem mondjuk, mintha Wurzbach munkájában nem találnánk ilyet is, egész csoportot: de a dolog természete szerint neki lehetetlen volt csak annyira is kiterjeszkednie, mint Szinnyeinek.

Másfelől a közelebb múlt harmincz év alatt irodalmunk legalább külső terjedelemben kétségtelenül sokat nyert, a magyar tudományosság neki lendült s majd minden ágát egy sereg hivatott s hivatlan munkás műveli. Ezeknek az éveknek munkásai közül csak a régiebbek vannak meg az eddigi névtárakban, az újabbak teljesen hiányzanak. Maga ez a pótlék, noha csak félmunka volna, már megérdemlené a fáradságot. Szinnyei azonban minden rendű és rangú írók fölvesz gyűjteményébe, a ki valaha magyarul írt, vagy Magyarországon született, vagy legalább egy-egy műve itt jelent meg, ha írója külföldi származású is.

E tekintetben a munka címe nem is fejezi ki annak tartalmát. Magyar írón mindenki csak oly írót érthet, a ki magyar nyelven írt. Ha pedig csak ezeket gyűjtötte volna össze Szinnyei: jó rész kimarad a most megállapított névsorból. Példákat nem szükséges idéznünk, fölös számmal találhat akárki, ha kezébe veszi a kötetet. Jobb szeretjük, hogy Szinnyei a főntebb érintett tág értelmezést adta a magyar író fogalmának, de szabatosabb lett volna a cím, ha a *magyar* helyett *magyarországi írók élete és munkái* lett volna.

Hogy mi volt Szinnyei célja, milyen elvek vezérelték műve összeállításában: ezekre maga utal az előszóban: «Czélom — úgy mond — az egész hazai irodalmat életrajzokban úgy összefoglalni, hogy annak minden ága lehetőleg teljesen legyen abban képviselve». Számolnia kellvén a térrel és idővel: minden író, a ki valaha valamit kinyomatott, nem vehetett föl a gyűjteménybe, bár a múlt századokból nem mellőzte az ilyet sem, csupán a most élők közül hagyta el az egészen jelentékteleneket vagy kezdőket. Ez helyes szempont, de a kivétel véleményünk szerint nem mindenben kifogástalan. Szinnyei ugyanis azt mondja, hogy életrajzokban kívánta összefoglalni a magyarországi irodalmat. E szerint az oly íróknak, a kiknek életéről semmi adata nincs, nem volna szabad a gyűjteményben helyet foglalniok. Ilyen például Ágoston (84. l.), Aikin C. R. (90. l.), Aistleithner Antal (u. o.), Albinyi István (111. l.), Alföldi Uzor (122. l.), Algöver János (123. l.) stb. Ha az itt felsorolt

s más hasonló írók munkái címét tudni akarjuk : úgyis más segéd-könyveinkhez fordulunk, vagy Szabó Károly *Régi magyar könyvtára*hoz, vagy Szinnyei *Könyvészetéhez*, vagy éppen Petrik *Bibliographiájához*, a mely műveket idéz is a szerkesztő. Ha Szinnyei csak egy pár oly lényeges adatot tudna is följegyezni ez írókról, a melyek az illető munkájának címén nem találhatók : indokolva volna eljárása. De mikor az idézett forrás egy szóval sem mond többet a könyv címénél, a melyet Szinnyei is idéz : nem látjuk okát, miért kell az ily írókat is felsorolni, kivált mikor a helylyel és idővel egyaránt gazdálkodni akar a szerző.

Magától érthető, hogy ez a kifogásunk legkevésbé sincs a munka használhatósága ellen. Sőt, elismerjük, hogy Szinnyei éppen erre törekedett első sorban, a mi ha szerkesztői eljárásának előre kitűzött elvével nem egyez is mindenben, gyakorlati szempontból igazolható, mivel Szinnyei mintegy fölöslegessé akarta tenni az oly bibliographiai munkákat, a melyek se nem elég rendszerezsek, se különösebb tudományos becsők nincsenek.

Arról lehet vitatkozni, vajon a felsorolt 2544 név mindenike megérdemli-e, hogy a magyar írók névtárában helyet foglaljon ; hogy a szerző helyesen ítélte-e meg valamennyinek munkásságát, s egy-egy igénytelen röpirat vagy vidéki lapban megjelent czikk írója méltó volt-e a fölvételre : annyi azonban bizonyos, hogy ha találunk is oly írókat, a kit nem tartunk erre érdemesnek, talán egyben-másban ennek is hasznát veheti a későbbi kutató akár valamely kérdés bővebb vizsgálatánál, akár valamely tudományos kiadás magyarázatánál.

Vannak azonban magát a szerkesztést illetőleg is némi megjegyzéseink.

Arra nagy gondot fordít Szinnyei, hogy minden egyes író társadalmi állását megjelölje. De ezzel kapcsolatban nem tartottuk volna fölöslegesnek, ha kiterjeszkedik az író vallására is, a mit bővebben indokolni nem szükség. Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy némelyik életrajz aránytalanul részletes, például az Ábrányiaké, Ágaié, Bankos Károlyé, bár ez utóbbinál e részletességet indokolja a Petőfivel való viszonya. Akin Károlyról azt is megjegyzi, hogy a főváros V. kerületében képviselőjelöltként szerepelt, de nem nyert többséget. Az ilyes adat bizvást elmaradhatott volna.

Találunk néhány életrajzot, hol a kifejezések annyira nem szabatosak, hogy az olvasó sokszor mást gondol, mint az író értetni akar. Csak egy pár példát hozunk föl erre nézve. Abrahamides Izsák

életrajzában azt olvassuk, hogy ez Zólyomból Selmeczre küldetett a «felsőbb tudományok és a német nyelv megtanulása végett». Nem tudjuk, hogy a XVI. század végén s a XVII. század elején miféle felsőbb tudományokat lehetett Selmeczen elsajátítani, mert felsőbb tudományokat csak vagy akadémiákon vagy egyetemeken szokás tanulni, abban az időben pedig Selmeczen ilyenekről nincs tudomásunk. Acontius vagy másképp Kövér István őseiről pedig azt írja Szinnyei, hogy «Acontius elei a Kövér nevet vevén föl, idővel elszaporodtak». E mondat értelme egészen más, mint a mit az író gondolt. Ebből egy kis malitiával azt magyarázhatná valaki, hogy azért szaporodtak el az Acontiusok, mivel a Kövér nevet vették föl. Abban is kételkedünk, hogy Adamovich Antal 17 éves korában már egyetemi tanulmányait is elvégezte volna a múlt században; s még inkább kételkedünk abban, hogy Adolphus a S. Georgio (Groll György) 17 éves korában «fölszentelt áldozó pappá avattatott» volna, a mire a múlt században már példa sincs. Itt bizonyára nyomdahiba van, valamint Alexander a S. Joanne de Cruce életrajzában is, a ki meg 19 éves korában szenteltett volna áldozárrá. Albach Józsefről, az ismeretes hitszónokról azt írja Szinnyei, hogy «tanulmányai bevégezte után évei hiánya miatt orgonistának rendeltetett Szombathelyre». Értjük, mit akar mondani, de a kifejezés egyáltalában nem szabatos. Ha nem tudott volna Albach orgonálni: évei hiánya miatt sem küldhették volna orgonistának. Alexovics Vazul paulinus szerzetesről és pesti egyetemi tanárról azt olvassuk, hogy mikor már a szerzetbe lépett, akkor hallgatta Pápán a bölcseleti tanulmányokat. Nem tudjuk, hogy a szerzetnek volt-e ott erre külön intézete, mert nyilvános tanintézet, a hol egy paulinus bölcseleti tanulmányokat végezhetett volna, aligha volt. Berzsenyit Szinnyei szerint tíz-tizenhárom éves korában a soproni ág. ev. iskolába adták. Ez adat nem lehet helyes. Tudomásunk szerint tizenöt éves volt már akkor Berzsenyi, mikor 1790-ben Sopronba küldetett. Hibás az Alesi Dénes életrajzában is azon adat, hogy «1563-ig Dávid Ferencz előtt ő volt János király udvari papja», mert tudva van, hogy János király már 1540-ben meghalt.

Néhol a szerző egy-egy írónak felsorolja két-három munkáját cím szerint s azt mondja, hogy még több hasonlót is írt. Például Bracsinglevich Lőrincz sz. Ferencz-rendi szerzetesnek cím szerint idézi egy munkáját s azt írja, hogy «még két kisebb hittani munkája is van illyr nyelven, melyek 1747-ben jelentek meg Budán és meg vannak a magyar nemzeti múzeumi könyvtárban». Kár nem

idézni ezeket is cím szerint, ha már Bracsiuglevichnek egyáltalában bele kell jönnie a *magyar írók* névtárába. Ilyennel már nagyon kevés helyet gazdálkodik meg a szerző.

A könnyű kezelés, a mi ily munkánál nagyon lényeges tulajdonság, szempontjából a szoros abc rend elleni apróbb következtetések közül is fölemlítünk néhányat. Babay előbb van, mint Babarczy, a Babócsay és Babócsai nevek is össze vannak zavarva; így a Baloghok és Balogok is, Bánóczy megelőzi a Bánóczit, stb. Ezek csak kicsiségek, de a kutatót egyben-másban késleltethetik, a mit pedig a szerző bizonyára legkevésbé tart kívánatosnak.

Azonban e futólagos megjegyzések korán sem csökkentik a munka kiváló becsét s használhatóságát, csupán arra való, hogy itt-ott figyelmeztessük a szerzőt a kisebb-nagyobb tévedésekre, a melyek néhol mutatkoznak. Jól tudjuk, ily munka összeállításánál mennyi mindenféle körülménnyel kell számolnia az írónak, hány ezer helyről kell összeszednie adatait, a melyeknek csak legértékesebb részeit használhatja fel. De mivel ily munka kiadására ritkán van alkalom és költség: óhajtjuk, hogy e mostani kísérlet mennél tökéletesebb, mennél hibátlanabb lehessen.

Végül pedig, ha a munka be lesz befejezve: nagyon kívánatosnak tartjuk, hogy Szinnyi néhány lapon gyűjtse össze mind ama forrásokat, a melyekből dolgozott. Ez összeállítás neki már aránylag kevés fáradságába kerül, a további kutatókra nézve pedig fölötte nagy haszonnal jár.

Váczy János.

A magyar állattani irodalom ismertetése 1881-től 1890-ig bezárólag, tekintettel a külföldi állattani irodalom magyar vonatkozású termékeire is. Összeállította dr. Daday Jenő, m. nemz. múzeumi segédőr; tud. egyet. magántanár, a m. tud. Akadémia I. tagja. Buda-Pest. Kiadja a kir. magyar Természettudományi Társulat. 1891. Nagy 8-adr., 309 oldal. Ára 2 frt.

Hazánkra vonatkozólag annyi állattani munka, értekezés és közlemény jelenik meg már egy-egy esztendőben is, hogy azokat a tudomány érdekében időnként összeállítani, rólok könnyebb áttekintés céljából irodalmi kimutatást adni, okvetetlenül szükséges. Ez indította a kir. m. Természettudományi Társulatot arra, hogy már az 1870–80-dik évig terjedő állattani irodalom kimutatásáról gondoskodjék és hogy ennek alapján az 1880–90-ig terjedő, ha-

zánkra vonatkozó állattani irodalmat is összeállíttassa. Mind a két összeállítást Daday Jenő végezte, ki föladatát kellő szakavatottsággal, nagy gondnal és lelkiismerettel oldotta meg.

E két munka általános beosztása, fejezeteinek czíme és előadásmódja ugyanaz levén, s minthogy csak is az egyes számadatok összehasonlítása adhat helyes képet az évről-évre folyton szaporodó állattani munkákról, legjobb lesz mind a két munka számadatait egybevetni.

Míg az 1870—80-ik *) évig tartó ismertetés csak 186 nyomtatott oldalra terjed és 199 szerzőtől 668 különféle közleményt, továbbá 264 betűk alatt vagy névtelenül megjelent cikket tartalmaz, addig az 1880—90-ik évig terjedő cyklus már 308 oldalon van ismertetve és benne 414 szerzőtől 1682 **) különféle — részint önállóan, részint egyes hazai és külföldi szaklapokban és folyóiratokban közzétett értekezést találhatni, a mihez még 357 névtelenül megjelent közlemény járul; vagyis a gyarapodás 914 dolgozat, 93 névtelenül megjelent cikk; szerzők száma pedig 215-tel szaporodott. Más szóval a munkák száma 10 év alatt két és félszer nagyobb lett, illetőleg 250 százalékkal emelkedett.

Külföldi szerzőknek hazánkra vonatkozó dolgozatainál 1870—1880-ik évekig csak 130 cikk volt ismertetve 48 szerzőtől, holott az utolsó 10 év alatt 83 szerző 281 különféle dolgozatban foglalatoskodik főleg hazánk gazdag állatvilágával és faunistikai viszonyaival. A gyarapodás tehát 151 munka.

A mi az egyes dolgozatokat illeti, minden egyes közlemény számmal van ellátva és könnyebb áttekintés kedvéért, nem mint korábban volt, időrendben, hanem az egyes fejezeteken belül a szerzők neveinek betűrendje szerint s azután ennek határain belül időrend szerint van csoportosítva. Az egyes közleményeknél nem elégszik meg csupán csak egyszerűen a közlemény czímének, megjelenése helyének és idejének pontos fölemlítésével, hanem a mennyire a rendelkezésére álló anyag megengedte, iparkodott rövid tartalmukat is közzétenni. A munka összeállítása áttekinthető, kezelése egy-

*) Dr. Daday Jenő: *A magyar állattani irodalom ismertetése 1870—1880-ig bezárólag*. Buda-Pest, 1882.

**) A munkában tulajdonképen 1902 közlemény-tételszám van, de ebből le kell számítani azokat, melyek kétszer vagy még többször is előfordulnak az ismertetésben és így marad 1682.

szerű, nyelvezete magyaros és kiállítása, mint minden a Természettudományi Társulattól kiadott munka, csinos és takaros.

Azonban e kimutatásnak, mint a legtöbb ily szabású munkának, megvannak a maga hiányai.

Az összeállítás mindenek előtt nem teljes, mert számos oly értekezés hiányzik belőle, melyek közül nem egy önálló vizsgálaton alapuló munka és melyek egy része már Entz Géza*): *A zoologia haladása Magyarországon* című, igen tanulságos és 1889-ben megjelent értekezésében ismertetve volt és a legtöbb budapesti szakkönyvtárban meg van, így tehát könnyen hozzáférhető is. Ilyenek például Somogyi Aladár: *Adatok az éti csiga tápláló csövének boncz- és szövettanához*, Buda-Pest, 1887. — Dr. Traxler László: *Adalékok a vízi gyöngy ismeretéhez*, Buda-Pest, 1888. — Dr. Drucker Jenő: *Adatok a keleti csótán morfológiai szerkezetéhez*, Buda-Pest, 1890. — Dr. Roboz Zoltán: *A szénkénegezés és phylloxeráról* írt vasikos munkája stb. stb.

Továbbá Daday az értekezések összeállításánál nem járt el egészen egyöntetűen. Előszavában világosan kimondja, hogy az «ismeretterjesztő» dolgozatokat nem veszi föl, de azért Parádi Kálmán *könyvismertetését* (11. lap, 86. sz.) ott találjuk, míg a többi — egyes hazai vagy külföldi munkákról megjelent — hasonlóan szintén érdekes és tanulságos kritikái bírálatok mind hiányzanak belőle.

Ha az ember az egyes munkákról adott rövid ismertetést figyelmesen olvassa, lehetetlen, hogy önkéntelenül is azon gondolatra ne jöjjön, mintha Daday az ismertetéseket nem egyenlő mértékkel mérte volna. Pedig a kiírtak eddig szerencséje volt Dadayval érintkezhetni, azok mind ép az ellenkezőről győződhetek meg. Különösen a faunistikai dolgozatok ismertetésénél látjuk, hogy az egyiknél — teszem azt a Kelecsény Károly pár soros közleményénél *Nyitra-megyei lepkék* (750. sz.) — névleg felsorolja a cikkben előforduló mind a 13 faj és fajta lepkét, melyek különben hasonló viszonyok közt egész Magyarországon is előfordulnak és közönségesek, addig egy másik dolgozatnál megelégszik a följegyzett fajok számával, sőt nem egyszer csupán csak az illető munka címét az ismertetésben ismétli, a mire valóban semmiféle szükség sincs (778, 780, 892, 382 stb. számúak). Igen sok dolgozatnál továbbá, melyek az egyes szakkönyvtárakban meg vannak, teljesen hiányzik az ismertetés, pedig

*) *Természettudományi Közlöny*. 1889. 243. füzet.

soknál igen kívánatos lett volna, mert bennök egészen új természeti tények vannak leírva (1379. 366 sz. stb.).

Szerény véleményem szerint az összeállítás egyik legfőbb hiánya az, hogy az egyes munkáknál a terjedelmet elfelejtette oda írni. Pedig ez nemcsak azért lett volna szükséges, mert igen sokszor az ismertetés hosszabb, mint maga a cikk, hanem még azért is, mert az ember csak így nyerhetett volna az egyes dolgozatok irodalmi és tudományi becseről teljesen áttekinthető helyes fogalmat.

Nem hagyhatom még megjegyzés nélkül az átnézett hazai magyar vagy más nyelven megjelent folyóiratokat sem, melyek közt nem egy úgynevezett «sport-lap», pl. a *Vadász és versenylap* van. És míg Daday e lapban megjelent — tulajdonképen, szorosan véve — nem is állattanra vonatkozó számos, gyakran csak pár soros megjegyzéseket mind fölvette, addig igen sok szaklapot, melyben nem egy tudományos értékű dolgozat van, minők például a *Halászat*, *Veterinarius*, *Gyógyászat*, *Gyógyszerészeti Közlöny* stb. teljesen mellőzött. Továbbá a milyen joggal fölvette a *Vadászok zsebnaptárában* megjelent állattani cikkeket, ép oly jogos sőt talán kívánatosabb lett volna azon zoologiai közleményeket is ismertetni, melyek az orvosok, gazdák, erdészek, gyógyszerézek stb. zsebnaptárában láttak napvilágot.

Mindezen hiányok és fogyatkozások azonban mit sem vonnak le a munka értékéből, mert azt tudományos búvárkodásainál és vizsgálatainál egy hazai szakbúvár sem nélkülözheti; ép azért a munka hiánypótló és határozott nyereség a magyar állattani irodalomra nézve. Ismerve az e fajta munkák összeállítási nehézségeit, Daday munkásságát csak elismerés illetheti és a zoologia iránt érdeklődők csak köszönettel tartozhatnak a Természettudományi Társulatnak azért, hogy a szóban forgó munka kiadásával az állattani búvárkodást nagyban megkönnyítette. Igen öröndetes lenne azonban, ha a társulat elhatározná, hogy nem csupán csak az állattani, hanem még a többi természetrajzi irodalmat is ilyképen földolgoztatná, hogy ez által természetrajzi irodalmunkról — e téren mutatkozó óriási haladásunkról — teljes képet nyerhetnénk. *Vangel Jenő.*

Mudrony Soma. Ildeiné leánya. Regény két kötetben. Egyetemes regénytár. Buda-Pest, 1891. Singer és Wolfner.

Az előttünk fekvő regény írója ismert nemzetgazda s ime Saul a próféták közé állott s a gazdasági problémákon kívül érzéket mu-

tat pszichológiai kérdések iránt is. S az ellentét törvényéből következtetve, el lehetünk készülve, hogy az, ki a gyakorlati élet terén a gazdasági érdekek latolgatásával foglalkozik, a szépirodalomban a szív jogát fogja hevesen védeni. Regényíróknak csakugyan tüzes regényírói szíve van s hőse, hősnője a társadalmi akadályok, házassági gátak, pszichológiai bökkenők ellenére is egy boldog pillanatra egyesülnek, sőt egyesülve maradhatnak minden régebbi rázkódások és akadály mellett is, ha a férfit egy párbajos golyó le nem gyilkolná.

A regény gyakorlott tollal van írva s a *Regénytárban* megállja helyét sok oly más eredeti társa közt, melyet nem nemzetgazda írt. Bővebb elemzésébe nem bocsátkozunk, mert szerzője alighanem gondosabb figyelemmel latolgatja a gazdasági érdekek szövétét, mint az érzések és jellemek problémáit. Ezért mi sem leszünk pedánsabbak, mint maga a szerző. Csak egy általános megjegyzésre szorítkozunk.

Nem tudjuk, hányadik eredeti regény már az előttünk fekvő, melynek hőse a »műhelyből«¹ kerül ki, értjük azt, hogy rendkívül tehetséges, szellemes, jeles vezérczikkíró, ki idővel nagy politikus lesz, a pártja szemefénye, a haza reménye, — ki végül valami szívügybe bonyolódik, azután kettészakad, s egyideig marad jeles politikus, de lesz rossz lyrai verseken, vagy újabb regényeken táplálkozó szerelmes, kinek szerelme aztán fatum, mely megöli benne a politikust, a fényes carrièret s a hős ott úszik mint a szenvedély, az érzés áldozata a regény utolsó lapjain. — E regényeknek szerzője így nagy részben az írói kávéház, vagy a szerkesztőségi szoba; s ha a szerzőnek kissé eleven tolla van, egy kissé járt úton haladó képzelem segélyével meg van a regény. E hősöket műhely-hősöknek nevezhetjük; nagy politikussá képzelt vezérczikkírók regényesítésének. Az ilyen hős, egy pár képviselő, néhány miniszteri tanácsos és ezek kedves nejei adják aztán recipe szerint az ilyen magyar társadalmi regény személyeit. Szerzőnk különben a politikával a színpadot egyesíti: a vezérczikk-író-képviselő hőssel szemben hősnője a színészvilágból való; színi tanodai növendék: ki naiv és kedves, mint egy színi tanodai növendék, s e mellett Julia érzelmeire képes. Ezek után természetesen találjuk, hogy mikor lelki szenvedéseinek közepette a vidéken Desdemonát játszsza, az egész város közönsége lázas elragadtatásba esik. A szerző mindenestre kevesebbel beéri. Meg lesz elégedve, ha különben sok kedvvel s néhány részben elevenen írt regénye hősnője e tetszésnek csak kis részét is megnyeri némely olvasójánál.

A beteg parlament. Írta gr. Keglevich Béla. Buda-Pest. 1891. Franklin-Társulat.

E röpirat szerzője parlamentünk betegségét a ferde pártviszonyokban keresi s azt hiszi, hogy mindaddig, a míg azok más-kép nem alakulnak, nem lehet a bajon segíteni, mert a pártok jelenlegi alakulásukban képtelenek úgy teljesíteni föladatukat, a mint teljesíteniök kellene. Bírálát alá veszi a pártokat s kimutatni igyekszik, hogy a szabadelvű párt szabadelvűség tekintetében nem elég tömör. Nem egy tagja vonzódik a conservatív irány felé és csak azért állott a szabadelvű párthoz, mert nem szegődhetett máshová. Ez állapotnak az a következése, hogy a kormány minden kérdésben nem lehet oly szabadelvű, mint a minő lehetne, hanem pártja egy része conservatív irányának megfelelően kénytelen haladni nem egy kérdésben. A mérsékelt ellenzékéről nem sok mondani valója van a szerzőnek. Azt hiszi, hogy közte és a szabadelvű párt között elvi különbség nincs, s ellenzéki működése tisztán személyes okokra vezethető vissza. A mi a szélső baloldalt illeti, ez szintén oly nemű bajokban szenved, mint a szabadelvű párt, nem mindnyájan vallanak radicalis elveket, sok köztök a maradi; e mellett nem ismervén el a közjogi alapot s így nem remélhetvén a kormányra jutást, nyugodtan alkalmaznak minden erőszakos eszközt, a melylyel megakadályozhatják a kormány működését, mert biztosítva érzik magokat azon eshetőség ellen, hogy valamikor ők is hasonló nehézségekkel lesznek kénytelenek megküzdeni.

A szerző így jellemezve a pártok, a beteg parlament állapotát, orvosszerűl azt ajánlja, hogy a minden párton található conservativek tömörüljenek egy párttá s legyen három pártunk: szabadelvű, conservatív és radicalis. E pártok küzdelme csak jótékonyan hathatna közéletünkre; a szabadelvű és conservatív párt könnyen változhatnak a kormány s a radicalis párt serkentően hathatna mindkettőre. Úgy látszik, a szerző előtt az angol tory és whig párt küzdelme lebeg, s meg kell vallani, hogy 1867-ben helyén lett volna, ha a conservatív párt, elismervén a közjogi kiegyezést, külön párttá szervezkedik, sőt később, a fúzió után is, a mikor a körülmények még inkább kedveztek megalakulásának. Azonban Sennyei báró kezdeménye hamar véget ért, s azóta semmi ilyenmű mozgalom nem mutatkozott. Ily körülmények között nem várhatni ily párt megalakulását s

a szerző óhajtasának és ösztönzésének nem igen van gyakorlati oldala.

Részünkőről parlamentünk nagyobb és könnyebben gyógyítható betegségének tartjuk a botrány és obstructio divatosságát. A bajt nem kell kicsinyleni, ez nem pártkérdés, nem is csak a házszabályok kérdése, hanem valóságos alkotmány-kérdés. Belőle a kisebbség vetője fejlődhetik ki, a melyet nem ismer alkotmányunk. Európa minden alkotmányos országa csírájában elfojtott minden ily kísérletet; nekünk is ezt kell tenni. A házszabályok szigorítása s a clóture behozatala, habár enyhe formában, immár kikerülhetetlen. Ide járúl még egy más jelenség is, mely a közjogi alap erőyes védelmét teszi szükségessé. A mérsékelt ellenzék, új néven nemzeti párt, a közjogi alapon állónak mondja ugyan magát, de azon jelszóval, hogy azt nemzeti irányban igyekszik fejleszteni, bár más úton, más árnyalattal, többé-kevésbbé ugyanazt teszi, mint a szélső baloldal, a melylyel a választásokra szövetkezett is. A dualismus jelen alakjának föntartása nagy érdekében fekszik a magyar nemzetnek; gyöngülése, bomladozása ellenségeinek volna diadala s különösen Európa jelen helyzetében hazánkat oly beláthatatlan zavarba, veszélybe döntené, a melyen aztán nem segíthetnének se Apponyi gróf szép hangú szónoklata, se Kaas báró hypnotikus vezérczikkei.

—i.

A helyesírás vitatásához.

A *Budapesti Szemle* novemberi számában Simonyi Zsigmond én reám is hivatkozott. Ezért aztán ugyanabban a számban én is kikaptam Volf Györgytől. Még azért, hogy Volf úr gúnyolódva fogadja egy szemorvos nyilatkozatának bizonyítékul használását, nem tartanám szükségesnek, hogy a vitatkozásba én is beleszóljak; azonban az egészéből kiszakított állításom hitelét úgy akarja Volf úr megingatni, hogy üres okoskodásnak tünteti föl.

Engedje meg, igen tisztelt Szerkesztő úr, hogy én, az ismételtlen megidézőjelezett «szakember», is tollat fogjak a magam igazáért.

Epen a *Budapesti Szemle* novemberi száma kezdte meg dr. Imre József derék értekezésének közlését, melyben az ifjúság testi nevelésének kérdését fejtegeti. Világosan kifejti ő, hogy miért kellett az orvosoknak is beavatkozniok az iskola dolgába, mire való az iskolai hygiene. No hát, ennek az iskolai egészségnevelésnek vagyok én, úgy is, mint szemorvos, úgy is, mint az egészségnevelés tanára, szerény munkása. Szakomba vágott, hogy megírtam azokat a *Szemorvosi tanácsokat* a *Nyelvrőrbe*.

Tanácsaimban elsoroltam, hogy legjobb belátásom szerint miként lehetne az iskolában a helyesírás módosításával is könnyíteni a tanulók szeme munkáján.

Hiszen a szemorvosok voltak az elsők, a kik fölajdultak az iskolai agyonterhelés ellen, mert az iskolázás mai rendszere szertelen terheket ró a tanuló szemére. Javaslaikkal iparkodtak, a miben csak lehet, a megterhelésen könnyíteni. Kiterjedt figyelmük az iskolai könyvek nyomására, papirosára, az írkák papirosára, vonalozására, a tinta színére, az iskolai padok szerkezetére stb. Ha javaslaikat tekintjük, bizony Volf úrral elmondhatnánk róluk, hogy nem közvetlen megfigyelésből erednek, hanem okoskodással vannak megállapítva. Csakhogy az ilyen logikai következtetések az ember szemének élettani ismeretéből indulnak ki; a következtetéseket támogatja a megromlott szemek állapotának megismerése és az ártalmak hatása módjának megállapítása.

A mikor a szemorvos az ő természetudományi ismeretei és orvosi tapasztalatai alapján logikai következtetéseket állapít meg, bizonyára okoskodik; hiszen alig lehetséges, hogy közvetlen bizonyítékokat hordjon föl minden egyes behatás kitüntetésére. E behatások egyenként egész aprólékosak lehetnek, de egészükben hozzájárulnak az ártalom kifejtésére. Például, közvetlenül senki sem állapíthatja meg, hány szemet rontott meg a *petit* nyomás, hányat a könyvek silány papirosa, hány szemet ment meg a romlástól a meredeken álló írás és a gót betűk mellőzése. A valóság az, hogy a gyermekek szeme az iskolázás éveit alatt romlik, közellátóvá fajul; ennek elhárítására irányultak az én tanácsaim is.

Ajánlottam a hosszú mondatok kerülését, hogy többször szaggassuk meg nagy kezdő betűk az olvasmányt. Ajánlottam, hogy rövidebbek legyenek a szakaszok, gyakoribbak az új bekezdések. Kíváncsnak mondtam, hogy a hosszú szavak gyakori voltát úgy kellene apasztani, hogy az összetett szavaink tagjait angol módra külön írjuk vagy kapcsoló jellel kössük össze. Tanácsaim között volt az a mondat is, hogy az «olvasást nagyon megkönnyíti, ha a helyesírás egyöntetű, nincs tarkázva más törvényt követő nyelvek szavaival».

Ez utóbbi állításomat pusztá okoskodásnak minősítette Volf úr s azt veti azon fölül ellenem, hogy «nekem legalább és bizonyára minden tanult magyar embernek, Csapodit és Simonyit sem véve ki, nagyobb fáradságomba kerül *akszióma* . . . *ksziológáf* alakban olvasnom a szót, mint ha *axioma* . . . *xylograph* alakban látom».

Én a *Nyelvrörben* először is nem a «tanult magyar ember»-nek a szemével számoltam, hanem a tanulók szeméről szóltam. Szívesen megengedem, hogy a deákos műveltségű embernek szokottabb a *xylograph* és társai, mint a neki teljesen szokatlan *ksziológáf* vagy akár *xiológáf*; de hiszen abból a mondásomból azt is ki lehet érteni, hogy iskolai könyvekben kerülni kell az idegen szavakat, a pótolhatatlanokat, mint meghonosultakat, pedig magyarosan kell írni.

Az ellen a vád ellen, hogy nem megfigyelésből beszélek, színtén mondhatok néhány szót. Tanulatlan ember bizony megakad az idegen orthographián. Akárhányszor megfigyelhettem, hogy például

mikor szemüveg-rendeléskor olvastatok, a gyermek vagy a nem nagy műveltségű ember nehezen bandukol át az idegen szavakon s olvasása mulatságosan dőcczen, a mikor egy-egy idegen szóra bukkan. Nem is kell épen a peleskei nótáriusra utalnom, mikor ferdítve betűzi a színlapot meg az étlapot. Ide vág, hogy igen jól emlékszem egy falusi iskolára, a hol a gyermekek az *y*-nal írt *Hunyadyt* mindig *Hunyad*nak olvasták, mert ezt a betűt csak a *gy, ny, ly* kapcsolatban ismerték.

Volf úr ugyan azt mondja, hogy «szakember ítélete ellen nincs appellata»; de bizony bátran meg merném appellálni állításaimat más szakemberek foruma elé.

Dr. Csapodi István.

Válasz.

Dr. Csapodi István úr fölszólalása, úgy látszik, félreértésből ered. Mert a *Budapesti Szemlé*-ben senki sem támadta meg általában a szemorvos szakember igazát, hanem csak egyetlen egy állításról volt szó. Simonyi Zsigmond ugyanis azt mondatta Csapodi úrral, hogy az idegen szók olvasása idegen orthographiával jobban megérölteti a szemet, mint magyar átírással. Erről az egy ítéletről állítottam én, hogy nem megfigyelésen, hanem pusztá okoskodáson alapszik, és állításomat azzal a ténnyel igazoltam, hogy «nekem legalább és bizonyára minden tanult magyar embernek, Csapodit és Simonyit sem véve ki, nagyobb fáradtságomba kerül *akcióma, ekszcenitrikus, ekszklamáció, okszíd, pszichológia, kreszor, kvalifikáció, kszilográf* alakban olvasnom a szót, mint ha *axioma, excentricus, exclamatio, oxyd, psychologia, quaestor, qualificatio, xylograph* alakban látom». Csapodi úr ebben nekem teljesen igazat is ad, midőn azt mondja: «Szívesen megengedem, hogy a deákos műveltségű embernek szokottabb a *xylograph* és társai, mint a neki teljesen szokatlan *kszilográf* vagy akár *xilográf*». Tehát Csapodi úr szerint is legalább tanult magyar embernek csakugyan nem az eredeti idegen orthographiával, hanem magyar átírással nehezebb az idegen szó olvasása. Simonyi pedig egész általánosságban szólván, a tanult magyar emberre nézve is ennek épen az ellenkezőjét akarta Csapodi úrral mint szemorvos szakértővel igazoltatni. Ha tehát az idézettel hiba esett, a mit Csapodi úr fölszólalása kétségtelenné tesz, azt nem én, hanem Simonyi követte el, midőn a segítségül hitt szemorvos szakember állítását egészéből kiszakítva helytelenül általánosította és olyanra is kiterjesztette, a mire eredetileg nem volt értve. Mert Csapodi úr a *Nyelvrőrben*, mint mondja, «nem a tanult magyar embernek a szemével számolt, hanem a tanulók szeméről szólt» és azért azt a tanácsot adta, hogy «iskolai könyvekben kerülni kell az idegen szavakat, a pótolhatatlanokat, mint meghonosultakat, pedig magyarosan kell írni.» Ez tehát nincs oly általánosságban mondva, mint a hogy Simonyi alkalmazta.

Mind a mellett ki kell mondanom, hogy még e megszorítással is hiba vagy legalább is hézag van a megfigyelésben. Hogy Csapodi úr mint szemorvos iskolai könyvekben kerülendőknékné itéli az idegen szavakat, annak csak az az értelme lehet, hogy nézete szerint az idegen szó olvasása nem csak idegen orthographiával, hanem magyar átírással is nehezebbre esik a még nem tanultnak. Csak az a baj, hogy nem ezen a helyes nyomon indul tovább, hanem fölszólalása végén oly módon szól, mintha a tanulatlan ember csak akkor akadna meg az idegen szóban, ha idegen orthographiával találja írva. Pedig a betűk ismeretét föltéve, a mi nélkül különben a régi adoma szerint a legjobb pápaszemmel sem lehet olvasni, az ismeretlen idegen szó olvasása idegen orthographiával egy cseppet sem nehezebb mint magyar átírással; sőt akár hányszor amúgy lesz könnyebb, mert például az *excentricitás* szó olvasása, természetesen a többi betűvel együtt az *x* ismeretét is föltéve, bizonyára még a tanulatlan embernek is kevésbé esik nehezebbre, mint ha *ekszcentricitás* vagy akár *ekszcentricitás* alakban adják eléje. Az ismeretlen és szokatlan akasztja meg az olvasót, akár tanult akár tanulatlan. Erre nézve, az olvasásbeli gyakorlottság fokát nem tekintve, tanult és tanulatlan közt bizony semmi különbség. Vegyünk csupa tanult embert és tegyünk velök kísérletet. Adjunk akármelyikökné amharai, szingál vagy más nálunk ismeretlen nyelvű szöveget magyar átírásban; adjunk francziául nem tudónak franczia szöveget akár franczia orthographiával akár magyar átírásban; adjunk francziául tudónak franczia szöveget phonetikus átírásban; adjunk németül, francziául vagy angolul tudónak magyar szöveget német, franczia vagy angol átírásban; kétség kívül valamennyien csak döcögve fognak olvasni. A tanulatlan abban a helyzetben van, a melyben például a francziául nem tudó tanult; ha az idegen szó teljesen ismeretlen előtte, mindekép megakad, akár idegen orthographiával akár magyar transcriptióval látja írva. Nagyon szép dolog a megfigyelés, csak elfogulatlan, éber és minden körülményre kiterjedő legyen. E nélkül mindenre alkalmas, csak épen az igazság kiderítésére nem. Azért nem tanácsolnám Csapodi úrnak, hogy állítását oly egyoldalú alakban, mintha a tanulatlan ember csak akkor akadna meg az idegen szóban, ha idegen orthographiával találja írva, boc ássa «más szakemberek foruma elé». Fölszólalásának egyébként nagyon örvendek, mert világosan mutatja, hogy a Simonyitól segítségül hitt szemorvosi tudománynak sincs argumentuma az idegen szavak magyaros írása mellett, sőt tapasztalata legalább is inkább tiltja mint javasolja, midőn exact megfigyelés alapján azt az ítéletet kénytelen kimondani, hogy a magyar átírás a tanultakat szükségtelenül megakasztja, a tanulatlanokon pedig egyáltalán nem segít.

Volf György.

